

Національний університет «Одеська юридична академія»
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований в 1997 р.

Випуск 53

Головний редактор – доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
академік АПН України С. В. Ківалов

Одеса
Фенікс
2014

УДК 32(082)

Засновники:

Національний університет «Одеська юридична академія»,
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:

д-р. юрид. наук, професор, академік НАПрН України,
академік НАПН України С. В. Ківалов (гол. ред.),

д-р. іст. наук, професор, академік УАН,

академік УАПН Л. І. Кормич (заст. гол. ред.),

д-р. політ. наук, професор М. А. Польовий (відп. секр.),

д-р. юрид. наук, професор Ю. П. Аленін,

д-р. політ. наук, професор Б. П. Андресюк,

д-р. філос. наук, професор В. С. Богданов,

д-р. політ. наук, професор К. М. Вітман,

д-р. філос. наук, професор Е. А. Гансова,

д-р. юрид. наук, професор Є. В. Додін,

д-р. політ. наук, ст. наук. співр. Р. Н. Жангожа,

д-р. політ. наук, професор І. М. Коваль,

д-р. юрид. наук, професор Б. А. Кормич,

д-р. юрид. наук, професор А. Р. Крусян,

д-р. філос. наук, професор М. П. Лукашевич,

д-р. політ. наук, професор С. М. Наумкіна,

д-р. політ. наук, професор А. О. Сіленко,

д-р. юрид. наук, професор Є. О. Харитонов,

д-р. політ. наук, професор Д. В. Яковлев.

Рекомендовано Вченою радою

Національного університету «Одеська юридична академія»

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних та політичних наук (Постанови президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7 та від 10.02.2010 р. № 1-05/1) Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Національний університет
«Одеська юридична академія», 2014

© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2014

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК 378.046(477+410+430+44+73).001.36

Ківалов С. В., НУ «ОЮА»

КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД В ОЦІНЮВАННІ ЯКОСТІ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ НОВОГО ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ВИЩУ ОСВІТУ»

Виконано компаративне дослідження досвіду здійснення компетентнісного підходу при оцінюванні якості освіти в провідних зарубіжних країнах. Надано характеристику особливостей структури та змісту реалізації компетентнісного підходу в освітніх системах США, Великобританії, Франції та Німеччини. Визначено риси подібності та розбіжності в його реалізації.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства з новою гостротою постають проблеми відбудови ефективної системи освіти, про що свідчить новий Закон України «Про вищу освіту», який набрав чинності 6 вересня 2014 р. Аналіз цього закону підтверджує, що вимоги до якості освіти та власне розуміння її змісту змінюються у міру розвитку суспільства, економіки і науки. Внаслідок невідповідності результатів освіти сучасним запитам суспільства і потребам ринку праці виникло багато спроб формалізованого трактування якості освіти, що відбиває прагнення учасників освітнього процесу до підвищення його ефективності на тлі пріоритету прагматизму без шкоди для фундаментальності результатів освіти. Серед них важливе місце посідає компетентнісний підхід до оцінювання якості освіти.

У багатьох публікаціях стверджується, що компетентнісний підхід до трактування якості учбових досягнень виник у кінці 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з невідповідністю підготовки випускників навчальних закладів сучасним запитам суспільства і потребам ринку праці. Насправді

це не зовсім вірно, оскільки окремі ідеї компетентнісного підходу, пов'язані з орієнтацією навчання на формування узагальнених способів учбової діяльності і з теорією розвиваючого навчання, були намічені ще в 60-70-ті рр. ХХ ст. Також невірно вважати, що поняття «компетенції» прийшло на зміну поняттю «знання», якщо останні співвідносити не з вивченою інформацією, а з можливістю використання когнітивних патернів в житті. В цілому поняття компетенції ширше за сумарне уявлення про засвоєні знання, вміння, навички, оскільки не лише включає їх, але й припускає їх ефективне використання для вирішення певного кола проблем.

В наші дні до причин інтенсивного розвитку компетентнісного підходу в більшості публікацій зазвичай відносять наступні чинники і тенденції:

- поява нового типу економіки, що викликала потребу в зміні вимог до якості підготовки випускників, зміст праці і видів професійної діяльності;
- інтенсивний розвиток інформаційних технологій;
- зростаючий пріоритет творчих аспектів професійної діяльності та інтелектуального потенціалу фахівців;
- зростання динаміки модифікації професій, їх глобалізація.

Поки невідомо, наскільки виправданими будуть усі очікування і надії, що покладаються на компетентнісну модель підготовки фахівців для підвищення якості результатів освіти. Багато в чому це залежить від того, як саме буде реалізований цей підхід в системі освіти і як це буде пов'язано з рішенням великого числа поки що відкритих питань. І на цьому тлі важливу роль відіграє аналіз здобутків, недоліків та особливостей запровадження компетентнісного підходу до освітньої сфери у тих країнах, які дещо раніше України почали його реалізацію в освіті – в провідних країнах Заходу.

З приводу інтерпретації понять «компетентність» і «компетенція» на сьогодні немає єдиної точки зору ані в Україні, ані в Європі, як немає і чіткого уявлення про їхні відмінності. До найбільш поширених точок зору на співвідношення цих понять можна віднести наступні [порівн.: 1, 2].

Компетенція – це здатність застосовувати знання, вміння, навички і особові якості для успішної діяльності в різних проблемних професійних ситуаціях.

Компетентність – це рівень володіння сукупністю компетенцій, міра готовності до застосування компетенцій в професійній діяльності.

Перше поняття також має численні трактування. Зокрема, в роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників можна зустріти наступні формулювання.

– компетенції – це інтегровані характеристики якостей особи, що дозволяють здійснювати діяльність відповідно до професійних і соціальних вимог, а також особових очікувань [3, с. 23];

– компетенції – це сукупність знань, умінь, навичок і способів діяльності, необхідних для якісної продуктивної діяльності після навчання [4, с. 59];

– компетенції – це інтегральні характеристики підготовки навчаючих, які проявляються в готовності до здійснення якої-небудь діяльності в конкретних проблемних ситуаціях в процесі або після закінчення навчання [1, с. 13].

Отже, компетенція – це знання і розуміння того, як діяти в різних професійних і життєвих ситуаціях [5, с. 62].

Не зупиняючись на аналізі термінологічних проблем в розмежуванні уявлень про компетенції, в цілому можна сказати, що вони відбивають сучасні тенденції в розумінні якості результатів освітнього процесу. Звичайно, таке визначення якості через сукупність компетенцій не самоціль, головне – як фіксувати досягнутий рівень компетенції за допомогою оцінювання та забезпечити його підвищення. Тому кожна з компетенцій випускників навчальних закладів, що характеризує якість досягнутих результатів освіти, потребує структуризації шляхом виділення істотних ознак свого прояву в конкретних сферах професійної діяльності.

З кінця 90-х рр. XX ст. в багатьох зарубіжних країнах, що мають розвинену культуру в сфері педагогічного вимірювання, сформувався динамічний підхід до трактування якості результатів освіти. Хоча ідея запровадження часового чинника не узгоджується з цільовою парадигмою, закладеною в основі концептуального підходу до розробки освітніх стандартів, де якість нормується шляхом завдання вимог до результатів освіти і потребує зіставлення досягнутих і планованих результатів навчання, динамічний підхід міцно увійшов до практики діяльності багатьох структур, що займаються оцінкою якості освіти. На його користь говорить багаторічна практика атестації, яка вимагає проведення вимірювальних процедур на основі операціоналізації вимог стандартів і показує обмеженість можливостей цільової парадигми для ефективного управління якістю освіти. Згідно з динамічним підходом, якість трактується як позитивні зміни в процесах і результатах освіти, що обумовлюються розвитком науки і виробництва та відбивають тенденції в зміні цілей освіти, запитів тих, що навчаються,

суспільства і ринку праці. Виявлення таких змін дозволяє оперативно здійснювати корегування процесу навчання, сприяючи ефективному рішенню завдань управління якістю освіти.

Для застосування динамічного підходу при оцінці якості результатів освіти необхідно накопичувати дані про пізнавальну творчу активність, рівень сформованості компетенцій, засвоєні знання і вміння або про інші учбові досягнення студентів упродовж усього періоду навчання і фіксувати ці дані для аналізу приросту якості у вигляді дескриптивної (описової) статистики і різних документів на кількісному та якісному рівнях виміру. Таким чином, в динамічному підході оцінка якості результатів навчання будується на проведенні багатофакторного аналізу змін по ряду показників якості освіти, що дозволяють виявляти тенденції зміни якості, прогнозувати їх і приймати не лише оперативні, але і стратегічні управлінські рішення.

На сьогодні можна констатувати виділення у закордонному досвіді трьох основних підходів до визначення та запровадження в освітню практику компетентнісного трактування якості результатів навчання. Ці підходи з'явилися незалежно один від одного спочатку в США, потім у Великобританії та в останню чергу у Франції і Німеччині.

При обговоренні американського підходу до компетентнісного трактування якості результатів навчання нерідко використовують термін «поведінковий підхід», підкреслюючи тим самим чітку орієнтацію результатів освіти на здатність до їх застосування на практиці після закінчення учбового закладу. Вважається, що термін «компетенція» ввів в обіг Вайт для опису тих здібностей випускника учебного закладу, які найтісніше пов'язані з його хорошою роботою на основі отриманої підготовки і сформованою в процесі навчання високою мотивацією до її виконання. Постулювавши взаємозв'язок між когнітивними компетенціями і мотиваційними тенденціями, Вайт визначив компетентність як «...ефективну взаємодію людини з довкіллям...» і стверджував, що в числі особових характеристик випускника має бути «компетентнісна мотивація» на додаток до компетенції, яку можна трактувати як сформовану здатність» [цит. за: 1, с. 253-254]. Наслідуючи цей теоретичний підхід, в США для оцінювання компетенцій стали розробляти компетентнісні тести, що дозволяють передбачати ефективність в роботі після закінчення навчання з високою прогностичною валідністю.

Разом з оцінюванням так званих загальних компетенцій, в США розвивалися підходи, орієнтовані на вимір ядерних або інших видів компетенцій. Зокрема, Американська асоціація менеджменту при класифікації компетенцій виділила п'ять кластерів, до числа яких

увійшли ресурсні, міжособові, інформаційні, системні і технологічні компетенції. Зв'язок між різними кластерами компетенцій та їх диференціація, на думку розробників цього підходу, повинні здійснюватися в процесі моделювання ключових чинників успіху та оцінювання рівня їх сформованості в окремих кластерах [6].

В процесі оцінювання відбувається деталізація, за якої кластери кожного рівня розбиваються на окремі групи компетенцій, що дробляться, у свою чергу, на субкомпетенції. Наприклад, представники цього підходу ідентифікували два кластери компетенцій на загально-організаційному рівні: стратегічне мислення і стратегічне управління, в які входять чотири і п'ять груп компетенцій відповідно з подальшим дробленням на субкомпетенції. На рівні процесів кожен з двох кластерів (управління процесами і планування процесів) розбивається на три групи компетенцій, які ділять на субкомпетенції [7].

На індивідуальному рівні формуються два кластери: ефективність працівників і оцінка працівників, в яких були виділені чотири групи компетенцій з відповідними субкомпетенціями. Хоча кластери компетенцій, що з першого погляду входять в модель, носять функціональний характер, проте в основі формування їх класифікації лежать поведінкові аспекти, тому в цілому представлений приклад ніскільки не суперечить американській традиції в розробці компетентнісного підходу в освіті.

Для Великобританії в компетентнісному підході характерне прагнення до більшої цілісності і функціональності шляхом інтеграції знань, розуміння, цінностей і навичок, властивих тим, хто сформувався як професіонал після закінчення навчання. Зокрема, популярною є інтеграційна модель професійної компетентності Чісмена та Чіверса, яка включає п'ять груп пов'язаних компетенцій та, відповідно, вимагає п'ять рівнів вимірів [8]. До складу цих груп увійшли:

- когнітивні компетенції, що охоплюють знання, отримані при навчанні, або засновані на індивідуальному досвіді і саморозвитку. При цьому, незважаючи на використання звичного терміну «знання» для позначення компетентнісних результатів навчання, передбачалося, що традиційне трактування знання, підкріплене розумінням, відрізняється від компетенцій;

- функціональні компетенції, які включають характеристики того, що випускник навчального закладу може зробити і здатний продемонструвати в певній професійній сфері;

- особові компетенції, які іноді називають поведінковими, визначають відносно стійкі характеристики особи випускника навчального закладу і причино пов'язані з ефективним та якісним виконанням професійної діяльності;

– етичні компетенції, призначені для позначення тих сформованих особових і професійних цінностей, які пов'язані зі здатністю випускника учбового закладу приймати обґрунтовані рішення в життєвих або професійних ситуаціях;

– метакомпетенції, які характеризують здатність випускника навчального закладу долати невпевненість, сприймати зауваження керівників і робити правильні висновки з критичних зауважень керівництва або колег [8, р. 214-217].

Отже, характеризуючи компетентнісний підхід до оцінювання якості результатів освіти у Великобританії в цілому, можна говорити про розширювальне трактування поняття «компетенція» в порівнянні з американським розумінням цього терміну. Дійсно, на відміну від США, де кластери компетенцій націлені виключно на поведінкові характеристики результатів навчання, пов'язані із специфікою майбутньої професійної діяльності випускника учбового закладу, у Великобританії при класифікації компетенцій охоплюються також функціональні характеристики якості базових знань і результатів навчання.

Логіка побудови компетентнісного підходу у Франції, який нерідко називають багатовимірним, поляризується в два відмінних один від одного напрями: особове, зосереджене на характеристиці поведінки кожної особи, що навчається, і колективне, націлене на побудову моделі компетенцій, необхідних для ефективної організації роботи колективів і участі в цій праці одним з членів колективу [8]. Тому при класифікації компетенцій основні кластери займають деяке проміжне положення між цими полюсами із зміщенням в ту або іншу сторону. Наприклад, кластер компетенцій, що характеризують письменність, розглядаються як універсальна ознака підготовки випускників навчальних закладів, або кластер компетенцій, сформульованих в термінах індивідуальних здібностей, що проявляються тільки в контексті завдань майбутньої професійної діяльності випускника. Багатовимірність описаному підходові надає різноманіття кластерів компетенцій, що тяжіють до того або іншого полюсу та різних шкал, що вимагають побудови. Як й англійський, французький підхід більш всебічний порівняно з американським, оскільки в ньому розглядаються пізнавальні, функціональні та поведінкові характеристики результатів навчання.

Німецька система освіти прийняла дещо інший підхід, який був спочатку орієнтований на так звані компетенції дії. Особливість підходу полягає в тому, що за нього фокус зміщується на навчальні плани системи професійного навчання. На початку кожного плану вміщу-

ється сукупність компетенцій, специфічних для кожного предмета, які визначають в основному пріоритетні сфери вивчення, а також (у меншій мірі) плановані до засвоєння знання, вміння і навички [9, с. 72-73]. Стандартна типологія компетенцій орієнтована на сферу майбутньої професійної діяльності випускників учбових закладів. Вона включає предметні, особові і соціальні компетенції.

Згідно прийнятої типології в німецькій системі освіти, предметні компетенції пізнавального та функціонального характеру описують здібності того, хто навчається, виконувати завдання і вирішувати практичні проблеми на основі предметних знань і навичок [9, с. 79]. Загальні когнітивні компетенції розглядаються як передумови для розвитку предметних компетенцій. До найважливіших особових компетенцій, що включають в числі інших когнітивні і соціальні, відносять здібності навчаних до пошуку, аналізу та оцінки можливих шляхів саморозвитку, самостійного формування вимог і обмежень в особистому, трудовому і громадському житті, розвитку навичок вибору і реалізації життєвих планів.

Крім перерахованих основних кластерів компетенцій, іноді звертаються до уявлень про самокомпетенцію, яка визначається як здатність особи до відстоювання позитивного «я-образа» і розвитку моральності, взаємодії з іншими членами суспільства раціональним і чесним способом, що включає розвиток почуття соціальної відповідальності і солідарності.

Узагальнюючи досвід зарубіжних країн на шляху розвитку компетентнісного підходу, можна стверджувати, що одновимірні моделі, розраховані на побудову єдиної шкали при оцінюванні якості результатів освіти, значно поступаються багатовимірним оцінним структурам. Поява функціональних і когнітивних компетенцій розширила початковий поведінковий підхід, що склався в США в період формування уявлень про компетенції в освіті.

З роками компетентнісний підхід знайшов більш цілісну структуру, найбільш характерну для Франції і Німеччини, де знання, уміння і навички разом з поведінковими і мотиваційними аспектами увійшли як складові елементи загальної кластерної структури компетенцій. Модель багатовимірної структури компетенцій широко використовується при оцінюванні, коли йдеться про вимірювання рівня сформованості компетенцій у рамках компетентнісного підходу. Згідно моделі професійні компетенції, такі необхідні для ефективної роботи випускників після закінчення учбового закладу, включають кластери когнітивних і функціональних компетенцій. Особові компетенції розпадаються на метакомпетенції, соціальні компетенції тощо.

Три кластери, що включають когнітивні, функціональні і соціальні компетенції, є універсальними для усіх підходів. У свою чергу, метакомпетенції відрізняються від перших трьох кластерів, вони служать базисом для придбання інших компетенцій.

З часом багатовимірний підхід до трактування і оцінювання компетенцій стає все більш поширеним, оскільки він забезпечує розширення можливостей для синхронізації освітнього процесу з вимогами суспільства і ринку праці.

Отже, аналіз існуючих зарубіжних моделей оцінювання якості освіти в контексті вимог Закону України «Про вищу освіту» показує, що сьогодні найбільш плідним можна вважати таке розуміння якості освіти, в якому поєднуються компетентнісний та динамічний підходи, які дозволяють сформувати сукупність вимог до якості, адекватну сучасним тенденціям в зміні цілей освіти, запитів тих, що навчаються, суспільства і ринку праці, застосовувати апарат педагогічних вимірів і отримувати надійні оцінки тих позитивних змін в процесах і результатах освіти. Причому такі оцінки якості освіти повинні відповідати існуючим об'єктивним вимогам суспільства до підтримки системою освіти інноваційних процесів в суспільному житті.

Бібліографічний список:

1. Звонников В. И. Измерения и качество образования / В. И. Звонников. – М. : Логос, 2006. – 312 с.
2. Иванов Д. А. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий / Д. А. Иванов, К. Г. Митрофанов, О. В. Соколова. – М. : Академия, 2003. – 112 с.
3. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. – 2-е изд., доп., испр. и перераб. – М. : Логос, 2005. – 382 с.
4. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированного образования / А. В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58-64.
5. Болонский процесс: поиск общности европейских систем высшего образования (проект TUNING) / под науч. ред. В.И. Байденко ; Исслед. центр проблем качества подгот. специалистов. – М., 2007. – 213 с.
6. Lucia A. D. The art and science of competency models: Pinpointing critical success factors in organizations / A. D. Lucia, R. Lepsinger. – San Francisco, Calif. : Jossey-Bass/Pfeiffer, 1999. – 197 p.
7. Baker F. V. Item response theory: parameter estimation techniques / F. V. Baker. – N.Y. : Marcel Dekker, 2004. – 495 p.
8. Educational Measurement / ed. by R. L. Linn. – N.Y. : Macmillan, 1989. – 312 p.

9. Звонников В. И. Проведение мониторинга качества образования / В. И. Звонников, Н. Ф. Ефремова, Н. Н. Найденкова, М. Б. Чельшкова ; Исслед. центр проблем качества подгот. специалистов. – М., 2005.

Вьотолнено компаративное исследование опыта осуществления компетентностного подхода при оценивании качества образования в ведущих зарубежных странах. Представлена характеристика особенностей структуры и содержания реализации компетентностного подхода в образовательных системах США, Великобритании, Франции и Германии. Определены черты подобия и отличия в его реализации.

A comparative research was carried out for study of experience in the implementation of a competence approach to the evaluation of quality of education in leading foreign countries. The peculiarities of structure and the essence of implementation of a competence approach in educational systems of USA, Great Britain, France and Germany are characterized. The features of similarity and difference in its implementation are defined.

Стаття надійшла до редколегії 15.09.2014

УДК 316.346.2

Кормич Л. І., НУ «ОЮА»

СОЦІАЛЬНО-РОЛЬОВИЙ ВПЛИВ СТАТЕЙ НА СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК

В статті аналізується взаємозв'язок гендерного статусу та соціальних ролей чоловіків і жінок в процесах розвитку всіх сфер життєдіяльності сучасної української держави і суспільства. Охарактеризовані як правова база, так і реальне положення щодо гендерних відносин в сучасній Україні.

Дослідження соціально-культурних ролей представників різних статей спирається на поняття гендерних відносин як сфери взаємодії чоловіка і жінки, механізм якої ґрунтується не тільки на фізіологічних особливостях, а і на специфіці самовизначення та комплексі суспільних впливів.

Питання таких відносин ставали об'єктом аналізу в працях представників різних наук, зокрема, політології, правознавства, філософії, культурології. А також вони розглядаються в рамках різних наукових шкіл.

В історіографічному плані можна відзначити праці теоретиків соціального конструкту «гендер» Р. Столера, А. Річ, М. Мід, Г. Рубін, Дж. Моні та інших.

Осмищення соціальних аспектів статі ведеться в рамках конкретних шкіл гендерних досліджень: англо-американської – М. Вітнінг, М. Кіммель, Дж. Батлер; європейської – Б. Гукс, Ю. Крістева; вітчизняної – Л. Кобилянська, Т. Мельник, І. Онищенко тощо.

В центрі уваги дослідників стоять питання сутності механізму гендерних відносин, теоретичні моделі таких взаємин, світові тенденції в цій сфері та практичний досвід управління даною сферою, інші важливі проблеми. [1. 2. 3. 5].

Та багато питань залишаються недостатньо розробленими і потребують розгляду. Це, зокрема, стосується гендерно-рольових впливів на соціально-політичні процеси, що і стало предметом аналізу в даній статті.

В розумінні гендерних ролей та гендерних диспропорцій важливе місце займають кілька концептуальних підходів. Серед них слід виділити наступні концепції: гендерного потоку (Барбара Гутек), гендерного добору (Дж. Боумен), токенизму (Розабет Кентер), андрогенії (С. Бем), статусна (Л. Карлі), вірогіднісна (Ф. Фідлер), динамічна модель обміну (Г. Граєв), інформаційної обробки (Д. Гамільтон), соціально-рольова (Еліс Іглі), інші.

З позицій даних теорій розглядається місце і роль гендеру як соціокультурної категорії у суспільному розвитку. Такі загальні підходи притаманні як аналізу світових процесів та з'ясуванню загальних тенденцій щодо гендерних відносин, так і виявленню національної специфіки в цій сфері суспільних взаємин. Тож розглянемо окремі аспекти даної проблематики стосовно України і її окремих регіонів, зокрема, відносно Одеської області, щоб виявити загальне і особливе щодо гендерної ситуації та окреслити завдання її змін у напрямку подальшої демократизації суспільства та підвищення громадської активності всього населення задля ефективного розвитку в напрямку індексу людського виміру в цілому та гендерного виміру, зокрема.

Адже близько 54% населення України становлять жінки. А, наприклад, серед майже 2,5 мільйонного населення Одеської області 53% складають жінки, маючи чисельні переваги у старшому віці. Тож захищати та підтримувати, для досягнення і збереження балансу, в конкретних ситуаціях слід представників обох статей. Тобто, йдеться не про права жінок, а саме про гендерні права і їх гарантії та захист.

Зasadничими принципами в аспекті реалізації гендерних підходів виступають принципи рівних прав та рівних можливостей. Саме на них ґрунтується політика в інтересах рівності, що є визначальним фактором активного включення у всі трансформаційні процеси

у суспільстві представників обох статей та їх спільної зацікавленості у кінцевому результаті.

Такий зміст закладений у чинне національне законодавство України. Так, 24-та стаття Конституції України не лише проголошує відсутність привілеїв чи обмежень за ознаками статі, а й гарантує забезпечення рівності прав жінки і чоловіка у всіх сферах. [4]. Подібним є і розуміння гендерних відносин та їх регламентації, сформульоване у положеннях Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», прийнятого у 2005 році [7]; у Державній програмі з утвердження гендерної рівності 2006 року, в Указах Президента щодо цих питань та в інших нормативно-правових актах, які регламентують гендерні відносини в Україні. [6]. На таких засадах базуються і регіональні програми щодо реалізації завдань забезпечення гендерної рівності, прийняті протягом останніх років обласними Радами. Зокрема, Програму з утвердження гендерної рівності Одеська обласна Рада прийняла у 2007 році.

Репрезентуючи різні інтереси та маючи законні підстави не тільки заявляти про них, а і впроваджувати, жінки та чоловіки виступають в якості реальних партнерів на ниві суспільної перебудови, проведення реформ для досягнення позитивних зрушень у всіх напрямках державного і суспільного життя.

Саме цим має визначатись сутність гендерних відносин, які, визнаючи специфіку потреб та інтересів залежно від біологічної статі, враховують соціальні впливи та спрямовані на створення сприятливих умов для реалізації цих специфічних потреб без ущемлення інтересів іншої сторони, домагаючись їх збалансованого забезпечення. Це має бути не простий компроміс, а реальний консенсус стосунків і взаємин між чоловіками та жінками у всіх без виключення сферах, що сприятиме максимальному задоволенню суспільних потреб, представлених і жіночим, і чоловічим їх сегментами.

Подібне розуміння суті гендерних відносин не має нічого спільного із намаганням окремих суб'єктів заявляти про загрозу природним функціям та ролям статей. Підміна ролей якраз відбувається на рівні сексуальних відносин, а не гендерних. Гендерний же підхід, навпаки, допомагає зберігати специфіку, спираючись на сприятливе середовище рівноправного партнерства в реалізації інтересів кожної сторони.

І, разом з тим, розмежування біологічної і культурної складових дозволяє наголошувати на важливості культурних впливів, тобто, відповідного виховання чоловіків та жінок, формування у них готовності та здатності виконувати певні традиційні функції. Але при

цьому важливе визнання, що суто біологічне ество, наприклад, пріоритетність виключно репродуктивної функції жінок, не повинно повністю виштовхувати жінку з соціальної у приватно-сімейну сферу. Вона має залишатись частиною соціального середовища та бути продуктом культури даного соціуму, маючи всі умови та можливості для самореалізації.

Гендерний підхід дозволяє виявляти найбільш складні та суперечливі питання даних стосунків і взаємин, знаходити прогалини правового чи соціального характеру, які гальмують просування інтересів різних за статтю суб'єктів.

Адже аналіз реального стану речей свідчить про те, що потрібні додаткові зусилля, спрямовані на підтримку в ряді ситуацій жінок, а в деяких – чоловіків. А це вимагає перегляду чи корегування окремих конкретних програм розвитку і на рівні держави, і на рівні регіонів.

Це стосується різних сфер, зокрема, участі в процесах управління чи заходів в рамках функціонування системи охорони здоров'я, сфери зайнятості чи пенсійного забезпечення, багатьох інших напрямків діяльності. Рішення, що приймаються, повинні проходити гендерну експертизу з позицій наслідків їх реалізації відносно чоловіків та жінок. Будь – яка дискримінація чи штучно створені обмеження є неприпустимими. А гендерна ідентифікація має асоціюватись і з природнім, і з соціальним як взаємодоповнюючим, без абсолютизації та домінування, при поєднанні типового і бажаного для розвитку суспільства. Тобто, біологічна відмінність доповнюється соціокультурним конструктом, динамічним у часі та просторі, який відповідає конкретному етапу суспільного розвитку. За таких умов фізіологія не заважає соціальній реалізації людини.

Гендерні відносини стимулюють співпрацю чоловіків і жінок в соціальному середовищі, формують певні моделі та норми поведінки, відповідно конкретному культурному рівню суспільства. Це створює механізм соціальних зв'язків та взаємодії в рамках існуючої соціальної системи. Наголос робиться саме на системному підході, який поєднує природну специфіку, моральні вимоги, правові статуси тощо для визначення місця і ролі жінок і чоловіків в суспільному розвитку. І в даному контексті модель соціального партнерства та норми рівноправності якомога краще відповідають сучасному стану життя суспільства та держави.

Побудована на таких підходах взаємодія жінок і чоловіків максимально орієнтована на підвищення ефективності та досягнення стабільності розвитку сучасного суспільства, в якому активна участь

і рівне представництво обох статей виступає обов'язковою умовою демократичного процесу.

Політика і економіка, культура, наука і освіта, охорона здоров'я, соціальна сфера чи управління в однаковій мірі потребують як безпосередньої участі так і репрезентації потреб та інтересів жінок і чоловіків. Тут задіяні і природне та позитивне право, і соціальний обов'язок представників обох статей. Тому в рамках гендерних відносин створюються механізми, здатні стимулювати як розвиток окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Це вимагає аналізу існуючої ситуації та моделювання шляху її покращення. З цієї точки зору слід виявити найбільш проблемні зони, існуючі в українському суспільстві, в яких проявляються гендерні диспропорції, або існує навіть пряма гендерна дискримінація.

Перш за все, це стосується всіх рівнів системи управління. Адже саме тут приймаються рішення, які обумовлюють стратегію і тактику розвитку. І паритетне представництво жінок і чоловіків є невідмінною умовою ефективності результату діяльності. Однак на керівному рівні, наприклад, серед державних службовців 1-3 рангу, жінки складають абсолютну меншість – від 6 до 12%, тоді як на виконавському рівні фахівців, у нижчих категоріях їх доля в окремих сферах сягає 82 – 88%.

Так, в Одеській області за статистичними даними 2013 року жінки серед державних службовців складала 75%. Але на керівних посадах, та й в основному середньої ланки, їх було менше 30%. Жодного разу жінки не очолювали Одеську обласну державну адміністрацію і тільки одна займала нетривалий час посаду першого заступника. А це означає, що реального впливу на процес прийняття рішень жінки не мають, або цей вплив недостатній.

Це відноситься не лише до виконавчої, а і до представницької влади різних рівнів, де на вищих щаблях жіноче представництво обмежене 8-10%. Наприклад, жіноче представництво у Верховній Раді за роки незалежності коливалось у межах 4 – 8%. В Одеській обласній Раді у 2014 році лише 12% жінок-депутаток і жодної у керівництві. В структурах органів місцевого самоврядування Одеської області, де жінки становлять майже 86% працюючих, в керівництві їх менше 34%. Така ситуація потребує змін у напрямку більш широкого жіночого представництва у владі для відтворення інтересів даної частки соціуму в конкретних стратегічних планах і програмах розвитку держави, регіонів, окремих місцевостей тощо.

Враховувати гендерну специфіку важливо і в процесі впровадження конкретних реформ. Наприклад, якщо йдеться про реформу системи охорони здоров'я, то, перш за все, має бути створена гендерна

мапа місцевості, яка б давала чітку уяву про потреби у фахівцях певного профілю чи спеціалізованих лікувальних закладах. Адже навіть рівень захворювань на конкретні недуги пов'язаний з належністю до конкретної статі. Так, серед чоловіків в Одеській області в 2 рази більше хворих на снід чи туберкульоз, крім того є специфічні хвороби жінок чи чоловіків. Тож їх профілактика та лікування має бути передбачуваним та відповідним чином спланованим, з кадровим та матеріальним і фінансовим забезпеченням, орієнтованими на потреби і запити даної місцевості, відповідно до гендерного складу населення.

Те ж саме відноситься до питань забезпечення зайнятості населення, яка має бути гендерно орієнтована. Адже, серед економічно активного населення Одещини переважають чоловіки, а серед економічно неактивного – жінки. Хоч рівень офіційно зареєстрованого безробіття в Одеській області в гендерному вимірі однаковий, реальний рівень зайнятості чоловіків вищий. Населені пункти не можуть страждати від суцільного безробіття жінок, бо професійна зайнятість у них спрямована виключно на чоловічий контингент, зокрема, припортові міста Одещини. Або навпаки, в населеному пункті існує лише соціальна сфера, в більшій мірі орієнтована на жінок, коли не затребуваними залишаються чоловіки. За таких обставин вихід треба шукати і в створенні альтернативних сфер діяльності, і в роботі по залученню представників протилежної статі до раніше не традиційних для них занять із створенням необхідних для цього умов праці та її привабливості, ламаючи стереотипи сприйняття. Адже і освітянська галузь, і соціальний захист, і інші напрями лише виграють від участі в них представників обох частин соціуму.

Якраз останнє – гуманітарна сфера, потребує нагальної роботи щодо зменшення диспропорцій представництва, бо саме тут формується модель гендерної рівності у свідомості і культурі суспільства. І якщо ми справді хочемо забезпечити реальне рівноправ'я, то це має стати базою виховання та соціалізації особистості. Та такий приклад повинен бути присутнім на практиці від самого початку включення людини у цей процес. І впроваджувати його мають спільно і чоловіки, і жінки: вихователі і вчителі, лікарі і соціальні працівники, бібліотекарі та інші, від кого багато в чому залежить кінцевий результат. А таким результатом мають бути відносини між чоловіками та жінками, побудовані на взаємній повазі, підтримці, визнанні інтересів та потреб один одного, рівності прав та можливостей їх реалізації, партнерських стосунках і плідній співпраці заради досягнення спільної мети – підвищення рівня і якості життя, пріоритету прав людини, розвитку демократії.

Тим більше, що у складних для суспільства ситуаціях жінки завжди присутні поряд з чоловіками, проявляючи активність та відповідальність. Так сьогодні ми бачимо жінок серед добровольців, готових захищати вітчизну, серед волонтерів, які піклуються про армію, поранених, про сім'ї загиблих та про вимушених переселенців. Батьківщина, мир, розвиток – це спільна відповідальність і жінок, і чоловіків.

Такими повинні бути відносини не тільки в суспільстві в цілому, а і в кожній окремій родині, зокрема. Тож сімейні відносини також мають бути гендерно виваженими. Йдеться не тільки про попередження чи боротьбу з насильством у сім'ї як крайньою формою прояву гендерної нерівності та дискримінації, де жертвами найчастіше стають жінки. Це має стосуватись і питань спільної відповідальності та спільної участі батька і матері у вихованні дітей, розподілу домашнього навантаження, яке не повинно лягати тільки на жінку. Якщо сьогодні так звана домашня робота займає понад 40 годин робочого часу жінки на тиждень, то у чоловіка вона у двічі менша навіть при нормальних стосунках в родині. Процес виховання дітей ще посилює такі диспропорції. В Одеській області нараховується понад 19 тисяч багатодітних сімей, де виховують більш як 65 тисяч дітей. Тож зміна моделі взаємин на партнерську покращить родинні зв'язки, зменшить показники розлучень, зведе нанівець ганебне явище соціального сирітства тощо.

Не меншої уваги потребує і гендерний спектр бізнесу. Те, що у великому бізнесі жіноче представництво не перевищує 3%, а в середньому не сягає і 20% свідчить фактично про нерівні фінансові можливості, про диспропорції у розподілі і використанні ресурсної бази, що в свою чергу заважає реалізації жіночого потенціалу в інших життєво важливих сферах.

Бо на сьогодні, нажаль, існує фактично єдина сфера – освітня, де просліджується гендерний паритет у відповідних пропорціях як щодо суб'єкту, так і відносно об'єкту. Це стосується і загальної середньої освіти, і системи вищої освіти. Правда в останній вже існують диспропорції на управлінському рівні. В інших сферах наявні не лише диспропорції, а інколи і дискримінація.

Та не тільки позитивний бік життєдіяльності суспільства потребує гендерної експертизи. Те саме відноситься і до суспільних вад, кризових станів. Адже існує специфіка стосовно наркоманії, алкоголізму, торгівлі людьми, проституції, злочинності, які різні за обсягами та наслідками для жінок і чоловіків. Так, серед засуджених чоловіків у 7-8 разів більше, а чоловічий суїцид у 5 разів переважає жіночий.

А жертвами торгівлі людьми частіше стають жінки. Тому і профілактика, і боротьба з цими асоціальними явищами повинні враховувати гендерні складові та мати специфіку спрямування і в роз'яснювальній роботі, і в захисних заходах.

Все це свідчить про те, що гендерні відносини, їх прояв мають велике значення у всіх сферах розвитку суспільства та потребують особливої уваги і контролю як з боку держави, через державні інститути, так і з боку суспільства, через інститути громадянського суспільства. Тільки об'єднаними зусиллями можна досягти реального результату в забезпеченні рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків, зробивши їх партнерами, зацікавленими у плідній співпраці заради просування України шляхом прогресу.

В умовах глобалізації всі ці питання мають вирішуватись з урахуванням світового досвіду, який корегується відповідно національній специфіці, існуючим традиціям.[3]. Тож Україна може запозичувати кращий досвід розв'язання гендерних проблем, уникаючи зайвих помилок та недоліків і долучаючись до кращих стандартів показника гендерного індексу, коли і гендерна експертиза, і гендерна статистика зможуть підтверджувати реальні успіхи досягнення гендерної рівності в нашому суспільстві. На засадах гендерної рівності утверджується паритетна демократія як модель сучасного цивілізованого суспільства, орієнтована на самоцінність людини, незалежно від її статі. Адже лише спільними зусиллями представників обох статей, з використанням специфічних можливостей кожної з них, можна досягти оптимального результату суспільного розвитку, прогресу у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Бібліографічний список:

1. Гендерний аналіз українського суспільства / За ред. Т. Мельник. – К. : ПРООН, 1999. – 293 с.
2. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К. : Укр. ін-т соціальних досліджень, 2003. – 129 с.
3. Європейський правовий вимір гендерно чутливої політики / Оніщенко Н. М., Матвієнко О. В., Береза С. В., Томашевська М. О. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2005. – 144 с.
4. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року. – К., 1996.
5. Кормич Л. І. Гендерні відносини: сутність та значення в суспільно-політичному розвитку. / Л. Кормич // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2013. – Вип. 49. – С. 16-22.
6. Правові засади формування та розвитку гендерного середовища в Україні / за загальною ред. Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2010. – 352 с.

7. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №52. – Ст. 561.

В статье анализируется взаимосвязь гендерного статуса и социальных ролей мужчин и женщин в процессах развития всех сфер жизнедеятельности современного украинского государства и общества. Охарактеризованы как правовая база, так и реалии гендерных отношений в современной Украине.

The present article provides the analyses of men's and women's gender statuses and social roles of interconnection in the processes of development in all spheres of activities of the modern Ukrainian state and society. The legal base and practice of gender relations in modern Ukraine are also characterized.

Стаття надійшла до редколегії 08.09.2014

УДК 323.1

Вітман К. М., НУ «ОЮА»

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ СЕПАРАТИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Досліджуються витоки, причини та особливості процесу сепаратизації в Україні. Аналізуються основні механізми протидії феномену на предмет ефективності, демократичності та можливих етнополітичних наслідків.

Сепаратизм є складним етнополітичним феноменом, який потребує ретельного дослідження та аналізу. Руйнівні наслідки сепаратизму для національної безпеки, територіальної цілісності, економіки будь-якої незалежної демократичної держави безперечні. Сепаратизм запускає процес етнополітичної дезінтеграції держави, дисбалансиє її етнополітичну систему, руйнує налагоджені зв'язки в ній, елементи стримувань та противаг, що формувалися роками, провокує етнічні конфлікти за ознакою культурної, мовної, регіональної належності. Нинішня ситуація в Україні є ілюстрацією порушення балансу етнополітичної системи, яка, як і будь-яка політична система, негативно реагує на внутрішні катаклізми та втручання ззовні, оскільки прагне до стану рівноваги. Про це свідчить зростання ксенофобії та етнополітичної напруженості в українському суспільстві.

У політичній та юридичній науці сепаратизм визначається як політичний рух, спрямований на відокремлення від держави частини її території та населення. Юридична енциклопедія зазначає,

що сепаратизм породжується суперечностями між центральною владою держави та виразниками ідей сепаратизму – політичними партіями, громадськими та релігійними організаціями етнічних меншин, політичними структурами окремих регіонів [1]. Підґрунтям для сепаратизму слугує 1) неоднорідність національного, мовного, соціального складу населення країни; 2) нерівномірність соціального, економічного, культурного, зокрема мовного, розвитку окремих регіонів, що породжує сподівання спільнот на самозбереження та поліпшення умов існування або, навпаки, прагнення монополізувати привілейоване становище, щоб з нього не користалися інші спільноти; 3) помилки, прорахунки, зловживання центральної влади, які погіршують становище окремих спільнот; 4) вплив з-за кордону певних держав, міжнародних організацій з метою підпорядкування ресурсів або відокремлених регіонів.

Дія всіх цих чинників спостерігається в Україні. В своїх попередніх працях ми неодноразово застерігали державу від подібних прорахунків в сфері регулювання етнонаціональних відносин, закликаючи до гармонізації етнонаціональної політики, врахування та імплементації етнополітичних інтересів всіх регіонів, згладжування етнокультурних диспропорцій на загальнонаціональному рівні, компромісів. Вказували на те, що у випадку бездіяльності етнополітичної безпеці України загрожує низка викликів: міжетнічні конфлікти, етнотериторіальні претензії сусідніх держав, етнополітична дезінтеграція, сецесія регіонів та ін. Однак не припускали, що етнополітичний розвиток України піде шляхом найбільш песимістичних прогнозів – ведення військових дій на території України з метою збереження територіальної цілісності та протидії сецесії окремих регіонів.

Наразі перед науковцями та політиками стоїть завдання пошуку механізмів нейтралізації тих деструктивних явищ, що розбалансиують етнополітичну систему України – сепаратизму, іредентизму, етнічних конфліктів, міжетнічної ворожнечі, ксенофобії, зовнішнього втручання. При чому нейтралізації з мінімальними втратами як для держави, так і її населення. Йдеться не лише про прямі матеріальна збитки, які уряд України оцінює у 8 \$ млрд. Йдеться про глибокі етнополітичні наслідки (поглиблення етнополітичного розколу, міжетнічної напруженості між українською та російськими націями, порушення прав людини), ліквідація яких потребуватиме десятиліть та зміни поколінь.

У своєму дослідженні пропонуємо розглядати сепаратизм як етнополітичне явище, в якому етнічність відіграє важливу роль. Більшість проявів сепаратизму супроводжуються політизацією ет-

нічності. Нагадаємо, що політизація етнічності характеризується певними ознаками, що тією чи іншою мірою будуть притаманні процесам сепаратизації, в яких присутній етнічний чинник. Дію цих ознак обов'язково потрібно враховувати при напрацюванні ефективних механізмів протидії сепаратизму. Це, згідно з систематизацією О. Картунова, по-перше, протидіючий характер [2], адже сепаратизм завжди буде спрямований проти політики центру, яка, на думку ініціаторів відокремлення регіону, утискає його інтереси. Це стосується як етнокультурної, так і економічної політики. Загальновідомо, що на Сході України місцевими елітами довгий час утверджувався стереотип про те, що регіон є донором української економіки та дотує депресивні Західні області. А, отже, може успішніше функціонувати як самостійна держава. Активне спростування цього уявлення на офіційному рівні та в ЗМІ розпочалося лише в ході та після проголошення ДНР та ЛНР. Хоча експерти і раніше проводили фінансовий аналіз, який свідчив про те, що попри різні розміри дотацій, відпливу грошей із Донбасу в решту регіонів не спостерігається. Протягом 2012-2013 рр. у Луганській та Донецькій областях рівень забезпеченості їх потреб власними коштами становив 69,7 % і 65,9 % відповідно.

Міф про те, що «Донбас годує всю Україну» впродовж багатьох років посилював розкол держави та формував безпідставні очікування у населення регіону [3]. Однак на його спростування потрібен час. Зокрема, голова Донецької облдержадміністрації С. Тарута закликав мерів і глав районів пояснювати наслідки відокремлення Донецької народної республіки: «Наша промисловість працює на глобальних ринках... Будь-які тут утворення у вигляді республіки означають невизнану територію з усіма санкціями: не виїхати, не продати нікуди не можна» [4]. Промисловість та сільське господарство регіону працює на експорт і реалізує свою продукцію за межами Донбасу. Тоді як становище невизнаної республіки накладає на неї серйозні юридичні обмеження щодо економічної співпраці з іншими державами. Досліджуючи це питання в попередніх працях, ми дійшли висновку про те, що статус невизнаних держав унеможливорює повноцінне економічне процвітання цих формувань. Вони, здебільшого, існують завдяки зовнішній допомозі, тому всі без винятку прагнуть якнайшвидшого міжнародного визнання. Втім, протидіюча за своїм характером боротьба ініціаторів відокремлення Донбасу ґрунтувалася не на об'єктивній інформації, а на стереотипах і не враховувала економічних наслідків відокремлення регіону.

По-друге, сепаратизації притаманний ланцюговий характер перебігу. Сепаратистські настрої охопили не лише Луганську та Донецьку

області, а й увесь Схід України та частково Південь. Зокрема в квітні у Харкові під час мітингів на підтримку федералізації України було задекларовано намір домагатися створення Південно-Східної федеративної республіки у складі України з розширеними повноваженнями і широкою автономією, а також надання державного статусу російській мові. 7 квітня 2014 р. на мітингу було висловлено недовіру депутатам Харківської облради, запрошено альтернативних депутатів, які ухвалили рішення про створення суверенної держави під назвою «Харківська Народна Республіка», що має намір будувати відносини з іншими державами відповідно до міжнародного права [5]. 16 квітня Одеську область одеським Антимайданом було оголошено Одеською Народною Республікою, в якій влада належить тільки народу, що проживає на її території. Втім, процес сепаратизації цих областей не набув подальшого розвитку.

Безумовно, підтримка сепаратистських настроїв та проголошення народних республік на Південному Сході України не мали на меті їх реальне відокремлення, дезінтеграцію України. Сепаратизація була спробою продемонструвати, нехай і в провокаційний, незаконний спосіб, власну позицію регіонів, була закликом до діалогу та врахування інтересів їх населення на загальнонаціональному рівні. Не випадково, М. Степико стверджує, що сепаратизм потенційно присутній в будь-якому державному утворенні. Явище активізується в певних умовах, під впливом різних факторів, пов'язаних із політичною та соціокультурною трансформацією суспільства, істотним ослабленням або посиленням центральної влади. За твердженням дослідника, сепаратизм як прагнення деяких регіонів держави до відокремлення, набуття більшої політичної самостійності, суверенітету є проявом захисної реакції на процеси, які не влаштовують ту чи іншу частину суспільства в переломні моменти його розвитку [6]. Такими процесами стали Євромайдан та повалення влади, яка вважалася виразником інтересів Сходу та Півдня України. Після її усунення на захист інтересів цього переважно російськомовного регіону стала претендувати Російська Федерація.

Соціологічні опитування підтверджують цю тенденцію – на квітень 2014 р. (період утворення ДНР та ЛНР) сепаратистські настрої підтримували близько 20 % населення Донбасу. Створення незалежної держави на основі Південно-Східних областей загалом схвалювали 11 % населення України, на Півдні – 10 %, Сході – 10 %, на Донбасі – 18 %, а відокремлення свого регіону та його приєднання до Росії підтримували 9,5 % населення Півдня, 11 % населення Сходу та 27 % населення Донбасу. При цьому лише 17 % населення Донбасу (Луганської та

Донецької областей) підтримували сецесію свого регіону, тобто вихід зі складу України та створення незалежної держави [7]. Водночас третина опитаних українців визнала, що між Західним і Східним регіонами України існують політичні суперечності, мовні та культурні відмінності, а також різновекторна спрямованість економічного розвитку. 32% респондентів припустили, що ці відмінності настільки глибокі, що в перспективі регіони навіть можуть відокремитися та створити свої держави, або ж увійти до складу інших держав.

Таким чином, передумови регіонального сепаратизму в Україні були, попри невисокий рівень підтримки населенням виходу регіонів зі складу України. Слід враховувати, що в процесах сепаратизації Сходу присутній також історичний фактор. Регіон кілька разів впродовж останнього століття намагався сформувати власну державу. Як відомо з етноконфліктології, наявність власної держави або автономії посилює відцентрові тенденції та прагнення до відокремлення, навіть якщо ця держава або автономія існувала незначний час. Так, на Сході сучасної України в 1918 р. діяла Донецько-Криворізька Республіка. Ідея її формування виникла восени 1917 р. на пленарному засіданні обкому Рад робітничих і селянських депутатів Донкривбасу в Харкові як відповідь на запит неподільності Донецького басейну. ДКР було утворено на IV обласному з'їзді Рад 30 січня 1918 р. До Донецько-Криворізької Республіки увійшли території, що наразі перебувають у складі дев'яти областей України та Росії: Донецької, Луганської, Дніпропетровської та Запорізької, а також частини Харківської, Сумської, Херсонської, Миколаївської і Ростовської (РФ). Республіка була сформована за економічною, а не національною ознакою. Вже тоді вважалося, що об'єднання економічного потенціалу Донбасу могло б стати основою для нового державного утворення або, щонайменше, автономії. Однак етнокультурний аспект у формуванні ДКР все ж був присутній. Як стверджує В. Шабельников, одним із мотивів відокремлення Донецько-Криворізького басейну було прагнення окремих представників партійних і радянських органів відмежуватися від націоналістичної, на їх погляд, Центральної Ради і не допустити поширення її впливу на райони Донбасу і Криворіжжя [8].

Дезінтеграційні настрої ширилися в регіоні і на початку 90-х років. Під час дезінтеграції Радянського Союзу представники донецької промислової еліти намагалися відродити історичну спробу державотворення і розпочали дискусію щодо відродження Донецько-Криворізької Республіки. Однак заблокувати сецесію регіону вдалося шляхом надання економічних преференцій місцевим елітам, зокрема за допомогою Указу Президента України № 560

від 26.11.1993 «Про делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській державним адміністраціям повноважень з управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності». Тоді до проголошення автономного утворення або республіки справа не дійшла. Друга спроба сепаратизації мала місце в 2004 р. і також була демонстрацією незгоди Півдня та Сходу держави з політичними подіями, зокрема результатами президентських виборів, які не враховували електоральні симпатії регіону. 26 листопада 2004 р. Луганська обласна рада ініціювала створення Південно-Східної Автономної Республіки. Депутати прийняли рішення про звернення до Президента РФ з проханням про визнання Росією республіки, що формується. Тоді ж на сесії Харківської облради її голові Є. Кушнарєву було доручено проведення переговорів з керівниками Південних і Східних областей України щодо створення нового державного утворення. Спроби сецесії були порушенням законодавства, яке не передбачає жодного правового механізму виходу областей зі складу України, в тому числі шляхом проведення референдуму щодо територіальної належності.

Між спробами проголошення Південно-Східної Автономної Республіки та формуванням ДНР та ЛНР можна провести чіткі паралелі. Ю. Тищенко назвала сепаратизацію 90-х та 2004 рр. – проявами регіонального квазісепаратизму, тому що їх головним завданням було не формування нового державного утворення та відокремлення його від держави, а тактична демонстрація регіоном своєї політичної позиції [9]. Україна мала досить часу, щоб ретельно проаналізувати витоки і передумови сецесії Сходу та докласти зусиль для їх нейтралізації. Процес сепаратизації впродовж 22 років перебував в латентному стані і під дією внутрішніх та зовнішніх чинників 2014 р. перейшов в активну фазу – сецесії окремих областей. Діалог на всіх рівнях, децентралізація влади, легалізація права на проведення власної мовної політики, запровадження особливого економічного режиму з преференціями, що полегшують процес євроінтеграції на території областей Сходу та Півдня могли б суттєво загальмувати цей процес. Принаймні, він не набув би такого масштабу і не мав би таких деструктивних наслідків для територіальної цілісності та економіки України.

Очевидно, що, підтримуючи сепаратистські настрої з метою демонстрації своєї відмінної позиції, абсолютна більшість населення Донбасу не мала уявлення про руйнівні наслідки сепаратизму для регіону та держави в цілому: людські жертви, біженців (за даними РНБО зону охоплену сепаратизмом залишили понад 60 тис. осіб), зруйновний житловий фонд, інфраструктура, промисловість.

На відновлення життєдіяльності територій самопроголошених ДНР та ЛНР піде не один рік. Застосовуючи методологію О. Картунова, можемо стверджувати, що сепаратизм за участю етнокультурного чиннику є діалектичним, тобто складним і суперечливим процесом, що призводить до непередбачуваних наслідків [10]. Етнополітичні процеси, зокрема й сепаратизація, одночасно можуть легітимізувати одні режими й уряди і делегітимізувати інші, призводити до дезінтеграції одних і виникнення інших держав, сприяти розв'язанню одних конфліктів і загостренню інших.

Наразі спостерігається масштабний етнополітичний конфлікт на Сході України зі застосуванням зброї за участі трьох сторін – України, самопроголошених ДНР та ЛНР і Російської Федерації. Але, як зазначає О. Картунов, всі негативні явища – загострення конфліктів, заколоти, війни породжуються не стільки процесами політизації етнічності, скільки спробами їх загальмувати, зупинити і повернути назад силою зброї або загрозою її застосування. Україна надала перевагу силовим механізмам, які були визнані найбільш ефективними в активній фазі протидії сепаратизму. Голова Верховної Ради заявив, що «тільки Українська армія, Національна гвардія здатні завершити цю війну, повністю звільнивши територію Донецької і Луганської областей» [11]. При цьому підкресливши, що Україні не варто припиняти шлях мирного розв'язання конфлікту і проводити дипломатичні переговори й консультації з врегулювання етнополітичної кризи на Сході України.

Силові механізми боротьби з сепаратизмом критикуються в світі за недемократичність, порушення прав людини – вони супроводжуються людськими жертвами та руйнуваннями. Однак саме ці механізми були визнані українською владою безальтернативними через те, що сепаратизація Донбасу набула ознак необоротності. На відміну від сецесії інших регіонів, зокрема Закарпаття, ініціатори відокремлення не просто оголошували заяви про наміри виходу зі складу України, вони відмовилися від діалогу і почали захищати свою квазідержавність зі зброєю в руках. Крім того, жоден заморожений етнополітичний конфлікт на пострадянському просторі, що супроводжується сецесією територій незалежних держав, досі не вдалося врегулювати за допомогою мирних засобів. Придністров'я, Нагірний Карабах, Абхазія, Південна Осетія офіційно світовою спільнотою вважаються територіями Молдови, Азербайджану і Грузії відповідно, тоді як де-факто вони перебувають в статусі невизнаних держав. Наявність таких спірних територій, етнополітичні конфлікти з сусідніми державами з приводу них суттєво гальмують розвиток цих пострадянських країн.

Україна не є єдиною державою, що намагається вирішити проблему сепаратизму за допомогою військових дій. Молдова, Грузія та Азербайджан на перших етапах сепаратизації також вели збройну боротьбу з сепаратистськи налаштованими елітами, однак безуспішно. Їм не вистачило військової потужності та внутрішньої консолідації для відновлення контролю над втраченими територіями. В Україні на даний момент на владу має великий вплив громадська думка та позиція певної частини суспільства. Українське населення налаштоване на силову боротьбу з сепаратизмом і ця тенденція посилюється в суспільних настроях. Згідно з соціологічними опитуваннями на серпень 2014 р., 51 % українців схвалюють військові дії на Сході України і вважають, що Антитерористичну операцію потрібно продовжувати і надалі. При цьому 34% повністю не схвалюють силову операцію і вважають, що з ДНР та ЛНР потрібно домовлятися. Для прикладу, частка прихильників нейтралізації сепаратизму за допомогою зброї на момент проголошення ДНР та ЛНР становила лише третину опитаних – 35% [12].

Влада України робила неодноразові спроби для врегулювання конфлікту мирним шляхом. Зокрема, Президент України наприкінці червня запропонував мирний план для Сходу України. Документ передбачав гарантії безпеки для всіх учасників переговорів, звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів, звільнення заручників. Планувалося роззброєння, виведення незаконних збройних формувань, створення 10-ти кілометрової буферної зони на українсько-російському державному кордоні та її спільне патрулювання. Незаконно утримувані адміністративні будівлі в Донецькій і Луганській областях мали бути звільнені, діяльність місцевих органів влади відновлено. План передбачав кроки з децентралізації влади, включаючи посилений захист російської мови в Луганській та Донецькій областях, узгодження керівників обласних державних адміністрацій з представниками Донбасу. Однак керівництво самопроголошених республік заявило, що не бачить шляхів для мирного діалогу з українською владою. Адже Київ заявив, що вестиме перемови лише з легітимною владою двох областей, а не з представниками ДНР та ЛНР, які були визнані Україною терористичними організаціями. Для втілення мирного плану було оголошено тижднев перемир'я в зоні проведення АТО, однак представники ДНР та ЛНР не дотрималися його умов, продовжуючи обстрілювати позиції українських Збройних сил. Спроби ЄС та Російської Федерації схилити Україну до діалогу з лідерами самопроголошених утворень на Сході України не мали успіху. Україна заявила, що визнання ДНР та ЛНР рівноправною стороною для неї неприйнятне, при цьому переговори

з Росією щодо врегулювання етнополітичного конфлікту на Донбасі тривають. Україна відмовилася від діалогу з ДНР та ЛНР, зробила ставку на силові механізми боротьби з сепаратизмом, але їх застосування призводить до ескалації етнополітичного конфлікту на Сході України та не підтримується Російською Федерацією, яка вимагає від Києва припинення вогню.

Таким чином, як і прогнозувалося науковцями, Україна зіткнулася з серйозними викликами етнополітичної безпеки: сепаратизмом, етнополітичною дезінтеграцією, етнополітичним конфліктом за участю РФ, які стали наслідком невваженої, безсистемної етнонаціональної політики, яка практично не реагувала на загрози етнополітичного середовища. Процес сепаратизації в Україні має певні особливості, нехарактерні для конфліктів пострадянського простору. По-перше, сепаратизм на Сході України не має достатнього етнічного підґрунтя (мовних відмінностей недостатньою для формування власної держави). По-друге, населення Донбасу не мало на меті реального відокремлення від України, використовуючи сепаратизацію як засіб маніфестації своїх вимог та захисту інтересів, і не уявляло реальних наслідків війни між Україною та самопроголошеними ДНР та ЛНР. До діалогу та врахування цих вимог Україні доведеться повертатися з метою запобігання рецидиву сепаратизації в будь-якому випадку розвитку етнополітичної ситуації. По-третє, Україна зіткнулася з сепаратизмом на 23 році незалежності, будучи сформованою державою. Протидія сепаратизації сприяла внутрішній консолідації української політичної поліетнічної та багатомовної нації.

Бібліографічний список:

1. Юридична енциклопедія у 6 т. – К., 2003. – Т. 5. – [Електронний ресурс] / Циклоп – енциклопедії та словники. – Режим доступу: <http://cyclor.com.ua/content/view/330/43/>.
2. Картунов О. Вступ до етнополітології / О. Картунов. – К. : Ін-т етнополітики, управління та господарського права, 1999. – С. 69.
3. Скумін А. Дотаційний Донбас. Чи справді регіон годує Україну? // Тиждень. – № 9 (277). – 28.02.2013. – С. 7.
4. Тарута заявив, що Донбас – дотаційний і всю Україну не годує [Електронний ресурс] / ТСН від 27.03.2014. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/taruta-zayaviv-scho-donbas-dotaciyinyi-i-vsyu-ukrayinu-ne-goduie-342208.html>.
5. Сепаратисти проголосили «Харківську Народну Республіку» [Електронний ресурс] / УНІАН від 07.04.2014. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/905127-separatisti-progolosili-harkivsku-narodnu-respubliku.html>.

6. Степико М. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні: аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/>.
7. TNS On-line Tracking. Дослідження політичних поглядів. 3 хвиля (травень 2014 р.) [Електронний ресурс] / TNS. – Режим доступу: http://www.slideshare.net/TNS_Ukraine/report-on-line-track-politicwave-3may-2014ivan.
8. Шабельников В. До питання утворення Донецько-Криворізької республіки: історико-регіональний аспект // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 2 (52). – С. 148.
9. Тищенко Ю. Поствиборчий синдром квазісепаратизму: 2004 рік [Електронний ресурс] / УНЦПД. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=4262>.
10. Картунов О. Вступ до етнополітології / О. Картунов. – К. : Ін-т етнополітики, управління та господарського права, 1999. – С. 70.
11. Турчинов упевнений, що закінчити війну може тільки армія – іншого шляху немає [Електронний ресурс] / УНІАН від 24.08.2014. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/954907-turchinov-upevneniy-scho-zakinchiti-viynu-moje-tilki-armiya-inshogo-shlyahu-nemae.html>
12. TNS On-line Tracking. Дослідження політичних поглядів. 5 хвиля (серпень 2014 р.) [Електронний ресурс] / TNS. – Режим доступу: http://www.slideshare.net/TNS_Ukraine/report-on-line-track-politicwave-5july-2014.

Исследуются истоки, причины и особенности процесса сепаратизации в Украине. Анализируются основные механизмы противодействия феномену на предмет эффективности, демократичности и возможных этнополитических последствий.

The background, reasons, main features of separatization process in Ukraine are studied. The main instruments of combating phenomenon are analyzed for the purpose of effectiveness, correspondence with democracy and possible ethno-political consequences.

Стаття надійшла до редколегії 23.09.2014

Толстенко В. Л., Національний університет
«Острозька академія»

РОЗВИТОК САМОВРЯДНИХ НАЧАЛ У ТРАНСФОРМАЦІЯХ ФОРМИ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджено кореляцію процесів розвитку самоврядних начал та форми держави в сучасних умовах. Автор обґрунтовує роль муніципальної влади як специфічного різновиду публічної влади, що входить до загальної системи публічної влади і видозмінює форму сучасної держави. Розкрито механізми впливу муніципальної влади та органів місцевого самоврядування на трансформацію конкретних елементів форми держави. Проаналізовано тенденції розвитку міжнародного права в частині гарантування сталого розвитку системи місцевого самоврядування як фундаментального критерію демократичної форми держави.

Сучасні теоретично-правові дослідження форми держави не можуть не враховувати тих змін, які наразі об'єктивно відбуваються в системі державної влади та її територіальної організації, а також тих тенденцій, що властиві системі організації публічної влади багатьох сучасних демократичних держав. Справді, сьогодні вже не можна говорити про феномен полікратичної форми держави, якщо цим поняттям окреслюється виключно факт запровадження в державно-правовій організації принципу поділу влади та конституювання декількох центрів владних повноважень в межах єдиного і цілісного державного організму. Насправді, на думку цілого ряду провідних сучасних юристів, сьогодні ми стаємо свідками того як у функціонуванні держави поряд з класичними установчою, законодавчою, виконавчою і судовою владою, дедалі більшої ваги і значення набуває новий тип влади, яким є муніципальна влада, що тлумачиться як «влада муніципальних спільнот, об'єднаних правом в інтересах та загальній користі людей... породження влади населення муніципальних спільнот та є відносно самостійним інститутом більш широкого поняття – муніципального ладу» [1]. Становлення і позитивний розвиток муніципальної влади, як наголошує М. Баймуратов, «обумовлюється та, своє чергою, викликає й підсилює процеси децентралізації та деконцентрації державної влади, що виступають в умовах її формування якісно новими методами здійснення публічної влади, що не тільки формують компетенційну базу муніципальної влади, а й більш «олюднюють», «гуманізують»

саму публічну владу, роблять її більш наближеною до громадян держави» [2]. Внаслідок чого, публічна влада починає розвиватись, так би мовити, по-горизонталі набуваючи нової поліцентричної форми, доміантними тенденціями генезису якої є децентралізація і деконцентрація. Все це змушує з нових позицій переосмислювати питання форми держави, включаючи до їх кола ще й проблематику муніципальної влади через з'ясування того впливу, який має розвиток самоврядних начал в системі публічної влади на трансформації форми сучасної держави. Однак, крім причин, які істотно посилюють науково-теоретичну значущість подібного юридичного дослідження, слід вказати на цілий ряд факторів, що роблять її особливо актуальною в нинішніх умовах державного-правового розвитку України.

По-перше, як слушно зазначає О. Батанов, процес становлення та розбудови сучасної української державності збігся у часі з реформуванням політичної системи та становленням якісно нових демократичних інститутів публічної влади, з-поміж яких одне з провідних місць належить муніципальній владі [3]. Причому, поява та активний розвиток муніципальної влади спричинили зміни не лише на рівні окремих інститутів та механізмів взаємодії різних рівнів та елементів публічної влади, але й на рівні форми держави в цілому, коли відбулося своєрідне «розмикання» цієї форми та її максимальне наближення до суспільства і суспільних потреб. Фактично, ми стали свідками появи принципового нового розуміння ідеї форми організації публічної (державної) влади, яка не височіє і не протистоїть громадянському суспільству, а активно взаємодії з ним, починаючи з місцевого рівня, тим самим, створюючи принципово нові моделі формування, цілевизначення та реалізації публічної влади. Разом з тим, зазначена тенденція розвитку та посилення самоврядних начал мала своїм наслідком появу ряду нових підходів щодо аналізу окремих елементів форми держави у її «класичному» тлумаченні, насамперед йдеться про форму політичного режиму та форму державно-територіального устрою. Так само, якщо пристати до позиції тих фахівців, які вважають за доцільне застосовувати загальне поняття демократичної форми держави (як певної інтегральної характеристики формального способу організації публічної влади і її взаємодії з суспільством і громадянином), то також слід погодитись з тим, що для неї об'єктивні тенденції розвитку самоврядних начал мають винятково важливе значення. Очевидно, що ставлячи на меті подальше утвердження України саме як демократичної держави, з усіма наслідками, які це має в частині визначення форми Української держави, одним з перших і найбільш актуальних державотворчих завдань є саме розвиток, поширення та

утвердження самоврядних начал в системі публічної влади. По-друге, відповідно до Концепції реформування системи місцевого самоврядування в Україні, метою якої є визначення напрямів, механізмів та строків формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади, спроможної максимально забезпечити передовсім, надання якісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів демократії участі, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад, наразі особливо актуальним є розробка цілісної науково обґрунтованої моделі такої системи організації державної влади, в якій муніципальна влада посідає належне її місце, забезпечуючи у повному обсязі право місцевих громад на самоврядування та вирішення місцевих проблем. Зрозуміло, що розробка зазначеної моделі прямо пов'язана з чітким розумінням впливу цих змін на класичні уявлення про форму держави та характер організації публічної влади в ній. По-третє, не можна не вказати на те, що наразі відповідно до взятих на себе зобов'язань перед Радою Європи, Україна повинна сприяти розвитку місцевого самоврядування та муніципальної влади на всій її території. Причому, цей процес повинен реалізовуватись не тільки як забезпечення певних міжнародних зобов'язань України, але й як глибинна внутрішня трансформація форми Української держави, в якій муніципальна влада набуває належного місця і ролі в загальній системі публічної влади України. Саме, тому, на думку цілого ряду вітчизняних вчених, «місцеве самоврядування, в якому закладено глибокі традиції соборності, має бути відроджене на принципово новій основі і стати одним із фундаментальних принципів будівництва вітчизняних інститутів демократії» [4]. Все вказане вище підтверджує не лише науково-теоретичну значущість проблематики укорінення самоврядних начал у трансформаціях форми сучасної держави, але й її актуальність для нинішнього стану державно-правового розвитку України.

Утім, перш ніж приступати до аналізу цієї проблеми, необхідно зробити певні зауваження загального теоретико-методологічного характеру. Перш за все, слід нагадати, що в сучасній теорії держави і права продовжує своє існування класична традиція дуалістичного тлумачення муніципальної влади, в основі якої лежать дві протилежні концепції, одна з яких описується поняттям «державницької», а інша – «громадівської» [5]. Відповідно до першої з них, муніципальна влада є органічною частиною державної влади і постає як її своєрідне «відгалуження» на місцевому або регіональному рівні, або як «різновид державного керівництва» [6]. З цього погляду, форма держави повністю

детермінує муніципальну владу та форму її організації, яка зазнає на собі усіх змін, що відбуваються й на рівні державної влади в цілому. Більше того, зазначені зміни мають чітко виражений односпрямований характер, а саме: державна влада цілком і повністю детермінує владу муніципальну. Про хибність такого підходу вже неодноразово писали як вітчизняні, так і зарубіжні юристи, адже в реальності така модель практично повністю заперечує саму ідею муніципалізму та самоврядуваності, оскільки її запровадження перетворює систему самоврядування на одну з іпостасей держави та різновид державного механізму [7]. Зокрема, на це вказує В. Скрипнюк, яка зазначає, що сенс ідеї самоврядування полягає не в тому, щоб максимально поширити вплив держави з центрального на місцевий рівень, а в тому, щоб розбудувати таку систему взаємозв'язків з суспільством, при якій між державною владою і територіальною громадою встановлюється тісний зв'язок, в ході якого рівною мірою забезпечуються як державні, так і суспільні інтереси [8]. Саме це дозволило згаданій дослідниці описувати процес посилення самоврядних основ як шлях до демократизації державної влади і держави в цілому [9]. До речі, у цьому ж контексті можна навести слова Ю. Тихомирова, який описує процес розвитку місцевого самоврядування як «перспективну форму демократизації держави та постання нової «публічності» коли органічно поєднуються інтереси особистості, колективу та суспільства [10]. Відповідно до другої з вказаних концепцій, муніципальна влада конститується саме як влада місцевих громад і органічно виростає з громадянського суспільства як одночасно орган й інститут його самоорганізації з метою забезпечення найважливіших інтересів та реалізації поточних потреб. Однак в такому разі, муніципальна влада протиставляється державній на підставі базового розмежування їх джерел, що спричиняє висновок про вихідну відмінність державної (публічної) влади і муніципальної. Очевидно, що як перша, так і друга з методологій дослідження муніципальної влади не дає достатніх підстав для того, щоб аналізувати вплив системи місцевого самоврядування і муніципальної влади на форму держави, оскільки в одному випадку з достатньою мірою обґрунтованості можна стверджувати виключно про вплив форми держави на місцеве самоврядування, а в іншому – про будь-яку відсутність подібних кореляцій взагалі. Тому, у власне методологічному плані, найбільш прийнятною і коректною видається позиція тих вчених, які вказують на потребу розробку нової інтегральної теорії муніципальної влади, коли вона тлумачиться як така, завдяки якій створюється ефективний механізм реалізації й захисту прав та свобод людини і громадянина та самостійне і під свою відповідальність вирішення територіальними

громадами питань місцевого значення, і водночас – як «самостійний вид публічної влади, форма волевиявлення територіальних громад, що здійснюється шляхом виборів, референдумів чи в інших формах або через утворювані ними органи» [11]. У цьому сенсі, маємо погодитись з тим, що сучасне розуміння демократії і демократичної форми держави в значній мірі знімає жорсткість протистояння між «державною сферою» і «сферою громадянського суспільства», що були притаманні класичним теоріям, оскільки в реаліях сучасної демократії держава і громадянське суспільство постають як партнери, які спільно діють відповідно до фундаментальних правових принципів і цінностей [12]. Це означає, що існування муніципальної влади, а також механізмів місцевої самоорганізації населення є запорукою успішності, ефективності і демократичної форми державного управління на його базовому рівні взаємодії з громадами та окремими індивідами [13].

Інший методологічний аспект, який слід зазначити пов'язаний з загальною оцінкою муніципальної влади, яка може розглядатись і як об'єкт «державної опіки» і як цілком самостійний суб'єкт в системі публічної влади. Перша з наведених оцінок була притаманна радянському періоду державного будівництва в Україні, коли роль і значення муніципальної влади визначались виключно через призму того наскільки точно і неухильно вона спроможна реалізовувати на місцях прийняті у владних центрах (а точніше – у владному центрі) рішення. Зрозуміло, що формування незалежної і демократичної держави спричинило появу того, що О. Батанов влучно описав поняттям нової «демократичної муніципальної ідеології» [14], в основі якої лежить переконання у тому, що постання муніципальної влади і місцевого самоврядування є «результатом тисячолітнього світового досвіду організації публічної влади, взаємовідносин влади з людиною, який наочно свідчить, що спрямованість влади на задоволення потреб людини, її функціонування в інтересах територіальних громад та їх членів можуть бути забезпечені лише за умови реальної участі людини у формуванні цієї влади, відповідальності влади перед людиною та її максимальної наближеності до людини» [15]. Таким чином, говорячи про розвиток самоврядних начал і їх вплив на трансформації форми сучасної держави, необхідно рішуче відмовитись від їх сприйняття як об'єкта державного управління і одночасно об'єкта впливу з боку публічної влади, адже, насправді, і сама система самоврядування, і муніципальна влада мають публічний характер, є різновидом публічної влади і уможливають існування сучасної держави при збереженні як її демократичної сутності, так і її демократичної форми.

Як відомо, місцеве самоврядування є однією із головних підвалин демократичного ладу будь-якої сучасної держави. Саме на такому засадничому принципі здійснюється організація місцевої влади в європейських країнах. На різних рівнях державної влади за часи незалежності України було розроблено та схвалено цілу низку документів концептуального та програмного характеру з питань розвитку місцевого самоврядування. Це, зокрема, Програма державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні, Концепція державної регіональної політики, затверджені Президентом України (2001 р.), Концепція Програми законодавчого забезпечення розвитку місцевого самоврядування, яку ухвалив Кабінет Міністрів України (2002 р.), Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (2012 р.), розроблена Міністерством регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ за підтримки Ради Європи. Наразі нормативно-правову базу в зазначеній сфері правового регулювання визначають Конституція України, закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про органи самоорганізації населення», «Про ратифікацію Європейської Хартії місцевого самоврядування» та інші нормативно-правові акти. Водночас, сьогодні основними причинами, що обмежують можливості місцевого самоврядування у здійсненні своїх функцій, є: відсутність послідовної державної політики щодо розвитку системи місцевого самоврядування, неврахування вищими органами державної влади України пропозицій неурядових громадських організацій та асоціацій органів місцевого самоврядування з її вдосконалення; відсутність повноцінного місцевого самоврядування на рівні громади, можливості повноцінно здійснювати самоврядні функції на рівні району та регіону; наявність суперечностей у положеннях Конституції України, що визначають територіальну основу, організаційну систему, компетенцію органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій; відсутність належної фінансової основи місцевого самоврядування, надмірна централізація фінансових ресурсів та відсутність належної податкової бази, зокрема місцевих податків та зборів, для самостійного формування органами місцевого самоврядування власних бюджетів; велика диспропорція у розвитку територій; відсутність правового механізму вирішення питань адміністративно-територіального устрою; відсутність чіткого розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на місцях, між рівнями, органами і посадовими особами місцевого самоврядування; нераціональна

система організації органів виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях, низький рівень горизонтальної координації їхньої діяльності; надмірна залежність органів місцевого самоврядування від рішень місцевих органів виконавчої влади, зокрема у питаннях формування і виконання місцевих бюджетів та реалізації інших делегованих повноважень; наявність випадків співіснування кількох громад на одній території та нерозв'язаність питань співвідношення їхньої компетенції; неефективна система державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, недосконала система та низький рівень оплати праці в органах місцевого самоврядування; непрозорість діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Однак, незалежно від реального стану розвитку самоврядних начал в Україні, а також тих об'єктивних проблем, на які щойно було вказано, не можна не помічати того, що посилення муніципальної влади і місцевого самоврядування є тих єдиним шляхом, який прос можний забезпечити Україні не тільки ефективну демократизацію, але й гарантувати ефективне функціонування системи державного управління.

У цьому аспекті, досліджуючи вплив самоврядних начал на розвиток окремих елементів форми держави, особливої уваги заслуговують питання форми державно-територіального устрою. Справді, усталена класифікація цих форм виходить з доцільності розмежування двох основних і, при цьому, найбільш поширених у світовій державотворчій практиці форм, якими є федеративна та унітарна держава. Нагадаємо, що в сучасній теорії держави і права унітарна держава характеризується як єдина, суцільна, злита держава, складові частини якої не мають політичної самостійності, натомість федеративна держава – це союзна держава, що складається з декількох державних утворень, які мають особливий політико-правовий статус. Однак останнім часом, під впливом тенденцій до поглиблення децентралізації такий критерій розмежування федеративних та унітарних держав як «політична самостійність» регіонів стає дедалі більш проблематичним. Тобто виникає питання: що саме вважати політичною самостійністю регіонів та її ознакою в умовах, коли дедалі більша кількість функцій та повноважень соціально-економічного, культурно-національного, екологічного, освітнього характеру відходить до відання регіонів?

Справді, в сучасному світі можна спостерігати ситуацію прямо протилежною тій, яка мала місце ще 20 – 25 років тому, коли регіони виборювали для себе повноваження та відстоювали власні права на вирішення питань у різних сферах суспільного життя і розвитку.

Наразі ці повноваження у багатьох випадках «виборювати» вже немає жодного сенсу, оскільки центральна публічна влада саме вельми охоче передає зазначені повноваження в сфері публічного управління на муніципальний (регіональний) рівень, забезпечуючи завдяки цьому стабільність та ефективність системи державного управління в цілому. На практиці це спричиняє феномен виникнення нової форми державно-територіального устрою, який окремі дослідники пропонують описувати поняттям «регіональної держави» [16]. Наприклад, відомий російський дослідник А. Автономов пише, що регіональна держава – це специфічна сучасна форма державного устрою, яка має проміжний характер між унітарною і федеративною державою [17]. Тобто вона може бути описана рівною мірою і як «децентралізована унітарна держава, територія якої складається з автономних утворень» (в Європі такими державами є Іспанія або Італія), і як «спірна федерація». Останнє поняття застосовує О. Губрієнко, правильно вказуючи на те, що останнім часом можна спостерігати тенденцію до збільшення варіативності форм державного устрою, що істотно урізноманітнює усталені класифікації унітарних і федеративних держав [18]. Утім, на нашу думку, подібний спосіб аналізу тенденцій децентралізації та розвитку самоврядних начал, який засновується на їх визначенні як постанні «спірних форм» унітарної або федеративної держави видається доволі безперспективним у науково-методологічному плані, оскільки усі аргументи до дефініції такої форми держави як «трансформації унітаризму» або «відхилення від федералізму» є, по суті, дзеркальними і можуть з рівною мірою аргументованості використовуватись як щодо однієї, так і щодо іншої позиції. Тому, більш правильним є все ж таки вжиток поняття «регіональна держава», яке відображає об'єктивний факт виникнення нової форми держави, яка дозволяє не просто здійснити перехід від унітарної форми держави до федеративної, чи навпаки, але є цілком самостійною та відносно стабільною формою держави поряд з класичними федераціями й унітарними державами. Інколи цей процес в науково-юридичній літературі описується поняттям утвердження ідей федералізації або федералізму як тенденції розвитку форми державного устрою. Зокрема, про це пише Н. Добринін, який зазначає, що сучасне суспільство надає винятково важливе значення наявності в державі сильної системи самоврядування та ефективної муніципальної влади, як фактора зв'язку між державою і громадянським суспільством, оскільки лише така держава відповідає сучасному розумінню демократії та сутності демократичного урядування [19]. Щоправда, застосування поняття «федералізм» у цьому значенні

може спричинити хибні висновки про те, що в перспективі ми станемо свідками своєрідного «відмирання» унітарної форми держави. Насправді, поняття «федералізм» і «федерація» не є тотожними, адже першим описується не певна форма держави, а виключно тенденція децентралізація, яка, фактично, спричиняє появу нового типу форми державного устрою, яким є регіональна держава.

Тобто процес «регіоналізації» (мається на увазі посилення самоврядних начал, дедалі глибша децентралізація, підвищення самостійності регіонів у вирішенні питань місцевого значення в усіх сферах суспільних відносин, зміцнення муніципальної влади та її максимальне наближення до інтересів місцевих спільнот й окремих громадян) рівною мірою може відбуватись як в унітарних, так і в федеративних державах. Це переконує, що вказаний процес є не стільки наслідком розвитку федеративної або унітарної форми державного устрою, скільки свідченням появи принципово нової форми державного устрою, в основі якої лежить переосмислення фактора територіальної організації публічної влади загалом, коли вибудовуються не певні територіальні ієрархії публічної влади (або одна ієрархія публічної влади в унітарній державі, або декілька – у федеративній державі), а дещо відмінна і одночасно більш складна система територіальної координації публічної влади, яка реалізується на місцевому рівні й істотно впливає на діяльність системи державних органів центральної влади. Такою новою формою державного устрою є регіональна держава, роль і значення якої лише посилюватимуться у найближчій державотворчій перспективі. Це означає, що розвиток самоврядних начал безпосередньо впливає на такий елемент форми держави як форма державно-територіального устрою. Утім, оскільки усі елементи форми держави є тісно пов'язаними і трансформації одного з них, як правило, спричиняють зміни на рівні інших, то можна переконливо стверджувати, що дальший розвиток самоврядних начал матиме істотний вплив на форму сучасної держави в цілому. Причому зазначена тенденція характерна не лише для окремих держав, а має універсальний характер, що посилюється об'єктивним процесом глобалізації в сучасному світі.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо викласти їх у вигляді наступних висновків. По-перше, в сучасних умовах об'єктивної тенденцією державно-правого розвитку переважної більшості демократичних країн є розвиток самоврядних начал і муніципальної влади, яка є різновидом публічної влади і є основою демократизму держави і запорукою її демократичної сутності і форми. По-друге, одним з важливих наслідків поширення

й утвердження самоврядних начал в частині трансформацій форми сучасної держави слід вважати постання нового типу форми держави, яким є регіональна держава. Саме це поняття описує не лише певний територіальний спосіб організації публічної влади, але й активний розвиток горизонтальних зв'язків в системі публічної влади, що істотним чином впливає на визначення форми сучасної держави. По-третє, активний розвиток муніципальної влади та збільшення обсягів повноважень в системі місцевого самоврядування змінює загальну форму організації публічної влади в державі, яка максимально наближається по потреб та інтересів громад і окремих громадян, що, у свою чергу, є підставою для появи нових моделей опису механізмів і методів взаємодії держави і суспільства та має пряме відношення як до форми держави в цілому, так і до визначення специфіки її державно-правового і політичного режиму.

Бібліографічний список:

1. Проблеми теорії конституційного права України / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Парламентське вид-во, 2013. – С. 382.
2. Баймуратов М. О. Публічна самоврядна (муніципальна) влада в Україні методологічні підходи до визначення основних ознак / М. О. Баймуратов // Публічне право. – 2011. – № 2. – С. 10.
3. Батанов О. В. Стереотипи сучасного муніципального права / О. В. Батанов // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2012. – Вип. 23. – С. 181.
4. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції: монографія / За ред. Ю. П. Битяка, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – С. 187.
5. Колодій А. М. Державне будівництво і місцеве самоврядування / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 5-6.
6. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Ю. Панейко. – Львів : Літопис, 2002. – С. 185.
7. Графский В. Г. Институты самоуправления: историко-правовое исследование / В. Г. Графский, Н. Н. Ефремова, В. И. Карпец. – М. : Наука, 1995. – С. 5.
8. Скрипнюк В. М. Проблеми визначення та правового забезпечення функціонування місцевого самоврядування і становлення демократичної державної влади / В. М. Скрипнюк // Правова держава: Щоріч. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2007. – Вип. 18. – С. 194.
9. Скрипнюк В. М. Демократизація державної влади і місцеве самоврядування / В. М. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 4 (55). – С. 44-56.

10. Тихомиров Ю. А. Публичное право / Ю. А. Тихомиров. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – С. 121-125.
11. Батанов О. В. Що таке місцеве самоврядування з точки зору права? / О. В. Батанов // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2007. – Вип. 18. – С. 183.
12. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія / За ред. І. О. Кресіної. – К. : Логос, 2007. – С. 278-279.
13. Цветков В. В. Державне управління і політика : монографія / В. В. Цветков, В. М. Селіванов, О. В. Скрипнюк. – К. : Видавництво «Абрис», 2006. – С. 138.
14. Батанов О. В. Діалектика місцевого самоврядування та прав людини (від стереотипів минулого до сучасного розуміння) / О. В. Батанов // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми. Збірник наукових праць членів Товариства конституційного права / Відп. ред. Мартиненко П. Ф., Кампо В. М. – К. : «Купріянова», 2007. – С. 186-187.
15. Батанов О. В. Деякі проблеми становлення муніципального права як галузі національного права України / О. В. Батанов // Правова держава: Щоріч. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2009. – Вип. 20. – С. 181.
16. Гелей С. Д. Політико-правові системи світу / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К. : Знання, 2006. – С. 222-223.
17. Автономов А. С. Правовая онтология политики: к построению системы категорий / А. С. Автономов. – М. : ООО Фирма «Инфограф», 1999. – С. 213.
18. Губрієнко О. М. Політико-правова характеристика сучасних федеративних держав / О. М. Губрієнко // Вісник Запорізького національного ун-ту. Серія: Юридичні науки. – 2009. – № 2. – С. 36-37.
19. Добрынин Н. М. Федерализм: историко-методологические аспекты / Н. М. Добрынин. – Новосибирск : Наука, 2005. – С. 6-7.

В статті досліджено кореляції процесів розвитку начал самоуправління і форми державства в сучасних умовах. Автор обґрунтовує роль муніципальної влади як специфічної різновидності публічної влади, котра входить в загальну систему публічної влади і видозначає форму сучасного державства. Розкриті механізми впливу муніципальної влади і органів місцевого самоуправління на трансформацію конкретних елементів форми державства. Проаналізовані тенденції розвитку міжнародного права в частині гарантування устійливого розвитку системи місцевого самоуправління як фундаментального критерія демократическої форми державства.

The article investigates the correlation of development processes of local authorities and the state form in modern conditions. The author substantiates the role of municipal authorities as a specific variety of public authority, which is an important part of the general system of public authorities and alters the shape of the modern state. The mechanisms of influence of the municipal government and local authorities on the transformation of concrete state forms elements are characterized. The trends in the development of international law with regard to guaranteeing the sustainable development of local self-government as a fundamental criterion of a democratic form of government are analyzed.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2014

УДК 321.021

Хома Н. М., ЛНУ ім. Івана Франка

СОЦІАЛІЗУЮЧИЙ ВПЛИВ АКЦІОНІЗМУ: МИСТЕЦЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ СИНТЕЗ В ПРОЕКЦІЇ МОДЕЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Аналізується модернізація ролевої поведінки, новітні зразки політичної поведінки у постмодерній реальності за умов інформаційно-комунікаційної революції. Наголошується, що в добу постмодерну актуалізується участь і самовираження особи через креативні форми масової участі. Доводиться дослідницька гіпотеза про те, що в епоху постмодерну через візуалізацію з елементами гри досягається максимальна ефективність політичної дії. Доводиться, що ефективна політична дія має бути емоційно забарвленою. Наголошено на конвергенції політики з різними мистецькими формами. Аналізуються три форми візуалізації постмодерної політичної дії: генеринг, перформанс та інсталяція.

Однією з характерних рис епохи постмодернізму є злиття мистецтва та життя. Вони нерозривно пов'язані, поєднані між собою; мистецтво включає в свою сферу освоєння політичного. Політична дія у постмодерній реальності фрагментарна, провокативна, в її основі — гра. Сучасне постмодерне мистецтво дедалі виразніше виступає інструментом політичної соціалізації, утверджує політичне в силу об'єктивного обґрунтування тих чи інших знань, норм, правил, ідей.

Політика (насамперед, внутрішня) сьогодні витісняється набором інсталяцій, постановочних мізансцен, грань між мистецтвом і дійсністю стирається. Художня діяльність і практики в контексті сучасного мистецтва виявилися генератором багатьох політичних постмодерністських ідей, стали формою кодування, трансляції та маніфестації цих ідей. Гра є активною частиною повсякденного життя; політика дедалі інтенсивніше розширює видовищну практику. Межа між ігровими формами політики і звичайним життям досить умовна (доречно згадати підхід філософа-режисера першої половини ХХ ст. М. Єврейнова, який висунув ідею театральності нашого життя). М. Єврейнов захищав «театрократію» (тобто «домінування над нами театру»), вишукуючи повсюдно ознаки творчих змін світу людиною. Сьогодні чимало реальних подій театралізується, бодай для того, щоб вони могли потрапити в новини.

Акціонізм є своєрідною шоу-технологією, яка застосовується у політичній сфері, перетворюється на засіб формування світосприйняття аудиторії. Акціонізм є узагальненою назвою для «мистецтв дії», в яких твором є жест, розіграна «вистава» або спровокована «подія». Акціонізм, на нашу думку, якнайкраще вписується у соціокультурну матрицю сьогодення. За останні роки політичний акціонізм міцно укорінюється як форма соціального протесту в Україні й уже засвідчив свою ефективність як технологія взаємодії (впливу). Цим зумовлене наше дослідницьке завдання: проаналізувати соціалізуючий вплив акціонізму, зокрема його форм – гепенінгу, перформансу, інсталяції.

Окремлене завдання є практично недослідженим напрямком політичної науки: проблематику акціонізму та його форм, вивчали В. Бабенко, Д. Гончаренко, У. Ільницька, А. Постол, Ю. Починок, С. Шомова, проте розглянуті ними аспекти практично не стосувалися предметного поля політики. Натомість ігровий аспект української політики досліджувався у дисертаційному дослідженні з політичних наук І. Лященко. Розглянемо на прикладі гепенінгу, перформансу й інсталяції соціалізуючий вплив акціонізму, у тому числі й в Україні на прикладі трагічно-динамічних подій 2013-2014 років.

Гепенінг (англ. happening – випадок, подія) як один із проявів акціонізму, спрямований на заміну традиційного художнього твору простим жестом, розіграною виставою, спровокованою подією. Політичний гепенінг є певною формою дій, акцій, учинків, під час яких митці намагаються залучити глядачів до гри із соціально-політичним сценарієм, наміченим тільки приблизно. Створюється рухомий твір, в якому навколишнє середовище, речі відіграють роль не менш вагому, ніж живі учасники акції. По суті справи гепенінг

є ігровою імпровізацією, яка дає вихід різноманітним підсвідомим спонуканням. Він розвивається як подія, радше спровокована, ніж організована його ініціаторами. Його дія може відбуватися будь-де, насамперед, на відкритому просторі, який найадаптивніший для привернення публічного політичного інтересу та подальшого резонансу.

У гепенінгу домінує певний елемент пластичного або просторового видовища (музика, танець, демонстрація слайдів, декламація), дії виконавців часто сприймаються як алогічні й абсурдні, носять нібито випадковий характер. Д. Гончаренко звертає увагу на таку відмінну рису гепенінгу як залучення до участі глядачів [1, с. 334]. Властива гепенінгам атмосфера абсурду, а подекуди й насильства, викликає асоціації з тим, що відбувається в навколишньому світі. Творці гепенінгів визнають за публікою право інтерпретувати, а своїм завданням вбачали організацію спонтанної, ірраціональної дії. Гепенінг відрізняється від перформансу тим, що глядачі, залучені до дій, стають співтворцями; гепенінг — унікальний, тоді як перформанс можна повторити.

Гепенінг може виглядати по-різному. Це можуть бути також своєрідні змішані жанри з використанням колірних, музичних і світлових ефектів, коли рухи тіла, жести, міміка обличчя стають сенсом окремих композицій. Метою творчості в гепенінзі є сам процес. Причому творче начало під час проведення гепенінгу має виявитися в усіх «гравців» – як авторів-митців, так і глядачів. Для всіх – це вихід енергії, пробудження неочікуваних емоцій, перевірка своєї реакції на непередбачувані події. Гепенінг є синтезом явищ, подібних до явищ не мистецтва, а життя; це панорама життя. Розпис військових наметів на Майдані Незалежності 25 грудня 2013 р. – приклад вітчизняного політичного гепенінгу.

Інсталяція (англ. installation – установка, монтаж) є також різновидом акціонізму. Політична інсталяція – зазвичай не музейний експонат, а об'єкт, створений тимчасово в публічному та приватному просторі у форматі малюнків, предметів, звуку і под. Інсталяція є насамперед художньою технікою, яка використовує тривимірні об'єкти, призначені для зміни сприйняття простору людиною. Її елементами можуть бути предмети, малюнки, звуки, віртуальна реальність тощо.

Інсталяції в дусі часу є проявом опозиційності митця, його протесту проти дійсності. Так, художник Сергій Захаров (арт-група «Myrzilka») відомий інсталяціями на вулицях Донецька влітку 2014 року, які критикували дії «міністра оборони» «Донецької народної республіки» (ДНР) І. Гірка (Стрелкова), командирів загонів «Новоросії» та дії

сепаратистів на Донбасі. На перша інсталяція (11.07.2014) зображала намальованих на фанері фігури сепаратистів у формі ДНР за подобою персонажа повісті М. Булгакова «Собаче серце» Поліграф Шарікова. Інсталяція «під чорта» образу бойовика А. Павлова на прізвисько «Моторола» була розміщена поблизу Палацу одруження, де за кілька днів до цього побував персонаж інсталяції (перша офіційна весільна церемонія у самопроголошеній ДНР з виданням свідоцтва про одруження із печаткою ДНР). Третя робота зображала І. Стрелкова з поставленим до скроні пістолетом і супроводжувалася підписом «Просто зроби це!» (це митецька реакція на збитий 17.07.2014 р. малайзійський «Boeing»). За свої сміливі інсталяції художник переслідуваний терористичним угрупованням «ДНР», тривалий час перебував у полоні.

Жива творчість громади у Новорічну ніч-2014 найвиразніше проявилася у інсталяції суду над В. Януковичем, у якій кожен бажаючий міг надягнути мантію та винести вирок. Іронічно-саркастичними були у час Євромайдану інсталяції чернівецького митця А. Федірко на тему цирку в політиці («Circus Politicus», 31.01.2014). Натомість зловісна, але злободенна, інсталяція була представлена дніпропетровцям на День міста (13.09.2014) — тризуб-гільйотина із надписом «Люстрація».

Перформанс (англ. performance – виконання, виступ, гра, вистава) – концептуальна форма «мистецтва дії», різновид акціонізму, який полягає у виконанні митцем певних, заздалегідь спланованих дій перед запрошеною публікою. Від хепенінгу ж перформанс відрізняється тим, що публіка займає позицію скоріше спостерігача, а не учасника подій. Хоч визнаємо: жанри хепенінгу та перформансу не просто відрізнити один від одного.

Перформанс є символічною, ритуальною діяльністю індивіда чи групи з метою вразити інших. Твором є дії автора, за якими глядачі спостерігають у режимі реального часу. В основі перформансу – уявлення про творчість як спосіб життя, а його мета – не стільки правдоподібність, скільки виразність. У багатьох культурах перформанс безпосередньо пов'язаний із мріями, фантазіями, прагненнями вчинити недозволене. Головною метою політичного перформансу є не сам комунікативний акт, а завоювання уваги аудиторії. Адже політичний вибір багатьма здійснюється не після виваженого аналізу, а під впливом емоційного враження. Політика стає драмою персоналії, фокусується на скандалах та сенсаціях, які викликають необхідний емоційний відклик.

На нашу думку, необхідно розмежовувати політичний перформанс і політичний ритуал. Зауважимо: якщо у політичних ритуалах (парадах, коронаціях, інаугураціях і под.) є кордон між виконавцем і глядачем,

то у перформансі кордон спеціально стирається, творчі «зигзаги» захоплюються (залучаються перехожі, усяк підкреслюється єдність з навколишнім світом). Акцент робиться на взаємодії «сцени» і «глядацького залу», що неможливо у випадку урочистого політичного (а подекуди і сакрального) ритуалу. Перформанс є комплексною комунікативною дією, де рівноцінною є і роль дійових осіб, і власне аудиторії. Сутність перформансу проявляється в його функції як способі маніфестації політичних ідей і демонстрації ролі своїх прихильників.

Перформансом можна назвати будь-яку ситуацію, що поєднує чотири базові елементи: час, місце, тіло художника та взаємини художника з глядачем. Однією з характерних рис перформансу є симуляція реальності, внаслідок котрої застосовуються практики підміни справжніх і умовних понять, зсування акцентів і звичних відправних точок реального та штучного, і, зрештою, знищення кордонів між мистецтвом і життям. Практики перформансу носять, як правило, ірраціональний, абсурдний характер і звернені безпосередньо до несвідомих рівнів психіки глядача. Чимале значення в перформансі відведено жестам, міміці, паузам між діями та жестами. Серед виразників політичного у мистецтві перформансу можна назвати, насамперед, віденських акціоністів («Institut für Direkte Kunst», Інститут прямого мистецтва) та перформансиста Стюарта Брісліза. Перші належать до покоління австрійців, які виростили з пам'яттю про Другу світову війну; їх роботи є частковою реакцією на те, що вони вважали виявами політичного гноблення та соціального лицемірства у власній країні. Другий – С. Брісліз – здійснював довготривалі ритуали з тілом, ставлячи перед собою та глядачами такі питання, як «влада чи автономія», «контроль чи свобода», «споживання чи самозречення».

Згідно постмодерністській парадигмі, перформери вважають однією з своїх провідних задач виведення мистецтва в життя, його злиття з життям, впровадження у свідомість звичайної людини думки про те, що будь-який фрагмент її повсякденного життя може бути піднятим до рівня мистецтва або навіть сакрального дійства – для цього потрібна лише особлива, ігрова установка [1, с. 237]. Діячі перформанс-арту постають свого роду посередниками між світом буденним і світом мистецтва, за допомогою своїх дій занурюючи очевидців в інший простір і час та перетворюючи буденну рутину на мистецький твір.

Втіленням постмодерного акціонізму була, на нашу думку, візуалізована форма протесту проти авторитарних законів від 16 січня 2014 р., які зокрема, забороняли носіння масок та шоломів під час мирних вуличних акцій. На народні віча кількох наступних днів протестувальники приходили у каструлях, мисках, друшляках, будівельних

і військових касках, перев'язували обличчя шарфами, прикривалися розмальованими у блакитно-жовту тональність медичними масками. Автомобілісти зумисне оформлювалися у колони понад п'ять автівок. На спинах перехожих висіли плакати з написами: «Я – п'ятий! Не йди за мною!». У найрізноманітніші креативні способи громада демонструвала своє ставлення до поправок, внесених до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян.

В. Горбатенко слушно зауважує, що у політиці постмодерн «виявляється в деінституціалізації масового руху протесту, у спонтанних політичних акціях, які залишаються поза межами контролю скільки-небудь сталої організації; у значній перевазі емоційного, ірраціонального над раціональним; у постійному порушенні стабільності, однастайності» [2, с. 280], а його рисами є «відкритість, фрагментарність, визволення, плюралізм, руйнування зцентрованої структури, еkleктичність, іронія, пародія, пастиш, саморефлексійність, кітч, гра» [2, с. 278]. Це добре ілюструють політичні перформанси з використанням державних символів – гімну, прапора, герба, зокрема їх кольорів, мелодики і под.). Національна символіка якнайкраще виражає уявлення про колективну спільноту «ми», а тому активно використовується в критичні моменти, які вимагають мобілізації суспільства, наприклад, під час україно-російського збройного протистояння. Яскравим прикладом є арт-перформанси рифера Григорія Mustang Wanted (Павла Ушевця) до Дня Незалежності України (розфарбовування у ніч на 20.08.2014 р. шпиль будівлі на Котельницькій набережній у Москві у кольори українського прапора; підкорення 24.08.2014 р. будівлі Московського державного університету). Інтернет-пости про це уподобали десятки тисяч користувачів Facebook та інших соціальних мереж, зроблено тисячі перепостів. Емоційний ефект перформансу був пролонгований передачею гонорару від «LifeNews» за відео у розмірі 5 тис. дол. добровольчому батальйону територіальної оборони «Донбас».

Національна символіка була використана й у сміливому перформансі донецької художниці Марії Куликовської, яка у під час біенале сучасного мистецтва «Маніфест 10» (Санкт-Петербург, Ермітаж, 01.07.2014), лежала на сходах музею, загорнувшись в український прапор. Удаючи мертву, вона протестувала політики Росії, яка призвела до її вимушеної внутрішньої міграції з Донецька до Києва.

Мистецтво, що завжди має певну претензію на революційність, вибухово спрацьовує у середовищі, яке й без того несе революційний заряд. Наприклад, активісти «Київського культурного трибуналу» провели (Київ, грудень 2013 р., Майдан Незалежності) політичний

перформанс «Чемодан – вокзал – Воркута», розмалювавши близько тридцяти валіз для провладних українських політиків і урядовців. Кожна валіза була унікальна та неповторна, їх об'єднували прикріплені «квитки» на потяг у Воркуту (Росія).

Велику кількість епатажних перформансів, у тому числі і політично спрямованих, проводить жіноча організація FEMEN, яка порушуючи певні символічні кордони проявляє, використовуючи жіноче тіло, інтерес до широкого спектра проблем. Їх постмодерність втілюється у яскравих перформансах, кічі, іронії, карнавальному парадіюванні (і пародіюванні). FEMEN пояснює свою епатажність тим, що традиційні форми активізації громадськості похмурі, нецікаві, й відповідно не фіксується громадськістю та мас-медіа. Радикальний акт привертає увагу, наприклад, агресивні бої у багні з підніжками (за аналогією з політиками, які «поливають» один одного брудом,) як форма протесту проти нечесних політичних ігор під час виборчих перегонів (Київ, Майдан Незалежності, жовтень, 2008 р.).

На таких прикладах очевидна зміна ціннісних пріоритетів в суспільстві, які провокують нові форми соціально-політичної поведінки, її поліваріантність. Багатозначність, іронія, несподіваність інтерпретацій, зворотність смислу й оцінок, гра смислами, невизначеність, фрагментарність свідомості і культури, деканонізація, видимість, ілюзія існування замість реалістичності, колажність, перевага інтуїції над раціональністю, образність, метафоричність, невиразність [3, с. 78] — це не повний перелік рис постмодерну, які проєктуються на політику.

Очевидно, завданням політичного акціонізму є введення яскравої, запам'ятовуваної інформації. Його творчі форми служать скоріше способом забарвлення політики, ніж засобом серйозної політичної боротьби; він популяризує лідера (партію) і до того ж створює красиву картинку для ЗМІ. Наприклад, політичний акціонізм є невід'ємним атрибутом представників депутатського корпусу, політичних партій: епатажний О. Ляшко (знесення трактором незаконної огорожі, розгром кувалдою незаконного казино і под.), «Правий сектор» (здійснювана народна люстрація чиновників із використанням сміттєвих баків) і под.

Постмодерністська суспільно-політична реальність відторгує установлені ціннісні орієнтації, нормативність, впорядкованість, суспільну організованість, натомість актуалізуються питання індивідуального саморозвитку й якості життя. Важливо сьогодні вивчати можливості новітньої нетрадиційної політичної комунікації, переваги та можливості її використання. Виходячи з останніх тенденцій розвитку

публічної політики, театралізація та «конструювання» політичної дійсності набуватимуть зростаючої значущості для сучасного політичного процесу, а сприйняття політичних подій через призму видовищності та розважальності, неминуче набудуть нових форм і масштабів. Саме тому вивчення нетрадиційних форм політичної комунікації, нетипових форм соціального протесту ще чекає свого глибокого дослідження.

Бібліографічний список:

1. Гончаренко Д. Перформанс-арт як явище культури постмодернізму / Д. Гончаренко // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. — 2013. — Вип. 5. — С. 333–337.
2. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. — К. : Генеза, 2006. — 395 с.
3. Постол А. А. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність / А. А. Постол // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. — 2010. — Вип. 42. — С. 69–79.

Анализируется модернизация ролевого поведения, новейшие образцы политического поведения в постмодерной реальности в условиях информационно-коммуникационной революции. Отмечается, что в эру постмодерна актуализируется участие и самовыражение личности через креативные формы массового участия. Обосновывается исследовательская гипотеза о том, что в эру постмодерна путем визуализации с элементами игры достигается максимальная эффективность политического действия. Доказывается, что эффективное политическое действие должно быть эмоционально окрашенным. Отмечено конвергенцию политики с разными художественными формами. Анализируются три формы визуализации постмодерного политического действия: хепенинг, перформанс, инсталляция.

There is analyzed modernization of role-behaviour, new samples of political behaviour in post-modern reality under conditions of information and communication revolution. It is noted that at the age of postmodernism participation and self-expression of the person are actualized through creative forms of mass participation. There is proved research hypothesis that in the postmodern era visualization with game elements maximizes the effectiveness of political action. It is proved that new forms of political action have emotional charge effect and common deed sense. There exists a strong convergence of policies with different art forms. There are analyzed three forms of postmodern political action visualization: happening, performance and installation.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ В ПОЯСНЕННІ ПОХОДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

У статті розглядаються основи підходи до аналізу елементів політичної системи з точки зору їх функціонального навантаження та алгоритмів діяльності політичних інститутів, показана їх поліфункціональність і логіка реалізації.

Природними вимогами, яким повинна відповідати сукупність елементів політичної системи є повнота та належність до єдиного ряду. Окрім цього, кожен елемент політичної системи повинен бути причетним до політичної влади – інтегративного атрибуту цієї системи [1, с. 85-86]. Очевидно, що адаптивність політичної системи залежить не лише від вдалого структурного дизайну. Важливою умовою для її ефективності є внутрішня гнучкість та здатність до реформування, у результаті чого в процесі функціонування в соціальних системах відбувається виникнення та зникнення окремих елементів, атрибутів та відносин. Варто зазначити, що до такої внутрішньої динаміки більш пристосовані саме ліберальні політичні системи, які є інституційним виміром інноваційності та емансипації суспільства.

Якщо громадянське суспільство у поширеному тлумаченні можна визначити як «зовнішнє» по відношенню до політичної системи ліберального типу, середовище, то формальні та неформальні зв'язки між інституційними та неінституційними акторами, оформлені у вигляді специфічної соціальної мережі всередині самої системи, слід характеризувати як її «внутрішнє» середовище [3, с. 156]. Саме в цьому «внутрішньому» середовищі формуються та реалізуються унікальні практики політичної комунікації, які мають класичну, за своєю будовою, структуру (комунікатор, повідомлення, канал, комунікант, реакція та зворотній зв'язок). За Р. Шварценбергом, політична комунікація – процес передачі інформації, завдяки якому вона циркулює від однієї частини політичної системи до іншої і між політичною системою і зовнішнім соціальним середовищем. Триває безперервний процес обміну інформацією між індивідами та інститутами на макро-, мезо- та мікрорівнях політичної системи [Цит. за : 2, с. 7]. Поряд із цим, унікальність комунікативних процесів всередині політичної системи (в тому числі, і політичної системи ліберального типу) полягає в тому,

що в них зберігається значних сектор «позасистемної політики» як сукупності девіантних / конвенційних інтеракцій, «закритих» для «звичайних» суб'єктів. Йдеться про діяльність спецслужб, ситуації «надзвичайного стану», явища корупції, взаємозв'язки мафіозних структур та урядових посадовців тощо [3, с. 152].

Як це переконливо довів Т. Парсонс, політична система перебуває у взаємодії з духовною та економічною підсистемами. Ліберальна політична система націлена на встановлення динамічної рівноваги між вимогами і підтримкою (імпульсами, що надходять від соціуму) та власними рішеннями й санкціями, за допомогою яких вона розподіляє цінності в суспільстві [Цит. за : 4, с. 330]. Користуючись понятійним інструментарієм Д. Істона, ці ефекти організаційної діяльності, що переносяться через кордони однієї системи (у даному випадку – політичної) на деякі інші підсистеми, поряд із зворотними трансакціями, відповідно позначаються функціями «входу» та «виходу» (input – output functions). Як зазначає цитований американський дослідник, «виходи» не лише впливають на оточення політичної системи, але й дозволяють визначати й корегувати в кожному новому циклі взаємодії відповідні «входи» системи. Внаслідок цього, утворюється контур зворотного зв'язку, який відіграє важливу роль в поясненні процесів, що допомагають системі впоратися зі стресами» [5, с. 203-204]. За допомогою цього зворотного зв'язку, за висловом Д. Істона, політична система суспільства «вбудовується» до просторово-часового континууму, що, в свою чергу, дозволяє їй використовувати власний попередній та сьогоденний досвід для вдосконалення своєї діяльності в майбутньому.

Евристична значущість концепції політичної системи суспільства, запропонованої Д. Істоном, включає, насамперед, її максимальну наближеність до загального розуміння сутності кібернетичних систем, до використання під час аналізу співвідношення функцій «входу – виходу» деяких математичних операцій – векторної алгебри, алгебри комплексних чисел, матричної алгебри тощо. Але, за визнанням прихильників подібної «соціометрії», математичний інструментарій виявився «не зовсім адекватним» для досягнення цієї мети. Таким чином, і сьогодні у вивченні функцій політичної системи суспільства зберігається, на жаль, домінування описових методів, а баланс співвідношення «входу – виходу» визначається емпірично.

Визнаючи високу пізнавальну ефективність системного підходу до визначення загальних принципів функціонування управлінських структур суспільства, слід враховувати, поряд із цим, і те, що він характеризується високим ступенем теоретичної абстракції. На противагу цьому, наукове дослідження, спрямоване на виявлення

сутнісних характеристик реального політичного феномену, зануреного у не менш реальне соціальне середовище, потребує здійснення логічної операції сходження від абстрактного до конкретного. Ця вимога вирішується за допомогою включення до методологічного інструментарію дослідження структурно-функціонального підходу. Саме він надає змогу подолати недоліки абстрактного теоретизування та розкрити «чорну скриню» політичної системи, перетворивши її у сприйнятті дослідника на механізм реальної політики.

В сучасному суспільствознавстві із другої половини минулого століття вже склалася наукова традиція, яка сповідує своєрідну «філософію інститутів». Провідні позиції тут посідає добре відомий неінституціоналізм. Один із фундаторів цього напрямку – Д. Норт – визначав інститут, як «обмеження, створені людиною, які структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію» [Цит. за : 6]. Якщо прийняти за основу таке тлумачення сутності соціального інституту, то і саму політичну систему можна визначити як «сукупність діючих інститутів, що сформувалися в певному історичному, соціальному та політичному контекстах, як актори, інтегровані в більш чи менш стабільну систему законів, організацій і відрегульованих відносин» [7, с. 29]. Таким чином, політична система, постаючи як «суперінститут», контролює усталені типи і форми соціальних практик (з яких, власне, й складається суспільне життя), забезпечує міцність зв'язків та відносин в межах єдиної соціальної організації суспільства тощо. Такою, що заслуговує на увагу, є інтерпретація англо-американських соціологів – апологетів психологічної та етичної аргументації, згідно з якою соціальні інститути постають механізмами інкорпорації до свідомості людини раціоналістичних настанов та норм поведінки в соціумі [8, с. 15]. Це класичне ліберальне тлумачення основної функції ієрархії управлінських та контрольних структур – корекція «недосконалої» природи людини у відповідності до моделі «бажаного» соціального устрою.

Питання щодо функціонального навантаження та алгоритмів діяльності політичних інститутів є надзвичайно дискусійними в сучасному суспільствознавстві. Але беззаперечним є той факт, що функції політичного інституту можуть бути зовнішніми – по відношенню до політичної системи, елементом якої він, власне, й є, і внутрішніми. Остання опція активізується тоді, коли інститут спрямований на організацію дій та регулювання соціальних зв'язків свого персоналу. Як правило, політичні інститути – поліфункціональні. Ця поліфункціональність визначається, з одного боку, сукупністю доручених інституту соціальних завдань, а з іншого – його власною логікою їхньої реалізації.

З позицій теорії раціонального вибору, алгоритм функціонування політичних інститутів тлумачиться як цілераціональні дії, спрямовані на досягнення стану рівноваги або гомеостазу із внутрішнім та зовнішнім середовищем політичної системи суспільства. І якщо внутрішній гомеостаз розглядається як свідчення ефективного інституційного дизайну політичної системи, то гомеостаз зовнішній є гарантією високої адаптивної здатності управлінської ієрархії та соціальної системи в цілому. Але, з точки зору автора статті, стани внутрішнього та зовнішнього гомеостазу є радше винятком, аніж сталим атрибутом сучасних політичних інститутів. Пояснюється це, по-перше, дисонансом, який неминуче виникає у взаємодії консервативних за своєю природою політичних інститутів, та схильним до інновацій соціальним середовищем.

По-друге, слід брати до уваги також і неочікувані наслідки минулих рішень (своєрідний різновид «внутрішнього» path dependency політичної системи), які порушують бажану рівновагу. Це зауваження ще раз підкреслює цінність інституційного виміру політологічного аналізу. Саме він дозволяє побачити багатоваріантність алгоритмів функціонування політичної системи суспільства, в тому числі, – її інерційність. Позитивним моментом тут є також і те, що, завдяки прийнятій пояснювальній схемі, інститути визначаються як формотворення, які, постаючи, з одного боку, усталеними артефактами, з іншого боку, є історично мінливими явищами. Саме завдяки своїй діалектичній природі, вони, системно об'єднані, здатні регулювати та організовувати діяльність людей як представників різних соціальних спільнот, підтримуючи зв'язки процесів горизонтальної і вертикальної інтеракції [9, с. 15-17].

Окрім традиційних для суспільствознавства інститутів, які є «політичними» за своєю суттю (інститути президентства, парламентаризму, судочинства тощо), до складу політичної системи суспільства входять і ті структури, які, з причини своєї «нематеріальності», виявляються інструментарієм академічної науки із надзвичайними труднощами. Але, важливість їхнього врахування під час політологічного аналізу стає наочною, якщо прийняти за основу концепцію італійського соціолога К. Панунзіо. З його точки зору, до складу «суперсоціального» інституту – політичної системи суспільства – входять чотири підсистеми:

1. Підсистема символічних та утилітарних інструментів. До цієї підсистеми слід зараховувати «традиційні» політичні інститути й те, що прийнято позначати концептом «політична ідеологія»;

2. Підсистема договірних та примусових асоціацій (політичні партії, елітарні угруповання, регіональні та етнічні клани тощо).

Врахування цієї складової підтверджує той факт, що в сучасних умовах межі політичної системи суспільства не збігаються у багатьох випадках із «кордонами» публічних управлінських інститутів;

3. Підсистема звичаїв, традицій та правил поведінки. Внутрішньо елітарний поведінковий код, зазвичай, погано фіксується методами класичної соціології та політології, проте, його вплив на характер функціонування політичної системи суспільства є незаперечним;

4. Підсистема ідей, вірувань, ідеалів. Ця складова є чи не найважливішою у поясненні трансформаційних процесів (або їхньої відсутності), від яких залежить ступінь адекватності управлінських інститутів тим запитам, що надходять від суспільства [10, с. 16]. Західна аналітична традиція, яка походить своїм корінням з наукового спадку М. Вебера, підкреслює елементи «штучності», або соціальної інженерії в творенні політичних інститутів. Останні розглядаються як конструкти, що склалися в результаті послідовно проведеної людьми об'єктивації їхніх поглядів, щодо сутності реальності. Очевидно, що при конструюванні цих інститутів, їхніми творцями до уваги беруться, зазвичай, наступні елементи: мета, функції, заклади, засоби досягнення мети, соціальні санкції. Але таке уявлення про висхідну «раціональність» природи політичних інститутів нагадує вчення ранніх лібералів про суспільний договір, який, начебто, й був відправним моментом започаткування держави. Сумніви з приводу доцільності абсолютизації соціального конструктивізму в поясненні походження політичних інститутів можна знайти, зокрема, і в концепції вітчизняної дослідниці М. Кармазіної. Намагаючись розрізнити поняття «інститут» та «інституція», М. Кармазіна зазначає, що, «говорячи, наприклад, про «інститут президентства», маємо на увазі, найперше, інституцію – традицію мати керівника, якому суспільство довіряє...» [11, с. 17-19]. Орієнтуючись, очевидно, на тезу неоінституціоналістів про залежність будь-якої соціальної структури від пройденого нею історичного шляху («path dependency»), дослідниця наголошує й на історичності, як на важливій характеристиці політичного інституту.

Релевантною, по відношенню до всіх зазначених позицій, є, з точки зору автора статті, концепція походження політичних інститутів, згідно з якою інститути (в тому числі, і політичні) є результатом людської діяльності, яка, в свою чергу, обмежена ресурсами, інформаційними масивами та когнітивними структурами.

Відтак, проаналізовані дослідження зарубіжних та вітчизняних науковців створюють достатню аргументовану базу для висновку про те, що реальний зміст моделі облаштування сфери Політичного, яка відтворюється у конкретному суспільстві, залежить не лише від

результатів цілеспрямованих стратегій анонімних управлінських структур, але й від наслідків кооперативних ефектів взаємодії індивідів та інститутів, включених до конкретних політичних, економічних та соціокультурних умов.

Бібліографічний список:

1. Алексеенкова Е. С. Тёмный колодец власти / Е. С. Алексеенкова, В. М. Сергеев // Полис. – 2008. – № 3. – С. 148-165.
2. Тищенко Ю. Моделі комунікації політичних партій в Україні / Ю. Тищенко // Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство. – К. : Агентство «Україна», 2013. – С. 7-31.
3. Алексеенкова Е. С. Вказ. тв.
4. Здесенко А. Система політична / А. Здесенко, М. Шепелєв // Соціологічна енциклопедія / Укладач В. Г. Городяненко – К. : Академвидав, 2008. – С. 330-331.
5. Истон Д. Категории системного анализа политики / Д. Истон. // Філософія політики. У 4-х тт. / Авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2003. – Т. 3. – С. 196-207.
6. Кинзерская И. Л. Избирательная система как инструмент формирования общественного выбора [Электронный ресурс] / И. Л. Кинзерская // Политическая экспертиза. – 2008. – № 2. Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/436/30/>
7. Павлова Т. В. Паттерны развития институтов управления индустриальными отношениями в условиях глобализации / Т. В. Павлова // Полис. – 2004. – № 4. – С. 29-35.
8. Глотов М. Б. Социальный институт: определение, структура, классификация / М. Б. Глотов // Социологические исследования. – 2003. – № 10. – С. 13-19.
9. Глотов М. Б. Вказ. тв.
10. Глотов М. Б. Вказ. тв.
11. Кармазіна М. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 15-25.

В статье рассматриваются основные подходы к анализу элементов политической системы с точки зрения их функциональной загрузки и алгоритмов деятельности политических институтов, показана их полифункциональность и логика реализации.

In the article the basic approaches of elements of the political system from point of their functional loading and algorithms of political institute's, activity, their polyfunctionality and logic of realization are analysis.

Кравець Г. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЯК НОВИЙ ТИП ПРОЦЕСУ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

У статті розглядаються особливості політичного процесу країн пострадянського простору. Визначається, що однією з головних особливостей є його спрямованість на трансформацію в бік демократизації, однак, в порівнянні з іншими країнами світу в інших стартових умовах, а саме – тоталітарне, а не авторитарне минуле як вихідна позиція подальшої трансформації.

Метою даної статті є визначення особливостей політичного процесу країн пострадянського простору, визначивши посткомуністичні трансформації як новий тип процесу суспільно-політичних перетворень.

Особливої уваги в даному аспекті потребує новостворена сукупність новітніх демократій, що виникли в результаті розпаду СРСР та отримали спільну назву «країни пострадянського простору». В межах даного простору відбувається специфічний, притаманний тільки даній групі країн політичний процес, який є досить нерозвинутим і малодослідженим в межах політичної науки.

Центральним питанням політичного процесу пострадянських країн є трансформаційні перетворення, які включають, насамперед, зміни політико-правового характеру державної влади з метою її здатності забезпечити стійкість функціонування політичної системи. Реформи в пострадянських державах гальмувалися саме внаслідок нерозв'язаності питання про владу, демократичної за формою й авторитарної по суті (це засвідчують війна в Чечні, події в Узбекистані 2005 року та в Киргизстані у 2002 та 2005-2006 роках).

Незавершеність формування політичних націй зумовлює специфічну структуру політичного конфлікту, бо в ньому беруть участь не два табори (авторитарний і демократичний), а чотири : 1) національно-демократичний (прихильники політичної демократії і національної державності); 2) імперсько-тоталітарний (прихильники реанімації старої суспільної системи і відновлення багатонаціонального державного утворення); 3) юніоністсько-ліберальний (прихильники лібералізації суспільно-політичних відносин, але вони виступають за відновлення багатонаціональної держави); 4) національно-тоталітарний (прихильники національної державності в її етнократичному варіанті).

Якщо врахувати, що всередині кожного табору є свої групи помірних і радикалів, то структура політичного конфлікту уявляється архі-складною і сподівання на альянс поміркованих сил видається дуже проблематичними. Наочною ілюстрацією цього служить політична ситуація, що склалася нині в Україні.

З іншого боку, внаслідок можливості об'єднання реакційних сил обох площин трансформаційного процесу значно посилюється ймовірність сходу з колії демократичного розвитку, що потребує особливої уваги науковців. У Словенії, Латвії та Естонії вихід з такої ситуації знайшли у позбавленні мігрантів (вихідців з інших республік) права участі у політичних виборах. Хоч така міра (а вона має карантинний характер, бо діти мігрантів, які народилися в цих країнах після здобуття ними незалежності, одержать усі громадянські й політичні права за правом народження) не узгоджується із загально-прийнятими стандартами демократичного врядування. Але саме вона дозволила створити в цих країнах стабільні політичні системи демократичного (хоч і обмеженого) типу, швидко провести необхідні політичні та економічні реформи. Не випадково ці країни вже стали членами НАТО і ЄС – організацій, які застосовують до нових членів досить жорсткі вимоги щодо дотримання демократичних стандартів [Див.: 1, с. 242-244].

Таким чином, посткомуністичні трансформації являють новий тип процесу суспільно-політичних перетворень, специфіка якого полягає в тім, що :

- якісні перетворення одночасно охоплюють собою усі сфери суспільного життя;

- процес перетворень в новоутворених державах має бінарну структуру, сполучаючи у собі соціально-політичну та національно-політичну трансформації;

- ступінь руйнації тоталітарних режимів в різних країнах був неоднаковий, що зумовило різні шляхи краху режимів: поступових реформ (Польща, Угорщина); народного повстання (Румунія); оксамитових революцій (Східна Німеччина, Чехословаччина, Болгарія); розпаду комуністичних імперій (Соціалістична Югославія, Радянський Союз).

Факторами, що становлять загрозу для легітиматії політичних процесів у пострадянських державах, стала й нерівновага повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади. Неefективність функціонування гілок влади сприяє посиленню авторитаризму. Управлінська й економічна влада зосереджена переважно в руках виконавчих органів, а повноваження парламенту й судів помітно обмежені. Політична

еліта формувалася згори, а нові соціальні й політичні структури були слабкими й не користувалися широкою підтримкою населення. Представники центральних органів влади, в чіх руках зосереджена більша частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливали на формування нормативно-правового простору й вибір сценаріїв розвитку суспільства та держави. Відтак, постає проблема вибору моделі реалізації принципу поділу влади, оптимального розмежування повноважень органів законодавчої влади й управління, створення ефективної системи стримувань і противаг. При цьому важливо враховувати в кожному конкретному випадку історичний досвід і традиції країни, внутрішньополітичну ситуацію, рівень політичної культури населення, наявність (чи відсутність) демократичних інститутів, завдання, які необхідно вирішувати державі на конкретному етапі її розвитку.

Історичний досвід показує, що слабкість політичних партій і громадських організацій державна влада й політична еліта низки держав намагалася компенсувати «впровадженням політичного життя згори». Слабкість політичних партій виражалася в тім, що їх діяльність обмежувалася лише боротьбою за депутатські мандати. Реалізація короткострокових електоральних проєктів покладалася переважно на адміністративний апарат органів виконавчої й представницької влади, а також на державні установи соціальної сфери. Практика свідчить, що використання адміністративного ресурсу породжує приховану форму протесту, що може призвести, як мінімум, до зростання абсентеїзму.

Можливість широкої участі громадян у політичному житті безпосередньо пов'язана, зокрема, з рівнем соціально-економічного й культурного розвитку країни. Ф. Фукуяма підкреслював, що економічна модернізація обумовлює підвищення життєвого й освітнього рівня населення і звільняє людей від того різновиду страху, що викликається існуванням на межі фізичного виживання. Це дозволяє людині розширювати діапазон цілей, актуалізувати ті з них, які залишалися в латентному стані на ранніх етапах економічного розвитку. Однією з таких раніше потенційних спонук є бажання одержати визнання своєї людської гідності, визнання, що досягається шляхом участі в роботі політичної системи [Див.: 2, с. 15-18]. Проте і нині громадяни ряду держав не мають у своєму розпорядженні будь-яких істотних економічних і політико-правових ресурсів, які б дозволили їм свідомо й активно брати участь у трансформації суспільства.

В 2003-2006 роках ситуація на пострадянському просторі стала змінюватися в бік все більшої затребуваності громадянських і політичних

прав і свобод, проведення чесних і прозорих виборів, реальних зрушень в демократизації суспільства. При цьому, відзначається помітне зростання протестного потенціалу. Загалом, на пострадянському просторі як політичному утворенні точиться серйозна політична боротьба акторів різного рівня (як ззовні, так і зсередини) за владу і можливість впливати на стратегію розвитку й політику держав.

Слід зазначити, що у пострадянських державах великий вплив на політичні процеси здійснює національна політична еліта, яка в 1990-і роки мала на загал ті ж традиції і ту ж політичну практику, що й радянська. Стратегія єдиного пострадянського простору зберігала політичну еліту, яка сформувалася в країнах СНД. Але за роки політичних і соціально-економічних реформ у більшості держав сформувалося нове покоління еліти, що володіє широким спектром ресурсів для цілком успішної боротьби за владу. Це, у свою чергу, спричинило на тлі соціальних проблем, що загострилися, розкол як усередині еліти, так і в суспільстві в цілому. Не випадково, що таке розмежування призвело до серйозних політичних конфліктів у формі «революції троянд», «помаранчевої революції» тощо. На думку Гульнар Іскакової, прикметною рисою цих подій є високий ступінь їх «інтернаціоналізації», втручання зовнішніх сил – західних, російських, ісламських та інших. Помітне прагнення Росії в країнах, де спостерігається процес зміни політичної еліти, підтримувати еліту стару, попри її політичну неспроможність [Див.: 3, с. 131-133]

До міжнародних факторів впливу на трансформаційні процеси, характер політичних режимів, що формуються, можна також віднести політику іноземних інвесторів. Їх діяльність та діяльність міжнародних фінансових інститутів спрямовувалася переважно на створення сприятливих умов для інвестицій та запобігання певним видам корупції. На загал, міжнародні політичні інститути (ООН, ОБСЄ, Рада Європи та інші), фінансові й економічні структури (МВФ, ЄБРР та інші) серйозно впливали на реформування політико-правових і фінансово-економічних систем пострадянських держав. Та, незважаючи на те, що вплив міжнародного фактора на якість пострадянського простору досить помітний, вирішальним чином на нього впливали й продовжують впливати внутрішньополітичні процеси.

Особливістю інституціонального простору пострадянських держав є нестабільність законодавства, постійне відтворення адміністративно-командних методів управління, соціальна інертність і слабкість протестного потенціалу громадян, залежність особи від держави. Так, влада Туркменістану намагалася довести наявність «третього шляху»

розвитку, а заперечення багатопартійності, вільних виборів і свободи слова пояснювала «особливостями туркменської моделі демократії».

У посттрадиційних суспільствах Центральної Азії, як правило, державне керівництво очолює політичний лідер харизматичного типу, наділений часто необмеженими повноваженнями (Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Перевага державно-адміністративних інститутів над суспільством має тут практично абсолютний характер. Для політичного режиму, наприклад, Узбекистану характерні широкі повноваження президента як глави держави, парламент не має реальних контрольних повноважень, існує цензура ЗМІ, діяльність політичних організацій обмежується. Сукупність міжнародних, політичних, соціально-економічних, культурних факторів розширює можливості для посилення авторитаризму.

Події 1990-х років, що розгорнулися в Центральній Азії, показали, що для країн цього регіону характерні конфлікти, спричинені низьким рівнем життя, нестачею води, землі, придатної для обробітку тощо. У регіоні за цих обставин виникли серйозні ризики й загрози (наприклад, релігійний екстремізм, тероризм, контрабанда наркотиків і зброї). Вони обумовлюються як традиційними факторами (особливості соціально-політичної структури місцевих суспільств, суперництво еліт тощо), так і відносно новими. Всі вони, взяті разом у різних варіаціях, можуть викликати (й викликають) гострі соціально-політичні конфлікти (наприклад, події в Киргизстані й Узбекистані у 2005-2006 рр.).

Тим часом посилюються «відцентрові» (від Росії) настрої в країнах Балтії, в Грузії, Україні, Молдові, на політику яких стали більше впливати держави Європи, а на політику Узбекистану, Туркменістану, Таджикистану – ісламські держави. Такі тенденції не могли не вплинути на баланс інтересів у міждержавних відносинах у межах не тільки СНД і центрально-азійського регіону, але й на міжнародній арені.

Слід відзначити, що під впливом сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин відбувається розмивання пострадянського простору на окремі субрегіональні комплекси, які поступово набувають системних рис. Формування цих підсистем міжнародних відносин – прикаспійської, чорноморської, центральноазійської, на південному Кавказі – визначає серед іншого і створення субрегіональних структур співробітництва. Розширення сфер дії цих структур за географічні межі регіонів і призводить до появи міжрегіонального (трансрегіонального) співробітництва.

Багатостороннє співробітництво пострадянських держав має ті самі проблеми та недоліки, що і подібні структури в інших регіонах

світу – надмірна бюрократизація, розмивання сфери дії та компетенції, надмірна кількість напрямків співробітництва, призводять до зниження ефективності такої співпраці. Разом з тим, для малих та середніх держав, до яких належить і більшість пострадянських держав, багатосторонні структури є реальною можливістю вплинути на процес прийняття рішень на міжнародній арені.

Факторами внутрішнього характеру, які спонукали до розвитку багатостороннього співробітництва нових незалежних держав, є історичний, економічний, політичний, етнічний та соціально-демографічний та фактор безпеки. Ці чинники створюють передумови та середовище для створення інституцій багатосторонньої співпраці. Деякі з цих чинників мають подвійний характер впливу. Значення окремих факторів співпраці еволюціонує (економічні, культурно – історичні чинники), проте їх сутнісні характеристики не змінюються. Значну роль у розвитку багатостороннього співробітництва відіграє політичний чинник: інтеграційні процеси вимагають політичної волі урядів, проте, в багатьох випадках, політична вмотивованість переважає економічну від реальної економічної інтеграції. Окрім того, наявність конфліктів на території майже усіх учасників СНД визначає необхідність пошуків авторитетних посередників для їх врегулювання, а також забезпечує можливість налагодження зв'язків між конфліктуючими сторонами.

До чинників зовнішнього характеру, що вплинули на створення регіональних структур в пострадянському регіоні можна віднести: комплекс проблем, пов'язаний із розпадом СРСР і попередньої системи міжнародних відносин, необхідність міжнародно-правового врегулювання відносин між новими незалежними державами; виникнення вакууму і пошук механізмів забезпечення стабільності і безпеки; діяльність провідних акторів міжнародних відносин глобального та регіонального рівня [Див.: 4].

Саме внутрішньо регіональні чинники є визначальними для розвитку багатостороннього співробітництва пострадянських республік більшою мірою, аніж діяльність позарегіональних та світових лідерів.

Нові незалежні держави по-різному сприймають необхідність співробітництва, віддаючи перевагу тим чи іншим моделям співробітництва – інтеграційній чи міждержавного співробітництва. Перша модель реалізується Росією та її союзниками, яка нагадує інтеграційну модель Європейського Союзу, проте без урахування історичного досвіду останнього. Значна кількість інтеграційних проєктів з однаковим складом учасників та завданнями і спричинили тенденцію до інкорпорації деяких міждержавних утворень. Серед країн, що інтегруються,

наявні країни з різним рівнем економічного розвитку, що ускладнює та перешкоджає ефективній взаємодії. Інтеграційні проекти реалізуються здебільшого у форматі економічного співробітництва, проте є проекти і політичного характеру – Союзна держава Росії та Білорусії, яка діє на двосторонній основі, проте має перспективи до розширення складу учасників.

В цілому, Росія є системоутворюючою державою для багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору, виступаючи ініціатором і джерелом фінансування більшості інтеграційних проектів, а також у системі військового співробітництва. У той же час Азербайджан, Грузія, Молдова та Україна намагаються дистанціюватися від російського впливу, тому обережно ставляться до участі у діяльності міжнародних структур у складі нових незалежних держав. А останні події в Україні, пряме втручання Росії у її внутрішні справи і анексія Криму, погіршила добросусідські відносини між країнами і віддалила перспективи їх подальшої інтеграційної співпраці.

Щодо визначеності української політики в регіоні загалом помітним залишається її фрагментованість та акцентування на окремих аспектах і формах співробітництва. Україна дотримується проголошеного 1991 р. небажання брати участь у структурах з наднаціональними повноваженнями, що зумовило обмеженість її участі в СНД та пріоритет розбудови двосторонніх відносин з новими незалежними державами.

Зв'язок між процесом еволюції СНД та створенням субрегіональних структур співробітництва має причинно-наслідковий характер. Стагнація у розвитку співробітництва в рамках Співдружності призводить до втрати інтересу до неї з боку держав-учасниць, перетворення на формалізований консультативний форум.

Поступово набула поширення ідея створення спільних економічних просторів (ОЦАС, ЄврАзЕС, ЄСП тощо). Еволюція категорії безпеки, на думку О. Ковтун, призвела до того, що цей напрям співпраці присутній у діяльності всіх без винятку багатосторонніх структур співробітництва пострадянських держав, що ускладнює спроби класифікації форм багатосторонньої співпраці нових незалежних держав. При цьому, через заплутаність системи відносин між учасниками цих організацій, одним з найслабших місць у їх функціонуванні є оперативна діяльність та реагування на різного роду загрози [Див.: 5, с. 18-19].

Співробітництво пострадянських держав у політичній площині на багатосторонньому рівні здійснюється на різних рівнях, формах і напрямках, насамперед, через координацію позицій держав на між-

народній арені, яка заявлена як одне із завдань співробітництва в установчих документах майже всіх організацій даного простру, проте на практиці подібне співробітництво відбувається лише на суб-регіональному рівні з окремих питань міжнародного розвитку.

В основу прийняття рішень більшості структур багатостороннього співробітництва пострадянських держав покладено міжурядовий підхід. Це зумовлено становленням і розвитком державотворчих процесів у нових незалежних державах. Разом з тим, зацікавлення у ефективній реалізації інтеграційних проєктів має призвести до посилення тих механізмів прийняття рішень, які ґрунтуються на наднаціональному підході чи врахуванні фінансових внесків тієї чи іншої держави. Створення наднаціональних структур має наслідком запровадження рішень з обов'язковим їх виконанням різнонаціональними сторонами, що викликає певну занепокоєність серед урядів нових незалежних держав. Узалежнення процедур прийняття рішень від фінансових внесків держав-учасниць призводять до легітимізації монопольного впливу найпотужніших держав об'єднання, де діє цей механізм прийняття рішень (наприклад, ЄврАзЕС). З іншого боку відсутність обов'язкового характеру рішень є однією з найбільших вад у функціонуванні організацій пострадянських держав, що зменшує рівень їх ефективності.

В цілому можна очікувати, що одним з найпоширеніших методів багатосторонньої дипломатії пострадянських держав залишатимуться самоті голів держав, як формальні, так і неформальні. Співдружність Незалежних Держав трансформується у консультативний форум, поступово зосереджуючись на питаннях гуманітарної, соціальної, культурної, правової та освітньої взаємодії.

Розкриваючи сутність демократичних перетворень в посткомуністичних країнах, О. Романюк виокремлює ще одну особливість – посткомуністичні революції. Він стверджує, що демократичний перехід у більшості країн колишнього соцтабору на певному етапі супроводжується мирними революціями, що дозволяє більш прогресивній демократичній частині політичної еліти прийти до влади та розпочати новий етап впровадження демократичних цінностей [Див.: 6, с. 18-20].

Отже, демократизація у посткомуністичних суспільствах має відмінні риси від демократичного переходу в країнах Латинської Америки та Західної Європи. Вони зумовлені насамперед тим, що відбуваються із іншої відправної точки – не з авторитаризму, а із тоталітаризму. Це, звичайно, впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень. Перетворення мають подвійний, а подекуди

й потрійний характер – поряд із розбудовою демократії потрібно розбудовувати державу та створювати політичну націю. Однак, викремлюючи особливості посткомуністичних трансформаційних перетворень, треба пам'ятати, що ці суспільства різняться між собою. Це зумовлено, насамперед, часом перебування та характером тоталітарного політичного режиму в цих країнах.

Аналіз особливостей здійснення політичного процесу в умовах пострадянських країн свідчить про наступне: політичний процес в даних країнах відбувається в межах загальносвітового політичного процесу, який відбивається на них через сприйняття країнами-учасницями основних тенденцій розвитку світового політичного процесу, а саме демократизації, глобалізації, тощо. Саме демократизація, як головна тенденція розвитку політичного процесу планетарного масштабу, стала причиною виникнення цілої низки нових демократій наприкінці ХХ ст., які отримали спільну назву країни пострадянського простору. Як зворотна реакція, світовий політичний процес з появою цих країн отримав новий поштовх власного розвитку, що дістало назву третьої хвилі демократизації.

Ще одною особливістю політичного процесу в країнах пострадянського простору є його спрямованість на трансформацію в бік демократизації, однак, децю в інших в порівнянні з іншими країнами світу стартових умовах, а саме тоталітарне, а не авторитарне минуле як вихідна позиція подальшої трансформації.

Посткомуністичні трансформації являють новий тип процесу суспільно-політичних перетворень, специфіка якого полягає в тім, що якісні перетворення одночасно охоплюють собою усі сфери суспільного життя; процес перетворень в новоутворених державах має бінарну структуру, поєднуючи у собі соціально-політичні, економічні та національно-політичні трансформації.

Бібліографічний список:

1. Романюк О. І. Трансформації посткомуністичних суспільств: методологічні проблеми дослідження / О. І. Романюк // Вісник ХНУ. – 2007. – № 760. – С. 240-247.
2. Фукуяма Ф. Просмотры / Ф. Фукуяма // Русский журнал. – 1997. – С. 12-25.
3. Исакова Г. Политичні процеси на пострадянському просторі: тенденції, протиріччя, перспективи / Г. Исакова // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 128-134.
4. Ковтун О. Ю. Еволюція багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору : автореф. дис. ... канд. політ. наук. : 23.00.04 / Олена Юрїївна Ковтун. – К., 2008. – 21 с.

5. Ковтун О. Ю. Вказ. робота.
6. Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 16-28.

В статье рассматриваются особенности политического процесса стран постсоветского пространства. Определяется, что одной из главных его особенностей является направленность на трансформацию в бок демократизации, однако, по сравнению с другими странами мира, при иных стартовых условиях, а именно – тоталитарное, а не авторитарное прошлое как исходная позиция последующей трансформации.

The features of political process of countries of postsoviet space are examined in the article. It is determined that one of main feature is his orientation on transformation in the side of democratization, however, as compared to other countries of the world, at other starting terms, namely is totalitarian, but not authoritarian the pas as initial position of subsequent transformation.

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2014

УДК 32.019.5

Подзолков Ю. А., ОНАС им. А. С. Попова

ГРАЖДАНСКИЙ КОНТРОЛЬ ПУБЛИЧНОЙ ВЛАСТИ

В статье акцентируется внимание на том, что институт общественного контроля власти является неотъемлемой частью политической культуры и используется гражданами как инструмент влияния на публичную политику. Показано, что сфера взаимоотношений государства и гражданского общества в Украине нуждается в эффективных правовых механизмах, которые позволят обеспечить равноправное участие разных общественных объединений в политическом процессе, который включает, кроме всего прочего, выработку решений и оценку их результатов.

Актуальность статьи в том, что в современных демократических странах институт гражданского контроля власти является неотъемлемой частью политической культуры и используется гражданами в качестве инструмента влияния на публичную политику.

Цель статьи – показать, что одной из важнейших задач общественных организаций как субъекта гражданского участия является участие в проводимой публичной политике посредством законодательно или институционально регламентированного, прозрачного для общества

и публичной власти лоббирования. Задачи статьи: аргументировать, что в существующем виде институты гражданского контроля неэффективны и нуждаются в реорганизации, которая зависит не только от них самих, но и от власти.

Речь идет о гражданском контроле деятельности органов и должностных лиц публичной власти со стороны гражданского общества. «Гражданский контроль представляет собой важный механизм противодействия и подавления негативных явлений и неформальных практик в системе публичной власти, противодействия коррупции и иным проявлениям ненадлежащего исполнения служебных обязанностей должностными лицами публичной власти (профессиональная некомпетентность, халатность и другие) в целом подотчетности публичной власти обществу» [1, с. 63].

По данным Министерства юстиции, в Украине насчитывается 74 тыс. общественных организаций, а по данным Госкомстата – около 79 тыс. Однако эти цифры нельзя считать абсолютно точными, поскольку учитывают не все формы регистрации, действующие на данный момент.

В марте 2012 г. Верховная Рада приняла закон «Об общественных объединениях». Документом, в частности, предусмотрено предоставление юридическим лицам права объединяться для осуществления и защиты прав и свобод, удовлетворения общественных экономических, социальных, культурных, экологических и других интересов, предоставление общественным организациям права действовать на всей территории Украины; упрощение государственной регистрации общественных объединений.

Законопроект также устанавливает, что регистрация общественных организаций осуществляется бесплатно, а плата взимается за внесение изменений в устав, выдачу дубликата оригинала свидетельства о регистрации или устава общественного объединения.

Принятие данного закона было позитивно воспринято общественными организациями, которые также принимали активное участие в его разработке.

Гражданский контроль нацелен на изменения правил деятельности тех или иных органов государственной власти и отставку как политических, так и неполитических публичных должностных лиц, проявивших свою неэффективность.

Институтами гражданского контроля должны стать Общественные советы при органах государственной власти Украины, решение о создании которых принято Постановлением Кабинета Министров Украины от 3 ноября 2010 г. № 996. «Общественный совет при мини-

стерстве, другом центральном органе исполнительной власти, Совете министров Автономной Республики Крым, областной, Киевской и Севастопольской городской, районной, районной в г. Киеве и Севастополе госадминистрации является постоянно действующим коллегиальным выборным консультативно-совещательным органом, образованным для обеспечения участия граждан в управлении государственными делами, осуществления общественного контроля за деятельностью органов исполнительной власти, налаживания эффективного взаимодействия указанных органов с общественностью, учета общественного мнения при формировании и реализации государственной политики» [2].

Пока что деятельность Общественных советов при органах власти Украины признать эффективной нельзя. Главной причиной этого является, что как правило, состав Общественного совета формируется самим ведомством по принципу лояльности. Как показывает практика, в Общественные советы охотно включаются представители общественных организаций, журналисты, директора школ и т.д. В то же время правозащитные и гражданские организации представлены в Общественных советах недостаточно. Также следует учитывать, что предложения Общественного совета носят рекомендательный характер. Таким образом, в основном, функция Общественного совета при органах государственной власти не контролирующая, а имиджевая.

Важным моментом является то, что эффективность деятельности Общественных организаций вообще, и Общественных советов, в частности, зависит от того, насколько они независимы от власти. Если они создаются «сверху», как это мы можем наблюдать на примере Общественных советов при Министерствах, то вряд ли стоит рассчитывать на реальную гражданскую активность. Как гласит современная институциональная теория, институт гражданского участия «может возникнуть только там, где регулярно осуществляются конкретные действия в защиту публичных интересов, развивается гражданская солидарность, появляются устойчивые субъекты гражданского действия, способные побуждать граждан к сотрудничеству, обладающие необходимыми социальными навыками. К таким навыкам относятся компетентность, информированность, способность самостоятельно формулировать и отстаивать коллективные интересы» [3, с. 95].

Пока же речь идет в большей мере об имитационной форме социально-политической активности, инициируемой государством. Что же касается реальной гражданской активности, то ее реализация при решении общественно значимых социально-политических

вопросов затруднена. Как известно, явление подмены социальной функции ее имитацией было описано Ж. Бодрийяром в 1980-90-х годах. Для объяснения данного явления было использовано понятие «симулякр» (франц. – стереотип, псевдовещь, пустая форма) [4]. Возможности имитировать реальность усилились с развитием информационных технологий.

На совещании глав Общественных советов при министерствах, государственных комитетах, областных и городских государственных администрациях Украины, прошедшем в марте 2014 г. были обсуждены принципы взаимодействия с новой властью. Представителями гражданского общества было отмечено, что довольно часто вновь назначенные чиновники пока вообще не хотят работать с действующим составом Общественных советов, невзирая на принцип непрерывности в их работе, который предусмотрен законодательством. Некоторые участники встречи поясняли такую позицию не претензиями к результатам работы этих совещательных органов, а желанием власть имущих обладать карманными Общественными советами [5].

Участниками совещания было отмечено, что, несмотря на задекларированные цели Правительства работать по принципам открытости и прозрачности, представители гражданского общества пока не видят изменения ситуации в процессе учета голоса общественности в принятии официальных решений. Хотя, сейчас «окно возможностей», безусловно, существует. Как отметила председатель Общественного совета при Днепропетровской горадминистрации Елена Данчук, «Майдан действительно помог общественности активизироваться, общество и власть сейчас хотят сотрудничать, и эту возможность нельзя потерять». По ее мнению, необходимо «всячески лоббировать общественный диалог» [5].

Главы Общественных советов пришли к выводу о необходимости усилить позицию общественных органов и подкрепить ее не только законодательными, но и институциональными изменениями. Участники встречи провели голосование и сформировали рабочую группу, которая будет готовить первый всеукраинский Форум общественных советов (а их в Украине – 95). Также будет проведён мониторинг деятельности этих консультативно-совещательных органов [5].

Представителями гражданского общества было отмечено, что Форум Общественных советов должен быть не только площадкой для обсуждения и обмена опытом, но и возможностью нарабатывать общие механизмы общественного контроля. «Основная потребность в объединении общественных советов – это координация

работы с Кабинетом Министров, Верховной Радой, и.о. Президента Украины для того, чтобы создавались условия для эффективного взаимодействия власти с общественностью», – отметила Председатель Общественного совета при КГА Марина Бурмака. Она обратилась к представителю Кабмина с предложением об обучении основам общественных коммуникаций тех чиновников, которые отвечают за связи с общественностью. Также важным шагом должно стать обязательство органов власти обнародовать принятые решения, публично отчитываться за использование бюджетных средств, сделать прозрачной для общественности процедуру кадровых назначений. Очевидно, что это исходит из принципов открытости работы органов власти, о которых говорится не один год. «Было время, когда были необходимы протестные акции. Сейчас же нам надо делать всё возможное, чтобы шаг за шагом украинское общество приходило к согласию и наше государство крепло», – подчеркнула Марина Бурмака. По ее убеждению, власть должна показать, что она работает по-новому и слышит граждан [5].

Условием успешного, т.е. результативного функционирования общественных советов, а также органов, предоставляющих возможность привлечения активных граждан, представителей гражданского общества, является участие общественных экспертов. Это позволит привлечь к участию в обсуждении самых насущных общественных проблем профессионалов в конкретной сфере. Сейчас Минюсту поручено разработать изменения к постановлению КМУ от 3 ноября 2010 г. № 996 «Об обеспечении участия общественности в формировании и реализации государственной политики»

Таким образом, для демократизации общества важным моментом является способность гражданских организаций в целях повышения уровня публичности государства создать такой общественный климат, при котором государственные чиновники будут вынуждены в процессе своей деятельности как можно строже придерживаться правовых норм. Так, например, содиректор американской неправительственной организации Sunlight Foundation, которая ищет, как можно с помощью технологий и данных заставить государство работать лучше, Том Ли описывает борьбу этой организации с коррупцией следующим образом: Тут речь, конечно, не о том, чтобы вывести всех коррумпированных чиновников в наручниках из помещения. Гораздо важнее, когда преступление не совершается, потому что люди, у которых возникает соблазн поступить нечестно, знают, что общественность наблюдает за ними и в случае чего поймают. Говоря не так драматически, мы считаем, что демократия лучше всего работает тогда, когда

люди сообщают свое мнение своим представителям. И все это работает только в том случае, если общественность следит за происходящим и действует в соответствии с тем, что видит» [6].

По мнению украинского исследователя А. Семченко, «публичность нужна и власти, и обществу. В демократическом государстве является логичным, что публичное обсуждение социально важных решений, являющееся результатом политического участия граждан, выполняет функцию гражданского контроля. Наличие гражданского контроля возлагает на политиков особую ответственность за качество политических решений» [7].

Поэтому важнейшая задача гражданского общества Украины – выявление и проверка всех коррупционных фактов, результаты которой должны быть представлены обществу и власти. Невзирая на статус и должности причастных к коррупции, они должны быть привлечены к уголовной ответственности в соответствии с действующим законодательством и отправлены в добровольную или принудительную отставку.

Граждане Украины требуют, чтобы изменения произошли в системе публичной власти, в состав которой входят судьи, милиционеры, сотрудники других правоохранительных органов и спецслужб. По мнению граждан, все они (кроме тех, кто занимает политические должности), должны находиться вне поля политики, т.е. быть политически нейтральными. Уместно вспомнить высказывание М. Вебера о том, «профессиональный чиновник не должен определять политику» [8, с.174].

Следует отметить, что не только в Украине, но и во всем мире наблюдается процесс массовой реполитизации, в рамках которого множатся спонтанные массовые политические движения граждан, требующие учета их мнения в управлении государством. «»Причем эти новые движения резко отличаются от «голодных бунтов» типа «маршей пустых кастрюль», поскольку в их основе, совсем не экономические требования патерналистского характера, обращенные к «государству всеобщего благоденствия». Протестующие требуют реализации своих гражданских прав, требуют обеспечения возможности гражданского участия в выработке и принятии политических решений» [9].

И хорошо, что в Украине, в отличие от той же России, возможно прямое политическое участие. Ведь именно оно в своих новых формах, без преувеличения, меняет мировой политический ландшафт. В качестве примера вспомним так называемую Арабскую весну, с которой началось обновление обществ Ближнего Востока. Или же Бразилию,

где благодаря многомиллионным демонстрациям Президент страны согласился обсуждать с общественностью вопросы эффективности государства в реализации международных проектов. Также ярким примером стала и Турция, где вопрос вырубки парка на площади Тахир выполнил роль спускового механизма и по всей стране прошли массовые политические демонстрации, результатом которых, несмотря на репрессии со стороны государства, стала консолидация демократических сил страны.

Все это говорит о возникновении в мире нового общественного запроса на публичную политику как альтернативу неэффективной представительной демократии.

В России, например, взаимодействие власти и гражданского общества носит имитационный характер. Причем, по причине нежелания власти к созданию такого взаимодействия. Общественные институты создаются искусственным путем, под давлением власти, путем тщательного отбора каждой кандидатуры с учетом ее лояльности к государственной власти. Так, например, были созданы общественно-консультативные советы при управлениях МВД, общественные и наблюдательные комиссии по контролю за обеспечением прав человека в местах принудительного содержания и др. Фиктивность работы таких общественных институтов ведет к расколу общества, росту социальной напряженности и протестных настроений в обществе [10, с. 41].

Ярким примером является Общественная палата при Президенте России, куда входят представители общественности, интеллигенции, деятели культуры и спорта и т.д. Даже в авторитарной России можно встретить отзывы, что Общественная палата в большей степени играет роль «клапана» для интеллигенции. Как показывают результаты социологического опроса, россияне вообще мало информированы о деятельности Общественной палаты, а значит, не могут ее оценить. Так, по результатам ВЦИОМ в той или иной степени об Общественной палате знают 51 % россиян (опрос 2010 г.) Если раньше (опрос 2006 г.) россияне чаще всего считали, что этот орган призван быть посредником между населением и властью (17 %), то в 2010 г. в качестве главной цели этого института понимается защита интересов граждан от произвола властей (16 %), в то же время с 46 до 56 % увеличилась доля тех, кому не ясна цель создания Общественной палаты, с 69 до 79 % выросла доля россиян, которым «ничего не известно» о составе Общественной палаты. Подавляющее большинство (90%) не знают, в каких делах участвовала Общественная палата, 72 % признались, что им трудно оценить, какую роль играет Общественная

палата в жизни общества. В то же время 14 % полагают, что этот орган оказывает положительное влияние, защищая права граждан. Еще 6 % считают, что Общественная палата играет незначительную роль, а 9 % и вовсе не замечают никакого влияния этого института на общественную жизнь. Как отмечает Н. Деева, такие результаты подтверждают наличие негативных явлений в общественной жизни. Если жители крупных городов еще получают какую-то информацию, то во многих регионах страны отсутствуют информационные источники. Граждане и власть находятся в разных социальных плоскостях, которые почти не пересекаются [11, с. 17-18].

Политические процессы, которые имели место в Украине в конце 2013 г. – 2014 г. дают понимание того, что страна остро нуждается в новых формах отношений между властью и обществом. Появляется надежда на развитие сотрудничества правительственных и неправительственных организаций. Евромайдан стал площадкой гражданского контроля административных действий и решений.

В Украине появляется надежда на развитие социальной самоорганизации с новыми возможностями, с более высокими требованиями к государственному и общественному структурам. «С одной стороны, система власти и управления должна быть построена таким образом, чтобы не подавлять многообразие существующих в обществе интересов, потребностей, взглядов и позиций. С другой – стремление к согласию и общественная солидарность должны превратиться в доминирующую черту каждого человека [12, с. 109].

Итак, гражданское общество Украины предъявило свои требования к государственной власти, предложило механизмы контроля за деятельностью власти и диалога с ней.

Сфера взаимоотношений государства и гражданского общества в Украине нуждается в эффективных правовых механизмах, которые позволят обеспечить равноправное участие различных гражданских объединений в политическом процессе, включающего, кроме всего прочего, выработку решений и оценку их результатов.

Публичная сфера, как опора демократической публичной политики, развивается благодаря таким собственным институциональным инструментам, как институты гражданского общества (негосударственные ассоциации, объединения, союзы) и средства массовой информации. Обосновано, что гражданское общество и публичная сфера взаимозависимы: гражданское общество благодаря публичной сфере соединяет частные интересы с публичными, а публичная сфера в лице гражданского общества получает защиту от авторитарных устремлений;

Развитие публичной политики зависит от степени взаимодействия органов государственной власти и структур гражданского общества. Показано, что с одной стороны, государство создает для этого организационно-правовые условия, а с другой – может противодействовать участию общественных организаций в политическом процессе. Структуры гражданского общества свое отношение к органам государственной власти строят в зависимости от существующего политического режима, уровня информационной открытости власти. Таким образом, государство и гражданское общество могут одновременно находиться в отношениях сотрудничества и противодействия

Исследована сущность украинской модели взаимодействия государства и гражданского общества. Показано, что консенсусный гражданский диалог возможен при таких определенных условиях: 1) информационная открытость деятельности органов государственной власти; 2) высокий уровень гражданской политической культуры; 3) в основе подготовки государственных управляющих должны быть не корпоративные ценности и солидарность, а честность, профессионализм, компетентность и опыт работы. Доведено, что в Украине реализуется динамическая модель взаимодействия государства и гражданского общества, имеющая высокий потенциал для ведения эффективного гражданского диалога.

Можно сделать вывод, что Украина находится в начале пути к формированию публичного пространства, понимаемого как сфера отношений и коммуникации граждан, а также граждан и государства с целью согласования противоречивых общественных, коллективных и частных интересов и их реализации.

Библиографический список:

1. Нисневич Ю.А. Политическая ответственность: институциональная постановка проблемы / Ю.А. Нисневич // Полис. – 2013. – № 4. – С. 62-74.
2. Постановление Кабинета Министров Украины «Об обеспечении участия общественности в формировании и реализации государственной политики» от 3 ноября 2010 г. – а № 996.
3. Какабадзе Ш.Ш. Институт гражданского участия: проверка деятельностью субъектов / Ш.Ш. Какабадзе, Д.Г. Зайцев, Н.А. Звягина, В.Е. Карастелев // Полис. – 2011. – № 3. – С. 88-108.
4. Baudrillard J. Simulacra and Simulation / J. Baudrillard. – University of Michigan Press, 1994. – 164 p.
5. Общественные советы Украины намерены совместно контролировать органы власти [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.finance.ua/ru/~1/0/all/2014/04/01/322640>

6. Ли Т. Заставить государство работать лучше [Электронный ресурс] / Том Ли // Полит.ру. – Режим доступа : http://polit.ru/article/2013/03/24/lee_data/
7. Семченко О.А Іміджева політика України / О.А. Семченко. – (Серія «Монограф»). – К. : Видавничий центр «Академія, 2014. – 272 с.
8. Вебер М. Парламент и правительство в новой Германии. К политической критике чиновничества и партийной жизни // Политические работы (1895-1919) (Серия Образ общества) / Макс Вебер ; пер. с нем. Б.М. Скуратова. – М. : Праксис, 2003. – 424 с.
9. Беляева Н. Публичная политика идет на смену партийной [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ores.ru/1553781.html>
10. Исаева Е. Нормативно закрепленные диалоговые площадки власти и общества в субъектах России: предпосылки эффективности / Елена Исаева // Власть. – 2013. – № 8. – С. 39-41.
11. Деева Н. Российское общество в контексте поиска формы общественного договора / Наталья Деева // Власть. – 2013. – № 3. – С. 17-18 С. 16-18.
12. Кулинченко А.В. Государственная власть и процессы общественной самоорганизации / А.В. Куличенко // Полис. – 2004. – № 6. – С. 108-111.

У статті акцентується увага на тому, що інститут громадського контролю влади є невід'ємною частиною політичної культури й використовується громадянами як інструмент впливу на публічну політику. Показано, що сфера взаємин держави й громадянського суспільства в Україні має потребу в ефективних правових механізмах, які дозволять забезпечити рівноправну участь різних громадських об'єднань у політичному процесі, що включає, крім усього іншого, вироблення рішень і оцінку їхніх результатів.

The article focuses on the fact that the institution of civilian control of power is an integral part of the political culture of citizens and is used as a tool to influence public policy. It is shown that the scope of relations between the state and civil society in Ukraine needs effective legal mechanisms that will ensure equal participation of various civil associations in the political process, including, inter alia, developing solutions and evaluate their results.

Стаття надійшла до редколегії 03.09.2014

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВА НА ПРОТЕСТ

В статті розглядається природа політичного протесту та правові засади реалізації права на протест. Досліджується феномен політичного протесту як інститут взаємодії влади та громадськості. Проаналізовано нормативні джерела, що визначають порядок реалізації права на протест на міжнародному та національному рівнях.

Протест розглядається як форма нетрадиційної політичної поведінки, тобто такої, яка не є невід'ємним елементом функціонування механізму регулярного представлення інтересів різноманітних соціальних груп у політичному процесі. З правової точки зору нормами, якими врегульовано порядок проведення протестних акцій, не передбачено проведення подібних заходів на регулярній основі. В свою чергу формалізація процесу проведення політичних акцій обумовлена необхідністю обмеження або заборони протестної політичної поведінки.

В основі будь-яких протестних акцій – суспільно-політичний конфлікт, що виникає внаслідок невдоволення існуючою системою. Пошук причин соціального протесту в невдоволеності соціальних груп складає есенцію теорії депривації. Згідно з зазначеною теорією соціальна напруга виникає саме тоді, коли суспільні очікування не співпадають із можливостями з їх задоволення.

Політичний протест проявляється через стан неприйняття пануючих у суспільстві відносин або політичної системи в цілому, останній також може виражатися через незгоду із пануючим політичним курсом. Природа політичного протесту є вираженням складного процесу політичного розвитку. Релевантним сутності протесту є концепт «політичного» К. Шмітта, зокрема феномен «політичного» можна зрозуміти лише через віднесення до реальної можливості розділення людей на друзів та ворогів в залежності від їх оцінки сутності власне «політичного». Отже, функціональна цінність протесту в рамках «політичного» полягає в вираженні всіма доступними засобами наявності конфлікту, який набуває завдяки цьому «політичного» значення. Протест, виражений чи латентний, присутній в будь-якій системі політичних відносин, супроводжує розвиток будь-якого політичного режиму та, користуючись термінологією системної теорії, акумулює запити на вході політичної системи. В свою чергу зміна

форм та методів врядування неминуче впливає на особливості існування і прояви станів політичного протесту.

Згідно з даними останніх досліджень в сфері світових протестів до найбільш розповсюджених факторів та причин протестних заворушень в умовах сучасності належать: «вимоги економічної справедливості та протест проти заходів жорсткої економії; неефективність політичного представництва та політичної системи в цілому; глобальна справедливість; права людей та інше» [7]. Так в період з 2006 по 2013 роки в світі було проведено 376 акцій протесту з приводу неефективності політичного представництва, зокрема з приводу відсутності реальної демократії, корупції, відсутності прозорості та підзвітності, неефективності існуючих правових інститутів. Протести, викликані здебільшого політичними факторами на сьогоднішній день за кількістю проведених акцій поступаються тільки протестам, що мають виключно економічну природу (448 акцій) [7]. Тобто питання політичної участі та впливу на прийняття політичних рішень у сучасному суспільстві стоїть дуже гостро. Розвиненість форм легальної політичної участі та представництва свідчить про лібералізацію громадянського суспільства та високий рівень політичної культури.

Проблема ускладнюється, в першу чергу, тим, що історично відповідальність за всі негативні події покладається суспільством на органи влади, які наділені правом створювати, тлумачити та застосовувати закони. Крім того, виключно держава має повноваження для використання примусу в процесі управління, збору податків, регулювання та контролю за життям громадян. Тому уникнути критичного відношення до влади в суспільній практиці практично неможливо. Наявність обмеженої кількості населення, скептично налаштованого проти влади, владної політики, органів державної влади та їх представників представляється нормальним, зокрема у суспільствах з розвинутою демократією. В цілому, посилення суспільної апатії та впевненості в безсиллі державного управління на всіх рівнях ускладнює роботу уряду та негативно впливає на імідж владних інституцій.

В аспекті вироблення оригінальної концепції дослідницького скептицизму американський дослідник П. Куртц виокремлює наступні види критичного ставлення до влади: тотальний скептицизм, стриманий скептицизм та дослідницький скептицизм. Тотальний скептицизм ґрунтується на оцінці політики та влади виключно через апеляцію до елементарних емоцій, що призводить до прийняття крайніх позицій в розумінні суті реалізації політичних рішень. Стриманий скептицизм передбачає введення деяких принципів раціональності та прагматичної ефективності раціональних стандартів в якості основи

оцінки державної політики. Скептичне дослідження представляє собою метод критичного аналізу, що надає можливість для вироблення зважених рішень, даний тип засновано на об'єктивному осудженні дій влади та політичного керівництва [2, с. 299].

Градація критичної оцінки дій представників влади дозволяє виявити складний спектр відносин в контексті встановлення зв'язку між владою та громадськістю. Конструктивний скептицизм, до якого відносимо стриманий та дослідницький типи за П. Куртцом, в питаннях визначення змісту суспільно-політичного процесу та власного місця в ньому є необхідним компонентом утвердження демократичного режиму. Політичний плюралізм передбачає існування широкого спектру думок, зокрема таких, що містять критику рішень політичних лідерів чи посадовців. Застосування принципу скептицизму в умовах відкритого діалогу із владою дозволяє сформувавши відповідальне керівництво в процесі здійснення громадського контролю з боку електорату. Виразення обгрунтованої громадської позиції обмежує вплив ідеологічних та пропагандистських технологій в процесі іміджування державної влади та сприяє стабілізації політичної системи.

В демократичному суспільстві завжди існує можливість вираження політичної позиції не тільки тими, хто виступає на стороні влади та підтримує її, але і тими, хто виступає з її критикою. Висунення суспільних вимог може реалізуватися як у формі протестних колективних рухів, так і індивідуальних дій. Політична активність громадян визначається ступенем політизації, який залежить від здатності індивідів орієнтуватися у політичному житті та володіння ними специфічною політичною мовою. До основних причин, які сприяють активізації колективної участі населення в різноманітних протестних акціях належать невдоволеність соціально-економічними умовами життя, ускладнений порядок участі населення у інших легітимних формах політичного життя, неможливість впливати на прийняття політичних рішень і т. д.

Форми протестних рухів доволі різноманітні – від маніфестацій до блокування дорожнього руху, однак всі вони поділяються на конвенціональні (що проводяться за дозволом держави) та неконвенційні (стихийно організовані, заборонені акції). В процесі іміджування державної влади важливо враховувати суспільний резонанс протестних акцій. Вироблення PR-стратегії в аспекті реакції на протестні виступи починається вже на етапі надання уповноваженими органами дозволу на проведення протестних акцій. В цілому, неконвенційні протести мають більший суспільний резонанс тому, що в даному випадку увага акцентується на демонстрації протистояння представників влади та громадськості. Протест як форма вираження суспільної думки стає

каталізатором для формування зваженої позиції влади в контексті вирішення проблемних питань, яку держава в особі уповноважених представників представляє громадськості. В цьому аспекті протестні рухи та акції належать до вагомих факторів формування іміджу державної влади.

Правовий підхід до осмислення права на протест ґрунтується на принципі реалізації даного права виключно в рамках закону, тобто виправдання порушення норм щодо порядку проведення акцій через апеляцію до моральних переконань протестувальників в даному випадку не прийнятне. Зазначена проблема моралі в рамках доктринального правового підходу приводить нас до визначення змісту права на протест.

Основні міжнародні акти визнають право протест в рамках формули «свободи зібрань», змістом якої виступає право на колективну демонстрацію протестної позиції із можливістю його раціонального обмеження з метою забезпечення мирного характеру таких зібрань. В цілому протест як вираження політичної позиції може бути реалізовано індивідуально або колективно, в даному випадку формулу «свободи зібрань» може бути застосовано тільки щодо колективної політичної активності. Демонстрація політичної позиції окремої людини захищається в рамках формули «свободи думки».

Що стосується свободи зібрань, то більшість норм міжнародного на національного права містять уточнення щодо мирного характеру зібрань. Дана вимога виходить із правової природи свободи зібрань, зміст якої полягає в веденні ідеологічних дебатів та здійсненні впливу на процес формування політичної волі. Зазвичай критерії належності зібрань до мирних інтерпретуються у правовій доктрині та судовій практиці через негативне визначення. Так згідно із рекомендацією ОБСЄ слід вважати зібрання не мирним, якщо скоєно насильницькі дії стосовно осіб чи об'єктів. Натомість зібрання буде вважатися мирним, доки його учасники не вдаються до насильницьких дій, навіть якщо організатори не виконали всі законні вимоги до початку зборів [5].

Тобто поняття мирного зібрання виключає використання сили у будь-якому вигляді. Класифікація зборів як таких, що не мають мирний характер, не залежить в усіх випадках від намірів його організаторів, оскільки мирне зібрання може під час його проведення набути немирного характеру, що тим самим позбавляє його конституційного захисту. Немирна поведінка окремих учасників позбавляє їх самих конституційних гарантій, але не самі збори в цілому. В іншому разі це б означало, що окремі учасники можуть всупереч волі інших учасників змінити хід демонстрації і зробити її незаконною.

«Міжнародний пакт про цивільні та політичні права» визнає обмеження права на зібрання у випадку порушення національної безпеки, громадського порядку, створення загрози життю, здоров'ю, а також порушення прав інших людей. Формула звернення до громадського порядку взагалі характерна для міжнародного права в даній сфері. Окремі роз'яснення з приводу трактування обмежень права на протест містяться в нормах «Сіракузьких принципів тлумачень обмежень та відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права». За якими громадський порядок представляє собою сукупність норм, що забезпечують життєздатність суспільства, при цьому повага до прав людини є основою громадського порядку [6]. Трактуючи громадський порядок як стан співіснування громадян в суспільстві, за якого забезпечується реалізація усіх законних прав та інтересів громадян, порушення останніх під час демонстрацій, мітингів, інших протестних акцій означає автоматичне обмеження права на протест.

Обмеження права на мирні зібрання у випадку порушення національної безпеки виходить із необхідності безперешкодної реалізації функції держави із підтримання стабільності у суспільстві. Посилання на інтереси національної безпеки для виправдання заходів щодо обмеження прав можлива тільки у випадку, коли такі заходи вживаються для захисту існування держави, її територіальної цілісності або політичної незалежності від застосування сили або загрози її застосування. Тобто концептуальна основа національної безпеки виражається в захищеності суверенітету, конституційного ладу та територіальної цілісності держави.

«Сіракузькі принципи тлумачень обмежень та відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права» містять окремі застереження щодо використання поняття національної безпеки. Так у випадку існування відносно ізольованої загрози інтереси національної безпеки не можуть бути підставою введення обмежень прав та свобод. Також захист національної безпеки не може бути достатньою підставою для введення невизначених або довільних обмежень [6].

На практиці урядова політика в сфері проведення зібрань, що носять протестний характер, є показником рівня поваги до основних прав людини оскільки реалізація права на мирні зібрання зазвичай супроводжується реалізацією інших прав, зокрема права на вираження думки, пересування та інших. В той же час основні обмеження права на зібрання пов'язано із необхідністю в окремих випадках попередити порушення права на життя, на свободу від катувань, права на справедливий судовий процес.

Свобода мирних зібрань в нашій країні гарантується Основним законом та численними міжнародними зобов'язаннями, які на себе взяла Україна, серед яких Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини, Керівні принципи ОБСЄ щодо свободи мирних зібрань. Міжнародні стандарти в сфері дотримання права на мирні зібрання не просто встановлюють обов'язок із невтручання в порядок реалізації даного права, а накладають позитивне зобов'язання із його забезпечення державою через уповноважені органи.

Характерною особливістю української практики протестних політичних рухів є правова неврегульованість проблеми мирних зібрань громадян, що, в свою чергу, сприяє обмеженню прав щодо вираження власної політичної позиції. Регулювання порядку проведення мирних демонстрацій, зокрема акцій протесту, покладатиметься згідно із ст. 39 Конституції України на органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Отже, нормативне регулювання порядку зборів відбувається на основі конституційної декларації права на мирні збори та формально діючого Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 року.

В цілому, чинне законодавство не містить чіткого порядку проведення протестних акцій, що значно ускладнює порядок оскарження рішень, які стосуються заборони проведення публічних заходів. З урахуванням рекомендацій Венеціанської Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права про свободу мирних зібрань положенням «Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», введеного в дію Указом Президента України від 25 червня 2013 року, задекларовано намір створення законопроекту щодо порядку організації та проведення мирних заходів.

Також слід зазначити, що окремі аспекти організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій врегульовано статтями 182, 183 Кодексу адміністративного судочинства України, якими визначено особливості провадження у справах за адміністративними позовами суб'єктів владних повноважень про обмеження реалізації права на мирні зібрання та про усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання [1].

Зокрема, законом передбачено, що органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування мають право звернутися із позовною заявою про заборону чи інше обмеження права на мирні зібрання (щодо

місця чи часу їх проведення тощо). Суд задовольняє вимоги позивача в інтересах національної безпеки та громадського порядку в разі, якщо визнає, що проведення акцій може створити реальну небезпеку заворушень чи злочинів, загрозу здоров'ю населення або правам і свободам інших людей. Відповідне право на оскарження обмежень реалізації права на мирні збори мають і організатори мітингів.

Спроба формалізувати вимоги щодо обмеження права на проведення протестних акцій в резонансному Законі від 16. 01. 2014 в момент, коли протести поширилися країною, призвела до подальшої ескалації конфлікту між владою та громадськістю. Під натиском протестувальників відбулася відставка уряду, а положення Закону визнано такими, що втратили чинність.

Досвід протестних акцій в нашій країні демонструє необхідність зміни управлінської стратегії у довготривалій перспективі. Тільки подолання бар'єрів до впровадження відкритого процесу державного управління сприятиме трансформації деструктивних протестних настроїв у конструктивні за змістом та формою механізми досягнення консенсусу у суспільстві. Вироблення іміджевої стратегії в процесі функціонування державної влади ґрунтується на апеляції до політично активних представників громадськості, які визначають вектор суспільного оцінки владних рішень через розгалужені «мережі довіри». Вироблення альтернативних варіантів вирішення суспільно-політичних проблем як результат взаємодії влади із громадськістю у співвідношенні із декларованими цілями створює основу для прийняття владних рішень на раціональній основі. Додаткові витрати часу та ресурсів, необхідні для впровадження ефективного механізму взаємодії влади із громадськістю, виправдані значенням такої процедури для формування іміджу державної влади та його впливу на процес легітимації.

Бібліографічний список:

1. Кодекс адміністративного судочинства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/paran1549#n1549>
2. Куртц П. Новый скептицизм: Исследование и надежное знание / П. Курц ; пер. с англ. и предисл. В. А. Кувакина. – М. : Наука, 2005. – 360 с.
3. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян : Закон України від 16.01.2014 № 721-VII (втратив чинність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/721-18/paran212#n212>

4. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрації в СРСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 року № 9306-ХІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88>
5. Руководство по мониторингу свободы мирных собраний [Електронний ресурс] / Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека, 2011 – 86 с. – Режим доступу : www.osce.org/odihr
6. Сиракузские Принципы Толкования Ограничений и Отступлений от Положений Международного Пакта о Гражданских и Политических Правах (Документ ООН E/CN.4/1985/4, Приложение (1985) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14623>
7. Ortiz I., Burke S., Berrada M., Cortes H. World Protests 2006 – 2013 [Електронний ресурс] / Isabel Ortiz, Sara Burke, Mohamed Berrada, Hernan Cortes. – Режим доступу : http://policydialogue.org/publications/working_papers/world_protests_2006-2013/

В статье рассматривается природа политического протеста и правовые основы реализации права на протест. Исследуется феномен политического протеста как институт взаимодействия власти и общественности. Проанализированы нормативные источники, определяющие порядок реализации права на протест на международном и национальном уровнях.

This article examines the nature of political protest and legal basis of the bid for protest. The phenomenon of political protest is regarded as an institution of interaction between government and society. This article reviews the normative sources of the right for protest at the international and national levels.

Стаття надійшла до редколегії 04.09.2014

УДК 321.011

Санковська Т. І., НУ «ОЮА»

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Досліджуються особливості розуміння ідеї суверенітету в політико-правовій думці. Аналізуються основні підходи щодо розуміння державного суверенітету, розкриваються поняття та ознаки державного суверенітету.

Ідея суверенітету з моменту свого виникнення зазнала суттєвих змін, стала основним компонентом для формування і розвитку концептуальних основ державного суверенітету. Не дивлячись на те, що

вивченню поняття, сутності, змісту, суверенітету приділялось значна увага в минулому, до сьогодні дана проблематика не втратила свого теоретичного і практичного значення. Далеко не всі аспекти, пов'язані з державним суверенітетом можна вважати дослідженими. Зокрема це обумовлено процесами глобалізації, що відбувається в світі та неоднозначністю інтерпретації терміна «суверенітет». Суверенітет перестає бути юридичним критерієм державності. Він набуває характеру політичного лозунгу, який використовується політичною елітою в боротьбі за владу.

Метою даної статті є вивчення основних теорій державного суверенітету та визначення його суті в політико-правовій думці.

Поняття «суверенітет», має неоднозначне тлумачення. В процесі визначення поняття «державний суверенітет» виділялося кілька підходів. Державний суверенітет ототожнювався з державою, з владою (або сукупністю прав і повноважень по їх здійсненню), міжнародною правосуб'єктністю, класовою диктатурою. Також державний суверенітет розглядався як принцип, що визначає всі сторони буття держави і як властивість державної влади, держави або їх обох.

Так, державний суверенітет прирівнювався до поняття «державна», перші доктрини суверенітету розглядали його не просто як атрибут правителя, а як саме визначення держави. Суверенітет, як і держава, був фактом політичного відокремлення одного народу, нації від інших. Пізніше Моро дав визначення суверенітету як юридичного вираження індивідуальності держави [11, с. 446]. На сучасному етапі розвитку доктрини державного суверенітету такий підхід до розуміння суверенітету втратив своє значення. Більшість вчених схиляється до того, що суверенітет є лише одним з атрибутів держави поряд з народом, владою і територією.

До підходу ототожнення суверенітету держави з владою або сукупністю прав і повноважень щодо їх здійснення ставилася теорія, згідно з якою державний суверенітет ототожнювався з громадською, політичною, державною, вищою або верховною владою. Зокрема Сімоне вважав, що «у великих політичних суспільствах, які називаються націями, народами, державами, громадська влада називається суверенітетом» [11, с. 291].

Е. де Ваттель визначав суверенітет як політичну владу, покликану «розпоряджатися і вказувати, що кожен повинен робити для здійснення цілей суспільства», як «право самому керувати собою», а суверенну державу – як усяку націю, яка «сама керує собою, в якій би формі це не здійснювалося, без будь-якої іноземної залежності» [3, с. 39-41]. Але це визначення панувало в науці порівняно недовго.

На зміну йому прийшло трактування суверенітету як державної влади. Найпопулярнішим напрямом цієї теорії було ототожнювання державного суверенітету з абсолютною державною владою (Т. Гоббс), а дещо пізніше – з тоталітаризмом, деспотією і т. п. Так, В. Скрипін стверджує, що «суверенітет в своїй конкретно-історичній формі є тоталітаризм або своєрідна архаїчна деспотія-релікт, що дожила до наших днів виключно в силу колізій і перипетій, пов'язаних з нерівномірністю соціально-історичного розвитку суспільства» [13]. Також державний суверенітет визначали як монополію держави на верховну владу в суспільстві. Думається, що таке ототожнення неправомірно. Державний суверенітет – це властивість держави бути верховною всередині країни і незалежною на міжнародній арені, а не показник зосередження всієї влади в одних руках.

Вважається, що основоположником поняття суверенітету був французький юрист кінця XVI століття Жан Боден – ідеолог абсолютної монархії, який вважав, що суверенітет короля, який повинен володіти абсолютною, не пов'язаною ніякими законами, владою. Суверенітет, за визначенням Бодена, є вільна від підпорядкування законам влада над громадянами і підданими. Він вважає, що носії державної влади повинні обмежуватись релігійно-моральними факторами. На думку Бодена, суверенітет неділимий, він завжди належить одному – або королю, або аристократії, або народу.

Насьогодні в даному підході більш поширеною є точка зору, яка заснована на ототожненні суверенітету з вищою (верховною) владою. Таке визначення, зокрема, давав І.П. Трайнін, який визначав суверенітет як вищу владу, необмежену всередині держави і незалежну у зовнішніх зносинах [15, с. 75].

Деякі вчені, наприклад Е.Т. Усенко, пропонували ще більш вузьку трактовку «суверенітету», розглядаючи його як незалежну державну владу, не підпорядковану владі другої держави [14]. Незважаючи на спірність даних визначень, тим не менше, їх автори найближче підійшли до розуміння суті державного суверенітету, хоча і не розкрили її. Цю прогалину спробували заповнити вчені, що визначають суверенітет одночасно як державну владу та її властивість. Так, В.Т. Кабишев запропонував розглядати суверенітет як «основний елемент» і «складову частину» державної влади, а також як її «якість» (відмінну рису) і «властивість» [5, с. 20, 22, 27, 30, 32]. Подібної позиції притримувався М.І. Абдулаєв, який визначає суверенітет одночасно і як владу, обмежену правом, і як характеристики державної влади [1, с. 36-37].

Більш вузьке трактування терміна запропонував Л.Оппенгейм. Він розглядав державний суверенітет одночасно як вищу владу і

як незалежність: суверенітет – це «вища влада, яка не залежить ні від якої іншої земної влади», а «в строгому і найвужчому сенсі цього слова» має на увазі «повну незалежність як в межах країни, так і за її межами» [10, с. 130]. Кожне з перерахованих вище визначень ще більше ускладнило процес розуміння розглянутого терміну. Зокрема, визначення Л. Оппенгейма невдало тому, що держава може бути незалежною тільки на міжнародній арені. В цілому ж неправомірність цієї позиції обумовлена, насамперед, тим, що безпосереднє ототожнення державного суверенітету з державною владою не тільки «знімає саму проблему державного суверенітету як специфічного політико-правового явища» [17, с. 13], а й породжує цілком конкретні колізії. Так, виходячи з ототожнення влади і суверенітету, кажуть про легальність і легітимність останнього [4]. Як видається, подібні терміни незастосовні відносно до державного суверенітету.

Державний суверенітет – це властивість актора бути верховним всередині країни і незалежним на міжнародній арені. Якщо є держава, значить, є і суверенітет, не залежно від того, чи легітимна (легальна) або нелегітимна (нелегальна) існуюча там влада. Другим напрямом даного підходу є теорія ототожнення державного суверенітету з компетенцією держави, яка стала трансформацією середньовічного вчення про повноту влади імператора і папи, що розумілось як комплекс необмежених і невідчужуваних верховних прав владарювання, і раннього визначення суверенітету як вищої королівської влади. Її виникнення можна пояснити тим, що монарх, знищивши феодальну роздробленість, зосередив у своїх руках всі права владарювання. Концентрація таких прав в руках короля дала підставу вважати, що, по-перше, тільки король володіє вищою владою в рамках територіальних кордонів держави («абсолютним суверенітетом»); по-друге, суверенні права, взяті в сукупності, становлять сутність суверенітету. Більш того, передбачалося, що ніхто, крім монарха, цими правами володіти не міг.

Думається, що державний суверенітет і компетенція – це взаємопов'язані, але не тотожні один одному явища. Некоректно визначати суверенітет держави через компетенцію і навпаки. Про це, зокрема, говорив найзначніший дослідник суверенітету І. Д. Левін. Він вказував, що «суверенітет складається не з прав. Він є підставою прав, висловлюючи водночас характер здійснення цих прав» [7, с. 64] (мається на увазі їх суверенний характер). А.І. Лепшошкін, продовжуючи цю думку, пише, що «Суверенітет державної влади не є сума її прав і не зводиться до переліку повноважень державної влади, хоча діє і юридично проявляється через її права, за допомогою її компетенції», тому «суверенітет не можна ототожнювати з компетенцією»,

«суверенітет і компетенція – самостійні явища явища, зі своєю власною сутністю і природою» [8, 277]. Таким чином, можна зробити висновок, що державний суверенітет виступає як якісна ознака держави, виражена в праві держави самостійно визначати коло своїх повноважень, а компетенція – як сукупність предметів ведення і повноважень по їх здійсненню.

Державний суверенітет розглядають також як юрисдикцію держави (частіше всього розглядається як поняття, тотожне компетенції). Ототожнюють також державний суверенітет з повновладдям (В.С. Шевцов, І.Д. Левін). Державний суверенітет подавався її авторами як концентрація всієї повноти влади, всіх державно-владних повноважень в одних руках.

Існували також теорії, які відносяться до ототожнення суверенітету з міжнародною правосуб'єктністю – здатністю держави бути суб'єктом міжнародного права (носієм суб'єктивних прав і обов'язків) та учасником міжнародних правовідносин. Так, І.Д. Левін стверджував, що в міжнародному праві державний суверенітет проявляється повною право- і дієздатності держави [7, с.74]. К.В. Арановський стверджував, що державний суверенітет представляє собою політичну правоздатність території, що володіє державністю [2, с.197]. Але дана точка зору не знайшла широкої підтримки. Як правило, державний суверенітет визнається юридичною оболонкою міжнародної правосуб'єктності, основою якої називають державність конкретного народу.

Близька до цієї точки зору позиція, згідно з якою державний суверенітет розглядається як «незалежність». Так, Фоук вважав, що термін «незалежність» «достатньо добре передає кожну ідею, охоплювану поняттям суверенітету, яку необхідно знати при вивченні міжнародного права». Думається, що спроба заміни поняття «суверенітет» поняттям «незалежність» некоректна. Цей термін непридатний для характеристики юридичного положення держави всередині країни. В межах територіальних кордонів будь-якої держави, як правило, немає організацій, не підпорядкованих суверенній волі держави, тому положення держави всередині держави характеризують терміном «верховенство».

Інший послідовник цієї концепції, Ж. Руссо, запропонував розуміти під незалежністю «винятковість, автономію і повноту компетенції». При цьому він бачив її прояв у тому, що, по-перше, «на даній території здійснюється в принципі тільки одна державна компетенція», що виражається в абсолютній монополії примусу і у відносній монополії здійснення судової влади, установи органів державної влади та територіальної компетенції компетенції (винятковість компетенції);

по-друге, у свободі прийняття державою рішень в області, віднесеної міжнародним правом до сфери його «дискреційної компетенції» (автономія компетенції); і, по-третє, у праві вільно визначати межі своєї компетенції, проте, з зазначенням про виникнення міжнародної відповідальності в випадку нанесення шкоди правам третіх держав або їх громадян (повнота компетенції).

Критикуючи цю позицію, Н.А. Ушаков вказував, що оскільки «в усіх своїх проявах «компетенція» держави має лише «відносний» характер, від проголошення «незалежності» держави залишається рівним рахунком голе місце» [16, с.231-232].

До інших мінусів цієї теорії можна віднести також те, що, по-перше, тут у наявності уособлення держави з її необмеженою владою, по-друге, поняття «незалежність», «автономія», «компетенція» не відображають в повному обсязі внутрішню властиву державі якість бути верховним в межах своїх територіальних кордонів і незалежною у міжнародному спілкуванні. Наявність же компетенції говорить лише про те, що рішення повинні прийматися відповідними органами державної влади, при цьому не розкривається верховний характер прийнятих рішень.

Згідно з підходом де державний суверенітет розглядається як принцип, що визначає всі сторони буття держави: її виникнення, конституційне оформлення, встановлення і закріплення основ її громадського і державного устрою, конституювання нею органів державної влади і управління, визначення ролі громадських організацій та їх участі у виконанні державних функцій, встановлення зовнішніх символів державного суверенітету, питання вступу та виходу з союзнної держави, а також, зрозуміло, визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, компетенції державних органів та організації виконання всіх функцій держави» [9, с.54-55], або як «політичний і юридичний принцип, що визначає як відносини між державою і громадянами (суверенітет в державному праві), так і відносини між державами (суверенітет у міжнародному праві)» [7, с.105]. Є думка про те що, ці визначення є дуже широкими. В них, як відзначає Р. Х. Шевцов, «йдеться про державну владу, а не про державний суверенітет, тим більше що суверенітет проявляється у процесі здійснення державної влади, але аж ніяк не визначає її як принцип» [18, с. 28]. Окрім того, визначення не відображають суверенний характер держави. Не видно властивості держави бути верховною всередині країни і незалежною на міжнародній арені.

В умовах існування марксистсько-ленінської теорії також були певні наукові напрацювання в сфері державного суверенітету. Зокрема

під час панування марксистсько-ленінської теорії виникла концепція, в якій державний суверенітет подавався як диктатура панівного класу. Так Е.Б. Пашуканіс, дещо модифікувавши цю концепцію, вважав, що «у всіх випадках суверенітет є ніщо інше, як юридичне вираження диктатури класу» [12, с. 79-80]. По суті, ця теорія є трансформацією теорії ототожнення суверенітету і влади.

В даний час основними (переважаючими) в зарубіжній і вітчизняній літературі є підхід до якого відносяться доктрини, які розглядають суверенітет як властивість (якість) держави або державної влади. Велика частина вчених схильється до того, що державний суверенітет є властивістю (якісною характеристикою) державної влади, а менша до того, що він – властивість (атрибут, ознака) держави. Для представників першого напрямку характерно визначення державного суверенітету як верховенства державної влади всередині країни та її незалежності, від якої б то не було іншої влади в міжнародних відносинах (Н.П. Фарберов, А.І. Лепьошкін, Г. В. Александренко, Л.М. Карапетян, Г.М. Хачатрян та ін.). Грунтується дана позиція на тому, що суверенітет держави проявляється безпосередньо в діяльності державної влади. Для прихильників другого напрямку державний суверенітет виражається як властиве державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах. Такої позиції, зокрема, дотримуються такі вчені, як С.В. Черниченко, Н.А. Ушаков, Б.Л. Манеліс, І.А. Умнова, А.А. Есаян, Є.Е. Янюк, Д.І. Бараташвілі, Д.Л. Златопольський, С. Р. Віхарев, М.Н. Марченко та ін.

Рідше суверенітет розглядається як властивість «державної влади в цілому» і держави (Н.І. Палієнко, Е.Л. Кузьмін, М.В. Баглай, С.Р. Віхарев, В.С. Шевцов та ін.). До цього ж підходу примикають теорії, відповідно до яких суверенітет розглядається як стан влади, яке забезпечує державі можливість вільного і самостійного здійснення своєї зовнішньої і внутрішньої політики. Так, до Р. Х. Шевцов, стверджуючи, що приналежність суверенітету одночасно державі та її владі не означає «розщеплення» поняття «державний суверенітет», «так як ці поняття рівноцінні і рівнозначні, в той же час вважав, що «державний суверенітет співвідноситься з державною владою так само, як властивості якогось явища співвідносяться з самим явищем» [17, с. 7-11]. Е.Л. Кузьмін одночасно визначає суверенітет як вищу владу органів держави, регульовану правом і здійснювану в правових формах з метою виконання класових завдань, сформованих у вигляді державних функцій, і як її властивість, «якісну характеристику» [6, 41, 47], що виражає її верховне становище всередині країни і незалежність зовні.

Таким чином виходячи з вищевикладеного можливо зробити висновок, що вченими минулого та сучасності запропонована велика кількість визначень суверенітету, які так чи інакше, несуть в собі відбиток політичної ситуації відповідної епохи і ідеологічних вподобань вчених, і не рідко суперечать один одному. Якщо провести аналіз визначення суверенітету, визначених вченими-юристами та політологами, то в них переважно спостерігається одностороння політична або юридична позиція, що не дозволяє об'єктивно розуміти вказане явище. Проте суверенітет представляє собою політико-правове явище, де політична і юридична сторона взаємопов'язані. Історичні умови виникнення ідеї державного суверенітету наклали свій відбиток на його сприйняття як явища абсолютного, нічим не обмеженого. Однак суверенітет обмежується, а точніше держава сама обмежує своє верховенство всередині держави чинним правом. Крім того, держава зобов'язана підкорятися умовам і правилам, закріпленим у міжнародних договорах і нормах міжнародного права, недотримання яких може призвести до самоізоляції, відстороненню держави і, як наслідок, суспільства від світового співтовариства, і самообмеження, позбавлення можливості повноцінного розвитку.

Бібліографічний список:

1. Абдулаев М.И. Теория государства и права : учеб. для вузов / М.И.Абдулаев. – СПб., 2003.
2. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран / К.В.Арановский. – М., 1998.
3. Ваттель Э. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов / Э. Ваттель. – М., 1960.
4. Енокян А. Суверенитет личности как современная основа международных отношений [Электронный ресурс] / А.Енокян. – режим доступа : <http://www.peacfbuilding.am/eng/pages.php?page=lectures&id=40>.
5. Кабышев В.Т. Элементы понятия государственной власти / В.Т.Кабышев // Проблемы конституционного права / отв. ред. И.Е. Фарбер. – Саратов, 1969. – С. 20-35.
6. Кузьмин Э. Л. О государственном суверенитете в современном мире / Э. Л. Кузьмин // Журнал российского права. – 2006. – № 3. – С. 41-49.
7. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – Спб. : Юридический центр Пресс, 2003.
8. Лепешкин А. И. Советский федерализм: теория и практика \ А. И. Лепешкин. – М., 1977.
9. Манелис Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях / Б. Л. Манелис ; отв. ред. А. И. Ишанов. – Ташкент, 1964.

10. Оппенгейм Л.Ф.Л. Международное право / Л.Ф.Л. Оппенгейм ; пер. с 6-го англ. изд. ; под ред. и с предисл. С.Б. Крылова. – М., 1948. – Т. 1, п/т. 1. – С. 130.
11. Палиенко Н.И. Суверенитет: историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение. – Ярославль : Тип. Губ. правл., 1903.
12. Пашуканис Е.Б. Очерки по международному праву / Е.Б. Пашуканис. – М., 1935.
13. Скрипин В. О понятии «суверенитет» [Электронный ресурс] / В. Скрипин. – Режим доступа : <http://skripin.narod.ru/art10.htm>
14. Суверенитет в государственном и международном праве (круглый стол): из выступления Е.Т. Усенко // Советское государство и право. – 1991. – № 5. – С. 20-31.
15. Трайнин И.П. К вопросу о суверенитете / И.П. Трайнин // Советское государство и право. – 1983. – № 2. – С. 74-82.
16. Ушаков Н.А. Суверенитет в современном международном праве / Н.А. Ушаков. – М., 1953.
17. Шевцов В.С. Государственный суверенитет: вопросы теории / В.С. Шевцов. – М., 1979.
18. Шевцов В.С. Суверенитет советского государства / В.С. Шевцов. – М., 1972.

Исследуются особенности понимания идеи суверенитета в политико-правовой мысли. Анализируются основные подходы к пониманию государственного суверенитета, раскрываются понятие и признаки государственного суверенитета.

Features of understanding the idea of sovereignty in political and legal thought. The basic approaches to the understanding of state sovereignty, revealed the concept and features of state sovereignty.

Стаття надійшла до редколегії 26.09.2014

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА,
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, БЕЗПЕКИ
ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

УДК 341.324:341.31

Кориневич А. О., КНУ імені Тараса Шевченка

**КВАЛІФІКАЦІЯ СИТУАЦІЇ В АВТОНОМНІЙ
РЕСПУБЛІЦІ КРИМ, ДОНЕЦЬКІЙ
ТА ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ З ТОЧКИ ЗОРУ
МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА**

Стаття присвячена кваліфікації ситуації в Автономній Республіці Крим, Донецькій і Луганській області з точки зору міжнародного гуманітарного права. Така кваліфікація є вкрай важливою, оскільки вона визначає, який статус мають безпосередні учасники збройного конфлікту та які норми міжнародного гуманітарного права повинні застосовуватися у кожному конкретному випадку. Особливо це питання є важливим для захисту цивільного населення і цивільних об'єктів, а також осіб, які перестали брати безпосередню участь у військових діях.

Ситуація, що склалася в кінці лютого 2014 року в Автономній Республіці Крим і згодом мала своє продовження в Донецькій і Луганській області, безумовно, найсерйознішим чином впливає на права громадян, що проживають на цих територіях, на їхні долі. Лише за офіційною статистикою ООН на кінець вересня 2014 року змушені були покинути свої домівки близько 300 тисяч жителів Автономної Республіки Крим, Донецької і Луганської області, близько п'яти мільйонів громадян проживають на територіях, які є ареною бойових дій [1]. Цілком ймовірно, що реальні цифри ще більші.

Окупація, постійні збройні дії, знищена інфраструктура – все це призводить до безпрецедентних викликів. Міжнародне право прав людини, яке відповідає за захист прав людини і основних свобод і має реальні механізми захисту цих прав, у кризових ситуаціях не завжди здатне адекватно справлятися зі своїми завданнями, адже під час війни, надзвичайного стану або інших критичних ситуацій держава може обмежувати дію цих прав, не можна обмежувати лише фундаментальні невід'ємні права, які мають бути захищені завжди.

Саме у зв'язку з цим міжнародне право має галузь, яка має на меті захист жертв війни та регулювання використання засобів і методів ведення війни – міжнародне гуманітарне право (або право збройних конфліктів). На думку Міжнародного Суду ООН, яка була висловлена у Консультативному висновку щодо законності застосування або загрози застосування ядерної зброї 1996 р., міжнародне гуманітарне право є *lex specialis* по відношенню до міжнародного права прав людини, адже воно здатне більш ефективно захищати права людини під час збройних конфліктів [2]. Але є один важливий момент: міжнародне гуманітарне право застосовується лише до ситуацій двох видів збройних конфліктів (міжнародного і неміжнародного), і не застосовується до внутрішніх заворушень та інших актів насильства, які не досягли порогу збройного конфлікту. Як ми знаємо, в Україні зараз проводиться антитерористична операція, а режим воєнного стану не був введений. Проте це національне регулювання жодним чином не впливає на кваліфікацію ситуації з точки зору міжнародного гуманітарного права і саме вона (при її проведенні міжнародним ад'юдикаційними органами) визначатиме, яким чином ця галузь міжнародного права може захистити права мешканців Автономної Республіки Крим, міста Севастополь, Донецької і Луганської областей.

Почати кваліфікацію ситуації варто з подій в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі. Договірне міжнародне гуманітарне право не містить визначення збройного конфлікту, а міжнародні ад'юдикаційні органи застосовують визначення збройного конфлікту, надане Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії (МКТЮ) у справі *Душко Тадіча* [3]. МКТЮ визначив, що збройний конфлікт існує тоді, коли існує застосування збройної сили між державами та коли існує тривале застосування збройної сили між державою і організованою збройною групою або між організованими збройними групами. Таким чином, відповідно до визначення збройного конфлікту зі справи *Тадіча*, міжнародний збройний конфлікт існує, коли має місце будь-яке застосування збройної сили між державами, а неміжнародний збройний конфлікт –

коли має місце тривале застосування збройної сили між державою і організованою збройною групою або між організованими збройними групами. Як ми знаємо, між Збройними Силами України і так званою організованою збройною групою «Самооборона Криму» тривалого застосування збройної сили не було (окрім декількох спорадичних вбивств), відповідно не існувало і неміжнародного збройного конфлікту, а міжнародне гуманітарне право до відносин цих суб'єктів на території Криму не застосовувалося.

Інакша ситуація в Криму була з військовослужбовцями Російської Федерації. З початку березня 2014 р. вони маскувалися під «Самооборону Криму» і були так званими «зеленими чоловічками» – військовослужбовцями без знаків розрізнення і шевронів. Проте після проведення так званого референдуму 16 березня 2014 р. навіть Президент РФ Володимир Путін визнав, що у Криму були російські військовослужбовці, які «стояли за спинами самооборони» і «забезпечували проведення» так званого референдуму 16 березня. Більше того, з кінця березня 2014 р. всі військовослужбовці Збройних Сил України покинули територію Криму, на ній залишилися російські військовослужбовці, кількість яких постійно зростала і зростає донині. Цю ситуацію можна кваліфікувати як окупацію Росією частини території України, а саме Автономної Республіки Крим і міста Севастополь. Класичне визначення окупації міститься у статті 42 Положення про закони і звичаї сухопутної війни, яке є додатком до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. [4], яка, разом з іншими нормами цього документу, неодноразово визнавалася міжнародними ад'юдикаційними органами (зокрема, Міжнародним воєнним трибуналом у Нюрнберзі) звичаєвою нормою міжнародного права [5]. Стаття 42 визначає, що «територія визнається зайнятою (тоді цей термін застосовувався до поняття «окупація»), якщо вона дійсно знаходиться під владою ворожої армії». Також відповідно до статті 42, заняття розповсюджується тільки на ті області, де ця влада встановлена і в стані проявляти свою діяльність. Стаття 2, спільна для всіх чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р., сторонами яких є Україна і Російська Федерація, визначає, що Женевські конвенції застосовуються у всіх випадках часткової або повної окупації території держави – учасниці конвенцій, навіть якщо цій окупації не чиниться жодний збройний опір [6]. Таким чином, на основі положень статті 42 Положення про закони і звичаї сухопутної війни, яке є додатком до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. як звичаєвої норми міжнародного права і статті 2, спільної для всіх чотирьох Женевських конвенцій

про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р., сторонами яких є Україна і Російська Федерація, територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополь є територіями України, які окуповані Російською Федерацією без збройного спротиву з боку України. На ці території розповсюджується правовий режим окупації та дія всіх чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р., а Росія як держава – окупант має зобов'язання по захисту і дотриманню прав людини відповідно до положень четвертої Женевської конвенції 1949 р. – Конвенції про захист цивільного населення.

До вже написаного щодо окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь додамо також той важливий факт, що за міжнародним гуманітарним правом ці території визнаються саме окупованими, а не анексованими. Анексія – це серйозне порушення міжнародного права, що полягає у силовому прирощенні території, є інститутом загального міжнародного права і за її здійснення передбачається міжнародно-правова відповідальність держави, а окупація є тимчасовим режимом під час якого суверенітет і правовий титул над територією не змінюються. Саме тому і для України, і для всього світу Автономна Республіка Крим і місто Севастополь залишаються адміністративно-територіальними одиницями України.

Кваліфікувати ситуацію в окремих районах Донецької і Луганської області складніше. Перш за все, потрібно визначити, чи має місце неміжнародний збройний конфлікт між Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями України з одного боку і організованими збройними групами з іншого. Як ми уже зазначали, у справі *Тадіча* МКТЮ визначив, що неміжнародний збройний конфлікт – це тривале застосування збройної сили між державою і організованою збройною групою або між організованими збройними групами. Найскладніше неміжнародний збройний конфлікт відрізнити від ситуацій внутрішніх заворушень і безпорядків, злочинності, які під регулювання міжнародного гуманітарного права не підпадають. Критерії для проведення відмінності між неміжнародним збройним конфліктом та внутрішніми заворушеннями і безпорядками МКТЮ виклав у справі *Боскоскі*, в якій трибунал зазначив, що рисами збройного конфлікту є організованість збройних угруповань, тривалість збройних сутичок, територія, на якій проходять збройні сутички та їхня інтенсивність [7]. Очевидно, що конфлікт у деяких районах Донецької і Луганської області підпадає під всі ці критерії, а тому може вважатися неміжнародним збройним конфліктом. Власне і Міжнародний Комітет Червоного Хреста, хранитель міжнародного

гуманітарного права, 23 липня 2014 р. у своєму заклику щодо поваги сторонами конфлікту в Україні міжнародного гуманітарного права та докладання сторонами конфлікту всіх зусиль щодо пошуку, ідентифікації та репатріації тіл загиблих пасажирів авіарейсу МН17 Амстердам – Куала-Лумпур вперше назвав ситуацію на Донбасі міжнародним збройним конфліктом.

До всіх міжнародних збройних конфліктів застосовується стаття 3, спільна для всіх чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р., яка містить мінімальні гарантії захисту жертв такого виду збройних конфліктів. Також до міжнародних збройних конфліктів застосовується Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 червня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру від 8 червня 1977 р. (ДП II). На відміну від статті 3, спільної для Женевських конвенцій 1949 р., ДП II застосовується не до всіх міжнародних збройних конфліктів, а лише до тих, які відбуваються на території держави – учасниці Женевських конвенцій 1949 р. між її збройними силами і антиурядовими збройними групами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні та погоджені воєнні дії та виконувати ДП II [8]. Тобто, для свого застосування, ДП II встановлює критерії перебування організованої збройної групи під відповідальним командуванням і контролю над певною частиною території держави. Все це має місце у конфлікті на Донбасі, а тому він може бути визначений як міжнародний збройний конфлікт між Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями України з одного боку і організованими збройними групами, так званими «арміями Донецької і Луганської народних республік» та «ополченнями», з іншого. Цей міжнародний збройний конфлікт підпадає під регулювання як статті 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій 1949 р., так і ДП II і обидві його сторони мають виконувати їхні вимоги, зокрема, не зачіпати тих осіб, що не беруть або перестали брати участь у збройному конфлікті, захищати медичний і духовний персонал, цивільне населення, культурні цінності та ін. Крім того, обидві сторони збройного конфлікту на Донбасі повинні дотримуватися основоположних принципів міжнародного гуманітарного права, зокрема принципу розрізнення (тобто атакувати лише військові цілі та осіб, що безпосередньо беруть участь у збройному конфлікті та не атакувати цивільне населення і цивільні об'єкти).

Крім того, Російську Федерацію досить важко буде притягнути до відповідальності і визнати її стороною міжнародного збройного конфлікту на підставі допомоги і сприяння сепаратистським рухам у так званих «Донецької народної республіки» і «Луганської народної республіки». Міжнародний Суд ООН у вирішенні питань щодо відповідальності держав за дії третіх осіб користується концепцією *ефективного контролю*, яка була підтверджена у рішеннях Міжнародного Суду ООН по справах *Нікарагуа проти США 1986 р.* (Справа щодо воєнних та збройних дій в і проти Нікарагуа) і *Боснія і Герцеговина проти Сербії 2007 р.* У цих справах Міжнародний Суд визначив, що держава повинна відповідати за дії третіх осіб, якщо вона здійснює ефективний контроль над воєнними операціями (тобто, по суті, контролює і планує конкретні воєнні операції) і чнадає конкретні інструкції щодо проведення конкретних воєнних операцій [9]. МКТЮ у справі *Душко Тадіча* заперечив застосування критеріїв концепції *ефективного контролю* Міжнародного Суду ООН і застосував концепцію *загального контролю* (*overall control*). У справі *Тадіча* МКТЮ відзначив, що збройний конфлікт є міжнародним тоді, коли держава здійснює *загальний контроль* над підконтрольними збройними силами або повстанськими угрупованнями чи воєнними групами, які залучені до участі у збройному конфлікті проти іншої держави. *Загальний контроль* у справі *Тадіча* означає не просто фінансування та спорядження організованих збройних груп, а також участь у плануванні і нагляді за воєнними операціями. При цьому не вимагається наявність спеціальних наказів чи інструкцій щодо конкретних окремих воєнних операцій [10]. Очевидно, що критерії як *ефективного*, так і *загального контролю* буде досить важко довести у судовому порядку та й це не видається настільки необхідним у ситуації, коли ми маємо підтверджені факти участі регулярних частин Збройних Сил Російської Федерації та їхніх військовослужбовців у збройному конфлікті на Донбасі.

Звичайно, всі ми чули і мали змогу переконатись в участі окремих підрозділів Збройних Сил Російської Федерації у збройному конфлікті на території деяких районів Донецької та Луганської області на боці сепаратистів. Як правило, російські солдати при цьому не були одягнуті в однострої російської армії, не мали знаків розрізнення і шевронів, а також дуже часто виглядали так само як і члени організованих збройних груп так званих «Донецької народної республіки» і «Луганської народної республіки». Проте у багатьох випадках вони мали при собі документи, що підтверджували їхню приналежність до окремих військових частин і формувань Збройних Сил РФ. Вважаємо,

що на час участі (навіть прихованої) військовослужбовців Збройних Сил РФ у даному конфлікті у їхніх відносинах з підрозділами Збройних Сил України та інших військових формувань України повинен діяти режим міжнародного збройного конфлікту, адже у таких випадках має місце застосування збройної сили між двома державами. Крім того, застосування режиму міжнародного збройного конфлікту є більш сприятливим для російських військовослужбовців, адже надає їм право на статус військовополоненого, якого немає у неміжнародному збройному конфлікті. Точку зору про те, що на території Донбасу під час безпосередніх воєнних дій між армійськими підрозділами відбувається міжнародний збройний конфлікт між Збройними Силами України і Збройними Силами Російської Федерації підтримує впливова міжнародна неурядова організація «Human Rights Watch» [11], а наявність значної кількості військовослужбовців РФ на Донбасі підтверджуються даними Збройних Сил України та розвідки НАТО. Саме тому можна вести мову про два окремі правові режими збройного конфлікту на Донбасі.

Також варто зазначити, що у практиці МКТЮ в багатьох справах, де неможливо було встановити справжніх учасників збройного конфлікту, трибунал приймав рішення щодо існування єдиного міжнародного збройного конфлікту як такого, правовий режим якого краще захистить його учасників і жертв. Звичайно такий підхід щодо об'єднання збройних конфліктів не є беззаперечним з точки зору юридичної техніки, але він має право на життя і може бути застосований і до ситуації на сході України, адже дуже часто дійсно не відомо і не зрозуміло, хто протистоїть українським військовим – члени організованих збройних груп так званих «Донецької народної республіки» і «Луганської народної республіки», кадрові російські військові чи найманці з третіх країн.

Проте, який би збройний конфлікт не мав місце, міжнародне гуманітарне право у будь-якому випадку надає захист і гарантії цивільному населенню та особам, які не беруть безпосередньої участі у збройному конфлікті та захищає права людини під час будь-якого збройного конфлікту. Саме тому сторони і безпосередні учасники збройного конфлікту мають чітко усвідомлювати свої права і обов'язки за міжнародним гуманітарним правом і неухильно його дотримуватися. Адже, як відомо з історії, кожен збройний конфлікт коли-небудь завершується, а відповідальність за злочини і порушення, здійснені під час нього, може настати у будь-який момент як на національному, так і на міжнародному рівні.

Бібліографічний список:

1. Центр новостей ООН. Украинцы нуждаются в срочной гуманитарной помощи, сообщают в ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/russian/news/story.asp?newsID=22413#.VELGIGd_v-N
2. International Court of Justice. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. Advisory Opinion (1996) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7495.pdf>
3. International Criminal Tribunal for former Yugoslavia. Tadic (IT-94-1) “Prijedor” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icty.org/case/tadic/4>
4. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/52d68d14de6160e0c12563da005fdb1b/1d1726425f6955aec125641e0038bfd6>
5. About Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.icrc.org/ihl/INTRO/195>
6. Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. Geneva, 12 August 1949 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=4825657B0C7E6BF0C12563CD002D6B0B&action=openDocument>
7. International Criminal Tribunal for former Yugoslavia. Boskoski & Tarculovski (IT-04-82) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.icty.org/case/boskoski_tarculovski/4
8. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/475>
9. Case concerning the military and paramilitary activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) (Merits). Judgment of 27 June 1986. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=367&p1=3&p2=3&case=70&p3=5> ; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). Judgment of 26 February 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icj-cij.org/docket/?sum=667&code=bhy&p1=3&p2=2&case=91&k=f4&p3=5>
10. International Tribunal for former Yugoslavia. The Prosecutor v. Dusko Tadic. Judgement. 15 July 1999 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/jud_supplement/supp6-e/tadic.htm

11. Human Rights Watch. Eastern Ukraine: Questions & Answers about the Laws of War [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrw.org/news/2014/09/11/eastern-ukraine-questions-and-answers-about-laws-war>

Статья посвящена квалификации ситуации в Автономной Республике Крым, Донецкой и Луганской области с точки зрения международного гуманитарного права. Такая квалификация является очень важной, поскольку она определяет, какой статус имеют непосредственные участники вооруженного конфликта и какие нормы международного гуманитарного права должны применяться в каждом конкретном случае. Особенно этот вопрос является важным для защиты гражданского населения и гражданских объектов, а также лиц, которые перестали принимать непосредственное участие в военных действиях.

The article is dedicated to the qualification of situation in the Autonomous Republic of Crimea, Donetsk and Lugansk regions of Ukraine from the point of international humanitarian law. Such qualification is crucial as it defines the status of the persons taking direct participation in hostilities and which rules of international humanitarian law are applicable in each particular situation. This question is of high importance for the protection of civilians, civilian objects and hors de combat.

Стаття надійшла до редколегії 29.09.2014

УДК 316.6522(477)

Скриль С. А., Херсонський економіко-правовий інститут

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТІВ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВ ЄС ТА УКРАЇНИ)

У статті розглянуті проблеми правового регулювання інститутів політичної системи в умовах глобалізації. Досліджуються фактори впливу глобалізаційних процесів на розвиток політичних систем, а також принципи ефективного правового регулювання політичних інститутів.

Поглиблення інтеграції України в Європейське співтовариство потребує наукового дослідження тенденцій розвитку політичних

систем різних країн в умовах глобалізації. Як слушно зазначив відомий американський політолог З. Бжезинський, процес трансформації сам по собі не є безперервним, а складається з послідовних окремих фаз [1, с. 4]. Для визначення етапів такої трансформації важливим напрямком аналізу виступають особливості становлення політичних інститутів в різних соціально-економічних умовах, функціонування політичних систем в умовах глобалізації та регіоналізації.

Важливим фактором впливу на розвиток політичних інститутів також є нормативна складова. Таким чином, політична і правова системи співіснують в єдиній «матриці політико-правового простору».

Однією з найактуальніших політико-правових проблем є проблема ефективності законодавства у сфері регулювання інститутів політичної системи. Політологічний зміст проблематики полягає у дослідженні умов досягнення консенсусу між всіма політичними акторами з метою створення сприятливого середовища для проведення правових реформ у суспільстві. Юридичний зміст – у визначенні критеріїв якісних законів, механізмів їх адаптивного застосування.

Також актуальність тематики статті полягає в дослідженні проблеми, що має, крім теоретичного, важливе практичне значення. Так, проведення в Україні комплексної державно-правової реформи є умовою цивілізованого розвитку держави і суспільства.

Питання ефективності законодавства у сфері регулювання політичних інститутів розглядались, зокрема, у працях В. Авер'янова, О. Андрійко, С. Дубенко, Л. Кривенко, Є. Кубка, Н. Нижник, Ю. Тихомирова, В. Цветкова та інших.

У науковому співтоваристві не існує єдиної точки зору на причини глобалізації. Економісти стверджують, що глобалізація є результатом транснаціоналізації фінансових ринків. Культурологи вважають, що глобалізація пов'язана з вестернізацією культури. На думку політологів, її причиною є експансія «демократичних цінностей» [2, с. 45]. Незаперечним є лише визнання глобалізації об'єктивним процесом, що має системний характер та охоплює всі сфери суспільного життя. В результаті глобалізації світ стає більш пов'язаним і більш залежним від усіх його суб'єктів. У політиці глобалізація полягає в послабленні національних держав, трансформації їх політичних систем у напрямку уніфікації політичних режимів, формуванні єдиних стандартів функціонування інститутів політичних систем, тотальній імплементації норм міжнародного права у національні правові системи.

На думку С. Наумкіної та Ю. Ткачук, глобалізація – якісно самостійна, складна система явищ і відносин, цілісна в її системності, але внутрішньо вельми суперечлива. Глобалізація (як глобальний про-

цес) зачепила повної мірою лише такі галузі, як світові інформаційні мережі, банківсько-фінансова сфера, діяльність транснаціональних корпорацій, а в геополітичному плані обмежилась ареалом найбільш розвинених країн. Становленню транснаціональних політичних, економічних і культурних просторів сьогодні протистоять міцні центробіжні тенденції [3, с. 128].

Поняття «політична система», що відбиває стан політичного життя суспільства, політичних явищ і процесів у певній цілісності та усталеності, було введено в політичну науку в середині ХХ ст. На той час у більшості держав Європи формувались нові політичні системи, які створювались «під прапором» боротьби з тоталітаризмом. Поетапне розширення Європейського Союзу об'єктивно призвело до трансформації «європейського простору» – зміні орієнтирів політичного, соціально-економічного та ідеологічного розвитку держав Співтовариства. Політичні системи країн Європи стали більш відкритими для впливу інститутів Європейського Союзу та менш самостійними. Часткова відмова від державного суверенітету на користь наднаціональних органів Європейського Союзу стала обов'язковою умовою членства у Співтоваристві.

Слід зазначити, що історичний період становлення та розвитку сучасних політичних систем охоплює другу половину ХХ ст. (після закінчення Другої світової війни) та початок ХХІ ст. Саме в цей час відбувається поетапна конвергенція форм державного правління – інституційне оформлення поліархій. Також на європейському просторі нормативно утверджуються єдині стандарти виборчого процесу, юридично визначаються основні критерії демократичного суспільства.

Найважливішим чинником стрімкого зближення інститутів політичних систем держав Західної, Центральної та Північної Європи є їх спільне існування в межах Західної цивілізації, ознаками якої є: антропоцентризм як світоглядний принцип (визнання людини її прав основною цінністю), лібералізм – в економічній сфері, плюралізм – у політичній, толерантність – у сфері культури. Зазначені фактори мали вплив на створення в європейських державах подібних за формою та змістом політичних інститутів. Як наслідок, на «європейському просторі» у ХХ сторіччі сформувався полікратичний тип форми держави з наступними ознаками :

1) соціальним середовищем її існування є відносно однорідне суспільство з численним та міцним середнім класом;

2) органи державної влади формуються в результаті застосування певних демократичних способів, а стосунки між ними складаються

на основі принципів поділу державної влади, системи стримувань і противаг, взаємодії і субсидіарності влади;

3) територіальна структура держави складається з урахуванням балансу інтересів центру та місцевих територіальних спільнот різних рівнів;

4) у діяльності органів державної влади особливу увагу звертають на демократичні форми і методи (зокрема, пошуку компромісу, консенсусу), хоча не виключається й примус, за умов загрози конституційному ладові, демократичному порядку;

5) у певному обсязі використовуються різні форми участі громадян в управлінні державою, а політичні партії та групи тиску створюють умови для деконцентрації політичної, а отже, державної влади;

6) проголошуються та здійснюються на практиці основні демократичні права і свободи громадян, засновані на визнанні загальнолюдських цінностей [4, с. 56].

Таким чином, першим спільним фактором розвитку та критерієм зближення європейських політичних інститутів є цивілізаційний.

Наступним елементом впливу на розвиток та функціонування політичних систем держав ЄС виступає цілеспрямована діяльність основних інститутів Європейського Союзу з метою формування єдиного «політико-правового простору». Так, Європейський парламент, Європейська Комісія, Рада ЄС за своїм функціональним призначенням приймають акти, які мають як обов'язковий, так і рекомендаційний характер для національних органів держави. Тобто, «програмуються» моделі подальших політичних рішень національних парламентів і урядів держав ЄС. Фактично створюються уніфіковані нормативи політичної діяльності на єдиному європейському просторі.

Третім фактором впливу на трансформацію політичних інститутів є активізація діяльності міжнародних організацій та транснаціональних компаній. «Все частіше внутрішня політика держав, – зазначає В. Буткевич, – формується в кабінетах МВФ, МБРР і подібних організацій, а не демократично обраними парламентами держав. Крім того, транснаціональні компанії досягли таких успіхів, що багато суверенних держав, які відмовляли їм у чіткому статусі в міжнародно-правових відносинах, сьогодні самі слугують їм, але вже як заманеться цим компаніям» [5, с. 18].

У той самий час, однією із сучасних тенденцій розвитку держав є регіоналізація, сутність якої полягає в переміщенні центру прийняття політичних рішень на рівень регіонів. Як наслідок – поглиблення

демократизації суспільства, з однієї сторони, посилення сепаратистських настроїв, – з іншої. Визначення «сепаратизм» передбачає як рух за відокремлення частини території від держави і отримання повної незалежності, так і отримання широкої автономії.

Політико-правовою основою сучасного сепаратизму виступає принцип самовизначення, тобто постійно діюче право народу вільно визначати свій політичний статус. Принцип самовизначення має певні негативні наслідки для світового співтовариства. Так, розпад СРСР, Югославії виявив тенденцію до подрібнення держав і появу таких, що не здатні формувати стійкі інститути політичної системи. Як наслідок, – тривале відставання новостворених держав у всіх сферах суспільного життя та нездатність інститутів політичної системи адаптуватись до викликів міжнародних відносин.

Отже, особливість трансформації інститутів політичних систем у державах Європейського Союзу полягає у конфліктному співіснуванні двох протилежних тенденцій – зближенні правових режимів діяльності, уніфікації нормативних актів, що приймаються на єдиному «політико-правовому просторі», – з однієї сторони, та формуванні нових регіональних політичних акторів, – з іншої.

Визначивши об'єктивні фактори розвитку політичних систем в сучасному світовому порядку, зокрема, політичних систем держав ЄС, необхідно встановити принципи та критерії ефективного правового регулювання політичних інститутів.

Як зазначають Н. Онищенко та С. Бобровник, у політичній системі право повинно точно відображати соціальні інтереси, потреби, соціальні цінності, яким віддають перевагу великі і малі соціуми і окремі члени суспільства. Можна стверджувати, що існує своєрідна ієрархія цих цінностей : одні з них оцінюються вище, інші – нижче. І право повинне це точно встановлювати, враховувати, використовувати для ефективного регулювання суспільних відносин [6, с. 15]. Метою ефективного законодавства є досягнення узгодженості інтересів суб'єктів правовідносин, а результатом ефективного законодавства є правопорядок.

Визначаючи зміст ефективного законодавства як соціального явища, необхідно звернути увагу на його складові, а саме – якісні закони, адаптивне правозастосування та правосвідомість суспільного консенсусу.

Особливості правового регулювання інститутів політичної системи полягають у реалізації універсальних конституційно-правових засад демократичної держави, які за своїм юридичним змістом охоплюють складові ефективного законодавства. До юридичних

механізмів ефективного регулювання інститутів політичної системи, зокрема, відносять наступні.

1. Суверенітет народу як право визначати державний та суспільний лад. Цей принцип знаходить своє втілення, наприклад у нормі статті 3 Конституції Франції 1958р. : «... національний суверенітет належить народу». Аналогічні положення можна знайти у текстах Конституції Італії 1947 р., Основному законі ФРН 1949 р. та ін. [7].

2. Виборність основних органів держави. Як правило, цей принцип закріплюється в конституціях або спеціальних (конституційних, органічних) законах держав.

3. Пріоритет прав людини перед правами держави. Цей принцип регламентує «обслуговуючу» функцію держави у правовідносинах із іншими суб'єктами права. Найбільш рельєфно знаходить відображення в адміністративному праві та в адміністративному-процесуальному праві, наріжним принципом якого є презумпція винуватості владного суб'єкта при розгляді судового позову.

4. Рівність усіх перед законом.

5. Конституційне обмеження влади більшості над меншістю. Передбачає прийняття спеціальних законів щодо діяльності опозиції у системі влади.

6. Розподіл влади – це не тільки декларування принципу у Конституції, але й прийняття конституційних законів щодо статусу, режиму діяльності усіх гілок влади.

7. Законодавче регламентування багатопартійності.

8. Ідеологічна багатоманітність, що передбачає як конституційні так і процесуальні гарантії реалізації свободи слова, думки, совісті.

Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених дослідженню особливостей правового регулювання інститутів політичної системи України, актуальним залишається порівняльний аналіз умов становлення, особливостей розвитку та функціонування політичних систем різних держав у глобалізаційному вимірі.

Загальноновизнаним є факт відставання України від держав Європейського Союзу у формуванні ефективних, адаптованих до викликів сьогодення, політичних інститутів.

Радикальна зміна політичного режиму у 1991 році мала як позитивні, так і негативні наслідки для країни. Відсутність у політичного керівництва держави досвіду демократичного правління, аморфність громадянського суспільства, структурованість влади по авторитарному зразку призвели до формування неправового суспільства. Саме такий стан держави і суспільства був «законсервованим», що зумовило

кризові явища як у політичній, так і соціально-економічній сферах на протязі багатьох років.

Наукове обґрунтування шляхів подолання системної кризи держави і суспільства в Україні виходить на перший план серед інших завдань політичної науки. Традиційно не втрачає наукової ваги системне дослідження досвіду політичних реформ у розвинених країнах Європи.

Бібліографічний список:

1. The National interest. Number 33, Fall 1993. – P. 8
2. Дергачев В. А. Глобалистика / В. А. Дергачев. – М. : Наука, 2005. – 430 с.
3. Наумкіна С. Глобалізація : тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу / С. Наумкіна, Ю. Ткачук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 121-128.
4. Чиркин В. Е. Сравнительное конституционное право / В. Е. Чиркин. – М. : Международные отношения, 2002. – 728 с.
5. Буткевич В. Виклики міжнародному праву в умовах глобалізації світу / В. Буткевич // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 12-15.
6. Онищенко Н. Соціальна та юридична ефективність законодавства / Онищенко Н., Бобровник С. // Законодавство: проблеми ефективності / В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 13-26.
7. Конституции зарубежных государств [Текст] : учеб. пособие / сост. В. В. Маклаков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 2000. – 564 с.

В данной статье рассмотрены проблемы правового регулирования институтов политической системы в условиях глобализации. Исследуются факторы влияния глобализационных процессов на развитие политических систем, а также принципы эффективного правового регулирования политических институтов.

This article describes problems of law regulation of political system institutions in tems of globalization. It is based on the exploration of what factors of influence do globalization processes have on the development of political systems, as much as the study of operation of effective law regulation of political institutes.

Стаття надійшла до редколегії 18.09.2014

УДК 339.922(477+4)

Эминов Р. Д., Таврический национальный
университет им. В. И. Вернадского

ОЦЕНКА ВОЗМОЖНЫХ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ДЛЯ УКРАИНЫ В ВАРИАНТАХ ИНТЕГРАЦИИ С ЕС И ЕЭП

В данной статье рассматривается целый комплекс факторов, прежде всего экономического характера, которые стимулируют привлекательность интеграционных процессов для Украины и мотивируют политические решения в отношении анализа и планирования интеграционных намерений Украины в контексте Евразийской и Европейской перспектив. На базе количественного и сравнительного подходов в статье предпринята попытка очертить обзор сценарных перспектив Украины с целью получения максимально объективных данных в экономическом блоке проблемы и преимуществ той или иной формы интеграции для Украины.

Постановка проблемы: На базе данной проблематики, по праву занимающей одно из центральных мест в общей парадигме как научных изысканий отечественной научно-экспертной среды, так и правительственных расчетов ориентированных на получение максимально прозрачных и объективных данных, проделано самое разнообразное количество работ и выводов. Определенная часть аргументации совершенно справедливо сводится к оценке получаемой в результате одномоментного подписания Украиной Зоны свободной торговли с ЕС (ЗСТ) при ответных защитных мерах предпринимаемых странами СНГ и Таможенного Союза в частности. Иная часть посылов характеризующих тему интеграционной политики Украины как форму «догоняющей модели развития» склонна усматривать некую «обреченность» и «безальтернативность» интеграционной политики Украины на пути обретения, ассоциированного, а в последствии и полноправного членство в Евросоюзе. При том, что обе модели научно-академического и политического дискурса имеют основания считаться базовыми вариантами теоретического моделирования проблемы, путь к решению этой назревшей абстракции лежит исключительно в эмпирической плоскости. С сожалением приходится констатировать, что такие важные проблемы современности как вопросы интеграционных сближений в рамках региональных экономических и культурных кластеров в Украине, уже давно характеризуются с позиций полити-

ческих манипуляций, тогда как именно методологические расчеты и всесторонние исследования в состоянии пролить свет на темные, все еще остающиеся за чертой понимания, стороны этой архиважной проблемы украинской государственности.

Количественные оценки интеграционных эффектов в рамках экономических союзов различной конфигурации и масштабов связаны с серьезными трудностями как теоретического, так и технического характера. Даже для европейской интеграции (несмотря на то, что ее история насчитывает более пятидесяти лет) в экономической науке до сих пор не сформировалось единых подходов по оцениванию интеграционных эффектов, возникших благодаря созданию и функционированию Европейского Сообщества (ЕС). Кроме того, интеграционные процессы, наблюдаемые на постсоветском пространстве, обладают значительными особенностями, очень важными для украинского внимания. Относительная однородность технологического пространства, единая языковая и культурная среда позволяет значительно облегчить взаимодействия, между постсоветскими странами значительно улучшив технологическую базу производство продукции с высокой степенью добавленной стоимости. Более того, экономическая *реинтеграция* позволяет обеспечить получение стандартных *синергетических эффектов*: снижение транзакционных издержек двустороннего и многостороннего сотрудничества, улучшение условий торгового и инвестиционного обмена, создание новых рыночных возможностей. Именно поэтому, на наш взгляд, комплекс вопросов освещающих проблему интеграционных возможностей Украины, призван стать краеугольным камнем научно – академических дебатов и правительственных усилий объективного и комплексного освещения этой тематики. Ключевые **задачи данной статьи**: определения состояния и перспектив развития интеграционных связей с Россией ее партнерами по Таможенному Союзу и Единому Экономическому пространству и оценка перспектив интеграционного сближения Украины с ЕС. Для получения количественных оценок последствий интеграции необходимо рассмотреть несколько сценариев возможного развития событий. На основе анализа и сопоставления результатов таких расчетов можно сделать выводы о значимости интеграционных процессов для экономической динамики, как Украины, так и в региональном (союзном измерении) соответственно. Результаты проведенных расчетов дают возможность получить пошаговые оценки эффектов интеграции на постсоветском пространстве с участием Украины в обозначенных направлениях, в рамках ряда актуальных сценариев, учитывающих как торговые (мгновенные) эффекты, так и эффекты, связанные со сближением уровней технологического развития (долгосрочные эффекты).

Степень научной разработанности темы: Среди определенного множества работ, посвященных проблемам украинской интеграции в ЕС и ЕЭП, можно подчеркнуть не мало попыток заглянуть в глубь проблемы и выявить проблемные аспекты интеграционной политики Украины в нынешнем виде. Однако, при всем обилии работ по данной теме, на наш взгляд, ощущается недостаток комплексных исследований, рассчитанных на получения количественных оценок возможных макроэкономических отраслевых эффектов от различных форм интеграционной политики как в случае на территории постсоветского (т.е. сближение со странами ТС) пространства, так и в случае с ЕС. Среди отечественных ученых, чьи работы посвящены проблемам украинской интеграции в ЕС, а также ее макроэкономическим и геополитическим аспектам, можно выделить: В. В. Петрушевскую, Л. В. Гриневича, О. В. Зирку, М. В. Зайцеву, О. М. Шарова, Т. О. Фролова, О. Врядий, О. И. Никифорок. В свою очередь, среди ученых, исследующих проблему постсоветской перспективы Украины в контексте ее участия в интеграционных процессах, можно выделить такие имена как: В. М. Гецц, В. И. Мунтиян, Л. В. Шинкарук, Т. В. Шинкоренко, Т. В. Голикова, И. В. Барановская, Е. В. Герасимова, Будкин В. С. Среди зарубежных авторов, в чьих работах отображены проблемы украинской внешней политики в части ее интеграционных аспектов, можно выделить следующих: Гжебик М, Стець М, Клаус Зегберс (Klaus Segbers [8]), Джон Мирсхаймер (John J. Mearsheimer), Мишель Чоссудовски (Michel Chossudovsky), Стивен Уитфилд (Stephen Whitefield), Стивет Ф. Коэн (Stephen F. Cohen), Питер Пасхавер (Peter Paskhaver). Группа российских экспертов изучающих данную тему, представлена именами: Ивантера В. В., Узякова М. Н., Кувалина Д. Б., Фролова И. Э., Широва А. А., Моисеева А. К., Гусева М. С., и др.

Выводы: Следует сказать, что после распада социалистического лагеря одновременно, в пространстве политико-экономического вакуума возникли новые социально экономические условия для региональной кооперации на базе как существовавшего и успешно функционировавшего в тот момент Евросоюза так и реинтеграции на базе СНГ в новых торгово-экономических и политических форматах. Перед Украиной в данной системе координат возникла основополагающая задача – выработать общенациональную доктрину, основанную на особенностях геополитических и макроэкономических реалий сложившихся условий. Справедливости ради следует сказать, актуальность этой проблемы существует и ныне, более того, в условиях глобализации, унификации технологических циклов интенсификации и углубления международных торгово-экономических связей, значение вопросов связанных с построением собственной мо-

дели внешнеполитической интеграции занимает (во всяком случае, должна занимать) центральное место во всей иерархии задач первостепенной важности. Есть все основания констатировать, что за все время независимости, Украина не выработала общенациональную концепцию «интеграционной политики» не в одном из направлений. Отчасти, причины этой данности можно искать в специфических геополитических особенностях Украины, обрекающих страну на поиск экономического и культурологического равновесия между Европой и Евразийским пространством, что собственно и делает несбыточным реализацию программы «ускоренной» или «спешной» внешнеполитической интеграции, как в ЕС, так и в Евразийские экономические проекты (ЕвАзЭС, ТС, ЕЭП). Хотя, политические и экономические преференции от торгово-экономических и технологических сближений в разных вариантах из рассматриваемых объединений имеют различную степень привлекательности и эфффектов.

На наш взгляд, Украине в силу ее неповторимой геополитической конфигурации, особенностях этнополитического генофонда и исторического наследие, необходимы собственные параметры идентификации с внешним миром на основе полярности геоэкономических точек развития и тенденций глобальных политических и экономических трансформаций. Украинская макроэкономическая политика, крайне актуальная в контексте выработки все еще отсутствующей внешнеполитической доктрины, должна заключать в себе эфффекты, возникающие в рамках, как Евросоюза, так и динамично развивающегося Таможенного Союза и Единого Экономического Пространство в частности. Возможно, этому должен способствовать не спешных ход реализации внешнеполитической и экономической интеграции в континентальные союзные объединения а взвешенная и размеренная политика в рамках осуществления реальных политических и экономических реформ европейского типа.

Так, выделяя наличие широкого круга глобальных тенденций, открывающих большие возможности для Украины, нужно осознавать, что она является страной с симптомами «перманентного кризиса», выход из которого осуществляется по рецептам, испробованным в «догоняющих» экономиках. Отметим, что сегодня уровень ВВП ниже уровня 1990 г. Так по имеющимся данным за 2010 г., индекс физического объема ВВП был равен 65,8% к 1990 г. [1]. А это является свидетельством того, что страна, нуждается в коренной модернизации или, по В. Ф. Гегелю, «перерыве постепенности», не замедляя темпов движения [2]. При этом задачи модернизации состоят не столько в восполнении потерь постсоветского периода количественного характера, сколько в создании экономической и политической модели,

ориентированные на высокие, прежде всего качественные (а в рамках нового качество – и количественные) результаты конкуренции и позиционирования на мировой авансцене. В данной связи вполне закономерно возникает вопрос, какова роль и каково значение взвешенной и сбалансированной модели интеграционной политики в стабилизации и улучшении экономического и политического климата в Украине? Данную постановку крайне актуальной темы в контексте новейшей истории Украины целесообразней всего рассматривать в сценарных вариациях:

Базовый – Содержит макроэкономический сценарий при котором Украина присоединяется к ЗСТ СНГ по условиям соглашения, подписанного 18.10.2011 в Санкт-Петербурге (с изъятиями т.е сохранения статуса quo);

ЗСТ СНГ +ЗСТ ЕС для Украины – Украина вступает в ЗСТ с Европейским Союзом, при этом страны СНГ принимают защитные меры во внешней торговле, предусмотренные соглашением от 18.10.2011;

ЕЭП + Украина – Украина присоединяется к базовым соглашениям ЕЭП.

Базовый сценарий развития украинской экономики предполагает сохранение ключевых тенденций экономического развития последних лет. Основная проблема, с которой столкнется Украина при реализации базового сценария: в условиях роста цен на энергоресурсы, поддержание требуемого уровня конкурентоспособности производителей становится возможным только при условиях снижения энергоёмкости. В свою очередь, кардинальное снижение энергоёмкости требует масштабных инвестиций. Снижение уровня доходов на фоне роста издержек ведет к сохранению относительно невысоких уровней нормы накопления основного капитала. Таким образом, экономика страны сталкивается с острой проблемой ограниченности капитала.

Следует подчеркнуть, что отсутствие значимых изменений в структуре экономики ведет к торможению темпов экономического роста на фоне невозможности ускоренного наращивания выпуска в экспортных секторах. Полученная в рамках базового сценария динамика украинского ВВП снижается в долгосрочной перспективе с 4,4 % в 2010 – 2015 годах до 3,6 % в 2025 – 2030 годах [3]. Поскольку в рамках рассматриваемого сценария Украина не вступает ни в зону свободной торговли (ЗСТ) с Евросоюзом, ни с Единым Экономическим Пространством, украинская экономика будет характеризоваться снижением темпов роста экспорта. В отраслевой структуре украинской экономики сохраняется высокая доля традиционных экспортных производств. Базовый сценарий исходит из достаточно высоких тем-

пов роста сельскохозяйственного производства (до 4 – 5 % в год [3]), что позволяет сельскому хозяйству к концу прогнозного периода достигнуть примерно 7,5 % от объема валового выпуска украинской экономики. Относительно стабильными остаются доли металлургии и химического производства [см. там же].

В базовом сценарии рассматривается вхождение Украины в зону свободной торговли СНГ начиная с 2012 года, но с изъятиями (сохранением барьеров в торговле продукцией сельского хозяйства, топливно-энергетического комплекса и металлургии). Согласно данным расчетов, такое развитие событий практически не скажется на экономике России и Казахстана, поскольку основной объем торговли между этими странами и Украиной приходится на отрасли, уровень таможенных барьеров в которых практически не меняется. Незначительно усиливается экспорт и валовый продукт Беларуси [4].

Таблица 1

Изменение основных макроэкономических показателей по сравнению с вариантом сценария вступления Украины в ЕЭП, (только эффекты от улучшения условий торговли со странами ЕЭП, в процентном соотношении). Источник: расчеты ИМП РАН[4]

	2015 г.	2020 г.	2025 г.	2030 г.
Россия				
Экспорт	0,01	0,01	0,01	0,01
Импорт	0	0	0	0
ВВП	0	0	0	0
Казахстан				
Экспорт	0	0	0,01	0,01
Импорт	0	0	0,02	0,02
ВВП	0	0	0	0
Беларусь				
Экспорт	0,04	0,04	0,04	0,04
Импорт	0	0	0	0
ВВП	0,02	0,02	0,02	0,02
Украина				
Экспорт	2,38	2,07	1,77	1,51
Импорт	0	0	0,03	0,05
ВВП	0,65	0,56	0,48	0,4

Таким образом, можно сделать однозначный вывод: вступление Украины в ЗСТ СНГ с изъятиями не сможет существенным образом повлиять на торгово-экономические отношения внутри постсоветского пространства. По сути, этот вариант может рассматриваться как сохранение текущего статус-кво с незначительным положительным эффектом для Украины за счет снятия небольшого количества барьеров в торговле со странами СНГ

Высокое значение прироста экспорта также наблюдается в сценарии образования Украиной зоны свободной торговли с ЕС, однако из-за значительного роста импорта и снижения экспорта в страны ЕЭП в данном сценарии ВВП Украины незначительно снижается. Следует сказать, что существенное увеличение объемов ВВП характерно для сценариев, включающих технологическое сближение. Рост экспорта наблюдается как в сценариях вступления Украины в ЕЭП, так и вхождения в ЗСТ с ЕС. Сценарий, предусматривающий фиксацию курса национальной валюты, несет значительные негативные эффекты для украинской экономики, связанные с ухудшением платежного баланса. Фактически это означает необходимость вложение инвестиций в увеличение эффективности экономики, в первую очередь – в снижение энергоемкости производства. Предложенные сценарии показывают, что основные критерии для увеличения динамики ВВП при выборе таможенной политики – обеспечение расширения рынков для обрабатывающей промышленности и уменьшение затрат на и энергоносители как за счет внедрения новых технологий, так и за счет снижения доли таможенных платежей в их стоимости. В этой связи, на наш взгляд, собственно как и на взгляд экспертов из ИЭП НАНУ и ИНП РАН, вступление Украины в ЕЭП представляется более выгодным вариантом по сравнению с образованием зоны свободной торговли с ЕС, поскольку предоставляет украинской промышленности более конкурентные преимущества на создаваемом едином рынке. Это обеспечит финансовые ресурсы для осуществления необходимых капитальных вложений и проведения модернизации, что позволит в дальнейшем расширить объемы торговли на мировом рынке в целом.

Максимальный суммарный положительный эффект интеграции на украинскую экономику в период с 2011 по 2030 год оценивается в \$219 млрд. в ценах 2010 года [4].

Если оценивать значимость интеграционных эффектов для структурных характеристик украинской экономики, можно отметить, что сценарий наиболее полного использования возможностей интеграции на базе ЕЭП позволяет осуществить видимую диверсификацию украинской экономики. Доля машиностроения к концу прогнозного

периода достигнет 7,7 % [3]. Несколько снизится доли металлургии и сельского хозяйства. В целом структура украинской экономики станет более сбалансированной.

Однако, помимо коэффициента существенных экономических стимулов лежащих в основе всякой интеграционной политики осуществляемой государством, не маловажное значение приобретает эффект систематизации народнохозяйственных процессов. Именно поэтому, процесс внешнеполитической и внешнеэкономической интеграции принято рассматривать в ключе стилистических преобразований как непосредственно в самой экономике, так и в системе административно – управленческих функций со стороны правительства. В данном контексте интеграция Украины в ЕС имеет особую актуальность. Экономическая и политическая привлекательность Евросоюза для Украины заключается, прежде всего, в возможностях приобщиться к высокой культуре эффективного рыночного хозяйствования и мотивации поднять собственную экономики до этих стандартов. Ни для кого не секрет, что Европа представляет собой один из масштабных платежеспособных инновационных рынков, освоить и заполнить который пытаются многие страны мира, в т. ч. США, Япония, Китай, Индия, Бразилия, Россия. Инновационность производства в ЕС превышает 75 % [5]. Подобный потенциал интеграционной привлекательности, остается пределом недостижимости для всяких экономических объединений политико-экономического типа, ныне действующих в мире. ЕС – это территория высокоэффективной инновационной экономики. Средний показатель ВВП на жителя ЕС почти в восемь раз выше, чем в Украине, и в 2,5 раза – чем в России [6]. Самым характерным показателем эффективности экономики традиционно считается производительность труда. По этому показателю ЕС, особенно его ведущие страны, занимают первые позиции в мире. Производительность труда в еврозоне в 2,5 раза выше, чем в России, и в четыре раза – чем в Украине.

Следуя вышеизложенному, вполне объясним не только экономический но и политический мотив – предложить украинской элитой наиболее эффективный и приемлемый вариант интеграционной программы, основанной прежде всего на приобщении к высокой европейской культуре в вопросах воспроизводство материальной базы с долгосрочной программой поддержки и стимулирования национальной экономики. В данном контексте очень уместно напрашивается аналогия с Польской республикой, чья программа по поддержке польской национальной экономики со стороны ЕС, была весьма ощутимой. Польша, прежде всего на политическом уровне решила

для себя основополагающий вопрос внешнеполитической идентификации, что собственно и предопределило успех ускоренной модели евроинтеграции. По состоянию на сегодняшний день по итогам за период 2007 – 2013 гг. Польша является самым крупным бенефициаром-нетто по использованию бюджетных средств ЕС [7]. В совокупности денежные суммы, полученные из бюджета ЕС и трансферы трудовых мигрантов в 2004-2010, составили 75,8 млрд. евро [7]. Таким образом, за период 2004-2010 в. объем польского экспорта, ставший результатом интенсивного промышленного производства, увеличился с 47,5 млрд. евро до 117,4 млрд. евро соответственно. Впечатляющими оказались результаты за 2010 г. Экспорт превысил показатели предкризисного 2008 г. и составил 117,4 млрд. евро [см. там же].

Так же, немаловажным фактом является то, что по данным 2010 г. был отмечен существенный рост товарооборота со странами СНГ, доля которых в структуре польского экспорта возросла с 7,6 % в 2009 г. до 8,4 в 2010г. [7]. В данный период наблюдался рост импорта с 11,2 % до 16 %, что привело к росту дефицита торгового баланса с 3,5 млрд. евро до 6,2 млрд. евро. [7]. Пример польской евроинтеграционной модели опровергает теорию о «протекционистской линии разлома» проходящей по границе торгово-экономической конкуренции между различными объединениями. Подтверждением данной истины служит стремительный рост товарооборота Польши с РФ, доля которого по состоянию 2010 г. составила 5 млрд. евро [7]. Данный факт свидетельствует о том, что РФ является для Польши основным по значимости торговым партнером после рынка ЕС.

Таким образом, можно заключить, что оценка политико-экономических последствий в рамках интеграционного потенциала Украины втекает из ее довольно специфической структуры экономики и не менее специфической системы административно-государственного управления. В первом случае технологическая цепь производство между равными по технологическому уровню экономиками позволяет диверсифицировать интеграционные процессы с высокой долей экономических эффектов. Проведенные расчеты свидетельствуют что наибольшее значение прироста объемов экспорта и ВВП по отношению ко всем рассматриваемым в данной работе, сценариям, наблюдается в варианте вступления Украины в ЕЭП с технологическим сближением, но без формирования единой валютной системы.

Высокое значение прироста экспорта также наблюдается в сценарии образования Украиной зоны свободной торговли с ЕС, однако из-за значительного роста импорта и снижения экспорта в страны ЕЭП

в данном сценарии ВВП Украины незначительно снижается [3]. Однако евроинтеграция дает четкие и приемлемые ответы по сути первой проблематики – административно – государственной системы управления сферами народного хозяйства, относящиеся к ведению национального правительство. И как раз таки в системе государственного управления определенной, (стратегической) частью экономической надстройки страны, потенциал ЕС может быть эффективно задействован при определенных условиях. Условия эти связаны с формированием «элиты национального согласия» по принципу восточноевропейских держав, некогда восполнявших просторы «социалистического лагеря». Именно с приходом к власти про демократически настроенных лидеров, наблюдались качественные сдвиги в экономическом развитии и политической идентичности, так не хватающей нынешней Украине.

Библиографический список:

1. Валовий внутрішній продукт (1990-2010) [Електронний ресурс] / Державна служба статистики – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Гегель Г.В. Ф. Наука логики. [текст] / (Пер. с нем.). Т.1. – М., 1970, – С. 466.
3. Ивантер В. В. Экономические последствия создания ЕЭП и присоединения к нему Украины / В.В. Ивантер; В.М. Геец; В.А. Ясинский; А.А. Широ; А.М. Анисимов // Евразийская Экономическая Интеграция. – 2012. – №1 (14), февраль.
4. Комплексная оценка макроэкономического эффекта различных форм глубоко экономического сотрудничества Украины со странами Таможенного Союза и Единого экономического пространства в рамках ЕврАзЭС : Итоговый научно-технический отчет / Институт экономики и прогнозирования НАНУ ; Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН ; Центр интеграционных исследований. – СПб., 2012.
5. Evaluation of Market Practices and Policies on SME Rating/Final report [Электронный ресурс] / Center for Strategy &Evaluation Services. Panteia. Research to Progress. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/enterprise/policies/finance/index_en.htm
6. Гайдущий П. Украина – ЕС: проблемы интеграции [электронный ресурс] / Павел Гайдущий // ZN.UA. – 2013, 7 июня, 21:25. – Режим доступу : <http://gazeta.zn.ua/international/ukraina-es-problemy-integracii-.html>
7. Габарта А. Анализ состояния польской экономики через семь лет после вступления страны в ЕС / А. Габарта // Мировое и национальное хозяйство : Издание МГИМО (У) МИД России. – 2011. – № 4.

8. Integration of Ukraine into EU “is not a question for today” – political scientist [Электронный ресурс] // The voice of Russia. – 2014. – 19 March, 07:07. – Режим доступа : http://voiceofrussia.com/2014_03_19/Integration-of-Ukraine-into-EU-is-not-a-question-for-today-political-scientist-0675/

У даній статті розглядається цілий комплекс факторів, перш за все економічного характеру, які стимулюють привабливість інтеграційних процесів для України та мотивують політичне рішення щодо аналізу та планування інтеграційних намірів України в контексті Євразійської та Європейської перспективи. На базі кількісного та порівняльного підходів у статті започаткована спроба окреслити огляд сценарних перспектив України з метою одержання максимально об'єктивних даних в економічному блоці проблеми та переваг тієї або іншої форми інтеграції для України.

In the given article analyzed a complex of the problems which is challenged Ukrainian state in process of building their own model of the partnership policy, which we can title as integration policy in both EAEC and EU direct. The observed components of Ukrainian integration policy mainly are based on the economic and technological factors which in turn stimulates the research a most appropriate form integration of Ukraine as into Eurasian Economic Community, as well as the European Union on the principles of equality an economic attractiveness. Also the author haven't right to argue that what was done by him is never done before, but in part of realizing the searching work in this domain there are lack of quantitative effects from any version of a similar investigation on such topic. This is why we have a honor to announce that made up article summarize a complicated methods of quantitative and systematic-functional approaches in learning the key aspects of integration policy to both sides. We contemplate the Ukrainian integration's fate as long time don't solved node according its own history, and recipe to overcome the intention-lacking state isn't a question of today this is because the Ukraine government leaders aren't submitted a wider-scale national plan on accomplishment the most optimal integration policy for all period of its independent life. According this matter the crux of this investigative work is to dive at the core integration process of Ukrainian general policy and examine the most crucial problems which occur during all time. All methods applied in this work is to simplify for the widely readers don't reducing the scientific evaluation and significance of the concerning topic. For the truth sake it is need to confess that mentioned number of made investigations on this direct unfortunately aren't include quantitative and qualitative effects of Ukraine movements into European Union as well as there isn't any arguments and incentives so far which could proves necessity any choice of strategic line of young Ukrainian republic.

Стаття надійшла до редколегії 15.08.2014

Кулачинський М. М., ОДАУ

БРИТАНСЬКИЙ ЗАХИСТ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА ТА «ХОЛОДНИЙ РОЗРАХУНОК»

В статі розглянуті двосторонні відносини України та Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії на таких рівнях як надання фінансової допомоги, спрощеного візового режиму в'їзду до Британії громадян України та дипломатичної підтримки України Великобританією в світлі лютневих, березневих та травневих подій 2014 року. Крім того, доводяться статистичні данні економічних стосунків Великої Британії та Росії, які чуттєво впливають на британський уряд щодо впровадження економічних санкцій до Росії на рівні ЄС, США та Великобританії, де остання, за нашими даними, не готова запровадити третій рівень санкцій по відношенню до росіян, хоча і палко підтримує новостворений уряд України у будівництві демократичного суспільства в країні. І в цій ситуації Україні доведеться майже самотужки завойовувати собі гідне місце на політичній карті світу.

Сучасна Україна запам'яталася простому британцеві та українцеві серією кривавих подій у лютому 2014, анексією Криму у березні 2014 р., громадянським протистоянням в Одесі 2 травня 2014 р. та антитерористичною операцією в Донецькій та Луганській областях, яка триває й донині. Відлік людських жертв у всіх цих подіях давно перевалив за другу сотню і завершення цих подій є доволі примарним. Враховуючи все вище сказане, британський уряд у Мас-Медіа виглядав доволі рішучим до певних кроків по захисту України.

Міністр закордонних справ Великої Британії У. Хейг вважає російську інтервенцію в Криму найбільшою кризою у Європі у XXI ст. Він запевнив український уряд, що Британія надасть Україні 10 млн. фунтів стерлінгів термінової допомоги для здійснення економічної та політичної реформи. Так, він зазначив, що «вживатимуться рішучі кроки для того, щоб це припинити. Світ не залишить Україну. Світ не може просто допустити щоб це сталося. Світ не може сказати, що це нормально – таким чином фактично порушувати суверенітет іншої країни» [1].

Далі 18 березня 2014 р. У. Хейг нібито звітує перед європейською спільнотою й в тому числі й українським народом : «Ми припинимо військове співробітництво з Росією... Скасовано сумісні військово-морські навчання США, Франції, та Російської Федерації,

скасовано заходи до російських портів британських кораблів, в тому числі й у Санкт-Петербург, призупинені контакти військових та чиновників по лінії оборони тощо» [2].

Вже трохи пізніше той же У. Хейг заявив, що Україна «потребує фінансової підтримки з різних джерел, в тому числі з Росії. Мова не йде про те, щоб відірвати її від Росії. Мова йде про те, щоб вони (українці) самостійно робили вибір. Безумовно, не в інтересах Росії, щоб Україна зіткнулася з економічним колапсом» [3]. Нагадаємо, що український прем'єр-міністр А. П. Яценюк заявив, що Україні не вистачає майже 35 млрд. дол., щоб залатати бюджетну дірку у 2014 р. Тобто, 10 млн. фунтів з боку Британії всього-на-всього дружній жест Україні, і не більше як «гуманітарна підтримка потужної в економічному й політичному плані західноєвропейської країни». Крім того, за даними О. Фариної, Британія сьогодні займає 7 місце за обсягами інвестицій в Україну. Британці готові вкладати в країну й більше, як би не корупція, квоти на експорт зерна і мораторій на продаж землі [4].

Відомий британський прем'єр-міністр Д. Камерон в унісон за У. Хейгом заявив: «Велика Британія залежить від стабільності і безпеки світового порядку. Він ґрунтується на системі правил, нехтування якими тягне за собою наслідки для порушників. І, саме тому ми, ЄС і США застосували до Росії санкції... Абсолютно неприйнятним є те, що Росія вдається до сили, аби змінити кордони на підставі результатів фальшивого кримського референдуму під дулом російських автоматів. Хай президент Путін не сумнівається у тому, що Росії доведеться мати справу із ще більш серйозними санкціями, і Я наполягатиму, аби європейські лідери погодили подальші заходи ЄС на нашій зустрічі» [5]. Трохи відійшовши від певної нервовості слід за своїм старим однопартійцем від торі У. Хейгом, Д. Камерон став більш помірковано говорити про стосунки України, ЄС та Росії. Зокрема, він вважає, що Великобританія буде підтримувати український народ, щоб він сам зміг визначити свою долю. І у майбутньому Україна зробить вибір на користь тісних відносин з такими країнами як, наприклад, Великобританія. Крім того, не виключається і вибір на користь тісних позитивних відносин з Росією [6].

Не менш одіозним захисником «українських інтересів» виступає британський Канцлер казначейства Дж. Осборн, який ще 24 лютого 2014 р. виступив з яскравою промовою щодо захисту України. «Це дуже і дуже ранні дні, ранній час, але народ України, здається, продемонстрував бажання вести свою країну у майбутнє, мати більш тісні зв'язки з Європою, і я не думаю, що ми не повинні відкидати це, а навпаки сприяти цьому. Ми повинні бути готові надати фінансову

допомогу через такі організації, як МВФ, і, звичайно, багато що з цього буде у формі кредитів тощо, але також будуть хороші інвестиції в економіку України» [7].

Представник Великої Британії в ООН Марк Лаялл Грант по українському питанню заявив: «Дії Росії – це напад на цілісність, суверенність, недоторканність, безпідставні дії... немає в Україні місця переслідування російськомовних, антисемітизм, гноблення церков – це фабрикація для того, щоб виправдати дії Росії. Контроль над частиною української території є невиконання зобов'язань... Янукович... – цей президент привів до смерті понад 100 осіб, привів країну до економічної прірви. Якщо виникає нехтування міжнародного права, то можна очікувати відсічі. Їх авторитет (Росії) вже падає, а уряд України діє мудро і зважено для того, щоб не давати привиду для розгортання військових дій» [8].

Британський депутат Джон Вітгінгдейл – голова між партійної парламентської групи по Україні заявляє: «Україні в силу географічних та економічних факторів прийдеться підтримувати близькі відносини з Росією... і питання про членство України в ЄС взагалі не стоїть зараз, і, Я думаю, що це дуже довгострокова ціль» [9]. Слід нагадати, що люди, які стояли і вмирили на майдані, бажали не лише економічних і політичних змін, а чомусь думали, що за дуже короткий термін Україна має опинитися у Євросоюзі. На 50 % прапори майдану були з європейською емблематикою. За британським політичним судженням виходить, що українці захотіли того, що є неможливим у найближчій перспективі.

Більш об'єктивним і прагматичним в українському питанні виявився британський віце-прем'єр Нікк Клеґт – лідер ліберал-демократичної партії, який у Варшаві виступив з програмою про «Східне партнерство», де Україна може зайняти гідне місце. Програма «Східне партнерство» – не є альтернативою членству у європейському об'єднанні для включених у нею держав. «Східне партнерство» – це лібералізація економік, гарантоване верховенство права в шести державах (Вірменія, Азербайджан, Грузія, Молдова, Україна та Білорусія). «Кумівський капіталізм без демократичного контролю не діє. Недолік прозорості веде до корупції. Без верховенства права не може бути інвестицій» [10].

Якщо проаналізувати виступи провідних британських політичних діячів, то можна нічого не зрозуміти, бо вони одночасно кажуть «так» і «ні» в українському питанні, але в цілому прогрес у підтримці України проглядається, але в уповільненому розвитку, і виглядає він як «політичне танго» – два кроки вперед і один назад. Але така розвинута в економічному і політичному плані країна, яка століттями

вирішувала долі не лише європейських народів, а й народів світу, виглядає перед Росією як школяр, який розбив скло в кабінеті директора. Чому це так? Відповідь може складатися з двох різних міркувань. По-перше, британці нарешті розібралися в ментальності східних слов'янських народів, які можуть битися між собою і, одночасно, підтримувати економічні стосунки. По-друге, британці, на відміну від українців, навчилися рахувати кожен фунт. Ще давній римський імператор Віспасіан говорив про те, «що гроші не пахнуть». Спробуємо розібратися в цьому більш детально.

По першому міркуванню виступає провідний політичний експерт по Східній Європі Джон Маклаугхлін, який пише, що Україна сьогодні переживає «Оксамитову революцію» 1989-90-х років, яка прокотилася по європейським країнам з соціалістичного блоку. СРСР тоді хворобливо втрачав своїх партнерів у Європі, сьогодні Росія не менш хворобливо відноситься до втрати важелів впливу на Україну [11].

Та разом з тим не слід забувати, що комуністичні уряди східноєвропейських країн були змушені йти на діалог з політичною опозицією, оскільки їх країни були оточені демократичними західноєвропейськими країнами. Україна ж на 70 % оточена країнами (Росія, Білорусія), які мають диктаторську форму правління. В такій ситуації кінець ворожнечі на Сході України може бути непередбачуваним, не кажучи вже про те, що частини України орієнтовані в економічному та й в етнічному плані на Росію (Схід, Південь) і Європу (Захід). Цілком ймовірно, що, якщо не буде завершена антитерористична операція на Сході України, то вона може повторити Чехословацьчину у 90-х роках ХХ ст. Щоправда, там дві країни розійшлися доволі мирно. Крім того, у політичному та й в ідеологічному плані Росії Україна розглядається як складова частина «Русского мира», частина українських громадян ці плани підтримують, частіше, правда, в мовчазній формі. Протестні настрої в Україні можуть носити «вірусний характер», тобто розповсюджуватися далеко за її межі. Той же середній клас Росії має спитати, чому він мусить миритися і сприймати путінську єдиновладну систему, коли поряд в Україні вона зазнала фіаско.

Росії конче потрібно мати проросійську дружню державу, аж до розколу України на дві частини. Перед Україною сьогодні стоїть не просте завдання, з вирішенням якого вона має впоратися або провалитися, і може й зникнути з політичної карти світу. Це зовнішні борги, в тому числі борги перед Росією, бізнес, урядові структури пронизані корупцією. Торгівля на 60 % зав'язана на Росії. Відтворююча економіка України зосереджена на Сході. До того ж ЄС бореться зі своєю економічною кризою, тому Україна не може очікувати на значну допомогу

з Заходу. На думку того ж Джона Маклаугхліна «дорога українця пряма й проста, але в гору і змурована російською цеглиною» [12].

В світі майданівських подій в Україні піти вчасно у відставку не означає автоматичної індульгенції від «народного гніву», бо можуть прийти додому і «поспілкуватися», цим хлопцям поки все пробачають, бо вони «чесні революціонери», хоч і інколи з незаконною зброею в руках. Все це розуміють у британському політичному істеблшменті, і хоча емоційно британці підтримують українців своїми палкими серцями, але, як завжди, верх бере старовинний англійський раціоналізм.

Що до другого, економічного міркування, то варто міркування почати з 2011 року, коли з коротким візитом до Москви прибув прем'єр-міністр Д. Камерон, який тоді підписав угоди на суму 215 млн. фунтів стерлінгів, які принесли Британії 500 нових робочих місць і зберегли тисячі старих. Так, у сфері цивільної ядерної енергетики була підписана ціла серія угод з керівником двигунів компанією Rolls-Royce RR.L. Саймоном Робертсом [13]. У Росії тоді була відкрита дрібна сітка Kingfisher (до складу цієї групи входить сітка Castorama). На протязі трьох років вона відкрила біля дев'яти нових супермаркетів у Росії.

Сьогодні інвестиції британських компаній у Росії складають 10 млрд. фунтів стерлінгів. British Petroleum має щорічний прибуток у Росії 35 % та володіє 20 % акцій Роснафти – найкрупнішої енергетичної компанії [14]. Щоправда, чимало британських компаній скаржаться на російську бюрократію, корупцію та політичний тиск, та разом з тим британців приваблюють швидкі темпи отримання прибутку у Росії. На думку економічних експертів, найбільш вдалою була угода по купівлі британцями долі в компанії MD Medical Group, яка займається наданням медичних послуг та володіє розгалуженою сіткою медичних клінік у Росії.

На думку П. Хоскіна, британські інвестори і надалі зацікавлені вкладати кошти в російську інфраструктуру аеропортів, комунальних підприємств, портів та компаній, які обслуговують платні дороги [15]. Ще у 2012 році принц Майкл Кентський заявив про активну взаємодію з Росією в енергетиці, інноваційних та високотехнологічних областях, туризмі та спорті. Крім того, директор британського міжнародного банківського холдинга HSBC Девід Уотсон заявив, що британські банки готові підтримувати компанії, які бажають інвестувати у Росію та розвивати тут свій бізнес через окремі економічні зони [16].

Нагадаємо, що з 2008 року до Сполученого Королівства переїхало 433 російських мільйонери за так званою інвестиційною візою, яка надає можливість жити у Великобританії в обмін на 1 млн. фунтів

стерлінгів інвестицій. За такими візами сьогодні у Лондоні проживає 419 китайців та 96 американців [17].

З вищесказаного видно, що є певне протиріччя, можливо й специфічний політичний сценарій, за яким уряд Британії говорить одне, а економічна доцільність торує зовсім інше. Більше того, британські чиновники більш меншого рангу виконують свою роботу, тобто коли не може озвучити економічну доцільність співпраці Великої Британії та Росії прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністр чи міністр закордонних справ Сполученого Королівства, то ці промови озвучують чиновники середньої ланки, як, наприклад, Хью Пауелл, який представив британській пресі документи, за якими Великобританія не має планів блокувати доступ росіянам до банків з Лондонського Сіті. За цими ж документами цими справами має займатися ООН. І відразу наводимо цитату Х. Пауелла: «Великобританія поки не повинна підтримувати торговельні санкції... закрити фінансові центри Лондона для росіян. Великобританія не повинна підтримувати будь-які дискусії щодо входження України до НАТО, чи силовий сценарій вирішення політичного конфлікту Росії та України. Навіть санкції, які вже запровадив ЄС, не мають зачіпати країни, які до цього непричетні» [18]. І це при тому, що на зустрічі двохмісячної давнини П. Порошенко, В. Кличка і Девіда Камерона, на якій останній завірив, що тиск на Російську Федерацію буде самим різноманітним – вже припинено військове співробітництво з Москвою та запроваджені певні візові обмеження, розглядається «замороження» акцій російських компаній, які торгують на Лондонській Біржі, тощо.

П. Порошенко після зустрічі з прем'єр-міністром у Лондоні наголосив, що він не виключає нового формату безпеки України, оскільки Будапештський меморандум продемонстрував свою неефективність. На його думку, головним завданням сьогодні є доказати світу неприйняття українським суспільством корупції. Корупція є непринятною в Україні і сьогодні, як вважає П. Порошенко, досягнутий відчутний прогрес у цьому напрямку [19].

Взамін Британія обіцяє Україні 10-мільйонну допомогу, та допомогу по отриманню альтернативних джерел газу та нафти на той випадок, якщо Росія зупинить власне постачання цих ресурсів до України.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що, не дивлячись на палкі промови провідних британських урядовців, політиків, експертів, Україна мусить сама налагоджувати стосунки зі своїми сусідами, зокрема з Росією, якби сьогодні українські та російські журналісти їх не висвітлювали. Світова політична практика як ніколи демонструє

сьогодні мак'явелівські правила політичної гри, де будь-який європейський уряд і політикум, в тому числі й британський, говорить одне, думає про друге, а робить третє, де в основі цієї конструкції лежить принцип Ragoine di Stato – принцип захисту державного інтересу, і Україні ще прийдеється навчитися дотримуватися цього принципу, а не сподіватися на абсолютну підтримку її з боку ЄС, Росії чи країн СНД. В іншому ж випадку, якщо Україна не навчиться цього принципу, то може отримати на іспиті політичну двійку, яка буде означати зникнення України з політичної карти світу і перетворення українців з нації у етнос будь-якої сусідньої країни.

Бібліографічний список:

1. Лондон надає Україні десять мільйонів фунтів економічної допомоги, – голова МЗС Англії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/london_nadaie_ukraini_desyat_milyoniv_funtiv_ekonomichnoi_dopomogy_golova_mzs_anglii_51836.html
2. Міністр закордонних справ Великої Британії провів телефонну розмову з Прем'єр-міністром України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <https://www.gov.uk/government/news/foreign-secretary-spoke-to-acting-ukrainian-prime-minister-yatsenyuk>
3. Міністр закордонних справ Великої Британії провів телефонну розмову з Прем'єр-міністром України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <https://www.gov.uk/government/news/foreign-secretary-spoke-to-acting-ukrainian-prime-minister-yatsenyuk>
4. Фарина О. Британці інвестують в Україну, але критикують бізнес-клімат [Електронний ресурс] / О. Фарина. – Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/business/article/britanci-investuyut-v-ukrayinu-ale-kritikuyut-biznes-klimat-17551.html>
5. Заява Прем'єр-міністра щодо дій Президента Путіна в Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk/government/news/pm-statement-on-president-putins-actions-on-crimea.uk>
6. США та Велика Британія пропонують Україні фінансову допомогу 24 лютого, 2014 [Електронний ресурс] // Тиждень. UA – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/103036>
7. США та Велика Британія пропонують Україні фінансову допомогу [Електронний ресурс] // Тиждень. UA – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/103036>
8. США та Велика Британія пропонують Україні фінансову допомогу [Електронний ресурс] // Тиждень. UA – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/103036>
9. Британський депутат: Никто не предлагал Украине членство в ЕС [Електронний ресурс] // Свободная пресса. – Режим доступу:

- <http://inpress.ua/ru/politics/26180-britanskiy-deputat-nikto-ne-predlagal-ukraine-chlenstvo-v-es>
10. Украина может стать европейским гигантом – британский вице-премьер [Электронный ресурс] // Левый берег. – Режим доступа: http://lb.ua/news/2011/09/30/117187_ukraina_mozhet_stat_evropeyskim_html
 11. John McLaughlin Why Russia Is So Worried About Ukraine [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ozy.com/c-notes/high-stakes-in-ukraine-for-kiev-for-moscow/30028.article?utm_source=outbrain&utm_medium=referral
 12. John McLaughlin Why Russia Is So Worried About Ukraine. Вказаний електронний ресурс.
 13. Д. Кэмерон призвал британский бизнес работать в России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://top.rbc.ru/politics/12/09/2011/615019.shtml>
 14. Британский бизнес намерен больше инвестировать в Россию // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.russez.ru/press/media_about?rid=24812&oo=1&fnid=68&newWin=0&page=7&nm=112516&fxsl=view.xsl
 15. Патрик Хоскин (Patrick Hosking) Игнорирование России «больно бьет» по британским инвесторам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/russia/20130715/210969729.html>
 16. Ряд британских бизнесменов отказался от санкций против России [Электронный ресурс] // Forbes. 27.03.2014. – Режим доступа: <http://www.forbes.ru/news/253113-britanskie-biznesmeny-otkazalis-prekrashchat-investirovat-v-rossiyu>
 17. Telegraph: 433 российских олигарха купили британские визы с 2008 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/business/news/2014/02/26/n_5975977.shtml
 18. Арсентьев С. Британская пресса: с Россией никто не хочет воевать [Электронный ресурс] / Сергей Арсентьев. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/03/140304_ru_s_foreign_press.shtml
 19. Порошенко в Великобритании договорился с Кэмероном о резком снижении платы за визовые услуги [Электронный ресурс] / Интерфакс. – 27.03.2014. – Режим доступа : <http://interfax.com.ua/news/general/198071.html>

В статье рассмотрены двухсторонние отношения Украины и Соединенного Королевства Великой Британии и Северной Ирландии на таких уровнях, как предоставление финансовой помощи, упрощенного визового режима въезда в Британию граждан Украины и дипломатической поддержки Украины Великобританией в свете февральских, мартовский и майских событий 2014 года. Кроме того, приводятся статистические данные эко-

номических отношений Великобритании и России, которые существенно влияют на британское правительство в вопросе введения экономических санкций по отношению к России на уровне ЕС, США и Великобритании, где последняя по нашим данным не готова вводить третий уровень санкций по отношению к россиянам, хотя и горячо поддерживает новое правительство Украины в строительстве демократического общества в стране. В этой ситуации Украине придется почти самостоятельно завоевывать себе достойное место на политической карте мира.

In the article the two-sided relations of Ukraine and United Kingdom of Great Britain and North Ireland are considered on such levels as a grant of financial help, simplified visa regime of entrance to Britain of citizens of Ukraine and diplomatic support of Ukraine by Great Britain in the light of February, March and the May events 2014 year. In addition, mi made an effort bring statistical data over of economic relations of Great Britain and Russia, that substantially influence on the British government, in the question of introduction of economic approvals in relation to Russia at the level of EU, USA and Great Britain, where last from our data not ready to enter the third level of approvals in relation to Russians, though hot supports the new government of Ukraine in building of democratic society in a country. In this situation Ukraine will have almost independently to conquer to itself a deserving place on the political map of the world.

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2014

УДК 347.98(477)

Бессараб Н. М., НУ «ОЮА»

КОМПЕТЕНТНИЙ СУД ЯК ОРГАН НАЛЕЖНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

У статті розглядається поняття компетентного суду, міжнародно-правові та законодавчі підстави для його виділення, співвідношення із суміжними поняттями, а також зміст права на компетентний суд; відзначаються недоліки у правовому регулюванні.

Передбачений ст. 55 Конституції України судовий захист прав та свобод є неможливим без побудови чіткого та зрозумілого механізму такого захисту, відповідно до якого визначаються конкретні органи здійснення захисту прав та свобод, наділені компетенцією відправлення правосуддя, – суди, а також встановлюється відповідний процесуальний порядок їхньої діяльності. В цьому плані реалізація засад

організації та діяльності судової влади є основою для забезпечення прав і законних інтересів учасників судового провадження, зокрема, щодо розгляду цивільних справ. Такими засадами, зокрема, є безсторонність, незалежність суду, законність та справедливість при розгляді справи. Ці основоположні вимоги до процесуальної діяльності можуть бути дотримані лише за умови розгляду справи судом, який наділений державою юрисдикцією розглянути дану справу. Проте, на жаль, норми національного та міжнародного законодавства не містять загальноприйнятої назви такого суду, не говорячи вже про його відмінні риси чи ознаки. Відсутній єдиний підхід до вирішення даної проблеми і в юридичній літературі.

Слід відзначити зростання останнім часом наукового інтересу до категорії належного, компетентного, справедливого суду. Його поняття та особливості досліджувались О.В. Колісник, В.В. Комаровим, Д.Д. Луспеником, С.В. Оверчуком, М.А.Рожковою, Н.Ю. Сакарою, Н.П. Сизою та ін. Разом з тим в існуючих наукових працях проблеми визначення саме суду, наділеного юрисдикцією вирішувати підсудні йому справи, розглядаються несистемно, фрагментарно. На сьогоднішній день до даного питання в науці цивільного процесуального права поки що відсутній комплексний підхід.

Метою цієї статті є розробка на підставі положень міжнародних стандартів та внутрішньодержавного законодавства визначення поняття компетентного суду, його співвідношення із суміжними поняттями, а також змісту права на компетентний суд як одного з найважливіших процесуальних прав учасника судочинства.

Важливими орієнтирами для утвердження справедливого суду в Україні на сучасному етапі розвитку держави є положення міжнародно-правових актів, в тому числі тих, що визначають загальні принципи здійснення правосуддя.

Одним із таких вихідних положень є право на розгляд справи судом, встановленим законом. Так, ст. 10 Загальної декларації прав людини 1948 року передбачено право на розгляд справи з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. Пункт 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року закріплює право на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону.

Серед регіональних європейських стандартів гарантування прав і свобод особи особливу роль відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція), яка в ст. 6 проголошує право на справедливий і публічний розгляд справи

упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом.

Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи щодо порушення інституціональних вимог п. 1 ст. 6 Конвенції, у своїй практиці сформував так зване «право на суд», яке включає такий елемент, як «належний суд», тобто суд, який встановлений відповідно до закону і повинен задовольняти ряд вимог, передбачених в п. 1 ст. 6 Конвенції і вироблених прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, а саме бути незалежним та безстороннім. Зміст права на незалежний та безсторонній суд, створений на підставі закону, розкривається в рішеннях «Посохов проти Росії», «П'єрсак проти Бельгії», «Фіндлі проти Сполученого королівства» та ін. Зазначається, що при визначенні того, чи може суд вважатися «незалежним», слід враховувати спосіб призначення членів суду, строк перебування на посаді, існування гарантій від зовнішнього впливу та наявність у суду зовнішніх ознак незалежності [1, с. 439-442]. Стосовно вимоги «безсторонності» Європейський суд виділив два аспекти. По-перше, орган, який розглядає справу, має бути безстороннім суб'єктивно, тобто жоден його член не повинен мати будь-якої особистої заінтересованості або упередженості. Вважається, що суддя є неупередженим, якщо немає доказів, які б свідчили про протилежне. По-друге, такий орган має також бути неупередженим з об'єктивного погляду, тобто він повинен надати достатні гарантії, які б виключали будь-які законні сумніви стосовно цього [2, с. 281].

Говорячи про суд, встановлений законом, ст. 6 Конвенції виходить того, що для захисту прав людини та громадянина кожна держава – член Ради Європи повинна мати належну судову систему. Згідно з прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, термін «встановлений законом» у статті 6 Конвенції спрямований на гарантування того, «що судова гілка влади у демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом» (рішення у справі «Занд проти Австрії» (*Zand v. Austria*), заява № 7360/76, доповідь Комісії від 12 жовтня 1978 року).

Здійснення правосуддя судом, встановленим законом, поширюється не лише на правову основу самого існування суду, але й дотримання таким судом норм, що регулюють його діяльність. Так, у Рішеннях Європейського суду з прав людини у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» від 20 липня 2006 року та у справі «Верітас проти України» від 13 листопада 2008 року було визнано перевищення повноважень Верховним Судом України, оскільки згідно зі статтею 111¹⁸ ГПК України Верховний Суд України, скасувавши постанову Вищого

господарського суду України, міг або повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або ж припинити провадження у справі. Натомість він залишив у силі постанову Апеляційного суду, а такі дії не були передбачені ГПК України. На думку Європейського суду з прав людини, перевищивши свої повноваження, які були чітко викладені у ГПК України, Верховний Суд України у зазначених справах не може вважатися «судом, встановленим законом» у значенні пункту 1 статті 6 Конвенції відносно оскаржуваного провадження.

У рішенні по справі Кембелл і Фелл проти Сполученого Королівства від 28 червня 1984 року Європейський суд з прав людини відзначив, що суд не обов'язково повинен розумітися як юрисдикція класичного типу, інтегрована в загальну судову систему держави. Проте необхідно, щоб ці органи були створені на підставі закону та володіли деякими основоположними рисами: незалежністю від виконавчої влади і сторін, достатнім строком повноважень та такою процедурою розгляду справ, яка б давала гарантії законності в кожному конкретному випадку.

В Україні прийнята більш вузька концепція суду, право на доступ до якого гарантоване ст. 55 Конституції України. Вихідні положення вітчизняного законодавства щодо побудови судової системи в Україні визначені у Розділі VIII Конституції України «Правосуддя». Відповідно до ст. 124 Основного Закону правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а саме Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Делегування їхніх функцій, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Причому юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, тобто суди наділені повноваженнями розглядати справи, що виникають з будь-яких врегульованих правом суспільних відносин.

Згідно з конституційними положеннями, у Законі України від 07 липня 2010 року № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» визначено правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції і загальний порядок забезпечення діяльності судів та інші питання судоустрою і статусу суддів. Цим Законом, зокрема, закріплено положення щодо права на повноважний суд (ст. 8), відповідно до якого ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до підсудності якого вона віднесена процесуальним законом.

Слід зазначити, що вказана норма з'явилась саме завдяки впливу ст. 6 Конвенції, відповідно до якої в поняття «суд, встановлений законом», входить лише той суд, до підсудності якого віднесений розгляд тієї чи іншої справи [3, с. 59].

Питання підсудності регулюються відповідними процесуальними кодексами. Зокрема, підсудність цивільних справ визначається відповідно до ст.ст. 107-117 ЦПК України. Встановивши загальні правила підсудності, законодавець, разом з тим, передбачив обставини, за яких участь судді у справі, віднесеної до компетенції, недопустима, зважаючи на неможливість забезпечити неупередженість суду. Це стосується випадків, коли існують передбачені законом підстави для відводу судді (ст. 20 ЦПК України), а також, якщо суддя брав участь в попередньому розгляді справи (ст. 21 ЦПК України). У цих випадках справа повинна бути передана на розгляд іншому судді чи, навіть, до іншого суду. Така норма не суперечить передбаченим ст. 6 Конвенції положенням, як і положенням Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів», оскільки підсудність в цьому випадку зрештою передбачена в законі з визначенням чітких підстав, за наявності яких передача до іншого суду не тільки можлива, але й необхідна в інтересах забезпечення об'єктивності та неупередженості правосуддя.

Звертає на себе увагу відсутність єдиної термінології щодо суду, який законом наділений повноваженнями розглянути конкретну справу. Так, Загальна декларація прав людини говорить про «незалежний і безсторонній суд», Міжнародний пакт про громадянські і політичні права розширює це поняття до «компетентного, незалежного і безстороннього суду, створеного на підставі закону», у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод мова йде про «незалежний і безсторонній суд, встановлений законом», а Закон України «Про судоустрій і статус суддів» використовує поняття «повноважний суд». В юридичній літературі також немає єдиної термінології з даного приводу, зокрема, використовуються поняття «належний суд», «належний склад суду», «суд, сформований належним чином», «компетентний суд», «справедливий суд», «законний суддя» тощо.

Так, С.В. Оверчук запропонував закріпити у Конституції України новий принцип судового права – принцип законного судді [4, с. 231]. На думку цього автора, зазначений принцип становить основу інституту підсудності; з його допомогою реалізуються завдання судочинства, які відображають пріоритетні напрямки розбудови держави; закріплює і розвиває положення міжнародно-правових актів; впливає на організацію судочинства; являє собою суттєву гарантію правосуддя, забезпечення прав і свобод людини, законних інтересів фізичних і юридичних осіб; синхронізує систему процесуальних норм; як своєрідний ціннісний орієнтир, слугує засобом подолання прогалин у законодавстві; є підґрунтям вдосконалення інституту підсудності, правових норм, розвитку процесуальної форми й процесуальних

гарантій правосуддя; доповнює інші принципи, забезпечуючи не-суперечливість їх системи тощо. Наголошуючи на тому, що принцип законного судді містить як організаційні, так і функціональні ознаки, С.В. Оверчук зробив висновок про те, що принцип законного судді є фундаментом правил підсудності, він являє собою суттєву гарантію правосуддя, забезпечення прав і свобод людини, відіграє роль судово-стрійної засади, через його реалізацію досягається виконання завдань судочинства [4, с. 233].

Проте, як вірно зауважила Н.П. Сиза, зазначене розуміння принципу законного судді охоплюється положеннями права на повноважний суд та включається до закріпленої у міжнародно-правових актах засади здійснення правосуддя судом, встановленим законом. Таким чином, є всі підстави розглядати як принцип організації судової влади і судочинства в Україні – здійснення правосуддя судом, встановленим законом. Вимога розгляду справи судом, встановленим законом, передбачає здійснення правосуддя спеціально створеним згідно з законом юрисдикційним органом – судом, який уповноважений на підставі норм вирішувати питання у межах його компетенції [5, с. 166].

На думку цієї вченої, право на повноважний суд опосередковано належить до складових більш широкого поняття – права на справедливий суд, під яким розуміють систему елементів, що є засадами організації та діяльності судових органів, процесуальними гарантіями забезпечення справедливості правосуддя. Елементи права на справедливий суд як засади організації та діяльності судової системи, з урахуванням норм міжнародного і національного законодавства, залежно від сфери їх дії, вона поділяє на три групи: організаційно-функціональні, функціональні та спеціальні. Організаційно-функціональними є засади, що визначають загальні вимоги до організації судів і їх діяльності (здійснення правосуддя судом, встановленим законом, незалежність суду, безсторонність суду, доступ до правосуддя). До функціональних належать засади, що визначають процесуальні гарантії забезпечення справедливості правосуддя (розумні строки розгляду справи, процесуальна рівність сторін, право на правову допомогу, публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, вмотивованість судових рішень, обов'язковість судових рішень). До спеціальних у кримінальному провадженні Н.П. Сиза відносить засади, що визначають процесуальні гарантії прав обвинуваченого (презумпція невинуватості, забезпечення права на захист, право на безоплатну допомогу перекладача) [5, с. 166].

Використання поняття «справедливий суд» як узагальнюючого викликає заперечення. Слід погодитись з Н.Ю. Сакарою, яка відзначає, що право на справедливий судовий розгляд забезпечується

лише в тому разі, коли розгляд справи відбувається «належним» судом, тобто судом, який має на це компетенцію, й законним складом суду, тобто складом суду, призначеним з додержанням вимог закону [6, с. 91]. Хоча у міжнародних документах прямо не вживається категорія належного суду, проте передбачені ними вимоги до суду, який здійснює захист прав та свобод, можуть бути об'єднані в одну узагальнену категорію – належний суд. Відповідно належним судом буде справедливий, незалежний, безсторонній, компетентний суд, створений на підставі закону.

О.В. Колісник пропонує модель належного суду як систему, що складається з двох рівнів:

перший рівень – належний судовий орган, який має такі складові:

а) цивільна юрисдикція; б) підсудність;

другий рівень – належний склад суду, який має такі складові:

а) сформованість відповідно до закону, б) об'єктивність та неупередженість, в) незалежність та безсторонність, г) справедливість, ґ) безпосередність та незмінюваність під час розгляду справи [7, с. 47-66].

Таким чином, комплексне поняття «належний суд» включає в себе дві складові: суд як орган судової системи та суд як суддя чи декілька суддів, що становлять його склад.

Видається, що належний суд у розумінні належного судового органу може бути позначений поняттям «компетентний суд», що використовується у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, чи поняттям «повноважний суд», що застосовується Законом України «Про судоустрій і статус суддів». У словнику С.І. Ожегова під компетенцією розуміється коло повноважень, прав; компетентний – той, що володіє компетенцією [8, с. 289]. Зважаючи на те, що повноваження становлять собою зміст компетенції, поняття «компетентний суд» та «повноважний суд» є практично ідентичними. Проте, враховуючи також і те, що поняття «компетенція» є більш широким, доцільнішим є використання терміну «компетентний суд», під яким розуміється суд, наділений компетенцією розглянути ту чи іншу справу.

Саме у такому розумінні та лише єдиний раз вживається поняття «належний суд» у ЦПК України: «Якщо суддя, вирішуючи питання про відкриття провадження у справі, встановить, що справа не підсудна цьому суду, заява повертається позивачеві для подання до належного суду, про що постановляється ухвала». Аналіз зазначеної норми дає підстави для висновку, що належним (компетентним) судом буде той суд, якому, відповідно до вимог чинного законодавства, підсудна певна справа. Разом з тим слід погодитись з О.В. Колісник, що зміст вищезазначеного терміну охоплює набагато більше норм ЦПК

України, ніж фактично передбачено. Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 122 ЦПК України суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо заява не підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства. У цій нормі де-факто йдеться про подання заяви до неналежного суду у зв'язку з недодержанням правил цивільної юрисдикції, хоча де-юре цього не зазначено [7, с. 47-66].

Закріплення на законодавчому рівні вимог до другої складової поняття «належний суд», або, до другого рівня моделі належного суду, побудованої О.В. Колісник, тобто до складу суду, також є продовженням міжнародних стандартів. У рішенні від 13 грудня 2007 року у справі «Романова проти України» Європейський суд з прав людини констатував порушення пункту 1 статті 6 Конвенції за таких обставин. Заявниця скаржилась на несправедливий характер провадження у справі при вирішенні національним судом питання про звільнення її з роботи. Вона, зокрема, стверджувала, що склад районного суду, який розглядав її справу вдруге (після повернення справи на новий розгляд), всупереч національному законодавству був представлений тим же суддею, який розглядав її справу вперше. Заявниця стверджувала про порушення її права на розгляд справи «незалежним і безстороннім судом, встановленим законом». Європейський суд з прав людини зазначає, що питання відсутності «безстороннього» суду та суду, «встановленого законом», співпадають за обставин цієї справи і тому тут має місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції. У рішенні від 4 березня 2003 р. по справі «Посохов проти Росії» Європейський суд з прав людини зазначив, що словосполучення «створений на підставі закону» належить не лише до правової підстави самого існування суду, але і до складу суду в кожній справі і, таким чином, держава повинна забезпечити законність складу суду в кожній конкретній справі [9, с. 264]. Сформованість відповідно до закону передбачає, що розгляд справ у суді першої інстанції має здійснюватися суддею одноособово, у певних випадках – за участю народних засідателів, у суді апеляційної інстанції – колегією з трьох суддів, у суді касаційної інстанції – колегією у складі не менше трьох суддів [7, с. 47-66].

Положення щодо визначення судді, який розглядатиме справу, та розподілу справ між суддями містяться в ч. 2 ст. 8 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Отже, згідно з нормами ст. 8 цього Закону для забезпечення права на повноважний суд необхідно додержання вимог процесуального закону про підсудність та порядку визначення судді для розгляду конкретної справи.

Такий підхід не можна визнати цілком вірним. Поняття підсудності не охоплює вимоги процесуального закону до складу суду, за підсудністю здійснюється розмежування компетенції різних судів

щодо здійснення правосуддя. Визначення підсудності справи передусе визначенню складу суду і ці поняття не повинні суміщатись. Поняття складу суду має свій самостійний зміст і є окремим правовим інститутом. Так само, не зовсім вірно вести мову про «повноважний» чи «неповноважний» склад суду. Як вірно зазначає О.В. Колісник, поняття «неповноважний склад суду» є занадто розмитим, оскільки не зрозуміло, що саме слід мати під ним на увазі: відсутність повноважень, наприклад, через непризначення судді Верховною Радою України безстроково чи неправильно вирішене питання про відвід з тих підстав, що суд був зацікавлений у результаті розгляду справи або були інші обставини, які викликали сумнів у його неупередженості та об'єктивності, чи мала місце невмотивована відмова у задоволенні відводу, ігнорування заяви про відвід тощо [7, с. 47-66].

Так само неточним в даному контексті буде термін «компетентний склад суду» чи «компетентний суддя». В цьому випадку це словосполучення означатиме суддів чи суддю, наділених не компетенцією, а компетентністю. Компетентність є похідною від компетенції і характеризує індивідуальну специфіку кожного окремого суб'єкта як носія компетенції. У теорії державного управління компетентність визначається як важливий аспект професійної культури державного службовця, його здатність до здійснення нормативно-проектних, аналітичних, організаційно-розпорядчих, консультативно-дорадчих, контрольних функцій та ефективної самореалізації в умовах практичної діяльності на підставі спеціальних знань, умінь, цінностей, необхідних для професійної діяльності у сфері державного управління [10, с. 159-160].

Таким чином, компетентністю судді є сукупність вимог до особи, яка займає зазначену посаду у конкретному суді, з точки зору наявності досвіду професійної діяльності, професійних здібностей, особистих психологічних якостей, теоретичних знань, практичних умінь та навиків щодо реалізації компетенції відповідного суду.

Враховуючи вищенаведене, говорячи про склад суду, доцільно користуватись терміном «належний склад суду», як таким, що охоплює дотримання широкого ряду вимог щодо незалежності, неупередженості та порядку призначення суддів для розгляду справ. Як відзначав М.Б. Зейдер, відсутність належного складу суду означає, що цей орган держави не мав права вчиняти процесуальні дії, і якщо вони ним вчинені, то вони не можуть бути залишені у силі [11, с. 46-47].

М.А. Рожкова, розглядаючи поняття компетентного суду, виділяє його широке та вузьке розуміння [12, с. 22]. У широкому значенні компетентний суд розуміють як такий, що володіє компетенцією щодо розгляду та вирішення визначених законом юридичних справ. Для прикладу, суд загальної юрисдикції є судом, компетентним

вирішувати цивільні справи. У вузькому значенні під компетентним судом розуміють суд, який в силу закону володіє компетенцією щодо вирішення переданої на його розгляд конкретної юридичної справи, рішення якого буде обов'язковим, принаймні, для сторін процесу.

Таким чином, компетентний суд є не окремим абстрактним поняттям, а набуває свого значення лише стосовно розгляду та вирішення певної справи чи категорії справ, підсудних цьому судові, саме тих справ, на які поширюється юрисдикція цього суду. Отже, компетентним судом є орган судової системи держави, наділений компетенцією здійснювати правосуддя (юрисдикцією) у справах, що відповідно до закону йому підсудні. Відповідно правом особи на компетентний суд є її нічим не обмежене та безумовне право звернутися до того суду судової системи держави, який наділений відповідною компетенцією щодо розгляду підсудної йому справи.

Бібліографічний список:

1. Де Сальвіа М. Прецеденти Європейського Суду по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002г. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 1072 с.
2. Вибрані справи Європейського суду з прав людини / уклад. Ю. Зайцев, О. Павліченко. – Вип. 1. – К. : Фенікс, 2003. – 288 с.
3. Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Российская академия правосудия, 2001. – 139 с.
4. Оверчук С.В. Принцип законного судді в судовому праві / С.В. Оверчук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 230-234.
5. Сиза Н.П. Право на повноважний суд у кримінальному процесі України / Н. П. Сиза // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2013. – № 1. – С. 165-168.
6. Сакара Н.Ю. Право на «належний суд» за новим ЦПК та КАС України : проблеми реалізації / Н. Ю. Сакара // Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального Кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України : тези доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 січ. 2007 р. / за заг. ред. проф. В. В. Комарова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 90-94.
7. Колісник О.В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : дис.. канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Колісник ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 224 с.

8. Ожегов С.И. Словарь русского языка : 70 000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. 23-е изд., испр. – М. : Русский язык, 1991. – 917 с.
9. Луспенник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції / Д. Д. Луспенник. – Х. : Харків юридичний, 2006. – 480 с.
10. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, допов. і виправл. – К. : Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2005. – 254 с.
11. Зейдер Н.Б. Гражданские процессуальные правоотношения / Н. Б. Зейдер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1965. – 74 с.
12. Рожкова М.А. К вопросу о содержании понятий «компетентный суд» и «подведомственность дела» / М. А. Рожкова // Журнал российского права. – 2006. – № 1. – С. 19-29.

В статье рассматривается понятие компетентного суда, международно-правовые и законодательные основания для его выделения, соотношение со смежными понятиями, а также содержание права на компетентный суд; отмечаются недостатки в правовом регулировании.

In the article the concept of competent court, international legal and legislative grounds for its separation, correlation with contiguous concepts, and content of right to a competent court are considered; disadvantages in the legal regulation are noted.

Стаття надійшла до редколегії 15.09.2014

УДК 327.82[(4-672ЄС):(497.6)]"1991/2014"

Багацький Є. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ЄС В БОСНІЇ: ЦІЛІ ТА ДОСЯГНЕННЯ

Стаття присвячена проблемі розвитку відносин Європейського Союзу та Боснії і Герцеговини в період із 1995 року. В ній розглянуті основні засади, на яких базується політика ЄС щодо третіх країн. Спираючись на положення теорії європеїзації, автор аналізує конкретні результати, яких досягнув ЄС в Боснії. Оцінюючи результати державного будівництва за більш ніж 15 років присутності ЄС в Боснії і Герцеговини, автор приходить до висновку, що вони є незадовільними. На думку автора, внутрішні соціальні, політичні та економічні складнощі, разом із непослідовністю політики ЄС є головними причинами загальної неефективності зовнішньополітичних механізмів ЄС в Боснії.

Із моменту закінчення Боснійської війни 1992-1995 рр. і до сьогоднішнього дня, Європейський Союз (ЄС) був і залишається ключовим

гравцем в Боснії і Герцеговині (БіГ). З однієї сторони, Балканський півострів, особливо після розпаду біполярної системи міжнародних відносин, мав надзвичайну геополітичну вагу для всіх великих міжнародних гравців. З іншої, співробітництво з ЄС, що на початку 1990-х років увійшов у найбільш жваву фазу своєї внутрішньої інтеграції та зовнішнього розширення, також набуло першочергового пріоритету для пост-Дейтонської Боснії.

На відміну від інших міжнародних акторів, таких як Росія, США та Туреччина, ЄС завжди мав в Боснії більш глибинні інтереси. Через географічну близькість, історичні зв'язки та динаміку розвитку ЄС на сучасному етапі, європейські гравці не мали на меті просто використати БіГ для затвердження своїх інтересів та в якості плацдарму для досягнення тимчасових цілей.

Участь ЄС в процесі державного будівництва в Боснії слід розглядати, спираючись на положення теорії європеїзації. Взагалі, європеїзацію можна стисло описати як процес співробітництва третіх країн із Європейським Союзом, в рамках котрого, ці країни, маючи на меті поглиблення даного співробітництва аж до набуття членства в ЄС, синхронізують власне законодавство та механізми здійснення влади на різних рівнях із європейськими.

Якщо давати більш детальний опис політики ЄС по відношенню до третіх країн, що охоплює процес розширення та європеїзації, то її можна охарактеризувати, як одну з форм зовнішнього управління, які використовує ЄС, та як таку, що включає в себе основний комплекс вимог ЄС до країн-кандидатів. Вимоги, в свою чергу, являють собою механізм, за допомогою якого ЄС інкорпорує свої правила та норми до законодавства третіх країн, та який базується на «переговорній стратегії стимулювання винагородою, згідно якої, ЄС надає стимули урядам цільових держав з метою їх погодження з його вимогами» [6, 670]. Такий підхід ЄС до країн-кандидатів було вперше випробувано Європейським Союзом під час Східного розширення і він приніс позитивні результати. Успіх в країнах ЦСЄ моделі європеїзації, що базується на вимогах, призвів до інституціоналізації даного інструменту та використання його без суттєвих змін в наступних раундах перемовин з потенційними членами.

Однією із основних аксіом теорії європеїзації є ефективність використовуваних для розширення механізмів. Так, вважається незаперечним фактом, що для досягнення позитивного результату (тобто демократизації та проведення реформ, спрямованих на уніфікацію із ЄС) достатньо наявності цілісного підходу зі сторони ЄС та мінімального бажання співпрацювати зі сторони місцевих

еліт. Найбільшим козирем, яким володіє ЄС є, власне, його привабливість для третіх країн. Вважається, що перспектива членства є найсильнішим стимулом, за наявності котрого, рівень виконання вимог є досить високим. Демократизація та інші позитивні ефекти, що виникають, в результаті застосування описаного вище комплексу «вимога-стимул-імплементация» часто називають трансформаційною здатністю ЄС [3, 1]. Найважливішими для дослідників європеїзації є причини виникнення цих трансформаційних ефектів. В межах двох основних підходів – раціоналістичного та соціологічного – виникнення трансформаційного ефекту приписують, відповідно, або раціональним розрахункам, за яких всі за і проти прийняття тих чи інших європейських норм мають бути ретельно вивчені із точки зору їх «вигідності» для країни, або, так званому соціальному навчанню, за якого, прийняття норм та правил здійснюється виходячи із їх суб'єктивної «прийнятності» в універсальному розумінні та для конкретного суспільства.

ЄС використав Процес стабілізації та асоціація (ПСА) задля формалізації своїх відносин із західнобалканськими країнами та задля впровадження своєї програми вимог. Головною метою для країн, що приймають участь в Процесі стабілізації та асоціації, є підписання Угоди про асоціацію, укладення якої, в свою чергу, дозволяє подати заявку на вступ до ЄС. Таким чином, ПСА став основним засобом для стимулювання лояльних політиків до проведення необхідних реформ [2, 318].

Втім, в регіоні Західних Балкан існувала чимала кількість додаткових факторів, із якими потрібно було впоратись для досягнення позитивного результату. Свіжа пам'ять про жорстокі етнічні конфлікти разом з соціалістичним минулим балканських країн обумовили високий рівень міжетнічної напруженості, поганий стан економік, недорозвиненість політичних систем та всюдисущу корупцію. У зв'язку з цим європеїзаційне рівняння для західнобалканського регіону включило в себе чималу кількість змінних величин, які сильно та здебільшого негативно вплинули на весь процес.

Сьогоднішня Боснія і Герцеговина є надзвичайно складною країною з точки зору етно-конфесійного, політичного та економічного устрою. Всі названі вище проблеми, які притаманні всьому регіону Західних Балкан, в БІГ проявляються комплексно та особливо гостро. Саме через це, політика ЄС в Боснії завжди включала в себе багато елементів, а вплив ЄС поширювався на велику кількість сфер.

Від самого початку присутності ЄС в Боснії, було зрозуміло, що євроатлантична інтеграція є єдиним реально можливим шляхом май-

бутнього розвитку цієї країни. Втім, на післявоєнному етапі, що тривав із 1995 по 2000 рр. мова про можливість вступу Боснії до ЄС та НАТО ще не йшла. Було зрозуміло, що така перспектива може бути втілена в життя, однак, на той момент, не було розроблено жодного інструменту або проекту, спрямованого на її впровадження. Взагалі, в цей час, в рамках процесу повоєнної реконструкції БіГ, Європейський Союз виступав в якості єдиного гравця лише в окремих аспектах цього процесу. Так, наприклад, ЄС був найбільшим фінансовим донором післявоєнного відновлення Боснії, однак об'єднаного контингенту під стягом ЄС в рамках сил ІФОР та СФОР не існувало. Політична участь також залишалась на досить низькому рівні, адже провідну роль у всьому регіоні та в Боснії в той момент грали Сполучені Штати.

Різкі переми в європейській політиці в Боснії сталися в 1999-2000 рр. Їх можна пов'язати, перш за все, із процесом внутрішньої інтеграції, який мав місце в ЄС. Укладення Амстердамської угоди стало найсуттєвішим кроком, зробленим із часів Маастрихту. Ця угода консолидувала політику європейських держав в багатьох сферах, в тому числі, і в сфері Спільної зовнішньої та безпекової політики, впровадивши посаду Верховного представника із цих питань. Якщо брати ширший контекст, то на початку 2000-х років ситуація на Балканах потроху стабілізується, внаслідок чого США поступово знижують ступінь своєї присутності на півострові. Цьому посприяли також події 11 вересня 2001 р., які змусили американських державних діячів сконцентрувати свою увагу на інших регіонах. Так, ЄС став головним гравцем в Балканському регіоні та в Боснії і Герцеговині.

Запуск ПСА ознаменував початок нового етапу у відносинах між ЄС та БіГ. Після початку цього процесу, в 2003 р., ЄС вперше поклав на стіл головний козир, офіційно визнавши, що в майбутньому він бачить балканські країни в складі ЄС [3, 1]. Основним досвідом, на який спирався ЄС в Боснії та взагалі на Балканах, був досвід Східного розширення, адже за об'ємом перетворень, країни Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) є порівняно схожими на західнобалканські країни. Через це, дорожня мапа, запропонована ЄС в рамках підготовки до підписання Угоди про асоціацію, була майже ідентичною тій, яку використовували в 1990-х роках для країн ЦСЕ. У випадку із Боснією, прогрес в рамках ПСА був повільним і переговори щодо підписання Угоди почалися лише в 2005 р., а укладено її було в 2008 р. На додаток до звичайних умов, які в рамках ПСА висувують всім країнам, Боснія також отримала ряд додаткових політичних вимог, наприклад, співробітництво із Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії (МТКЮ).

Присутність ЄС в Боснії була дуже масштабною, особливо в першій половині 2000-х років. Цей період був насичений подіями та відносно ефективний з точки зору реформування країни, яке проходило під головуванням Офісу верховного представника (ОВП). Умовно можна виділити два основних напрямки, в яких ЄС проводив свою політику і в яких відігравав різні ролі: 1) повоєнна реконструкція країни; 2) європеїзація Боснії. В першому випадку ЄС був лише складовою частиною міжнародної спільноти, головним завданням котрої, була імплементація положень Дейтонської угоди та відбудова країни після війни. Що стосується другого напрямку, то в цьому випадку ЄС розглядав Боснію як країну-партнера та потенційного кандидата на членство та використовував стандартний набір європеїзаційних інструментів.

Саме в різноманітності завдань, що стоять перед ЄС в Боснії і полягає одна із головних особливостей цієї країни. В першій половині 2000-х років і пізніше два вищезгаданих напрямки діяльності ЄС дуже тісно переплітались, що в цілому підривало ефективність інструментів, використаних ЄС в БіГ. Справа в тому, що співпадіння завдань в рамках процесу повоєнної реконструкції та вимог, що входять до програми з розширення, призводить до того, що часто стає неможливими провести чіткий кордон між двома цими процесами.

ЄС неодноразово робив прогрес в рамках ПСА залежним від виконання тих чи інших умов, які ставили на порядок денний інститути, що представляють міжнародну спільноту, такі як ОВП. По-перше, це негативно впливає на ефективність використання механізму «умова-винагорода» для просування реформ. Якщо оперувати категоріями раціоналістичної моделі, можна сказати, що це призводить до дисбалансу в рамках раціональних розрахунків місцевих еліт з приводу вигідності інтеграції в ЄС, адже, додаючи нові умови, або «перетягуючи» їх з іншої сфери, ЄС, відповідно, збільшує валову адаптивну вартість всього процесу інтеграції. По-друге, в Боснії ЄС потрапив, можна сказати, до замкнутого кола міжнародного держбудівництва. На протязі значного періоду після підписання Дейтонської угоди, Боснія знаходилась під фактичним управлінням міжнародного протекторату, керованого ОВП. Сконцентрованість ОВП на досягненні результату багаторазово призводила до інтервенцій Верховних представників у внутрішні справи БіГ, через що значна частина місцевих політичних еліт виявилась усунутою від загальнодержавних процесів.

Приблизно в середині 2000-х років, коли ЄС перебрав на себе більшість функцій міжнародної спільноти, та коли основні проблеми післявоєнної реконструкції були вирішені, діяльність ЄС було

спрямовано на реформування БіГ. Основний акцент було зроблено на підвищенні ефективності функціонування державного апарату. Європейські політики зробили ставку на централізацію країни, як на найбільш дієвий інструмент для активізації процесу реформування та прискорення перемовин в рамках ПСА. Втім, той ступінь централізації влади в БіГ, який було закладено в Дейтонській системі був досить низьким. Через це, ОВП відігравав вирішальну роль, він був тією ланкою, що допомагала координувати дії двох складових частин держави, так званих ентитетів (Республіки Сербської та Федерації Босняків і Хорватів). Він нерідко міг нав'язувати свої рішення, замінюючи собою, таким чином, слабку на недієву центральну владу.

Втручання міжнародної адміністрації у справи країни та діяльність ОВП ставали дедалі деструктивнішими через відсторонення місцевих політиків від прийняття реальних рішень, що дозволяло їм уникати відповідальності. Задіяними в реформуванні країни були лише обмежені кола політичних еліт, які лояльно відносились до міжнародної присутності та були готові до беззастережного співробітництва із ЄС, НАТО та іншими організаціями, в той час як всі інші дуже часто випадали з цього процесу. В якості вирішення даної проблеми та задля підвищення ефективності державного апарату ЄС, в середині 2000-х років, було запропоновано програму трансформації процесів міжнародного миротворництва та післявоєнного відновлення в процес державного будівництва, який передбачав європеїзацію країни, тобто перехід до держбудівництва майбутнього члена ЄС. Цю програму було названо «перехід від Дейтона до Брюсселя», і центральну роль в ній було відведено саме місцевим акторам [1, 1914].

Передбачалось, що перехід влади до рук місцевих політичних еліт не буде супроводжуватись падінням рівня співробітництва з ЄС, адже він буде постійно надавати стимули, що залежатимуть від досягнення короткострокових цілей, і це допоможе поступово та безболісно впроваджувати реформи. (принцип орієнтирів). Однак, після 2006 р., із початком політичної кризи в Боснії та після того, як вплив Верховного представника було нівельовано, на виборах в обох ентитетах перемогли радикали. Мілорад Додік в Республіці Сербській та Харіс Сілайджич в Федерації БіГ вдалися до популістської риторики. Окрім критики політичних опонентів та використання націоналістичних гасел, їх кампанії було побудовано на критиці Дейтонської системи і ОВП. Так, замість прогнозованої консолідації задля досягнення спільної мети – європейської інтеграції, боснійські політичні сили навпаки почали дедалі більше ізолюватись одна від одної, що негативно вплинуло на рівень виконання вимог ЄС.

Підписання Угоди про асоціацію 16 червня 2008 р. та скасування візового режиму із ЄС стали найбільшими досягненнями Боснії і Герцеговини на її шляху до Європи. Незважаючи на це, починаючи із 2006 р., країна перебувала в стані політичної невизначеності, що супроводжувалась регулярними провальними спробами реформувати конституцію та державний устрій БіГ. Підписання Угоди про асоціацію та скасування віз були скоріше символічними актами зі сторони ЄС, тому що реальний прогрес в області проведення структурних реформ закінчився в країні ще в середині 2000-х років із проведенням військової реформи та спробою провести реформу поліції. На парламентських виборах 2010 р. знову більшість набрали популісти, що спекулювали на націоналістичних темах, тож про примирення та співпрацю, які були одними з головних цілей ЄС не тільки в Боснії, а й у всьому регіоні, і до сьогодні не може йти мови.

Щороку Європейська Комісія приймає так званий «Пакет з розширення», в який входять документи, що регламентуватимуть політику ЄС в сфері розширення на найближчий рік та які фіксують ті зміни, що сталися за останній рік. Одним з типів документів, що розробляються в рамках даного пакету, є «Звіти про прогрес». Такі звіти включають інформацію щодо успіху, який досягла кожна окрема країна-кандидат (або потенційний кандидат) на членство в ЄС, в кожній окремо взятій сфері реформування. Прогрес, якого Боснія досягла за останні п'ять років (тобто з 2008 р. – року укладення Угоди про асоціацію), був оцінений як незадовільний. Практично щодо кожної з трьох основних сфер – політичні критерії, економічні критерії та стандарти ЄС, Єврокомісія послідовно доповідала, що потрібно прикладати додаткові зусилля, адже «жодного прогресу» або лише «обмежений прогрес» [7] було досягнуто.

Діючий Верховний представник Валентин Інцко наприкінці 2013 р. в своїй доповіді перед РБ ООН відкрито визнав, що боснійські політики не зуміли досягти серйозного прогресу на шляху Євроатлантичної інтеграції. Він зауважив також, що серед найбільш деструктивних для процесу інтеграції факторів є постійні погрози відокремлення, які лунають зі сторони керівництва Республіки Сербської, та затяжна урядова криза в Федерації БіГ [5]. Отже, на сьогодні, Боснія все ще залишається однією з найбільш повільних, з точки зору інтеграції в ЄС, країн в регіоні. Через те що офіційні перемовини щодо вступу досі не почались, Боснія продовжує носити аморфний титул потенційного кандидату. Де факто в даний момент відносини між Боснією і Герцеговиною та ЄС зайшли в глухий кут, рівень виконання інтеграційних вимог залишається стабільно

низьким, а країна перебуває в затяжній політичній кризі. За словами Н. Тсіфакіса: «Історія еволюції політики ЄС по відношенню до Боснії є зразком того, що станеться, якщо майже нічого не буде працювати настільки ефективно, як у випадку із країнами, які приєдналися до ЄС в 2004 та 2007 рр. Європеїзаційний підхід в багатьох важливих аспектах провалився і не приніс країні відчутних змін» [8, 137].

Висновки

Обидва основних теоретичних підходи, які існують в рамках теорії європеїзації (раціоналістичний та соціологічний) надають хороші пояснення причин невиконання Боснією вимог ЄС. Використання раціоналістичної моделі зовнішніх ініціатив показує, що елемент «умова-винагорода» європейської політики в Боснії страждає від нестачі декількох важливих рис, таких як: визначеність, надійність та відчутність розміру винагороди. Ці риси, так само як невизначеність щодо намірів політичних лідерів інших державотворчих народів вплинули на раціональні розрахунки боснійських політичних еліт та фактично підірвали виконання ними вимог ЄС.

Соціологічний підхід, в рамках якого відповідність вимог ЄС до національної ідентичності розглядається як вирішальний фактор, також отримав підтвердження в боснійському випадку. Велика кількість вимог ЄС, в тому числі, наступ на сербське самоврядування, гарантоване Дейтонською угодою, прагнення реформувати конституцію, вимога співпраці із Гаазьким трибуналом таке інше, несуть в собі пряму загрозу підвалинам національної ідентичності боснійських народів. А згідно моделі соціального навчання, прийняті та імplementовані можуть бути лише ті норми та правила, які не суперечать внутрішнім моральним та іншим засадам суспільства, закладеним в національній ідентичності. До того ж, в постконфліктних умовах, важливість названих вище факторів зростає в рази і несе в собі суттєву загрозу політичній стабільності.

Отже, причини провалу політики розширення ЄС в Боснії і Герцеговині є різноманітними. Частково ці причини полягають в слабкості політики ЄС в регіоні Західних Балкан, в його нездатності пристосувати свій підхід до складної внутрішньополітичної ситуації та неможливості надати чітку та надійну гарантію членства в принаймні середньостроковій перспективі. Якщо розглядати перспективу європейської інтеграції Боснії, приймаючи до уваги, що конституційна реформа в широкому сенсі не відбудеться в найближчому майбутньому, ефективність та взагалі реальність будь-яких позитивних зрушень в напрямку ЄС залишається маловірогідною. Глибина політичної кризи в Боснії на сьогодні є очевидно, адже навіть ЄС та ОВП констатують це на офіційному рівні. Саме тому конституційна реформа

має залишатись найпріоритетнішою проблемою для європейських політиків, якщо вони не хочуть остаточно заблукати в лабіринтах боснійської внутрішньої політики. Однак самі засади європейського підходу до даної проблеми та можливі шляхи її вирішення мають бути переглянуті.

Бібліографічний список:

1. Aybet G. From Dayton to Brussels: The Impact of EU and NATO Conditionality on State-Building in Bosnia and Herzegovina / Gülnur Aybet, Florian Bieber // Europe-Asia Studies. – December 2011. – Vol. 63, № 10. – P. 1911-1937.
2. Belloni R. European integration and the Western Balkans: lessons, prospects and obstacles / Roberto Belloni // Journal of Balkan and Near Eastern Studies. – September 2009. – Vol. 11, № 3. – P. 313-331.
3. Börzel T. Good Governance and Bad Neighbours. The End of Transformative Power Europe? / Tanja Börzel, Vera van Hüllen // Kolleg-Forscherguppe (KFG) Working Paper Series. – 2011. – № 35. – 19 p.
4. Juncos A. E. Member State-Building Versus Peace-building: The Contradictions of EU State-building in Bosnia and Herzegovina / Ana E. Juncos // East European Politics. – 2012. – Vol. 28, № 1. – P. 58-75.
5. Junkic E. Inzko Laments Bosnia's Stagnation in UN Report / Elvira M. Junkic // Balkan Insight. – 13 November 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.balkaninsight.com/en/article/bosnia-stagnation-worries-international-community-representative-3>
6. Schimmelfennig F. Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe / Frank Schimmelfennig, Ulrich Sedelmeier // Journal of European Public Policy. – 2004. – Vol. 11, № 4. – P. 669-687.
7. Strategy and Progress Reports // Офіційний сайт Європейської Комісії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/countries/strategy-and-progress-report/index_en.htm
8. Tzifakis N. Bosnia's Slow Europeanisation / Nikolaos Tzifakis // Perspective on European Politics and Society. – 2012. – Vol. 13, № 2. – P. 131-148.

Статья посвящена проблеме развития отношений Европейского Союза и Боснии и Герцеговины в период с 1995 года. В ней рассмотрены основные положения, на которых базируется политика ЕС по отношению к третьим странам. Опираясь на положения теории европеизации, автор анализирует конкретные результаты, которых ЕС достиг в Боснии. Оценивая результаты государственного строительства, за более чем 15 лет присутствия ЕС в Боснии и Герцеговине, автор приходит к выводу, что они являются неудовлетворительными. По мнению автора, внутренние социальные, политические и экономические трудности, а также непоследовательность

політики ЄС, являються головними причинами общей неефективности внешнеполитических механізмів ЄС в Боснії.

Present article deals with the problem of the evolution of relations between the European Union and Bosnia and Herzegovina since 1995. Main guidelines, upon which the policy of the EU towards third countries is based are examined. Drawing on the provisions of the Europeanization theory, the author provides analyses of the concrete results which were achieved by the EU in Bosnia. Giving his assessment of the results of the state-building process in Bosnia which lasted for more than 15 years and which was accompanied by the EU presence, the author concludes that they are unsatisfactory. In his opinion, internal social, political and economic difficulties of the postwar period together with the inconsistency of the EU policy represent principal reasons of the general inefficiency of the external political mechanisms used by the EU in Bosnia.

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2014

УДК 327:94(81)“2010/2014”

Вакарчук К. В., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА БРАЗИЛІЇ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ Д. РУССЕФФ

В статті проаналізовано основні засади та принципи зовнішньої політики Бразилії, окреслено її нові вектори розвитку в період правління президента Д. Руссефф. Виділено основні напрями зовнішньої політики на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Розглянуто співробітництво з країнами Латинської Америки, США, країнами-учасниками БРІКС, Європейського Союзу.

Прихід до влади у 2010 році нового президента країни Бразилії Д. Руссефф, явилось подією значимою, як в самій країні, так і поза її межами. Адже, прихід до влади нової команди, завжди означає зміну, як внутрішньої політики держави, так і зовнішньої. Не дивлячись на те, що новий президент Бразилії являвся продовжувачем ідей Луліди Сілви, президента Бразилії з 2003 по 2010 роки, все таки, що стосується питань зовнішньої політики Д. Руссефф проявила певну самостійність, та кинула виклик багатьом державам світу, заявляючи про себе як сильного та незалежного гравця на міжнародній арені.

Отже, метою даної статті стане розгляд зовнішньої політики Бразилії з 2010 по 2014 роки. Взагалі, розвиток політичних подій

на Латиноамериканському континенті привертає увагу багатьох науковців та вчених всього світу. Однак, в Україні, майже, відсутні наукові школи латиноамериканістів та дослідників іberoамериканського світу, як наслідок, недостатня кількість літератури з даного питання та брак, саме наукової інформації. В Російській Федерації ситуація краща, дослідженнями країнами Латинської Америки займаються провідні наукові установи, зокрема Інститут Латинської Америки при РАН та різноманітні науково-дослідні організації. Заслужують увагу, роботи таких вчених, як А. Глінкін, З. Івановський Б. Мартинова, Л. Окунева, П. Яковлев та ін.

Останні роки Бразилія позиціонує себе не тільки в ролі регіонального лідера, але гучно заявляє про себе на міжнародній політичній арені. Претендуючи на почесне місце серед провідних країн світу, саме ця держава-гігант потребує більш ґрунтовних досліджень та написання наукових робіт різних науковців та дослідників, що привело б до появи в вітчизняній науці більшої кількості фахівців, які б займалися вивченням цих питань.

Можна виділити декілька напрямків у зовнішній політиці президента країни Д. Руссефф. Перший напрямок – формування регіонального консенсусу по глобальним проблемам на основі створення загального стабільного політичного та економічного простору в Південній Америці. Другий – розвиток відносин з США таким чином, щоб координувати дії щодо вирішення регіональних проблем і уникнути зіткнення інтересів двох найбільших країн Західної півкулі. Третій – участь у багатосторонніх міжнародних організаціях, де Бразилія може відстоювати свої інтереси та інтереси інших зростаючих держав і країн, що розвиваються [4].

Також, можна відмітити, що політика багатополарності, що лягла в основу нової адміністрації Д. Руссефф, стала пошуком нових партнерів в Азіатсько-тихоокеанському регіоні, Європейському Союзі, Африканському континенті, формуючи так звану ось глобального півдня, та окремо можна виділити співпрацю з країнами в рамках міжнародного об'єднання країн групи БРІКС.

Але, першочерговими завданнями нового президента стало продовження процесів інтеграції на латиноамериканському континенті.

Саме Д. Руссефф продовжила раніше розпочаті процеси інтеграції на континенті, і саме утвердження Бразилії в ролі регіонального лідера викликає багато суперечок та дискусій, як серед зарубіжних вчених, так і безпосередньо серед глав держав багатьох латиноамериканських країн. Втім, історично склалося, що роль лідера в регіоні належала тривалий час Аргентині, але поступово, ця країна почала втрачати свої

позиції. Не дивлячись на тривале протиборство Аргентини та Бразилії за вплив в регіоні, сьогодні в сучасних доктринах і концепціях національної безпеки ані Бразилія, ані Аргентина вже не розглядають один одного противниками. Адже економічні показники Бразилії, говорять самі про себе, тому і в рамках МЕРКОСУР, Аргентина поступилася своїм місцем лідера в регіоні, зайнявши другу позицію.

Головною метою і завданням нової адміністрації Бразилії є згуртування південноамериканських держав, поглиблення двосторонніх відносин з сусідніми країнами і формування ефективних регіональних інститутів, здатних підсилити доцентрові тенденції [4]. Бразилія вже давно претендувала на роль регіонального лідера, і вона йде до наміченої мети, заохочуючи створення різних інтеграційних об'єднань, таких як МЕРКОСУР, УНАСУР, Союз південноамериканських націй і т.д. Також, Бразилія намагається займати вагомую роль в цих організаціях, тим самим, поступово витісняючи США і ряд латиноамериканських країн.

За останні 15 років, коли Бразилія почала заявляти про себе, як державу, з якою потрібно рахуватися на міжнародній політичній арені, відносини між США та Бразилією склалися по-різному. Щодо відносин з США, то це стратегія так званих глобальних партнерських відносин, започаткованою ще Л. Сілвою стала продовження політики нового президента Д. Руссеффа.

Після обрання президента США Б. Обами, ним було заявлено про переважання відносин з південним сусідом та – про початок нової ери відносин з країнами Латинської Америки. В 2011 році Б. Обама відвідав ряд країн Латинської Америки, у тому числі і Бразилію, на протязі того ж року було підписано ряд угод, проведено ряд діалогів на найвищому рівні, стосовно економічного, стратегічного, енергетичного та глобального партнерства [5]. Президент Бразилії Д. Руссеффа заявляла про підвищення ролі її країни в світовій політиці, підняття престижу на міжнародній арені та впливу на прийняття глобальних рішень. В свою чергу Б. Обама робив ставку на поглиблені та співпраці в економічній галузі.

Зворотній візит був запланований на жовтень 2013 р., тобто президент Бразилії повинна була відвідати США. Однак, стався непередбачуваний в історії відносин цих двох країн прецедент, пов'язаний зі шпіонажем американських спецслужб. Президентом Бразилії Д. Руссеффа було відмовлено в офіційному візиті президенту США Б. Обамі, котрий був запланований на жовтень 2013 року. Саме цей прецедент, з'явився відправною точкою, і ще більше загострив розбіжності з багатьох питань США та Бразилії. Бразилія розглядає даний факт, як загрозу суверенітету своєї держави.

Також Д. Руссефф не підтримала США щодо ведення санкцій проти розробки ядерної програми Ірану, що призвело до погіршення відносин США та Бразилії. Адже, глава Бразилії, заявила, що буде позиціонувати себе на міжнародній арені, як країна, що веде самостійну правозахисну політику.

Однак не дивлячись на все, між двома державами зберігаються динамічні відносини, проте, їм поки не вдається домогтися декларованого стратегічного партнерства. Основні розбіжності і амбіції дають про себе знати в сфері геополітики. Бразилії не вдається домогтися однозначної підтримки з боку США і призначення її кандидатури на місце постійного члена Ради безпеки ООН. У зв'язку з деяким послабленням позицій США Бразилія грає все більш самостійну і активну роль в Західній півкулі, особливо в організаціях, де не представлені Сполучені Штати, в першу чергу, в Союзі південноамериканських націй (УНАСУР), і Співтоваристві країн Латинської Америки і Карибського басейну (CELAC)[1].

Йде також активна співпраця з країнами, що входять до групи БРІКС, в азіатсько-тихоокеанському напрямку Бразилія проводить послідовну політику в економічній сфері, особливо з Китаєм. Бразилія першою серед латиноамериканських держав встановила з Китаєм всеосяжні стратегічні партнерські відносини, при цьому обидві країни розглядають один одного, як важливих партнерів по співпраці та взаємодії по лінії Південь-Південь. Відносини між Китаєм та Бразилією базуються на так званій концепції «win-win», логіка такої концепції припускає збалансованість торгових та економічних обмінів. У квітні 2010 р в бразильській столиці лідери двох країн схвалили план дій на найближчі п'ять років, який передбачав поглиблення співробітництва в сфері торгівлі і енергетики.

В квітні 2011 року Д. Руссефф відвідала Китай, з метою поглиблення зв'язків, потіснивши США та Аргентину, і ставши головним торговим партнером Бразилії.

25 квітня 2014 року глава МЗС КНР відвідав Бразилію, де провів переговори з президентом країни Д. Руссефф і міністром закордонних справ Л. Фігейреду. В ході зустрічі оголошувалося створення форуму «Китай – Спільнота латиноамериканських і карибських держав (CELAC)». Крім того, передбачається, що на бразильському саміті буде створено Банк розвитку БРІКС із статутним капіталом в 50 млрд. доларів. В ході зустрічі обговорювалося питання можливої співпраці в галузі захисту електронних комунікацій Бразилії та Союзу південноамериканських націй (UNASUR) від вторгнення іноземних спецслужб – в першу чергу Агентства національної безпеки США,

оскільки тема гучних викриттів Е. Сноудена досі залишається болючою і резонансною для бразильців. Не зайвим буде підкреслити, що з 2010 р КНР – пріоритетний торговий партнер Бразилії і обидві сторони налаштовані на збільшення товарообігу[5].

Таким чином, шукаючи нових партнерів у інвестиційних та економічних проектах для своєї країни Д. Руссефф віддала перевагу Китаю.

В рамках БРІКС Бразилія тісно співпрацює з Індією, ця країна також являється крупним торговельним партнером Бразилії. Звісно співпраця не така масштабна як з Китаєм, однак з цією країною є багато спільного. Питання подолання бідності, в обох країнах стоїть дуже гостро, співпраця ведеться в науковій, культурній сферах. Вагому роль у розвитку двосторонніх зв'язків відіграють різноманітні спільні проекти, щодо розвитку високих технологій, біо- і нанотехнологій, освоєння космічного простору

Вагому роль у розвитку двосторонніх зв'язків відіграє співпраця в сфері науки, освіти і високих технологій: інформатика, біо- і нанотехнології, освоєння космічного простору. Так, в рамках бразильської урядової програми «Наука без кордонів» спеціально передбачено партнерство з університетами і дослідницькими центрами Індії.

Активна співпраця ведеться і у напрямку Африканських країн, зокрема з ПАР, адже у 2011 році, ця країна вперше стала повноправним учасником організації БРІКС, представляючи Африканський континент. Контакти Бразилії та ПАР помітно охоплюють тільки торгівлю, але й інші сфери міждержавного співробітництва, зокрема інвестиційні проекти, наука і освіта, дипломатичну діяльність. Представники двох країн тісно взаємодіють в ключових багатосторонніх організаціях, і на різних міжнародних діалогових майданчиках, де обговорюються актуальні питання глобального розвитку: перебудова економічного порядку, боротьба з голодом, зміна клімату, подолання наслідків світової фінансової кризи, розширення співробітництва по лінії Південь – Південь. У багатьох випадках делегації Бразилії та Південної Африки виступають з узгоджених позицій, нерідко прагнуть говорити від імені своїх континентів. По суті, Бразилія і Преторія, діючи спільно, претендують на роль виразників інтересів більшості розвиваються латиноамериканських і африканських країн[7].

Що стосується Російської Федерації, то в останні роки відносини між цими країнами розвиваються досить динамічно, ґрунтуються на так званій концепції взаємного доповнення. Адже Бразилія, є крупним поставником своїх товарів та продуктів на ринок Росії, ці країни пов'язують тісні торговельно-економічні відносини. Звісно існують

різноманітні проекти у сфері науки та освіти, культури та спорту, Росія проявляє інтерес до різних розробок Бразилії в енергетиці, оборонні та безпеці.

З 12 по 14 грудня 2012 року відбувся офіційний візит Д. Руссефф в Росію. За підсумками переговорів з президентом В. В. Путіним і прем'єр-міністром Д. А. Медведева були підписані декілька документів під назвою «Подальші кроки з виконання Плану дій стратегічного партнерства між Російською Федерацією та Федеративною Республікою Бразилія», і пакет документів про взаємодію в самих різних сферах – угоду про військове співробітництво; меморандум про взаєморозуміння між міністерством економічного розвитку РФ і міністерствами закордонних справ, науки, технологій та інновацій і зовнішньої торгівлі Бразилії; план проведення політичних консультацій між міністерствами закордонних справ; контракт про основні умови постачання вертольотів Ка-62 і т.д.[2].

Не залишила Д.Руссефф і без уваги країни ЄС, ще у 2007 році Бразилія першою з латиноамериканських країн встановила відносини з Європейським союзом, які трансформувалися згодом у регулярні консультації на вищому рівні з актуальних міжнародних питань. Багато в чому схожі аналогії з Європейським союзом, можна простежити в політичних інтеграційних процесах латиноамериканських країн, на прикладі УНАСУР.

Офіційний візит в Іспанію Д. Руссефф проходив 16-17 листопада 2012 року на базі XXII Іberoамериканського саміту, де проходили переговори, направлені на активізацію економічної співпраці, забезпечення стійкого росту обох країн, покращення міграційної політики та ін.

11-12 грудня відбувся офіційний візит президента Франції Ф. Олланда та Д. Руссефф. Президенти обох країн займають спільну позицію по багатьом ключовим питанням розвитку держави, тому що представляють інтереси соціалістичних партій. Основним напрямком бразильсько-французького співробітництва являється сфера оборони, також були підписані угоди про взаємодію у випадку виникнення надзвичайних ситуацій, декларація про співробітництво у сфері науки, та реалізація спільного проекту по використанню сонячної енергії.

Таким чином, зовнішня політика Бразилії в період правління Д. Руссефф стала більш амбіційною, наступальною і повномасштабною. Руссефф заявила про намір забезпечити собі постійне місце в розширеній Раді Безпеки ООН, розширити права голосу для себе та інших латиноамериканських країн у Світовому банку і Міжнародному валютному фонді. Щодо інших країн сусідів Бразилії, то вона провадить

активну політику втручання. Бразилія позиціонує себе на міжнародній арені, як країна з самостійним зовнішньополітичним курсом, з виробленням і прийняттям важливих політичних рішень, проведення заходів світового масштабу, чемпіонат світу з футболу в 2014 році, Олімпійські ігри в 2016 році, участь у різних самітах тощо.

Сьогодні, Д. Руссефф, активно просуває інтереси Бразилії на глобальному рівні, вступаючи і приймаючи участь у різноманітних міжнародних організаціях, у вирішенні питань світового масштабу часто обирає самостійну позицію. Звісно, Бразилія не явилась виключенням у позиціюванні себе в ролі регіонального лідера на Латиноамериканському континенті, і бере активну участь в інтеграційних процесах в регіоні. Активізувавши, свій політичний та економічний потенціал, Бразилія стала учасником ряду міжнародних самітів, симпозіумів, і об'єднань як регіонального, так і глобального характеру. На регіональному рівні Бразилія одну з головних ролей грає в організації МЕРКОСУР і УНАСУР, південноамериканського економіко-політичного об'єднання, входить до Співтовариства ібероамериканських країн, Організацію Американських держав. На глобальному рівні входить в багатосторонні об'єднання, це «Група Двадцяти», БРІКС, також є членом ООН, СОТ, та ін.

Бібліографічний список:

1. Ивановский З. Бразилия и США: сотрудничество и соперничество. Латиноамериканская панорама [Електронний ресурс] / З. Ивановский. – Режим доступу : <http://www.ilaran.ru/?n=810>
2. Ивановский З. Европейский вектор внешней политики Бразилии. Латиноамериканская панорама [Електронний ресурс] / З. Ивановский. – Режим доступу : <http://www.ilaran.ru/?n=853>
3. Лосев А. Активизация сотрудничества между Латинской Америкой и Китаем. Латиноамериканская панорама [Електронний ресурс] / А. Лосев. – Режим доступу : <http://www.ilaran.ru/?n=937>
4. Шаклеина Т. Современный мировой порядок: на пороге нового этапа развития? Перспективы [Електронний ресурс] / Т. Шаклеина. – Режим доступу : http://perspektivy.info/oikumena/vector/sovremennyj_mirovoj_poradok_na_poroge_novogo_etapa_razvitiya_2013-04-08.htm
5. Яковлев П. Латиноамериканская политика Б. Обамы (по итогам поездки в Бразилию, Чили и Сальвадор). Перспективы [Електронний ресурс] / П. Яковлев. – Режим доступу : http://www.perspektivy.info/book/latinoamerikanskaja_politika_b_obamy_po_itogam_pojezdki_v_braziliju_chili_i_salvador_2011-03-28.htm
6. Яковлев П. Бразилия Дилмы Руссефф: преемственность и перемены в международных делах. Перспективы [Електронний ресурс] /

П. Яковлев. – Режим доступа : http://perspektivy.info/oikumena/amerika/brazilija_dilmy_russeff_prejemstvennost_i_peremeny_v_mezhdunarodnyh_delah_2011-05-19.htm

7. Яковлев П. От БРИК к БРИКС: тенденции двусторонних отношений. Перспективы [Электронный ресурс] // П. Яковлев. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/rus/desk/ot_brik_k_briks_tendencii_dvustoronnih_otnoshenij_2011-11-21.htm

В статье проанализированы основные принципы внешней политики Бразилии, определены новые векторы ее развития в период правления президента Д. Руссефф. Выделены основные направления внешней политики на локальном, региональном и глобальном уровнях. Рассмотрено сотрудничество со странами Латинской Америки, США, странами-участниками БРИКС, Европейского Союза.

The article analyzes the basic principles for the foreign policy of Brazil, determined its new vectors of direction during the reign of President D. Rousseff. The basic directions of foreign policy are selected at the local, regional and global levels. The cooperation is considered with Latin America, United States, participating countries of BRICS, the European Union.

Стаття надійшла до редколегії 19.09.2014

УДК 323.2(519)

Кан Д. С., КНЛУ

КОРЕЙСКАЯ ПРОБЛЕМА И ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

В данной статье проводится анализ интеграционных процессов в Северо-Восточной Азии и причин их возникновения. Также определяется роль взаимоотношений между Северной и Южной Кореей в развитии мировых интеграционных процессов. В статье раскрываются характеристики политических курсов лидеров КНДР и Южной Кореи, а также изменения в развитии отношений между Севером и Югом. Помимо этого, в работе детально раскрыты недостатки политических курсов президентов РК по вопросу объединения и курс нынешнего президента Пак Кын Хе. Вместе с тем, определены перспективы дальнейшего развития межкорейских отношений и основные направления политики нынешних президентов.

Корейская проблема в своей историко-политической ретроспективе тесно связана с противостоянием двух систем в мировом масштабе.

Проблема до сих пор остается актуальной, так как сложное переплетение разновекторных международных интересов и тенденций наряду с внутривнутриполитическими особенностями развития двух корейских государств, создавало и создает опасность возобновления военного конфликта на Корейском полуострове, который непосредственно влияет на обеспечение мира и безопасности, прежде всего в Северо-Восточной Азии. В начале 21-го века в связи с интеграционными процессами, происходящими в мире, появились перспективы мирного решения корейской проблемы. Однако геостратегическая обстановка не изменилась, а это означает, что эту проблему силами только самих корейцев решить сложно, но по-прежнему их роль велика, несмотря на значительные перемены, происходящие в системе мировых международных отношений.

Как известно, сегодня главной тенденцией формирования современного мирового порядка является глобализация. При этом процесс глобализации по мнению ученых Кулинич М. А., Щергина С. А., Чой Канг, Городня Н., Jong-Yan Bae, Chang Ju Moon характеризуется многополярностью и высоким уровнем взаимозависимости. И главной силой, которая формирует основной вектор процесса глобализации является интеграция. [1, с. 226]. Каковы же причины появления такой тенденции?

После окончания эры биполярности и наступления эры глобализации мировое сообщество столкнулось с новыми проблемами такого плана как терроризм, нападение на демилитаризованные страны, проблемы защиты окружающей среды, ядерная безопасность и т.д. Все эти факторы говорят о том, что мировое сообщество становится все более взаимозависимым, как по экономическим, так по политическим и другим причинам. Кроме того необходимо подчеркнуть, что сильно изменилось соотношение между различными регионами планеты.

В XXI веке Азиатско-Тихоокеанский регион и особенно Северо-Восточная Азия, несмотря на имеющиеся объективные трудности и проблемы, превращается в реальный центр мирового политического, финансового и экономического влияния. Иными словами, становится одним из глобальных полюсов постбиполярного мирового порядка. По мнению множества ученых, взаимоотношение между странами этого региона в XXI веке во многом будет определять общую ситуацию интеграционных процессов в мире.

События последних лет показали, что ни одна страна, ни один регион не защищен от нетрадиционных угроз, и решение таких вопросов как ядерная проблема Северной Кореи также невозможно

решить без многостороннего сотрудничества разных стран. Нельзя говорить об отсутствии попыток многостороннего сотрудничества различных стран, однако все они носили неорганизованный, непостоянный характер и в целом не имеют под собой институциональной нормативной основы [5, с.330]. В связи с тем, что шестисторонние (США, КНР, РФ, Япония, РК, КНДР) переговоры не принесли желаемых результатов, важным и значащим фактором решения ядерной проблемы Северной Кореи становятся состояние взаимоотношений между двумя корейскими странами.

Северо-Восточная Азия является жизненно важным регионом с точки зрения национальных интересов ведущих стран мира. Здесь особенно тесно переплетены стратегические интересы США, Японии, Китая, России, Корейской Народно-Демократической Республики (КНДР) и Республики Корея (РК). Поэтому неудивительно, что интеграционные процессы, которые происходят в этом регионе, активно влияют на формирование глобального политического и экономического содружества.

Республика Корея с давних пор активно поддерживает курс, направленный на создание содружества стран Северо-Восточной Азии. Ещё в 2003 году президент Но Му Хён предложил проект создания стран СВА. И даже КНДР понимает, что без интеграционных процессов невозможен дальнейший прогресс стран. Вместе с тем, у стран Северо-Восточной Азии существуют причины, которые сдерживают динамику интеграционных процессов:

- обострение борьбы за региональное лидерство между США, Китаем и Японией;
- приграничные проблемы и вопросы спорных территорий;
- проблема разделенной нации (Корея, Китай, Тайвань);
- наращивание военной мощи Китая, Японией, Россией, ядерная проблема КНДР и т.д.

Безусловно, существуют и благоприятные факторы, влияющие на рост динамики интеграционных процессов, такие как:

- высокие темпы роста экономики;
- емкий рынок высоких технологий;
- наличие самых больших в мире инвестиционных ресурсов;
- относительно дешевый человеческий ресурс.

Данные факторы объективно притягивают взоры многих стран к этому региону. Страны, входящие в Северо-Восточную Азию – прежде всего, Китайская Народная Республика, Российская Федерация, Корейская Народно-Демократическая Республика, Республика Корея, Япония и Тайвань – все больше и больше осознают необходимость

создания содружества стран региона в области безопасности, экономики, культуры и защиты окружающей среды.

События последних лет показывают, что на рост динамики интеграционных процессов Северо-Восточной Азии в большой степени влияют межкорейские отношения и обстановка на корейском полуострове. Последняя, в свою очередь, во многом определяется политическими курсами лидеров Республики Корея и Корейской Народно-Демократической Республики.

Таким образом, для оценки динамики роста интеграционных процессов в Северо-Восточной Азии и стабильности региона в целом необходим анализ политических курсов лидеров стран корейского полуострова, а также отношений между этими странами.

Анализ политических курсов президентов Республики Корея показывает, что с приходом нового президента изменения касаются и политического курса относительно Северной Кореи. Так, президенты Но Му Хен и Ким Дже Дюн проводили политику «солнечного луча», президент Ли Мён Бак – жесткую прагматическую политику, в которой раскритиковал политический курс предыдущих президентов относительно стратегий объединения, а также стратегию отношения к Северной Корее.

По мнению профессора Сеульского национального университета Пак Се Иля, предшествовавшими Ли Мен Баку правительствами не была разработана надлежащая политика объединения, в следствии чего они не сумели создать благополучную почву и атмосферу для объединения. За последние тридцать лет были допущены три стратегические ошибки, которые за последнее десятилетие явно «высветились». Какие же ошибки были допущены? [2, с.20-27]

1. Была определена только политика по отношению к КНДР, но стратегия объединения так и не была разработана надлежащим образом. Вследствие этого, велись дискуссии о том, как «ублажать» Северную Корею, но так и не были избраны пути к объединению страны.

2. Не была разработана стратегия внешнеполитического курса по отношению к четырем великим державам (США, КНР, Россия, Япония) касательно объединения.

3. Не было четкого плана работы с гражданами КНДР.

Пропаганда среди населения Республики Корея относительно значения и пользы объединения велась на недостаточном уровне. В качестве аргумента против объединения приводились чрезмерные расходы, которые могли возникнуть в результате объединения на примере Германии. Временами правительства РК вводили «табу» даже

на обсуждение принципов объединения под началом РК (по южнокорейскому сценарию). Согласно опросам относительно объединения в результате такой политики число сторонников этого процесса в РК снизилось с 91,6% в 1994 году до 63,8% в 2007 году.

Таким образом, многие считают, что политика «солнечного луча» потерпела крах, задаваясь вопросом, почему так и не была разработана политика объединения страны.

Согласно одной из гипотез, стратегический курс по отношению к Северной Корее использовался политиками Южной Кореи лишь как инструмент влияния на внутривнутриполитический курс РК. Одним словом, это была популистская политика, которая привела к усилению военного потенциала Северной Кореи и потере доверия народа Южной Кореи в вопросе объединения страны.

Политический курс по отношению к Северной Корее порой принимался вопреки действующей конституции, без обсуждения с широким кругом специалистов, без проведения народного референдума, без учета мнений оппозиционных партий. Необходимо отметить, что каждый президент, в свою очередь, показывает свое – в некоторых случаях кардинально отличающееся от курса предыдущих президентов – видение вопроса объединения и политики по отношению к Северной Корее.

Прагматический политический курс президента Ли Мен Бака также не принес нужных результатов и даже наоборот резко обострил отношения между Югом и Севером. За период правления президента Ли Мен Бака КНДР успешно провела испытания ядерного вооружения и запуск ракет.

Таким образом, не имея четкой стратегии объединения, Республика Корея металась между политикой «солнечного луча» и «давления».

Какова же политика победившей на последних выборах президента Республики Корея Пак Кын Хе? Прежде всего, это политика взаимного доверия на основе прочного, стабильного мира, которая является базисом для мирного воссоединения страны.

На встрече с членами Консультативного Совета по мирному и демократическому объединению Кореи президент Пак Кын Хе заявила, что основой для мира и процветания на Корейском полуострове должны стать межкорейские отношения на основе здравого смысла и международных норм. Для этого необходимо выйти из заколдованного круга прежних отношений, в которых за провокациями следовало оказание помощи. Вместе с тем, президент подчеркнула, что Республика Корея будет решительно отвечать на северокорейские провокации, однако если Пхеньян пойдет по пути денуклеаризации и совместного развития

Юга и Севера, то Республика Корея готова оказать Северной Корее активную помощь вместе с мировым сообществом. Проблема разделенного корейского этноса приобретает действительно глобальный характер. Решение её становится задачей современности и по мнению президента Пак Гын Хе, формы реализации могут быть различными, главное, чтобы они не носили конфронтационный характер, а цель едина – объединение корейского народа, решение его насущных проблем жизнеустройства, защита кровных интересов.

Исходя из вышеперечисленного политика президента Пак по отношению к Северной Корее построена на четырех основных принципах:

1. Стабильные отношения между Югом и Севером на основе взаимного доверия.
2. Укрепление инфраструктуры воссоединения.
3. Стабилизация мирных отношений на длительный период.
4. Мирное воссоединение Кореи и мирное сотрудничество в Северо-Восточной Азии.

В своей лекции в университете Циньхуа (КНР) президент Пак говорила о необходимости создать «новый корейский полуостров», который должен внести вклад в стабильное развитие Северо-Восточной Азии, что, в свою очередь, поможет ей стать новой движущей силой развития мира.

По мнению Пак Кын Хе, для достижения этой цели, в первую очередь, должна быть решена ядерная проблема Северной Кореи, чтобы КНДР стала ответственным членом мирового сообщества. [3, 11с.]

Вместе с тем, президент Пак четко понимает, что для проведения последовательной и эффективной северокорейской политики необходимы единство, сплоченность и поддержка южнокорейских граждан.

Совершенно очевидно, что «северная» политика президента Пак – это политика сотрудничества и доверия на основе прочного, стабильного мира и денуклеаризации Корейского полуострова.

Какой же политический курс выдвигает КНДР по отношению к Республике Корея? Недавние события, такие как потопление южнокорейского корвета, артобстрел острова Ёнпхендо, запуск ракеты Инха-2, 3, третьи испытания ядерного оружия говорят о том, что политика КНДР – это политика силового давления и на сегодняшний день неизвестно, чего ждать от Ким Чен Ына: резкого изменения курса или продолжения курса силового давления?

В своем новогоднем поздравлении 2014 года Ким подчеркнул необходимость создания атмосферы возрождения отношений между Югом

и Севером. Это говорит о том, что и КНДР понимает необходимость перемен в отношениях, чему, на наш взгляд, есть три причины:

1. Резкое осуждение политики КНДР международной общественностью. Известно, что в мире КНДР обрела статус террористической страны и теперь необходимы пути для смены такого статуса.

2. Устойчивая позиция власти Ким Чен Ына. В течении двух лет Ким поменял 44% партийной, военной и правительственной верхушки, вплоть до казни своего дяди Тянь Сен Тхека. Это говорит о том, что он решил свои внутренние проблемы и теперь может приступить к формированию внешнеполитического курса. [4, 69-74с.]

3. Необходимость в экономической и технической помощи со стороны Республики Корея для строительства мощной экономической державы, о которой Ким Чен Ын заявил ещё в 2012 году. Известно, что 28 июня 2012 года Ким объявил о взятии курса на экономическое возрождение и частичный переход на рыночную экономику. В 2013 году он создал 13 специальных экономических зон. После казни Тянь Сен Тхека, который был сторонником сотрудничества с КНР, отношения с Китаем заморозились и теперь альтернативой может быть только Республика Корея.

Ким Чен Ын совершенно ясно понимает, что для проведения экономических реформ нужен капитал и новые технологии, а для этого необходимо наладить отношения с Республикой Корея.

В середине января 2014 года Государственный Комитет обороны КНДР опубликовал план первостепенной важности, в котором четко выделяются три момента:

1. Взаимное прекращение клеветы и инсинуации.
2. Взаимное прекращение враждебных действий
3. Превентивные меры по предотвращению ядерной катастрофы.

Все эти действия Севера говорят о том, что сдвиги в сторону проведения политики примирения с Республикой Корея существуют. Кроме того, следует подчеркнуть, что впервые после пятилетнего противостояния были проведены переговоры на уровне министров и высокопоставленных лиц, состоялись прерванные встречи разьединенных семей. Все это говорит о неплохих перспективах межкорейских отношений. Однако такое развитие возможно при условии проведения денуклеаризации и дальнейшего продолжения диалога между двумя странами, не ограничиваясь только шестисторонними бесперспективными переговорами.

Сегодня неизвестно, какую дорогу выберет КНДР. Совершенно очевидно, что будущее Северной Кореи целиком зависит от выбора

отношений с Республикой Корея, которая – независимо от выбора Севера – во главе с Пак Кын Хе и при поддержке народа будет проводить последовательную и планомерную политику взаимного доверия и денуклеаризации корейского полуострова.

Какой же вывод можно сделать относительно перспектив отношений между Республикой Корея и Корейской Народно-Демократической Республикой? Опираясь на то, что по истечению двух лет после смерти предыдущего лидера КНДР Ким Чен Ира прошел период ожидания и становление нового лидера Ким Чен Ына, можно было бы ожидать перемен политического курса КНДР. Однако период «ожидания надежд», «а вдруг» сменился на «все так же». Кроме того, резкий спад экономики, расслоение общества, частичный переход к рыночной экономике и наконец, охлаждение отношений с Китаем дает повод предположить, что Север пойдет на сближение и сотрудничество с Республикой Корея, которая всегда готова к такому диалогу. Сегодня КНДР тоже прекрасно понимает, что без интеграционных процессов, особенно в экономике, страна не может прогрессировать.

Президент Пак Кын Хе предлагает начинать с «малого». Прежде всего, это интеграционные процессы в области экономики между двумя странами, создание совместных предприятий, вложение инвестиций в виде капитала в Северную Корею, полный переход Северной Кореи к рыночной экономике.

Итак, можно сделать вывод, что ход интеграционных процессов и процесс воссоединения страны во многом зависит от состояния и развития отношений между Северной и Южной Кореей и возможностей влияния на них КНР, Японии, США, России.

Совершенно очевидным становится и то, что Корейский полуостров приобретает некий новый статус источника нестабильности и раздора, что естественно наносит вред стабильности в регионе СВА. Ведущие политики Китая, Индии, Ирана, Японии предполагают резкие увеличения военных расходов стран входящих в регион СВА и ЮВА.

Также следует признать, что выводы о ситуации на Корейском полуострове не совсем утешительны, положение можно охарактеризовать как шаткое, поэтому двум лидерам нужно выработать новые формы и методы активизации интеграционных процессов в СВА и – прежде всего – на Корейском полуострове.

Совершенно очевидно, что мирные политические отношения между двумя корейскими странами дают возможность более спокойного и мирного сосуществования и хорошие предпосылки на создание содружества стран Северо-Восточной Азии.

Библиографический список:

1. Кулінич М. А. Політика України в АТР / М. А. Кулінич // Геополітичні трансформації в Євразії: погляди з Києва і Сеула. – К., 2008. – С. 226.
2. **동일시대** № 94 - 서울, 2014, 20-27쪽 (Тхониль шиде (епоха воссоединения) – Сеул, 2014. – № 94 – С. 20-27 – на корейском языке)
3. Seoul news. – 2013. – № 1. – Р. 11.
4. **주성화 김정은의 북한, 어디로 가느냐?** - 서울, 2012, 기피린, 69-74쪽 (Джу Сон Хва Северная Корея Ким Чжон Ына, по какому пути пойдешь? – Сеул: издательство Гипирин, 2012. – С. 69-74 – на корейском языке)
5. Чой Канг. Оцінка перспективи багатосторонньої співпраці у сфері безпеки у Північно-Східній Азії // Геополітичні трансформації в Євразії: погляди з Києва і Сеула. – К., 2008. – С. 330.

У статті проводиться аналіз інтеграційних процесів в Північно-Східній Азії та причин їх виникнення. Також визначається роль взаємин між Північною і Південною Кореєю в розвитку світових інтеграційних процесів. У статті розкриваються характеристики політичних курсів лідерів КНДР та Південної Кореї, а також зміни в розвитку стосунків між Північчю і Півднем. Окрім цього, в роботі детально розкриті недоліки політичних курсів президентів РК з питання об'єднання і курс нинішнього президента Пак Кин Хе. В той же час визначені перспективи подальшого розвитку міжкорейських відносин і основні напрями політики нинішніх президентів.

This article analyzes the integration processes in the Northeast Asia and their causes. Also it defines the role of the relationship between North and South Korea in the development of world integration processes. The article describes the policies of the North and South Korea leaders, as well as changes in the relations development between the North and South. In addition the work disclosure in details shortcomings of the RK Presidents policies on the issue of unification and the course of the current president Park Geun-hye. However, there are given the prospects of further development of inter-Korean relations and the basic policies of the current presidents.

Стаття надійшла до редколегії 25.09.2014

Юрескул В. О., НУ «ОЮА»

ОСНОВНІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ У МІЖНАРОДНИХ ДОКУМЕНТАХ ТА НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Стаття присвячена дослідженню визначенню кола основних екологічних проблем та шляхів їх подолання у міжнародних документах, їх положення порівнюються з положеннями українського законодавства. Висловлені пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України у цій сфері.

В продовж останнього півстоліття стало традиційним кожні десять років приймати на міжнародному рівні документи, що визначають коло основних проблем навколишнього середовища та інструментів для їх вирішення. Цікавим з наукової точки зору є простеження основних екологічних проблем та шляхів їх подолання у міжнародних документах, а також порівняти їх з положеннями національного законодавства.

Проблеми, що виникли у навколишньому середовищі зумовили необхідність прийняття таких міжнародних документів, як Стокгольмська Декларація з навколишнього середовища 1972 року (далі – Стокгольмська декларація) [1], Всесвітня Хартія природи 1982 року [2], Ріо-де-Жанейрська декларація з навколишнього середовища і розвитку 1992 року (далі – Декларація Ріо) [3], Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку 2002 року (далі – Йоганнесбурзька декларація) [4] та Ріо-де-Жанейрська декларація «Майбутнє, якого ми прагнемо» 2012 року (далі – Декларація Ріо +20) [5].

У Стокгольмській декларації серед таких проблем названі: небезпечні рівні забруднення води, повітря, землі і живих організмів; серйозні і небажані порушення екологічного балансу біосфери; руйнування і виснаження невідновлюваних природних ресурсів і суттєві вади у фізичному, розумовому і громадському стані людини. Відзначається, що мільйони людей продовжують жити в умовах, далеко відстаючих від мінімально необхідних для гідного людського існування, відчувають брак у їжі і одязі, житлі та освіті, медичному та санітарно-гігієнічному обслуговуванні. Крім того, згадується про негативність наслідків застосування ядерної та інших видів зброї масового знищення.

Всесвітня Хартія природи відзначає, такі проблеми, як деградація природних систем в результаті надмірного споживання природних ресурсів і зловживання ними, скид забруднюючих речовин в природні системи, особливо радіоактивних або токсичних відходів.

У Декларація Ріо йдеться про такі проблеми, як забруднення навколишнього середовища, порушення цілісності екосистеми Землі, нежиттєздатність існуючих моделей виробництва та споживання, бідність.

В Йоганнесбурзькій декларації на жаль, констатується, що глобальному навколишньому середовищу продовжує завдаватися шкода, триває втрата біологічного різноманіття і виснаження рибних запасів, опустелювання, зміни клімату, стихійні лиха, країни, що розвиваються стають все більш уразливими, а забруднення повітря, води і морського середовища продовжує позбавляти мільйони людей гідного життя.

У декларації перераховуються такі проблеми, як деградація навколишнього середовища та нестійкий розвиток, неможливість задоволення потреби у чистій воді, санітарії, адекватному житлі, охорони здоров'я, продовольчої безпеки та охорони біологічного різноманіття, хронічний голод, недоїдання, іноземна окупація, збройні конфлікти, проблеми, пов'язані з незаконним обігом наркотиків, організована злочинність, корупція, стихійні лиха, незаконний обіг зброї, торгівля людьми, тероризм, нетерпимість і підбурювання до расової, етнічної, релігійної та іншої ненависті, ксенофобія, а також ендемічні, заразні та хронічні захворювання, включаючи ВІЛ/СНІД, малярію і туберкульоз.

У Декларації Ріо +20 вказується, що викорінення бідності і голоду є найбільшим глобальним завданням сучасності. Серед проблем у навколишньому середовищі вказуються такі: подолання наслідків численних криз, проблема безпеки людини, зростання чисельності населення у світі, високі темпи урбанізації, високі рівні безробіття та неповної зайнятості, зміни клімату. Крім вищевказаних відзначаються проблеми забезпечення продовольчої безпеки та харчування, практика субсидування і торгівля екологічними товарами і послугами, що викликає перекоси у торгівлі, нестійке ведення сільського господарства, неекологічність транспорту, небезпечність середовища населених пунктів, відсутність гідної роботи та соціального захисту для всіх, недоступність водопостачання та санітарії, сучасних послуг у сфері екологічно стійкого енергопостачання, інфекційні та неінфекційні захворювання.

Йдеться також про такі проблеми, як повені, посухи та нестача води, забруднення води та зниження її якості, нераціональне

використання Світового океану і його ресурсів, забруднення морсько-го середовища, підвищення рівня моря і берегова ерозія, закислення і внесення добрив до Світового океану, загроза виходить від інвазивних видів-вселенців, незаконний, нерегульований рибний промисел, уразливість коралових рифів і мангрових заростей, зростання обсягу викидів парникових газів, знелісення і деградація лісів, втрата біологічного різноманіття і деградація екосистем, опустелювання, деградація земель і посуха, танення льодовиків, забруднення хімічними речовинами і відходами, зменшення запасів корисних копалин.

На теренах незалежної України на загальнодержавному рівні перелік основних проблем навколишнього середовища було сформульовано у постанові Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 року [6] (далі – Напрямки 1998 року). Символічно, що також приблизно через десять років з цих питань було прийнято новий нормативно-правовий акт – Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 року [7] (далі – Стратегія 2010 року). Програмні документи містять дані щодо стану атмосферного повітря, вод, земель, лісів, надр, біорізноманіття. Стратегія 2010 року додатково приділяє увагу біобезпеці, надзвичайним ситуаціям, питанням забезпечення екологічно збалансованого природокористування, інтеграції екологічної політики та удосконалення системи інтегрованого екологічного управління. Той факт, що Напрямки 1998 року було затверджено постановою Верховної Ради України, а Стратегію 2010 року – Законом України, дозволяє зробити висновок про підвищення впродовж десятирічного терміну значення екологічної політики для держави.

Стратегія 2010 року досить узагальнено визначає проблеми, що виникли у навколишньому середовищі в Україні. Вона перелічує наступні проблеми: забруднення атмосферного повітря; нераціональне водокористування; зменшення кількості водних ресурсів; деградація земель, серед яких найбільш масштабними є ерозія, забруднення, підтоплення; зменшення родючості ґрунтів; дефіцит лісових ресурсів; виснаження запасів ресурсів надр; значні зміни геологічного середовища; високий ризик виникнення надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; неналежне поводження з відходами та небезпечними хімічними речовинами; неналежне забезпечення біобезпеки; скорочення біологічного та ландшафтного різноманіття.

Слід зазначити, що в Україні, на жаль, безпідставно не були піддані детальному аналізу та не було приділено належної уваги вирішенню таких визнаних глобальних проблем у навколишньому середовищі як зміни клімату та небезпечність середовища населених пунктів, взагалі не було приділено уваги таким соціальним і економічним проблемам, без розв'язання яких не можна забезпечити сталий екологічний розвиток, як забезпечення необхідних умов для гідного існування людини, бідність, високі рівні безробіття та неповної зайнятості, відсутність соціального захисту для всіх, недоступність сучасних послуг у сфері екологічно стійкого енергопостачання, інфекційні та неінфекційні захворювання, організована злочинність, корупція, торгівля людьми, тероризм тощо.

Аналізовані міжнародні документи не тільки перераховують існуючі у навколишньому середовищі проблеми, але й вказують на механізми, використання яких повинно привести до їх розв'язання. У Стокгольмській декларації наголошується, що проблеми можуть бути найкращим чином усунені шляхом прискорення розвитку, за рахунок надання суттєвої фінансової та технічної допомоги країнам, що розвиваються. Відзначається, що раціональне планування є важливим засобом врегулювання будь-якої невідповідності між потребами розвитку і потребами охорони і поліпшення навколишнього середовища. Важливо, щоб засоби масової інформації поширювали знання, що стосуються необхідності охорони і поліпшення навколишнього середовища.

Весвітня Хартія природи відзначає, що при прийнятті рішень необхідно усвідомлювати, що потреби кожної людини можна задовольнити, лише забезпечивши відповідне функціонування природних систем. При плануванні і здійсненні діяльності в галузі соціально-економічного розвитку слід належним чином враховувати, що охорона природи є складовим елементом цієї діяльності. Природні ресурси повинні використовуватися в міру. Слід утримуватися від всякого скидання забруднюючих речовин в природні системи. При складанні будь-якого плану в якості одного з основних його елементів необхідно розробляти стратегію охорони природи, складати атласи екосистем і визначати вплив планованої політики та діяльності на природу. Знання про природу слід широко розповсюджувати усіма можливими засобами.

Декларація Ріо основним інструментом вирішення проблем навколишнього середовища бачить реалізацію принципу сталого розвитку. Держави повинні застосовувати ефективні законодавчі акти у галузі навколишнього середовища, а також широко застосовувати принцип

прийняття запобіжних заходів. Забруднювач повинен нести витрати, пов'язані з забрудненням. Відносно запропонованих видів діяльності, які, ймовірно, нададуть значний негативний вплив на навколишнє середовище і які повинні затверджуватися рішенням компетентного національного органу в якості національного інструменту, повинна здійснюватися оцінка екологічних наслідків.

В Йоганнесбурзькій декларації йдеться про необхідність посилення та зміцнення основ стійкого розвитку, колективного партнерства, взаємодії з метою отримання доступу до необхідних фінансових ресурсів, благам, що витікають з відкриття ринків, зміцнення потенціалу, використання сучасної технології. Говориться про необхідність розвитку людського потенціалу, освіти і підготовки кадрів, широкою участі у розробці політики, у прийнятті та здійсненні рішень на всіх рівнях.

У Декларації Ріо +20 основним інструментом вирішення проблем навколишнього середовища також визначається реалізація принципу сталого розвитку, але, при цьому, вказуються додаткові засоби, що мають на меті вирішення екологічних проблем. Зокрема, мова йде про «зелену» економіку, ліквідацію бідності, про інтеграцію соціального, економічного та екологічного компонентів у всі напрямки оперативної діяльності програм, фондів та спеціалізованих установ системи Організації Об'єднаних Націй. Передбачається необхідність впровадження концепції «життя в гармонії з природою». Слід звернути увагу на те, що в цьому документі більша його частина присвячена саме питанням рамкової програми дій і наступним заходам. У цій частині документа перераховуються такі засоби, як передача технологій країнам, що розвиваються; зміцнення соціального захисту для всіх людей; поживлення сільського господарства; розвиток еко-туризму; підтримання природних екологічних процесів; ефективне управління землекористуванням і водними ресурсами; протидія привнесенню інвазивних видів-вселенців; викорінення незаконного рибного промислу; впровадження практики невиснажливого використання біорізноманіття; припинення незаконної торгівлі дикими тваринами і рослинами; пом'якшення наслідків опустелювання; обмін інформацією про клімат і даними систем раннього попередження, що стосуються опустелювання; підвищення енергоефективності; екологізація транспорту; створення пішохідної та велосипедної інфраструктур; ефективне управління видобутком корисних копалин; ліквідація поширених інфекційних і неінфекційних захворювань; забезпечення фізичного, психічного і соціального благополуччя населення; забезпечення загального охоплення послугами системи

охорони здоров'я; підвищення доступності ліків; зниження рівня забруднення; підвищення якості життя у населених пунктах; створення екологічних робочих місць; підтримка малих і середніх підприємств; ресурсоощадне споживання і виробництво; вироблення безпечних замінників небезпечних хімічних речовин; розширення відповідальності виробників; екологічно стійке видалення відходів на основі застосування принципу «скорочення, повторне використання та утилізація»; якісна освіта; розширення систем поширення знань; розширення доступу до інформації, технічних знань та «ноу-хау»; раціональна організація життєдіяльності в студентських містечках; включення сталого розвитку в якості наскрізної теми до навчальних програм з інших дисциплін; створення ефективної нормативно-правової бази, стратегії і практики; блага управління та верховенство права на національному та міжнародному рівнях; проведення наукових досліджень, моніторинг; створення систем раннього попередження; надання міжнародної допомоги; міжнародне співробітництво; забезпечення доступу до кредитів і інших фінансових послуг, ринків; збільшення обсягу державних і приватних інвестицій; створення Зеленого кліматичного фонду; збільшення обсягів надходить з усіх джерел фінансової допомоги для забезпечення стійкого розвитку всіх країн.

В Україні у Стратегії 2010 року посилення ролі екологічного управління в системі державного управління України з метою досягнення рівності трьох складових розвитку (економічної, екологічної, соціальної), яка зумовлює орієнтування на пріоритети сталого розвитку, проголошується першим принципом національної екологічної політики. Національна екологічна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей: підвищення рівня суспільної екологічної свідомості, поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки, досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища, інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління, припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі, забезпечення екологічно збалансованого природокористування, удосконалення регіональної екологічної політики.

Стратегія 2010 року передбачає досить широкий перелік інструментів реалізації національної екологічної політики, серед них: міжсекторальне партнерство та залучення зацікавлених сторін; оцінка впливу стратегій, програм, планів на стан навколишнього природного середовища; удосконалення дозвільної системи у сфері охорони навколишнього природного середовища; екологічна експертиза та

оцінка впливу об'єктів екологічної експертизи на стан навколишнього природного середовища; екологічний аудит, системи екологічного управління, екологічне маркування; екологічне страхування; технічне регулювання, стандартизація та облік у сфері охорони навколишнього природного середовища, природокористування та забезпечення екологічної безпеки; законодавство у сфері охорони навколишнього природного середовища; освіта та наукове забезпечення формування і реалізації національної екологічної політики; економічні та фінансові механізми; моніторинг стану довкілля та контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки; міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Отже, впровадження принципу сталого розвитку є основним інструментом боротьби з проблемами у навколишньому середовищі на міжнародному рівні, що відображений і у національному законодавстві України. Однак, практика показує, що, нажаль, за тридцять років з часу його закріплення в Декларації Ріо та прийняття державами зобов'язань щодо його впровадження ми не можемо говорити про його ефективне застосування на всіх рівнях. Крім того, в Україні необхідним є здійснення додаткового аналізу проблем економічної та соціальної складових сталого розвитку та визначення заходів боротьби з ними в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України.

Бібліографічний список:

1. Стокгольмская Декларация по окружающей среде от 16 июня 1972 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.
2. Всемирная Хартия природы от 28 октября 1982 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/charter_for_nature.shtml.
3. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию от 14 июня 1992 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml.
4. Иоханнесбургская декларация по устойчивому развитию от 4 сентября 2002 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml.
5. Рио-де-Жанейрская декларация «Будущее, которого мы хотим» от 22 июня 2012 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://rio20.un.org/sites/rio20.un.org/files/a-conf.216-l-1_russian.pdf.pdf.

6. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38-39. – Ст. 248.
7. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011 – № 26. – Ст. 218.

Статья посвящена исследованию определению круга основных экологических проблем и путей их преодоления в международных документах, их положения сравниваются с положениями украинского законодательства. Высказанные предложения по совершенствованию действующего законодательства Украины в этой сфере.

The article deals with identifying the range of key environmental problems and ways of solving them in the international documents, their provisions are compared with the provisions of Ukrainian legislation. Proposals for the improvement of legislation of Ukraine in this issue are suggested.

Стаття надійшла до редколегії 18.09.2014

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

УДК 321:004

*Недбай В. В., Національний університет
кораблебудування імені адмірала Макарова*

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті розглядаються головні віхи розвитку комунікаційних технологій від первісного до інформаційного суспільства. Визначено особливості окремих етапів цього процесу та його загальні риси.

Інфокомунікаційні технології відіграють важливу роль у процесах сучасної політичної комунікації. Знання історії їх розвитку дає змогу зрозуміти логіку міркувань теоретиків масової комунікації й адекватно оцінювати попередні та нинішні теорії. Це все актуалізує проблему відтворення основних етапів розвитку комунікаційних технологій в історії людства від первісного ладу до сучасної інформаційної епохи.

Метою статті є історичний огляд розвитку та проникнення у людське життя інфокомунікаційних технологій, які стали поштовхом для виникнення теорій – від концепції масового суспільства до ідеї «глобального селища». Завданням статті є з'ясування специфіки етапів розвитку технологій комунікації.

На думку деяких дослідників, джерела сучасних комунікаційних технологій беруть початок із верхнього палеоліту, коли на стінах печер з'явилися перші малюнки первісних людей, у яких вони відображали своє життя, наприклад, успішне полювання. Завдяки використанню різних природних барвників первісній людині вдавалося створювати справжні художні витвори, які збереглися і дотепер. Можна сказати,

що малюнки були першою технологією передавання та збереження знань. Діти, які проводили у тих печерах багато часу, при тьмяному світлі багаття могли, розглядаючи малюнки, сцени полювання, вивчати стилізовані зображення тварин, а потім використовувати ці знання на практиці.

Наступним етапом розвитку технологій комунікацій дослідники вважають клинопис древніх шумерів, цивілізація яких була однією з найбільш розвинутих. Понад 3000 років до нашої ери у межах річки Тигру і Євфрату виникла землеробська цивілізація, яка вимагала створення складних іригаційних систем і каналів. Для збереження й передавання інформації шумери винайшли писемність – клинопис, який був схожим як на малюнки, так і на літери. Писемність такого типу була досить складною, вивчити й користуватися нею могли тільки представники привілейованих класів [1].

Приблизно у 1750-1670 рр. до н. е. у Стародавній Греції виникає лінійна писемність, подібна до сучасного графічного відтворення словесної інформації. Пізніше у Китаї активно розвивається ієрогліфічна писемність, особливістю якої є те, що кожне слово, поняття, а іноді й цілий вираз відтворюється спеціальним, доволі складним знаком.

Револьюційним етапом розвитку медіа технологій стало винайдення паперу 105 р. н. е. в Китаї, де через 625 років засновано першу друкарню. У 853 р. в Китаї з'явилася перша книга, що вийшла друком. Це був значний крок уперед, значення якого для розвитку медіатехнологій важко переоцінити. Але ієрогліфи не дали китайцям змоги довести друкарську технологію до оптимального функціонування: кожна сторінка кліше вирізалася на дерев'яній або кам'яній дошці, тому процес друкування книги був досить тривалим і трудомістким; негативно позначилося також інші фактори: у Китаї існувала зацікавлена спілка професійних переписувачів, які стали на перешкоді розвитку друкованої індустрії.

1450 р. у Німеччині друкарським способом вийшли перші книги. Німецький типограф Йоганн Гутенберг досить вдало модернізував китайську технологію. Заздалегідь відливалася певна кількість свинцевих літер, які потім складались у слова, речення, сторінки. Після друку кліше треба було розібрати для наступної книги. Через якийсь час в Європі з'явилися десятки й сотні друкарень, які, без перебільшення, змінили європейську цивілізацію. 1620 року в Амстердамі засновано перше регулярне щотижневий видання [2].

Наступний етап розвитку медіатехнологій розпочався через кілька сторіч. У 1822 р. Нієпс (Ніерсе) проводить перші досліди з фотографічним зображенням. Через 19 років англієць Ф. Телбот (Talbot)

вдосконалив технологію Ніепса, запропонувавши проектувати негативне зображення на поверхню, вкриту солями срібла. Фотографія набула популярності серед артистів і вчених, але журналісти почали активно використовувати її тільки після 1871 року, коли виникли технології, що давали змогу вставляти фотозображення в газети.

1 вересня 1794 р. перші повідомлення було передано з Лілля в Париж оптичним телеграфом, а 1837 р. впроваджено електричний телеграф і азбуку Морзе. Досить швидко за допомогою телеграфу навчилися передавати не тільки слова, й найпростіші малюнки, однак не можна було надіслати голос або музику, хоча мікрофон уже було винайдено 1827 р. жителем Лондона Ватстоном (Wheatstone). 4 лютого 1876 р. у Бостоні близько 14-ї години Грейхем Белл, викладач Бостонського притулку для глухонімих, звернувся з проханням про патент на апарат, здатний передавати звук на відстані. Того ж самого дня о 16 - й годині інший винахідник – електрик із Чикаго Е. Грей звернувся з подібним проханням. Після судового процесу патент видано Г. Беллу.

Уже в 1881 р. у США було 400 телефонних станцій і 132 000 абонентів. Майже водночас із телефоном було розроблено технологію механічного звукозапису. 1877 р. Едісон у США і Шарль Гросс у Франції винайшли звуковідтворюючий апарат – фонограф. На рухливий циліндр, вкритий тонкою фольгою, було записано популярну американську пісеньку «У Мері є маленьке ягня». Незабаром Едісон удосконалив модель фонографа, замінивши циліндр плоским диском.

Того ж часу розвинулися передумови для появи технології передачі електромагнітного сигналу на відстані без дроту. 1865 р. Фарадей відкрив існування електромагнітних хвиль, а його учень Максвелл висунув гіпотезу, що електромагнітні збурювання переміщуються у просторі. 1887 р. Г. Герц підтвердив цю теорію конкретними експериментами [3]. У 1895-1896 рр. було проведено перші досліді з бездротової передачі сигналу, авторами яких одночасно стали російський науковець О. С. Попов і англієць італійського походження Марконі.

Процеси індустріалізації й урбанізації наприкінці XIX – на початку XX століття, які радикально змінили Європу й Сполучені Штати Америки, значною мірою ґрунтувалися на нових технологіях, зокрема й медіа – технологіях. Нові комунікаційні технології, наприклад телеграф і телефон, викликали захоплення, і кожен винахід відразу знаходив упровадження – спочатку в бізнесі, а потім – в інших соціальних сферах. У 1860-х рр. телеграф у Громадянській війні був тим, чим канал CNN під час війни в Перській затоці в 1991 р. [4].

У 1906 р. американець Лі де Форест одержав патент на пристрій, який надавав можливість передавати комплексний сигнал. 12 квітня 1908 року вперше в радіоєфірі залунав людський голос: «Алло, алло,

з Вами радіостанція з Ейфелевої вежі в Парижі». Ці передачі приймалися радіоаматорами в Марселі. Через два роки приблизно 50 осіб чули звукові радіопередачі в радіусі 30 км від Нью-Йорка.

У світі звукове радіомовлення активно почало розвиватися після 1920 р. Піонерами в цій сфері стали США, де у 1928 р. понад 578 радіостанцій щодня виходили в ефір. Перед Великою кризою 1929 р. у світі налічувалося понад 10 млн. радіоприймачів.

Увечері 28 грудня 1895 р. у Парижі на бульварі Капуцинів, 14, у лосі Грандкафе продемонстровано перші рухливі зображення. Фотографії на екран уміли проектувати вже давно, але цього вечора брати Люм'єр показали 30 глядачам захопливі кіносюжети «Робітники виходять з воріт заводу» і «Купання дитини». Так виник «сьомий» вид мистецтва. Кіно розвивалося дуже стрімко: у США у 1905-1909 рр. було побудовано понад 10 тис. кінозалів. Можна стверджувати, що кіно було своєрідним мультимедіа, особливо після 1927 р., коли воно стало звуковим. Кіно – найперший засіб масової інформації, доступний більшості населення, про що свідчать такі факти: в 1930 р. з 122 млн. американців 95 млн. відвідували кіно щотижня.

Зважаючи на те, що радіомовлення та кіно розвивалися синхронно у часі, логічним є поступове об'єднання цих технологій в єдиному пристрої, здатному передавати зображення на відстані. Йдеться про новий етап розвитку – еру телебачення, передбачену багатьма вченими ще в середині XIX ст.

Саме слово «телебачення» запропоновано 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі. Але тільки в 1925 р. розпочато впровадження відносно повних систем передачі та прийому телевізійного зображення. Немає необхідності докладно переповідати всю історію розвитку телебачення, зосередимося на основних фактах. Деякий час існували механічні системи, які не набули розвитку через низьку якість зображення, а перші електронні телевізійні системи виникли 1937 р. Друга світова війна пригальмувала розвиток телебачення, хоча вже в 1947 р. у США було 30 тис. телеприймачів (45 тис. – у Великобританії), до 1961 р. їх кількість зросла до 34,7 млн та 11,2 млн відповідно. 1960 р. телевізійні дебати кандидатів у президенти Д. Кеннеді й Р. Ніксона дивилися 75 млн американців.

До середини XX ст. було закладено підґрунтя новітніх комунікаційних технологій. У результаті розвитку технологій друку, кіно, телебачення і радіомовлення знання, інформація, культура стали доступними найширшим верствам населення.

Слід зазначити, що нові технології дестабілізують статус-кво, викликаючи великомасштабну й часто дуже стрімку соціальну перебудову.

На думку Г. Бакулева, «нові медіа часто дають людям те, що вони хочуть, навіть якщо довгоочікувані наслідки можуть виявитися негативними». На відміну від звичних медіа, вони не мають зв'язків з іншими традиційними соціальними інститутами, які відчують відповідальність перед суспільством. Адаптація до нових медіа та їхньої специфіки часто підриває існуючі соціальні ролі та зв'язки. Мінлива медіаіндустрія змушує мінятися й інші суспільні інститути, включаючи політичні, релігійні, ділові, військові й освітні. Тому не дивно, що їхні керівники постійно переймаються з приводу надмірної влади та шкідливого впливу медіа. Як тільки виникають нові медіа, критики всіляко прагнуть затримати їх розвиток або взяти їх під свій контроль [5].

Характерною рисою кінця ХХ ст. стало прискорення процесу перетворення технологій у нові комунікаційні системи. Щоб газета стала важливим засобом комунікації, після винаходу друкованого верстата повинно було пройти три сторіччя, тоді як відкриття Герцом радіохвилей до початку регулярного мовлення США пройшло тільки тридцять три роки (з 1888 до 1921 р.). Прикметним є таке порівняння: перший електронний комп'ютер на базі лампової технології було змонтовано 1946 р., мікрочип, основний компонент сучасних невеликих, але потужних комп'ютерів, з'явився в 1971 р., а масовий маркетинг персональних комп'ютерів розпочався всього через чотири роки.

На думку авторів дослідження, розвиток інформаційних технологій розпочав нову еру масмедіа: «Із часів винаходу друкованого верстата принципи роботи ЗМІ залишалися незмінними: інформація йшла від професійних медіавиробників до пасивних медіаспоживачів. Однак сучасні технології призвели до фундаментальних змін». Можливість легкого й швидкого доступу в Інтернет, поява соціальних мереж, так званих Web 2.0, в яких користувачі самі створюють контент, перетворює медіаспоживачів у медіавиробників.

Водночас у науковій літературі аргументується думка про те, що активне використання персональних комп'ютерів приватно та комп'ютеризованих інформаційних систем в офісах є недостатнім для того, щоб говорити про появу інноваційних мас-медіа. Як вважає Г. Бакулев, «суть масової комунікації... полягає в тому, що професійні комунікатори використовують медіа заради вигоди, поширюючи інформацію серед великої й неоднорідної аудиторії на більш – менш постійній основі. Комп'ютерна мережа, якою люди посилають один одному повідомлення, – це процес зовсім іншого типу. Важко уявити, як таку систему може використати більшість громадян, як вона може забезпечуватись у фінансовому плані та які послуги вона може надати великій і неоднорідній аудиторії [6].

Дослідники вважають, що, отримавши можливість вибирати та бути активним учасником створення контенту, люди перестають користуватися традиційними ЗМІ. Найбільше збитків мають при цьому газети.

І справді, ширококомвні медіа (радіо й телебачення) здатні охопити велику аудиторію, однак можливості мовлення дуже обмежені економічними, політичними та технологічними обставинами. Тому телебачення й радіо не можуть вважатися глобальними засобами масової інформації, оскільки не дають можливості прямого двобічного спілкування, притаманного людському суспільству з найдавніших часів.

Усе вищезазначене, вважають аналітики Deutsche Bank Research, вимагає від медіакомпаній негайної реакції на зміну ситуації. При цьому, зазначається в доповіді, деякі видання вже прислухалися до цієї поради. Так, британські газети The Guardian, The Times і Financial Times об'єднали свої онлайн- і газетні редакції, а The Los Angeles Times відмовилася від видання загальноамериканського друкованого випуску газети, підсиливши свою інтернет-версію. Багато радіо- і телекомпаній вже надають в Інтернеті можливість перегляду будь-якої програми із мережі мовлення без прив'язки до конкретного часу.

Американський учений Г. Лассуелл писав, що будь-які соціальні комунікації виконують три основні функції: спостереження або нагляду за довкіллям; забезпечення взаємозв'язку частин суспільства відповідно до змін середовища; передачу соціального спадку або досвіду від попереднього покоління до наступного [7].

Усі ці універсальні функції комунікацій властиві й Інтернету. Російський дослідник П. Федорищенко виокремлює такі функції Інтернету: «комунікаційно-просторова функція: Інтернет є глобальним комунікаційним каналом, який забезпечує у всесвітньому масштабі передачу мультимедійних повідомлень; комунікаційно-часова функція: Інтернет як загальнодоступне сховище інформації, всесвітня бібліотека, архів, інформаційне агентство; функція соціалізації й самореалізації особистості й групи: Інтернет як всепланетний клуб партнерів у бізнесі та дозвіллі. Таким чином, зважаючи на ці функції, П. Федорищенко визначає Інтернет як глобальну соціальнокомунікаційну мережу, призначену для задоволення інформаційно – комунікаційних потреб індивідів і груп за допомогою використання телекомунікаційних технологій [8].

Доречно нагадати гіпотезу Маклюена, згідно з якою будь-які присутні зрушення в історії медіа визначаються чотирма основними законами. У період ламання існуючої парадигми новий засіб масової комунікації зазвичай проходить чотири стадії: прискорює процес створення повідомлення, витісняє колишні способи, поєднується із традиційними

способами й повертається до старих методів створення повідомлення, але на більш високому рівні. Як конкретний приклад Маклюен пропонував розглянути персональний комп'ютер із текстовим редактором, який прискорив процес підготовки тексту до друку: зробив друкарську машинку непотрібною; у поєднанні з іншими технологіями привів до появи настільного видавництва; відродив децентралізоване виробництво друкованих матеріалів, що було компонентом індивідуального вираження, властивим попередньому століттю.

Автори Інформаційного бюлетеня «Всесвітня добра воля» справедливо стверджують, що «всеохоплюючою метою медіа є використання енергії посередництва для того, щоб сприяти правильним людським відносинам. Завдяки своїй здатності нести світло в темні сфери, випромінювати образи добра, істини та краси для всіх, хто бачить і чує, мас-медіа можуть сприяти налагодженню правильних людських відносин. Мова завжди служила для того, щоб виражати як матеріальні, так і духовні аспекти життя. А зараз мас-медіа, безсумнівно, покликані виражати у великому масштабі синтез цих та інших аспектів, щоб допомогти людству уявити собі матеріальний світ, окрилений духовністю, і духовний світ, який вступив у більш тісний контакт із матеріальним. Якщо духовний бік життя окрилить і піднесе матеріальний, якщо матеріальний стане більш світлим і цілком доступним для тих, хто сьогодні живе в нестатку, то це, без сумніву, сприятиме добру. Нові електронні мас-медіа уможливають сьогодні безмежну взаємодію ідей у ширшому масштабі краще, ніж будь-коли раніше, і це взаємозбагачення вигодує й виховає зародок більш освіченого людства та допоможе йому розвинутися» [9].

Проведений історичний огляд засвідчив, що розвиток медіаіндустрії відповідав моделі промислового розвитку, яка повторюється в усіх комунікаційних революціях.

Бібліографічний список:

1. Вашкевич В. Р. Новейшие коммуникационные технологии [Електронний ресурс] / В. Вашкевич, И. Шибут. – Минск, 2003. – 124 с. – Режим доступу: <http://zhurfak.edu.by/main.aspx?uid=33764>
2. Вашкевич В. Р. Новейшие коммуникационные технологии [Електронний ресурс] / В. Вашкевич, И. Шибут. – Минск, 2003. – 124 с. – Режим доступу: <http://zhurfak.edu.by/main.aspx?uid=33764>
3. Вашкевич В. Р. Новейшие коммуникационные технологии [Електронний ресурс] / В. Вашкевич, И. Шибут. – Минск, 2003. – 124 с. – Режим доступу: <http://zhurfak.edu.by/main.aspx?uid=33764>
4. Бакулев Г.П. Массовая коммуникация: Западные теории и концепции / Г.П. Бакулев. – М. : Аспект Пресс, 2005. – С. 22.

5. Бакулев Г.П. Массовая коммуникация: Западные теории и концепции / Г.П. Бакулев. – М. : Аспект Пресс, 2005. – С. 132.
6. Бакулев Г.П. Массовая коммуникация: Западные теории и концепции / Г.П. Бакулев. – М. : Аспект Пресс, 2005. – С. 151.
7. Лассуэлл Г.-Д. Структура и функции коммуникации в обществе / Г.-Д. Лассуэлл // Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире : методология анализа и практика исследований / пер. М.М. Назарова. – М. : Едиториал УРСС, 2000. – 240 с.
8. Федорищенко П.А. Информационно-коммуникационные технологии управления (социологический анализ Интернета) : автореферат дис. на соискание науч. степени канд. соц. наук : спец. 23.00.02 Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (социологические науки) / П.А. Федорищенко. – Ростов-на-Дону, 2008. – 22 с.
9. Информационный бюллетень. – 2000. – № 1 [Электронный ресурс] / Сайт Всемирная добрая воля. – Режим доступа: <http://www.oneworld.ru/lucis-rus/goodwill/wgnl001.htm>

В статье рассматриваются основные вехи развития коммуникационных технологий от первобытного до информационного общества. Определены особенности отдельных этапов этого процесса и его общие черты.

In the article the main landmarks of development of communication technologies are examined from primitive to informative society. The features of the separate stages of this process and its general lines are certain.

Стаття надійшла до редколегії 12.09.2014

УДК 329.05

Бедрак Н. М., НУ «ОЮА»

КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОГО ПЕРЕДСТАВНИЦТВА

Статтю присвячено дослідженню комунікативного виміру процесу політичного представництва. Визначено, що наряду із дослідженнями інституційного та функціонального вимірів політичного представництва, що сформувались у добу модерну, в умовах розвитку інформаційних технологій особливої уваги потребує комунікація між владою та громадянами, дослідження політичного діалогу, який відбувається за допомогою сучасних комунікативних мереж. Політичне представництво інтерпретовано як комунікацію політичних акторів (представників) та суспільних груп,

що делегують їм повноваження щодо публічної репрезентації інтересів. Обґрунтовано, що політичні комунікації, діяльність мас-медіа виступають важливою складовою політичного представництва, горизонтальних та вертикальних політичних відносин між владою та громадянами.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність теми статті обумовлена необхідністю ґрунтовного дослідження особливостей комунікативного виміру процесу політичного представництва. У сучасному світі політика як окрема важлива сфера суспільного життя характеризується високою інтенсивністю комунікативних обмінів. Політична комунікація розуміється як форма соціальної взаємодії, що має стандартизований та повторювальний характер. Вона спрямована на підтримання горизонтальної та вертикальної політичної взаємодії, у тому числі – процесу політичного представництва через поширення стандартних інформаційних повідомлень. Результатом політичної комунікації є прийняття владою суспільнозначущих рішень, визначення стратегій розвитку держави та окремих інституцій.

Серед видів політичної діяльності виділяють два основних – політичну участь громадян (участь у виборах, референдумах, мітингах, зборах, акціях) та політичне функціонування акторів. Останнє складається із забезпечення політичного представництва та публічної політики й адміністрування. Задля забезпечення політичного представництва, політичні актори спрямовують свою діяльність на агрегацію суспільних інтересів, їх артикуляцію. З іншого боку, представники громадськості (активісти, мас-медіа, інституції громадянського суспільства) презентують інтереси та вимоги суспільних груп у площину публічної політики, транслюють їх до центрів ухвалення рішень за допомогою політичних комунікацій вносять корективи у порядок денний взаємодії влади та громадян, відповідним чином спрямовують урядову політику. У сучасному політичному процесі одним із основних завдань політичних акторів стає репрезентація інтересів громадян, суспільних груп, забезпечення можливостей для політичної участі широких верств населення. Представництво виступає однією із основних атрибутивних властивостей політики як суспільного явища, суттєвою ознакою демократичного політичного режиму. Еволюція ідей політичного представництва напряду пов'язана із розвитком демократії, необхідністю розширення меж народовладдя.

Політичне представництво, як важлива складова політичної діяльності та демократичного політичного процесу, це дії політичних акторів в інтересах тих, кого вони представляють.

Репрезентативна демократія означає, що громадяни приймають безпосередню участь у політиці лише під час голосування, а у міжвиборчий період доручають це своїм представникам, уповноважують їх репрезентувати відповідні інтереси, делегують своє право на належну їм частку влади і таким чином, через своїх обранців, впливають на прийняття політичних рішень, публічну політику, курс держави. Варто погодитись із українським дослідником В. Медяником у тому, що «У теорії репрезентативної демократії переплелися дві найважливіші ідеї: ідея про те, що жодна людина не має права правити іншою без згоди останньої, та ідея про те, що, оскільки кожен окремих індивід не в змозі безпосередньо брати участь в управлінні державою, інтереси різних категорій населення можуть бути представлені в системі влади особливими уповноваженими, яким делеговані відповідні прерогативи і права. З огляду на це народне представництво виконує функцію з'єднання суверенітету народу з державною владою, що надає всій системі правління демократичного характеру» [5, с. 5].

Сучасний простір політичної взаємодії визначається впливом технологічного функціонування, який стандартизує, уніфікує та систематизує політичні процеси й відносини, що є особливо характерним для політичних комунікацій. Технологічні та політичні можливості мас-медіа створюють систему «технотелемедіумів», що впливають на комунікацію між владою та суспільством, опосередковують політичне представництво, формують порядок денний та отримують значні можливості впливу на громадську думку.

З одного боку, завдяки процесам демократизації політичного простору зростає кількість суб'єктів політичної комунікації (мова йде про мережу Інтернет, де практично кожний бажаючий може висловлювати свою думку). З іншого боку, у сфері політичної комунікації зростаюча досконалість технічних засобів не тільки не зменшує, а навпаки – збільшує кількість (і якість) маніпуляцій громадською думкою з боку політиків. Тенденція до технізації усіх сторін соціального життя проявляється у спотворенні первинного сенсу демократичного політичного устрою через утворення режиму так званої медіакратії, в якій втілюється технократичне уявлення про доцільність належності політичної влади елітарній меншості, що контролює найсучасніші засоби розповсюдження інформації та маніпулювання. Ці процеси безумовно впливають на процес політичного представництва та обумовлюють актуальність дослідження комунікативного виміру політичного представництва.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується

означена стаття. У політичній науці достатньо велика кількість досліджень феномену політичного представництва, зокрема це роботи, присвячені функціонуванню інститутів політичного представництва в умовах демократії Ф. Гаска, Р. Дворкіна, Ф. Фукуями, С. Мейнверінга, Дж. Сарторі, А. Лейпгарта, Г. Лінца, Л. Даймонда, Д. Растроу, С. Гантингтона, Р. Даля, Ф. Шміттера, Й. Шумпетера та ін.

Окремий напрям досліджень політичного представництва представлений у теорії груп (А. Бентлі, Д. Трумен, Р. Солсбері, М. Олсон та ін.). Мова йде про те, що представництво інтересів суспільних груп та верств забезпечується за допомогою посередництва груп і групових представників, що виділяються у процесі конкуренції політичних еліт. М. Олсон вважає, що збільшення кількості груп інтересів має неодмінно призвести не до демократизації політичного процесу, а до економічної плутократії й кризи представницького правління.

Проте, недостатньо уваги приділяється комунікативному виміру процесу політичного представництва, визначенню його особливостей та складових у сучасній політиці. Залишаються недостатньо висвітленими багато проблем, пов'язаних із комунікативним виміром політичного представництва концептуального та емпіричного характеру, до яких можна впевнено віднести дослідження впливу мас-медіа на політичне представництво, нові можливості політичної участі громадян за допомогою е-демократії та е-урядування, трансформації репрезентативної демократії в умовах інформаційного суспільства від представницької до прямої демократії та демократії участі.

Проблематика комунікативного виміру процесу політичного представництва викликає теоретичний інтерес у провідних українських та зарубіжних дослідників. Сутнісні аспекти шляхів та способів впливу політичної комунікації на політичне представництво розроблялися такими науковцями, як В. Бебик, Є. Бистрицький, Н. Бусова, О. Гарник, В. Горбатенко, В. Здоровега, В. Денисенко, Ф. Кирилюк, В. Кривошеїн, С. Рябов, Г. Почепцов, О. Токовенко, Г. Щедрова, Д. Яковлев та ін.

На думку Є. Бистрицького, «... важливим завданням політичної науки посткомуністичної доби є максимально критичне прояснення «вторинних» ідеологічних нашарувань, неоромантичних відтворень старих суспільно-політичних міфів, численних нових ілюзій, політичного мрійництва, примітивних гасел і понять, позбавлених реального сенсу... Адже саме вони здебільшого замінюють людині посткомуністичної доби усталені форми життя й світорозуміння в кризових умовах соціальної (й смислової) невизначеності, перетворюючись таким чином на численні «симулякри» [1, с. 5].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити особливості та складові комунікативного виміру процесу політичного представництва.

Вклад основного матеріалу дослідження. Для сучасних суспільств спільним є «визнання нових інформаційних технологій (у цьому полягає постіндустріалізм), багатоманітності та плюралізму інформації (у цьому проглядає постмодернізм) і новий розподіл інформації на користь суспільства (у цьому вбачаємо нову сучасність)» [398, 6]. Удосконалення технічних засобів передавання інформації веде до перенесення центру політичної взаємодії та формування механізмів політичного представництва у сферу діяльності електронних мас-медіа із властивими їй комерціалізацією, театралізованістю, тяжінням до сенсаційності та перекручення фактів з метою маніпуляції громадською думкою. На думку О. Третяка, «прогресуюча технізація своїм експансивним впливом ірраціоналізує політичний світ, роблячи з нього зображення, смисл якого іноді не має нічого спільного з реальністю» [7, с. 6]. Політичне представництво, як система делегування владних повноважень у таких умовах покликана створювати нові можливості для участі громадян в урядуванні, розширення їх впливу на процес прийняття політичних рішень. Посередниками між громадянами і державою у процесі політичного представництва виступають політичні партії та громадські організації. На законодавчому рівні в Україні закладено фундамент політичного представництва, який складається з визначеного правового поля щодо доступу до публічної інформації, регулювання інститутів виборів різного рівня, багатопартійної системи, діяльності мас-медіа тощо.

У сучасних умовах «Деформації традиційних форм політичного представництва доповнюються утворенням нових сфер і форм представництва, що претендують на демократичну легітимність, чому сприяють, зокрема, поява в сучасному суспільстві безлічі нових сфер для формулювання громадянами своїх інтересів, нових ідентичностей і груп інтересів, виникнення нових вимірів політики – глобального і локального, вихід політики за межі інституційного, електорального поля, та зміни функцій і ролі основних політичних інститутів. В умовах, коли традиційні інститути представництва, як політичні партії, часто перестають виконувати свою функцію зв'язку між суспільством і державою, ця функція значною мірою переходить до організацій громадянського суспільства, масових соціальних рухів, які є новими, неінституціональними формами представництва інтересів» [5, с. 7].

Політичне представництво характеризується певними суперечливостями у інформаційну добу, які є продовженням класичної

проблематики представництва в умовах репрезентативної демократії. По-перше, протиріччям між наявністю власної політичної позиції у представника, уявлень про справедливість та загальне благо (свободою дії політичного актора) та необхідністю дотримуватись настанов виборців, керуватись їх уявленнями, інтересами, наказами. По-друге, сферою, яку охоплює представництво: кого саме представляє політичний актор – усіх виборців окремого округу, найбільш активних з них, жителів області (регіону), країни в цілому, інтереси партії, лобістських груп чи груп тиску? Дані проблеми політичного представництва вирішуються у комунікативній взаємодії між представниками та суспільством за участі «інформаційних посередників» – мас-медіа. Для того, аби ефективно репрезентувати погляди, позиції виборців та захищати їх інтереси уповноважений представник має налагодити комунікацію з ними, консулюватися, намагатися впливати на їх позицію.

Дуалістична природа політичного представництва вимагає особливої уваги до комунікативних механізмів політичної взаємодії між виборцями та обранцями, що має сприяти постійному діалогу між політиками та суспільством з метою визначення порядку денного діяльності політичних акторів.

Недостатня увага до політичних комунікацій, або нерозвиненість комунікативної складової взаємодії політичних акторів та громадян може призвести до відчуження влади від суспільства. Наслідком відчуження представників від соціуму, яке пов'язане з механізмами реалізації влади та нездатністю представників до артикуляції та реалізації інтересів своїх виборців стає абсентеїзм громадян, що проявляється у індиферентному ставленні до політичного життя, відмова від участі в голосуванні на виборах різних рівнів. Абсентеїзм говорить про відсутність необхідності у формуванні відносин представництва у певній групі громадян, а, отже, нелегітимності з їх точки зору створених відносин представництва, нелегітимності тих політичних акторів та органів влади, які ніби-то виступають від імені окремої соціальної групи або суспільства у цілому.

Кризові явища у системі політичного представництва, пов'язані із переходом від модерного (індустріального) до постмодерного (постіндустріального) суспільства, можна поділити на декілька типів: криза державних інституцій, покликаних регулювати політичні та економічні відносини та криза «мотивації» для політичної участі громадян.

Саме тому пошук моделей ефективного демократичного представництва у інформаційну добу необхідно здійснювати у широкому теоретичному контексті світоглядних зрушень. Юрген Габермас

виділив три типи кризи, які характерні для модерного суспільства, побудованого на капіталістичній економіці [3]. Для раннього капіталізму основною рушійною силою виступає економічна криза, яка виражається в боротьбі праці і капіталу, пролетаріату і буржуазії. Відповіддю на економічну кризу став ріст державного втручання в економіку, «інтервенція» держави (бюрократії) у приватний простір, не лише економічний, а й соціально-політичний. У результаті відбулось розширення державних повноважень і перекладання на державу недержавних функцій. Але, через надмірне втручання, державний апарат виявився неспроможним в умовах демократії контролювати усі суспільні відносини. На відміну від радянської політики, де держава, фактично, «замінила» суспільство, а чиновники залежали не від виборців, а від партійного апарату.

Причина кризи представництва доби модерну криється в неспроможності держави примирити різні, часом конфліктні інтереси приватного капіталу, громадянського суспільства, мас-медіа. На рівні політичного представництва ця криза проявляється в «кризі легітимації», тобто держава, яка не спроможна вирішити проблему конфліктних інтересів різних соціальних груп, втрачає в очах населення свою легітимність. Мотиваційна криза, на відміну від кризи раціональності, яка пов'язана з політичною сферою, переходить у сферу культури. Ю. Габермас визначив, що вона відбувається на рівні соціальної інтеграції, тобто на рівні «життєвого світу» та спричинена інтервенцією державної влади у всі сфери життя людей і зростанням технократичного контролю [Див. детал.: 4]. Студентські виступи 1960-х років, ріст антивоєнного, жіночого й екологічного рухів є симптомами мотиваційної кризи та напряду пов'язані із кризою політичного представництва. Як наслідок, інституція громадськості, яка утворюється разом із правовою державою руйнується із переходом до державно-організованого політичного представництва. Можливості публічного контролю з боку мас-медіа згортаються до рівня забезпечення інформаційної політики держави, а організація «резонуючої публіки» в політичних партіях виключається, оскільки перетворюється на інструмент влади партійної бюрократії. Отже, громадськість підпорядковується контролю з боку влади, сама стає частиною цієї влади, і не в останню чергу тому, що людям бракує мотивації та часу для публічної критики діяльності влади.

Таким чином, проблема комунікативного виміру політичного представництва полягає в тому, щоб відродити громадськість як інституцію, що легітимізує й контролює панування, відродити відмінність і рівновагу між державою та громадянським суспільством, а відтак

і раціональний контроль над структурами панування. Йдеться про раціоналізацію, тобто інституціоналізацію універсального громадського дискурсу, яка у Ю. Габермаса називається «комунікативною раціональністю». Так, він вважає, що час сподівання на спонтанні процеси суспільного саморегулювання минув, а надії на розв'язання проблем культурного модерну шляхом ідеологічних маніпуляцій не здійснились. У цих умовах місце примусового конформізму повинні зайняти неспотворені, вільні, природні комунікації, що діють у позаінституційній сфері, оскільки маніпулятивні тенденції пануючого апарату проникли скрізь [2, с. 47].

Мета теорії комунікативної дії полягає у тому, щоби пояснити передумови раціональності процесів досягнення порозуміння. Комунікативна дія виступає процесом погодження дій акторів задля досягнення спільних цілей у певній ситуації – у тому числі це стосується політичного представництва. На відміну від попередніх форм політичного представництва, які можуть включати в себе координацію зусиль учасників дії, яка спрямована тільки на те, щоб примусити інших сприяти досягненню своєї мети, комунікативна дія у процесі політичного представництва передбачає порозуміння між діячами стосовно всіх критеріїв раціональності, тобто фактично цей тип дії передбачає координацію заради неї самої.

Аргументація забезпечує вільну й рівну участь усіх сторін у спільному пошуку істини, де немає жодного примусу, крім сили кращого аргументу. Для цього, за Ю. Габермасом, необхідно дотримуватися п'яти вимог комунікативного дискурсу: жоден учасник обговорення не повинен уникати дискурсу (вимога всезагальності); у процесі дискурсу всі повинні мати рівні можливості представляти і критикувати претензії на справедливість (автономія); учасники повинні бути готовими поділяти претензії інших на справедливість (ідеальне виконання ролі); наявність розбіжностей між учасниками повинні нейтралізуватися таким чином, щоб ці розбіжності не впливали на досягнення консенсусу (нейтральність сили влади); учасники повинні відкрито оголосити свої цілі, наміри й утримуватися від стратегічних дій (прозорість). Нарешті, існує ще шоста вимога: наявність необмеженого часу. Власне, вимога необмеженості часу найбільше порушується під час ведення переговорів щодо певної конфліктної ситуації. Саме у цьому полягає утопічність концепції Ю. Габермаса, що надає можливості для критики його теорії.

Ю. Габермас стверджує, що не ринок, а діалог має стати основною парадигмою для політичного представництва. З точки зору впливу на політику, комунікація може сприяти формуванню деліберативної

демократії, «демократії обговорення». Реалізація на практиці деліберативного ідеалу означає заохочування людей не просто виражати свої політичні думки через опитування, референдум, голосування на виборах, але й формувати ці думки в публічних обговореннях. Відповідно й громадська думка, яка складається у результаті дискурсу, інтерпретується не як сума окремих, незалежно сформованих суб'єктивних думок, а як інтерсуб'єктивне утворення, породжене комунікативною взаємодією індивідів [2, с. 48].

Деліберативність вимагає прийняття певних настанов, а саме: волевиявлення та готовність до соціального співробітництва; згода щодо прийняття лише розумних доводів; відкритість під час дискусії. Таким чином, модель «дискурсивної» демократії, яку пропонує Ю. Габермас, базується на умовах комунікації, завдяки чому політичний процес передбачає досягнення справедливих, обґрунтованих, розумних результатів. Дана модель є модифікацією загальної комунікативної теорії, що досліджує проблему раціональної комунікації у зв'язку із політичним представництвом в умовах демократії у інформаційному суспільстві. Аргументативна проблематика розкривається тут як базис дискурсивної практики – провідної форми існування відкритої та необмеженої публічної сфери. Від перспективи публічності раціональна політична аргументація отримує обґрунтування як доцільна та оптимальна діяльність в контексті найбільш сучасного проекту удосконалення демократії. Демократична публічність також визначає безальтернативність раціональності політичного аргументування через зв'язок сучасної публічної сфери із образом полісної демократії, яка являє собою підґрунтя розуміння істинного сенсу політики як раціонально орієнтованого спілкування.

Уся ця проблематика є особливо актуальною для України. Політичне представництво, що формується на тлі досвіду подолання панування тоталітарної офіційної марксистсько-ленінської ідеології, у сучасних умовах зазнає змін під впливом декількох взаємопов'язаних процесів. Один з них – трансформація комунікації у сфері публічної влади через посилення позицій електронних ЗМІ, тобто медіатизація політики і, як наслідок, конструювання політичних подій у мас-медіа за законами розважальних програм (політичні дебати та презентація політичних лідерів як шоу). На думку В. Миронова, «У шоу панує не індивідуальна, тобто не відмінна від іншого творчість, а реалізується принцип співучасті чи одночасної участі. Участь сама по собі стає формою комунікації без необхідності передачі будь-якого смислу, відповідно, під впливом новітньої системи електронних комунікацій, трансформується парадигма раціональної дії» [6, с. 38].

Ю. Габермас називає боротьбу за доступ до публічної сфери предметом раціонального дискурсу [Див. детал.: 2]. Проте, різноманітні жіночі, екологічні ініціативні групи багатьох країн ставили свої проблеми на загальнонаціональний порядок денний не раціональним консенсусом, а, перш за все, силовою боротьбою й конфліктом. Історично становлення публічної сфери відбувалося не тільки шляхом раціонального дискурсу, консенсусу, але й шляхом конфлікту, суперництва. Представницька демократія існує не лише тому, що народ хотів її і добивався широкого консенсусу за «базовими цінностями», а тому, що «різні групи тримали один одного «за горло», доки не усвідомили двосторонньої нездатності досягнути панування і необхідності домовитися» [8, с. 148].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Узагальнюючи результати досліджень проблематики ролі політичного представництва у сучасних політичних системах слід відзначити наступне. Діяльність вільних асоціацій суспільності може будуватися як реалізація комунікативної практики утворення, формування думок, інтересів, волі окремих індивідів, груп, суспільства в цілому у процесі політичного представництва. Суспільство, інтегроване не ринком, а такими асоціаціями, могло б стати політично активним й одночасно вільним від авторитарного панування. «Нову» раціональність, якою вона представлена в «теорії комунікативної дії», можна визначити як вид політичної активності, як спробу поєднати раціональність знання й раціональність дії для того, щоб збільшити можливість для забезпечення більш ефективного політичного представництва.

Бібліографічний список:

1. Бистрицький Є. Політична філософія посткомунізму : горизонти методології / Є. Бистрицький // Політична думка. – 1995. – № 1. – С. 3–12.
2. Бусова Н. А. Делиберативная модель демократии и политика интересов / Н. А. Бусова // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 45–58.
3. Габермас Ю. Залучення іншого : Студії з політичної теорії / Габермас Ю. ; пер. з нім А. Дахній; наук ред. Б. Поляруш. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
4. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості : дослідження категорії «громадянське суспільство» / Габермас Ю. – Львів : Літопис, 2000. – 320 с.
5. Медяник В. А. Політичне представництво у функціонуванні державного механізму в перехідних суспільствах : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. Медяник. – Дніпропетровськ, 2012. – 19 с.

6. Миронов В. В. Коммуникативное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии / В. В. Миронов // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 21–44.
7. Третяк О. А. Політична аргументація як засіб раціоналізації політичної комунікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.01 / О. А. Третяк – Д., 2004. – 16 с.
8. Флиhbьберг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества / Б. Флиhbьберг // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 146–158.

Статья посвящена исследованию коммуникативного измерения процесса политического представительства. Определено, что наряду с исследованиями институционального и функционального измерений политического представительства, которые сформировались в эпоху модерна, в условиях развития информационных технологий особое внимание требует коммуникация между властью и гражданами, исследование политического диалога, который происходит с использованием современных коммуникативных сетей. Политическое представительство интерпретировано как коммуникация политических акторов (представителей) и общественных групп, которые делегируют им полномочия по публичной репрезентации интересов. Обосновано, что политические коммуникации, деятельность СМИ выступают важной составляющей политического представительства, горизонтальных и вертикальных политических отношений между властью и гражданами.

The article studies the communicative dimension of the process of political representation. Determined that the research along with institutional and functional dimensions of political representation that formed in the modern day, in the development of information technologies require special attention communication between government and citizens, the study of political dialogue by means of communication networks. Political representation interpreted as political communication between actors (representatives) and social groups that they delegate authority to the public interest representation. Proved that political communication, media activity is an important part of political representation, the horizontal and vertical political relations between government and citizens.

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2014

Тимоць Б. Ю., ДЗ «ІНПУ ім. К. Д. Ушинського»

ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ

Статтю присвячено дослідженню процесу легітимізації політичних конфліктів в умовах демократії. Визначено сутність політичних конфліктів, основні механізми їх легітимізації в умовах демократичної політичної системи. Відзначено, що демократичний політичний режим характеризується суперечністю між необхідністю визнання конфліктів і прагненням до консенсусу.

Актуальність дослідження легітимізації політичних конфліктів обумовлена їх загостренням у процесі демократизації влади та суспільства. Саме у перехідний період відбувається надмірне зростання конфліктогенності у взаємовідносинах політичних акторів, у взаємодії влади та суспільства в цілому, що може призвести до кризи у політичній та економічній сферах.

Політичні конфлікти мають глибоке суспільне підґрунтя, вони пов'язані із діяльністю великих соціальних груп, зміною їх статусу, невдоволенням власним суспільно-політичним та економічним положенням.

У демократичних країнах політичний конфлікт є невід'ємною частиною політичного процесу, коли відбувається зіткнення інтересів політичних та соціальних суб'єктів, що має бути переведено у публічну площину та вирішено за допомогою демократичних механізмів.

Якщо ж проблема тривалий час носить латентний (прихований, не публічний характер), або конфлікт не вдається вирішити демократичним шляхом, то це може призвести до політичної кризи, проблем у взаємодії між владою та суспільством, аж до руйнації політичної системи.

Демократія, як тип політичного режиму, полягає у презентації та легітимізації проблемних інтересів, дій, поглядів основних політичних суб'єктів: окремих особистостей, представників політичних партій і громадських організацій, об'єднань, етнічних, соціальних груп, держав та їх органів.

У цьому сенсі демократія виступає найбільш бажаним типом правління, проте, на відміну від авторитаризму та тоталітаризму тут завжди важко знайти баланс між конфліктом та консенсусом.

Дослідження політичних конфліктів представлено у роботах представників різних напрямків соціального знання та парадигм політичної науки.

Серед теоретичних досліджень політичних конфліктів слід відзначити дослідження:

– етнополітичних конфліктів (Р. Брюбейкер, Б. Андерсон, І. Варзар, І. Кресіна, С. Чешко, В. Тишков та ін.);

– теорію класових конфліктів та класової боротьби (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, М. Бухарін, Л. Троцький та ін.);

– теорію конфліктів у міжнародних відносинах та регіональні конфлікти (С. Гантингтон, І. Валлерстайн, О. Кукарцев, Ю. Шадже, Г. Перепелиця, Г. Денисова, В. Юрченко та ін.).

Серед досліджень механізмів легітимації конфліктів у демократичному суспільстві можна назвати відзначити такі теорії, як:

– теорію прийняття рішень (Г. Саймон, А. Віддавські, О. Дем'янчук та ін.);

– теорію переговорів (М. Дойч, О. Третяк, Р. Фішер, М. Цюрупа, В. Курбатов та ін.);

– неоінституціональну політичну теорію (Ф. Шмітер, У. Мітчел, І. Кравченко, С. Новікова та ін.).

При цьому, найбільший вплив на дослідження політичних конфліктів має теорія класового конфлікту, за допомогою якого К. Маркс та його послідовники (марксистки та неомарксистки) пояснюють суспільні трансформації та зміни історичних формацій (рабовласництво, феодалізм, капіталізм та соціалізм). З позицій марксистської теорії, будь-яке суспільство можна розглядати як класове, а протистояння класів визначає його минуле, сьогодення та майбутнє. Це відбувається тому, що існують не лише економічні чинники формування та існування класів (хоча саме їх К. Маркс виділяє як головні), а і суб'єктивний чинник – класова свідомість.

Мета статті – дослідити процес легітимізації політичних конфліктів в умовах демократії.

До основних складових політичних конфліктів у демократичному суспільстві відносяться:

– суб'єкти конфлікту (великі соціальні групи, спільноти, окремі індивіди, інтереси яких представляють та захищають політичні актори);

– поле економічних, соціальних та політичних розбіжностей та протиріч між суб'єктами конфлікту;

– мотиви конфлікту, його явні (публічні) та приховані (латентні) причини;

– діяльність політичних акторів (у тому числі – політичних інститутів та державних установ) щодо легітимізації конфлікту, його ескалації або пошуку шляхів вирішення.

В умовах демократичного політичного режиму однією із головних проблем виступає пошук механізмів легітимізації та вирішення політичного конфлікту. Так, на думку П. Розанвалона, демократію в цілому, діяльність окремих демократичних інституцій та акторів характеризує «... суперечність між визнанням легітимності конфліктів і прагненням до консенсусу» [1, с. 25].

Рівень конфліктних відносин та їх джерело – це показники консолідації демократії. Джерелами конфліктів можуть бути дії окремих суб'єктів та об'єктивні суперечності, які наявні у будь-якому суспільстві. Суперечності у суспільних відносинах, «внутрішньо» притаманні демократії, залежать від наступних факторів:

- рівень економічного розвитку;
- ефективність діяльності влади;
- наявність та дієвість опозиції (лівої, правої, центристської);
- рівень політичної культури суспільства;
- рівень суспільної довіри до політиків тощо.

Варто погодитись із тим, що «Демократія – це плюралістичний режим, який передбачає прийняття розбіжності інтересів і думок та організує на цій основі виборче змагання. Вона інституціоналізує конфлікт і його вирішення. Виходячи з цього, не існує демократії без того, щоб не здійснювався рішучий вибір для розв'язання суперечок. Займатися політикою в умовах демократії означає обрати свій табір, стати на чийсь бік. У суспільствах із характерним соціальним розбратом, з непевністю в майбутньому це головний фактор. Але водночас немає більше демократії без формування спільного світу, без визнання спільних цінностей, які дають змогу не доводити конфлікти до крайнощів громадянської війни [1, с. 25].

Отже, для легітимізації політичного конфлікту в умовах демократії необхідно, аби наявні у суспільстві суперечності були усвідомлені (раціоналізовані) політичними акторами, а їх поведінка – відповідно вмотивована бажанням та можливостями отримати владу та здійснювати управління суспільством. Слід додати ще історичний фактор, тобто тривале панування представників однієї з елітних груп, або класу, і нерівномірний розподіл суспільних благ під час такого правління.

Політичні конфлікти у демократичних суспільствах можуть призводити до серйозних і часто непередбачуваних наслідків. Водночас, політичні конфлікти мають не лише деструктивну складову та призводити до руйнівних наслідків, а й сприяють розвитку, пошуку інноваційних механізмів соціального розвитку, політичної та економічної діяльності.

Механізми легітимізації політичних конфліктів у демократичних суспільствах відрізняються в залежності від рівня розгортання конфлікту:

- загально-соціальні механізми легітимізації (конфлікти макrorівня, зокрема класові, етнічні, соціально-професійні);
- міжгрупові механізми легітимізації (між формальними та неформальними підрозділами в організаціях);
- легітимізація міжособових конфліктів.

В умовах сучасного суспільства індивід постійно перебуває у різнорівневих конфліктах – від внутрішнього до міжнародного. Недарма у концептуалізаціях суспільних відносин у політичних науках присутня назва «суспільство ризику», а особливої популярності набувають дослідження перехідного стану: «постсучасне» та «постіндустріальне суспільство», «постмодерне суспільство» та ін.

Отже, у демократичних суспільствах існує потреба пошуку дієвих механізмів вирішення конфліктів, пом'якшення умов протікання конфлікту та його соціальних наслідків.

На думку П. Розанвалона, у демократичному суспільстві необхідно розрізнити інститути конфлікту та інститути консенсусу. «З одного боку маємо упереджений, суб'єктивний світ електорально-представницької сфери, з іншого – об'єктивний світ інститутів непрямої демократії. Визнання специфіки цих останніх дає змогу повністю зберігати обидва полюси демократичної напруженості. Це одночасно веде до подолання того, що історично проявлялося як постійна спокуса не визнавати законність конфліктів і гіпостазувати ідею одностайності (ця спокуса невпинно живила ілюзії й викривлення, які підривали історію демократичного ладу) [1, с. 25].

Політичні конфлікти виступають формою взаємодії окремих політичних та державних діячів, політичних партій та інших інститутів, політичних груп, громадських об'єднань, класів, держав, громадських діячів з приводу влади.

В умовах демократії політичні конфлікти можуть охоплювати окремі гілки влади (виконавчу, законодавчу та судову), а також відбуватись між політичною (обраною на виборах) владою та бюрократією (чиновниками, що знаходяться на адміністративних посадах).

Часто саме владні інституції стають джерелами конфліктів, намагаючись розширити сферу власного впливу, «перетягнути» на себе додаткові повноваження, створюючи напруженість у політичних відносинах та розхитуючи владний баланс, систему стримувань і противаг, що є стрижнем демократичної політичної системи.

Суперечність демократичного режиму між реалістичним принципом прийняття рішень (саме більшістю голосів у ході виборів формується парламент) і обов'язком уряду проводити одноставну політику (прислуховуючись не до більшості громадян, а до більш раціональних, слухних аргументів) призводить до конфліктів.

Варто погодитись із тим, що «Не може бути демократії без можливості приймати рішення, діяти швидко... Але не може бути демократії і без інститутів, покликаних постійно нагадувати про суть загального інтересу і самостійно сприяти, бодай частково, його реалізації. Демократичне життя передбачає, отже, організацію певної форми розділення і напруженості між інститутами, що належать до сфери прийняття рішень більшістю, і інститутами, наближеними до імперативу обґрунтування одноставності» [1, с. 26].

У процесі власного розвитку політичний конфлікт проходить наступні фази:

- поява передконфліктної ситуації, зростання політичної напруженості;
- безпосереднє розгортання конфлікту, публічна поява та активізація основних суб'єктів конфлікту;
- ескалація конфлікту (втягування в орбіту конфлікту інших учасників, набуття суспільного розголосу та позиціонування політичних акторів на боці однієї зі сторін);
- кульмінація конфлікту (період найбільшого загострення політичних відносин, т.зв. «точка біфуркації» конфлікту)
- завершальна фаза конфлікту, його розв'язка і спад політичної напруги та суспільної уваги.

На думку О. Чижової, «Для успішного розв'язання політичного конфлікту потрібні певні передумови, а саме: 1) достатня зрілість конфлікту; 2) розуміння суб'єктами конфлікту необхідності його розв'язання; 3) готовність і спроможність конфліктантів до конструктивних дій; 4) наявність для цього засобів, механізмів і ресурсів тощо» [2, с. 125].

Можна виокремити наступні механізми легітимізації та вирішення політичних конфліктів в умовах демократії. По-перше, електоральний механізм, бо історично ідея демократії ґрунтується на чіткій залежності всіх інститутів державної влади від народного суверенітету. Саме народ, який вважається єдиним законним виразником суспільного блага, має право визначати голосуванням, хто буде правити. Якщо існує конфлікт у парламенті між фракціями політичних партій, що не можуть утворити більшість, то проводяться дострокові вибори.

У випадку, коли влада не влаштовує громадян, вони можуть обрати представників опозиційних сил.

По-друге, верховенство права. Питання діяльності уряду, як виконавчої влади, підпорядковується не лише волі народу (громадяни обирають законодавчу владу), а і Конституції. Уряд працює у межах повноважень, що визначаються правом, яке поширюється на усі відносини у суспільстві та слугує дієвим інструментом подолання наслідків конфліктів у різних сферах.

По-третє, розподіл влади на законодавчу, виконавчу (адміністративну) та судову. Це не лише ставить чиновників у залежність від виборців, а і дозволяє забезпечити взаємний контроль владних інституцій та стеження за розподілом повноважень державних органів з метою запобігання узурпації влади.

На думку П. Розанвалона, «У складному суспільстві питання демократії не обмежується обговоренням написання Конституції, визначення способу промудрації законів і організації виборів. Реалізація загального інтересу вимагає заглиблюватися углиб речей, щоб розглядати їх. Саме в цьому, на його думку, набуває сенсу вирішальна відмінність між політикою й адміністрацією... Якщо сутність політика полягає в тому, щоб виразити загальну волю, то сутністю адміністрації є прагнення ефективності й раціональності. Адміністрація може побудувати свою власну «виконавчу досконалість» тільки внутрішнім способом (тоді як «законодавча досконалість» цілком ґрунтується на її залежності від зовнішньої волі, тобто волі народу-суверену). Створення знеособленої й раціональної бюрократії цілком нормально сприймається тоді як справа, спрямована на загальний інтерес. Ідея Макса Вебера, за якою просування вперед інструментальної раціональності, пов'язаної зі створенням сучасної бюрократії, є умовою поглиблення демократії» [1, с. 64].

По-четверте, важлива роль у демократичній політичній системі належить інституціям громадянського суспільства. Передусім, мова йде про політичні партії, громадські організації та незалежні мас-медіа (телебачення, радіо, пресу). Політичні партії сприяють формуванню і висловленню інтересів груп та спільнот, а мас-медіа, окрім функцій контролю та інформування громадян про діяльність влади утворюють порядок денний суспільства.

Розвиток громадянського суспільства характеризує перехід від представницької демократії до демократії участі, що передбачає «... сходження демократії до громадянського суспільства, процедури прямого волевиявлення громадян, децентралізація влади: прихід

активнішого громадянства і створення автономнішої індивідуальності... активніша участь населення в управлінні державними справами покладе край великій кількості фальшивих дебатів і безплідних заперечень, пов'язаних із конкуренцією кланів і партій. Поняття «демократії участі» утверджувалося у всьому світі, щоб збагачувати і водночас критикувати функціонування представницьких органів» [1, с. 243].

По-п'яте, розвиток форм прямої демократії, ідеалом якої є Афінська демократія доби Перикла. У сучасних умовах йдеться про виборність органів місцевого самоврядування, посилення контролю громадян за своїми представниками на місцях (у тому числі – через інституції громадянського суспільства), впровадження процедури народної ініціативи, відкликання депутатів та проведення референдумів.

Таким чином, джерелом політичних конфліктів та, водночас, механізмом їх легітимізації та розкриття у демократичному суспільстві виступають політичний плюралізм та політична конкуренція у сфері владних відносин.

Бібліографічний список:

1. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
2. Чижова О. Конфлікт як прояв прагматизму в сучасному суспільстві / О. Чижова // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 118-127.

Стаття посвячена дослідженню процесу легітимізації політичних конфліктів в умовах демократії. Определена суцність політичних конфліктів, основні механізми їх легітимізації в умовах демократичної політичної системи. Отмечено, что демократический политический режим характеризуется противоречием между необходимостью признания конфликтов и стремлением к консенсусу.

The article deals with the legitimization of political conflict sin a democracy. The essence of political conflict, the basic mechanisms of legitimization in a democratic political system. It is noted that democratic political regime is characterized by a contradiction between the need to recognize the conflict and the desire for consensus.

Стаття надійшла до редколегії 09.09.2014

*Шерман О. М., Львівський державний
університет безпеки життєдіяльності*

ВАГА В СИСТЕМІ ФІЗИЧНИХ ПАРАМЕТРІВ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Розглянуто специфіку сприйняття такого фізичного компоненту іміджу політичного лідера, як вага, з урахуванням діахронічного аспекту питання. Доведено, що самостійне значення цього компонента іміджу спирається на низку чинників, провідними серед яких є культурні традиції та естетичні канони соціуму.

Постановка проблеми. Зміна парадигм сприйняття інформації, яку М.Маклюен охарактеризував як перехід від цивілізації слова до цивілізації образу, радикально вплинула на всі сторони суспільного життя, у тому числі й на феномен політичного лідерства. Віртуалізація та персоналізація політичних процесів та перетворення ЗМІ на активного політичного актора спричинили до зростання значення іміджу політика. Зв'язок між грамотно побудованим іміджем і успіхом у політиці стає очевидним не лише для політичних технологів, а й для широкого загалу. У сприйнятті цього ж загалу, тобто масової свідомості, імідж політика – це насамперед його зовнішній вигляд, той образ, який пропонують аудиторії ЗМІ, що знову ж таки ідеально укладається у парадигму візуальної цивілізації постмодерну. Пересічний споживач політичної інформації звертає увагу насамперед на те, як політик виглядає, а вже потім на те, що він говорить.

Усе вищезазначене перетворює імідж політичного лідера у його найрізноманітніших аспектах на актуальний об'єкт наукових досліджень, хоча витоки досліджень проблем іміджу політичного лідера сягають доби античності і пов'язані з іменами Платона і Аристотеля.

Ступінь дослідження проблеми. В українській політичній науці питання іміджу викликали значний науковий інтерес протягом останніх десятиліть. Якщо у першій половині 1990-х він виявлявся переважно у формі перекладу та введення в науковий обіг класичних праць західної іміджології, таких як Дж. Наполітан, М.Різ, Ж.Сегела, Г.Бехер, Е. Семпсон, Р.Фішер, Т. Шварц, Р.Верслін, Д. Герген, Д. Моріс та ін., то наприкінці 1990-х – протягом 2000-х рр. почали виходити вітчизняні праці, присвячені теоретичним і практичним аспектам формування іміджу. Зокрема, варто згадати таких науковців, як В. Королько, Г. Почепцов, М. Михальченко, В. Бебик, В. Полохало, А. Пойченко,

І. Бекешкіна, Є. Головаха, Н. Паніна, Н.В. Лікарчук. В останнє десятиліття захищено цілий ряд дисертацій, присвячених різноманітним аспектам формування іміджу політичного лідера: маркетинговим засобам формування іміджу політичного лідера, формуванню іміджу жінки – політичного лідера; особливостям формування та механізмам реалізації іміджу політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури; використанню комунікативних методів та інших методів в процесі створення політичного іміджу ЗМІ тощо [1-6]. Водночас широка розробка даної проблематики у вітчизняній політології не означає відсутності тем, повнота дослідження яких є недостатньою. До останніх, на нашу думку, належить аналіз такого фізичного компонента іміджу, як вага, значення якого применшується чи ігнорується. Нам не відомі жодні наукові дослідження в межах української політичної науки, які були б присвячені саме цьому питанню. **Мета статті** – довести самостійне значення ваги як візуального компоненту іміджу політичного лідера у діахронії і синхронії.

Виклад основного матеріалу. Фізичні параметри іміджу – це ті його складові, що пов'язані з тілом людини; комплекс характеристик, які безпосередньо впливають на сприйняття особи аудиторією, тобто зріст, вага, будова тіла, колір шкіри, колір волосся, риси обличчя і т.д.

Зріст і вага – невід'ємні характеристики особи, що піддаються точному виміру. (Варто додати, що вага невіддільна від статури та зросту, тому що вага 80 кг у людини зростом 150 см і зростом 190 см виглядатимуть і сприйматимуться абсолютно по-різному). Іншими словами, їх сприйняття є більш уніфікованим і об'єктивним, ніж сприйняття вроди чи тембру голосу, оскільки сприйняття ваги пов'язане не з суб'єктивними смаками, а з цифрами, які важко заперечити. Водночас, як і кожна характеристика тіла, вага сприймається крізь призму певних соціокультурних уявлень.

Не заглиблюючись у медичні аспекти питання, ми поділяємо вагу людини на суто візуальному рівні на достатню, або нормальну; на недостатню у межах від худорлявості до дистрофії, та на надмірну, яка знову ж таки коливається від огрядності до морбідних форм ожиріння. Ця класифікація є такою ж природною частиною рецепції людини людиною, як і оцінка інших фізичних параметрів, зокрема, зросту та статури. Оскільки ми не сприймаємо людину окремо від її тіла, оцінка ваги цього тіла – свідомо чи несвідомо – впливає на наше ставлення, входячи у більш широкий спектр оцінок за шкалою привабливості та здоров'я. Чим далі вага тіла людини відхиляється від норми, тим менш здоровим і менш привабливим воно видається, аж до того рівня, коли тіло починає викликати деструктивні почуття (огиду, страх і т.д.), що

має місце випадку демонстрації хворих на останню стадію дистрофії чи ожиріння. Таким чином, попри свою «буденність» та «банальність», вага політика є тим фізичним параметром його іміджу, який справляє суттєвий вплив на його сприйняття аудиторією.

Не проводячи соціологічних досліджень, можна з упевненістю стверджувати, що очікуваною характеристикою цього фізичного параметру є його нормальність, тобто вага політичного лідера повинна відповідати нормі. Але сама норма належить до категорій змінних, до певної міри штучних, гендерно обумовлених і водночас гнучких. Протягом століть поняття «нормальної ваги людини» коливалось у досить широкому діапазоні від вгодованості до астенічної худорлявості, і ці коливання відображались на сприйнятті іміджу політичного лідера. Якщо сучасні художники на парадних портретах політичних діячів за потреби додають моделям стрункості, то художники XVIII століття, коли нормальна вага людини асоціювалася з пишним тілом, часом додавали королям і імператрицям друге підборіддя та повні щоки. Для того, щоб безпомилково охарактеризувати роль цього параметра в сприйнятті іміджу політика певної епохи, слід насамперед знати, яку вагу в цей період трактували як нормальну.

Не менш важливими є й етноментальні параметри сприйняття, оскільки тілобудова і, як наслідок, вага, у різних етносів і рас може суттєво різнитися. Так, наприклад, для японців характерною є поміркована маса тіла, навіть худорлявість, що обумовлено, окрім біологічних чинників, специфічним раціоном, що містить багато морепродуктів, але до останнього часу майже не містив «порожніх» вуглеводів та солодошів; тоді як голландці традиційно вирізнялися міцною статурою. Глобалізація останніх десятиліть доклала значних зусиль, щоб стерти ці відмінності у сприйнятті ваги, однак чим далі в глибину століть занурюється дослідник, тим більшого значення ця етнічна специфіка сприйняття набуває.

В українській традиції вага людини історично сприймалася у тісному зв'язку з віком. Для юнаків та дівчат нормою була стрункість, зрілі жінки й чоловіки мали бути «в тілі», достатньо міцними. Астенічна тілобудова і пов'язана з нею візуальна недостатність маси тіла асоціювалися зі слабкістю і навіть хворобливістю.

Таким чином, аналіз цього параметра змушує нас до певного культурно-історичного екскурсу, який дозволить простежити, яким чином протягом століть змінювалися уявлення про нормальну вагу та ідеальну вагу.

Якщо розпочати не з історичних чи доісторичних, а з біологічних аспектів питання, то ми можемо спостерігати, що в тваринному світі

лідери зграї – суб'єкти альфа – мають більшу вагу, ніж ті, хто займає нижні щаблі ієрархії, оскільки вони мають першочерговий доступ до їжі, більшу її кількість та вищу якість. Оскільки вага пов'язана з розміром, вона визначає, скільки місця займає істота в просторі. Велику вагу можуть обумовлювати й розвинені м'язи, отже, до певної міри це ознака сили. Можна стверджувати, що на біологічному рівні лідер – це істота з більшою масою тіла, ніж інші, сильніша, крупніша. Однак слід враховувати, що в природі тварини ніколи не хворіють на ожиріння і не мають надмірної ваги, а жировий прошарок в окремих тварин (тюлені, кити тощо) є необхідною умовою їх виживання в крижаній воді. Отже, на тваринному рівні більша, ніж в інших, вага – ознака достатньої забезпеченості їжею та високого статусу.

Це специфічне сприйняття ваги було успадковане від тваринних предків першими людьми. Пам'ятки культури доісторичної доби – відомі «палеолітичні венери» – дозволяють зрозуміти, якими були уявлення про ідеальну вагу у людей, які жили в середньому не довше 25-30 років і за своє коротке життя ніколи не наїдалися досхочу. Палеолітичні венери – це примітивні статуетки жінок з величезними грудями, дуже широкими стегнами та великими животами, які на сучасний погляд страждають на ожиріння. Однак в суспільстві, де їжа була величезною цінністю, вони служили втіленням родючості та плідності, своєрідним недосяжним ідеалом, в якому у гіпертрофованій формі знайшов втілення зрозумілий вже первісним людям зв'язок між достатньою калорійністю їжі та її кількістю й здатністю до дітонародження. У жінок з виразним дефіцитом маси тіла припиняється менструальний цикл; жінка, що потерпає від недоїдання, ризикує втратити дитину на стадії вагітності. Отже, огрядна жінка з широченними стегнами, яка регулярно й багато їсть, стає символом безперервного материнства й ширше – самого життя.

На перший погляд, палеолітичні уявлення про ідеальну вагу загубилися у вирі століть й становлять інтерес лише для палеоісториків; але в архаїчних шарах людської свідомості ніщо не зникає безслідно, і відповідні архетипи і настанови активізуються за певних умов, в даному випадку – за умови катастрофічного браку їжі. Очевидна надмірна вага й в наш час є ознакою високого статусу особи в тих суспільствах, де більшість населення споживає на добу менше фізіологічної норми калорій. (Нагадаємо, що здорова доросла людина повинна споживати 2200-2600 кілокалорій на добу, а за умови важкої фізичної праці – і більше. Якщо цей показник падає нижче 1800 ккал, то це означає чітко виражене недоїдання). Переважна більшість таких суспільств сконцентрована в центральній та західній Африці, де продовольча

проблема стоїть дуже гостро, не вирішуючись протягом десятиліть. Відповідно, населення найбідніших країн Африки не сприймає надмірну вагу своїх лідерів як недолік (що характерно для розвинених країн), а самі лідери її не маскують. Наприклад, король Свaziленду – невеликої африканської держави, де 63 % населення живе за межею бідності [7] – Мсвати III має солідне черево, яке регулярно демонструє на Святі очерету, обираючи чергову дружину.

Але найбільш показовим є приклад Північної Кореї, в якій недоїдання (а в певні роки й голод) носить системний характер. У травні 2014 року, за даними Всесвітньої продовольчої програми ООН, в Північній Кореї видавали по 410 г їжі на людину, хоча ще в лютому норма становила 420 г. Це на 390 г менше мінімально рекомендованого обсягу харчування. У цій країні недоїдає кожна третя дитина, а у кожного п'ятого є ознаки виснаження [8]. Водночас 31-річний північнокорейський лідер Кім Чен Ин тривалий час важив 90 кг, маючи зріст 170 см. Останнім часом його вага ще збільшилася через пристрасть до швейцарського сиру «Емменталь», який постачають для північнокорейської еліти з Європи. Кім Чен Ин прагне походити на свого покійного діда Кім Ир Сена, який теж мав надмірну вагу [9-10]. Як пише відомий корезнавець А.Ланьков, «відповідно до північнокорейських уявлень, Кім Чен Ин виглядає зовсім не зле, а повнота надає йому додаткового шарму» [11].

Абсолютно протилежним є сприйняття надмірної ваги у країнах т.зв. «золотого мільярду», де замість продовольчої проблеми існує проблема ожиріння (у США, наприклад, на нього хворіє до 40 % населення). Надмірна вага сприймається однозначно негативно, а ожиріння породжує своєрідну соціальну стигму. Дослідження вчених Йельського університету, опубліковане в «International Journal of Obesity», доводить, що дискримінація за вагою є дуже поширеною в американському суспільстві. В рамках дослідження вчені фіксували повідомлення учасників про досвід дискримінації за ознакою ваги, і порівнювали цей досвід з досвідом расової і гендерної дискримінації серед національної вибірки серед дорослих у віці від 25 до 74 років. Згідно з результатами досліджень, дискримінація за вагою має яскраво виражений гендерний характер: жінки зазнають дискримінації за умови меншого індексу маси тіла, ніж чоловіки – 27 проти 35. Люди з надмірною масою тіла зіштовхуються з негативним ставленням не лише на робочому місці, а й в міжособистісних стосунках. При цьому дискримінація за ознакою ваги зустрічається частіше, ніж дискримінація за сексуальною орієнтацією, національністю чи етнічною приналежністю, фізичною інвалідністю чи релігійними переконаннями.

Попри широку розповсюдженість, цей вид дискримінації залишається соціально прийнятним [12].

Отже, надмірна вага в масовій свідомості американців асоціюється з цілим комплексом негативних характеристик: з бідністю (людина з надмірною вагою – це та, яка споживає дешеву низькоякісну їжу, фастфуд, і немає часу або грошей на спортзал); з особистісними проблемами (ця людина неосвічена, примітивна, слабкодуха, не здатна контролювати себе і т.д.); з хворобою, психічною чи фізичною (порушення ендокринної системи і т.д.). І навпаки: треноване струнке тіло – майже як у стародавній Греції – ознака високого статусу: людина має час і можливості займатися фізичними вправами.

Відповідно, особи з високим соціальним статусом і тим більш політичні лідери повинні, по-перше, дбати про те, щоб їхній індекс маси тіла коливався у межах від 18,5 до 25, тобто в межах норми, і, подруге, демонструвати турботу про своє тіло і добрий фізичний стан. Тому протягом останніх 50 років практично всі президенти США демонстративно займалися спортом, перетворивши фізичні вправи на частину власного іміджу.

Гарна фізична форма була невід'ємною частиною іміджу Джона Кеннеді, який зробив вагомий внесок у популяризацію спорту. Окрім очевидного практичного значення, спорт несе з собою масу позитивних конотацій, настільки сильних, що навіть звичайна фотографія політика поряд з відомим спортсменом призводить до їх перенесення (трансферу). Спорт – це молодість, енергія, сила, стрункість, і, звісно, здоров'я. Останній аспект був дуже важливим для Кеннеді, який хворів на аддісонову хворобу, що ретельно приховували від широкого загалу. Образ людини, яка важить 80 кг, маючи зріст 185 см, легко рухається й займається спортом, мав викликати будь-які асоціації, крім асоціації з хворобою.

Кеннеді був одним з наймолодших президентів США, Рональд Рейган – одним з найстарших, але це не завадило йому займатися гірями, щоб відновити здоров'я після невдалого замаху 1981 року. Рейган своїм прикладом заохочував старших американців, доводячи, що в будь-якому віці можна тримати себе в гарній формі (зріст Рейгана досягав 183 см, вага – 80 кг).

Батько й син Буші займалися бейсболом, Б.Клінтон грав у гольф. Б.Обама відомий своєю любов'ю до баскетболу; окрім цього, він займається на тренажерах навіть у робочих поїздках, про що розповів його особистий тренер [13]. Навіть якщо це відверте інтерв'ю було добре спланованою пар-акцією, немає підстав сумніватися у правдивості тренера, адже Обама виглядає струнким і навіть худорлявим (зріст – 185, вага – 80 кг).

Звісно, серед президентів США були особи з проблемною вагою, наприклад, Уільям Тафт, відомий своїми різкими коливаннями ваги: через порушення режиму харчування він часом важив 135 кг (маючи зріст 178 см). Але Тафт був президентом з 1909 до 1913 рр., коли ставлення до надмірної ваги було іншим. У наш час навіть плани про президентське крісло несумісні з зайвими кілограмами, про що свідчить приклад губернатора штату Нью-Джерси Кріс Крісті, якого вважають потенційно сильним кандидатом на президентських виборах в США у 2016 році. Після заяви колишньої лікарки Білого дому Конні Маріано в лютому 2013 року, що ожиріння може завадити губернатору працювати президентом, Крісті схуд з приблизно 146 кг до 107 за допомогою операції зі встановлення шлункового бандажу, хоча інші лікарі стверджували, що у губернатора немає проблем зі здоров'ям, які б заважали виконанню покладених на нього обов'язків [14]. Крісті продовжує страждати на ожиріння, але в легшій формі, отже, марафон схуднення має всі шанси продовжитися.

За даними американського Центру контролю та профілактики хвороб [15], 36 % американців старших 20 років потерпають на ожиріння, ще 33 % не перейшли у категорію хворих, але їхня вага вже значно більша норми. На перший погляд ситуація може видатися парадоксальною: нація, значна частина представників якої не може похвалитися стрункою фігурою, категорично відмовляється голосувати за політиків з надмірною вагою. Але в цьому парадоксі є своя логіка, яка стає особливо виразною, коли мова йде про президента країни.

Політичний лідер (як і будь-який інший лідер) має бути наділений тими характеристиками, які роблять ієрархічні відносини психологічно можливими; іншими словами, він має бути сильнішим, розумнішим, привабливішим за свого виборця, або, як мінімум, демонструвати здатність вирішувати свої проблеми і тримати себе і своє тіло під контролем. Найвищими є вимоги до президента країни, який має втілювати ідеалізоване уявлення нації про самих себе. І якщо національною проблемою є ожиріння, то президент має символізувати не проблему, а її вирішення.

Аналогічним є ставлення до надмірної ваги у країнах Західної, Центральної та Східної Європи, хоча відсоток осіб, хворих на ожиріння, там значно менший. Вага політичних лідерів повинна бути в межах норми, а її зменшення стає приводом для гордості. Своїми успіхами у цій сфері ділилися з журналістами прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан, який зменшив вагу на 10 кг за допомогою спеціальної методики тренувань [16]; дотримувався розробленої для нього дієти колишній прем'єр-міністр Італії Сільвіо Берлусконі [17], а міністр

внутрішніх справ Чехії Мілан Хованець поставив своєрідний рекорд, схуднувши з 180 до 110 кг [18]. Час від часу й українські мас-медіа розміщують матеріали з промовистими назвами на кшталт «Політики теж худнуть...» [19], в яких представники українського політикуму діляться дієтами та іншими способами позбутися зайвої ваги. Цю ж тему охоче розвивають в інтерв'ю: на відміну від пластичних операцій, з неї не роблять таємниці [20]. Аналогічною є ситуація і в Росії [21]. Свідоме схуднення сприймається як свідчення сильної волі і здорового способу життя.

Висновки. Таким чином, в жодному суспільстві в будь-який історичний період вага не належала до малозначущих чинників образу політичного лідера, виступаючи, навпаки, одним з ключових параметрів іміджу. Сприйняття цього параметру різниться відповідно до естетичних стандартів певної культури та рівня економічного розвитку суспільства. Очевидним є зв'язок між рівнем задоволення базових потреб населення та його уявленнями про нормальну й надмірну вагу: «сите» суспільство очікує від своїх лідерів стрункості, голодне чи напівголодне – огрядності. Менш очевидною, але цікавою характерною рисою сприйняття ваги в сучасному соціумі є ототожнення її, окрім іншого, з моральними якостями. Надмірна вага асоціюється зі слабкою волею, пасивністю, браком енергії – тобто з тими рисами, які прямо протипоказані політику. З іншої сторони, таке ставлення до ваги дозволяє політичним лідерам створювати з її зменшення штучну медієвну подію, перетворюючи втрату 10 кг на триумф волі. «Боротьба з кілограмами» відкриває шлях до помірної драматизації іміджу, виявлення таких якостей, як сила характеру, наполегливість та енергійність. В країнах, де ожиріння перетворилося на національну проблему, політичні лідери приділяють проблемам ваги посилену увагу, як шляхом демонстрації власного позитивного прикладу, так і через проведення відповідної соціальної політики.

Бібліографічний список:

1. Бабак М.П. Використання комунікативних методів побудови політичного іміджу в засобах масової інформації [Текст] : дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Бабак Марина Петрівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2006. – 205 арк.
2. Денисюк С.Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації [Текст] : дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Денисюк Світлана Георгіївна ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 209 арк.

3. Дідух Г.Я. Формування іміджу жінки – політичного лідера [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Дідух Ганна Ярославівна ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 20 с.
4. Корнієнко В.О. Імідж політичного лідера: проблеми формування та практичної реалізації / Валерій Олександрович Корнієнко, Світлана Георгіївна Денисюк. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. – 144 с.
5. Холод О.М. Інструментарій засобів масової інформації у процесі формування іміджу політиків [Текст] : дис... д-ра філол. наук: 10.01.08 / Холод Олександр Михайлович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. – К., 2007. – 546 арк.
6. Яковлева Ю. О. Маркетингові засоби формування іміджу політичного лідера у трансформаційному суспільстві: політологічний аналіз [Текст] : дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Яковлева Юлія Олександрівна ; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006. – 219 арк.
7. Смирнов І.Г. Логістичне забезпечення міжнародних гуманітарних та миротворчих операцій [Електронний ресурс] / І.Г. Смирнов // Режим доступу: http://www.rusnauka.com/28_OINXXI_2010/Economics/72598.doc.htm (станом на 24.09.2014).
8. В Северной Корее уменьшили дневную норму пищи – до самого низкого уровня за последние четыре месяца [Електронний ресурс] // Зеркало недели. – 3 июня 2014. – Режим доступу: <http://zn.ua/WORLD/v-severnoy-koree-umenshili-dnevnyuyu-normu-pischi-do-samogo-nizkogo-urovnya-za-poslednie-chetyre-mesyaca-146385.html> (станом на 24.09.2014).
9. Armstrong J. Kim Jong-un loves CHEESE so much he’s ballooned in size and walks with limp [Електронний ресурс] / Jeremy Armstrong // Mirror. – 2014, Sep 17. – Режим доступу: <http://www.mirror.co.uk/news/world-news/kim-jong-un-loves-cheese-much-4277766/> (станом на 24.09.2014).
10. Лидер Северной Кореи начал стремительно толстеть от швейцарского сыра [Електронний ресурс] // Обозреватель. – 19 сентября 2014. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/curious/32019-lider-severnoj-korei-nachal-stremitelno-tolstet-ot-shvejtsarskogo-syira.htm> (станом на 24.09.2014).
11. Ланьков А. Почему щеки Ким Чен Ына – корейский идеал красоты [Електронний ресурс] / Андрей Ланьков // Слон. –20.06.2014. – Режим доступу: http://slon.ru/world/pochemu_shcheki_kim_chen_yua_koreyskiy_ideal_krasoty-1115972.xhtml (станом на 24.09.2014).
12. Parker-Pope T. Fat Bias Worse for Women [Електронний ресурс] /Tara Parker-Pope //New York Times. – March 31, 2008. – Режим доступу: http://well.blogs.nytimes.com/2008/03/31/fat-bias-worse-for-women/?_php=true&_type=blogs&_r=0 (станом на 24.09.2014).

13. Diamond J. Personal trainer shares details of his workout with Obama [Електронний ресурс] / Jeremy Diamond // CNN June 5, 2014. – Режим доступу: <http://edition.cnn.com/2014/06/05/politics/obama-workout-reax/> (станом на 24.09.2014).
14. Breitman K. Experts: Chris Christie's dropped 85 pounds | Kendall Breitman [Електронний ресурс] // POLITICO. – 6/2/14. – Режим доступу: <http://www.politico.com/story/2014/06/chris-christie-weight-loss-85-pounds-experts-107315.html> (станом на 24.09.2014).
15. Centers for Disease Control and Prevention [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cdc.gov/datastatistics/> (станом на 24.09.2014).
16. Премьер-министр похудел от российских гирь [Електронний ресурс] // Страница русско-венгерских отношений и возможности сторон. – Режим доступу: <http://ru.hu/cikk/95> (станом на 24.09.2014).
17. Диета от премьер-министра Италии Сильвио Берлускони [Електронний ресурс] // Проект Q-WEL. – Режим доступу: http://q-wel.com/fitnes/dieta_ot_premier-ministra_italii_silvio_berluskoni (станом на 24.09.2014).
18. Корниенко Л. Министр внутренних дел Чехии похудел на 70 килограммов [Електронний ресурс] / Лада Корниенко // Комсомольская правда. – 19 февраля 2014 года. – Режим доступу: <http://kp.ua/incidents/438194-mynustr-vnutrennykh-del-chekhyu-mylan-khovanets-pokhudel-na-70-kylohrammov> (станом на 24.09.2014).
19. Фролова М. Политики тоже худеют / Марина Фролова [Електронний ресурс] // Обозреватель. – 17 лютого 2012 року. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/chronics/53078-politiki-tozhe-hudeyut.htm> (станом на 24.09.2014).
20. Медведчук рассказал, как ему удалось похудеть [Електронний ресурс] // Online.ua. – 5 квітня 2012 року. – Режим доступу: <http://news.online.ua/479074/medvedchuk-rasskazal-kak-emu-udalos-pohudet> (станом на 24.09.2014).
21. Как меняет людей власть: политики худеют, делают пластику и создают имидж [Електронний ресурс] // President.org.ua. Информационно-аналитический ресурс о президентах. – 5 червня 2007 року. – Режим доступу: <http://president.org.ua/news/news-160992/> (станом на 24.09.2014).

Рассмотрена специфика восприятия такого физического компонента имиджа политического лидера, как вес, с учетом диахронического аспекта вопроса. Доказано, что самостоятельное значение этого компонента имиджа основано на ряде факторов, среди которых ведущими являются культурные традиции и эстетические каноны социума.

Perception specifics of such a physical component of a political leader image, as weight, taking into account diachronic aspect of questions is considered. It is proved that independent value of this component of image is based on a number of factors, main among these factors there are cultural traditions and esthetic canons of society.

Стаття надійшла до редколегії 26.09.2014

УДК 327

Ляшенко Є. О., МАУП, м. Київ

ГЕОПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ

Міграція населення є важливою проблемою у внутрішній та зовнішній політиці великої кількості розвинутих та зростаючих країн. У структурі цього питання слід розглядати як фактори, які впливають на міжнародну міграцію – глобалізація, соціально – економічні, політичні; так і групи населення, що найбільш схильні до міжнародної міграції; шляхи впливу на ці групи, їх направленість; узгоджене міжнародне врегулювання міграції державами, що має сприяти налагодженню та стабілізації світових взаємовідносин.

Ситуація, що склалася на наш час у міжнародній політиці, економіці, соціальній сфері життя суспільства нашої планети є дуже складною та обумовлені багатьма факторами. Зокрема нерівномірним розподілом природних ресурсів, їх вичерпанням та важким здобуванням, складними кліматичними умовами, все це впливає на умови існування суспільства в тих чи інших регіонах. Тому питання міжнародної міграції населення під тиском геополітичних умов є дуже важливим у наш час.

Наприкінці ХХ сторіччя уряди багатьох країн почали усвідомлювати невідповідність все складнішого характеру теперішніх потоків мігрантів, це призвело до переоцінки міжнародних інструментів у області міграції. Результати праці, зробленої під егідою Комісії Організації Об'єднаних Націй з прав людини, вказують на незадовільне забезпечення державними органами прав людини що до мігрантів у більшості регіонів світу на фоні повідомлень про зростання проявів расизму, ксенофобії та інших форм дискримінації по відношенню до іммігрантів, нелюдяного та принизливого відношення до них.

Упорядкована міжнародна міграція може мати позитивний вплив як на країни походження, так і на країни що приймають мігрантів. Міграція також може сприяти передачі навичок та культурному збагаченню. Велика більшість мігрантів вносить значний вклад у розвиток приймаючих їх країн. У той же час у багатьох країнах походження міжнародна міграція тягне за собою втрату людських ресурсів, а в приймаючих їх країнах вона може призвести до економічних труднощів та соціально – політичного напруження [1, 39-40; 2, 25].

Але ситуація вказує, що на очах у громадської думки, а також на думку осіб, що впливають на політику, дотримання прав людини мігрантів не виглядає таким важливим обов'язком, як і дотримання прав людини для власних громадян. Також відображає перевагу анти-мігрантських настроїв і той факт, що суспільства країн перебування приписують мігрантам більш низький правовий та соціальний статус. Схильованість поширенням масштабів дискримінації мігрантів, неналежного та жорсткого поводження з ними, про яке доповідають уряди країн, з яких від'їжджають мігранти, а також неурядові організації, що займаються проблемами прав людини призвели до створення Комісії Організації Об'єднаних Націй по правам людини робочої групи урядових експертів у області прав мігрантів, задача якої збирати всю інформацію, що має відношення до справ інформації про існуючі перепони до ефективного та всебічного захисту прав людини мігранта та розробляти рекомендації по посиленню пропаганди, захисту та здійсненню прав людини мігранта [2, 24; 5, 320-323].

Динаміка народонаселення та реструктуризації економік сприяють більш чіткому усвідомленню особами, що відповідають за прийняття рішень, ключової ролі, яку відіграють міжнародні мігранти у задоволення попиту на робочу силу у конкретних секторах та в підтримці міжнародних зв'язків, необхідних для функціонування глобальної економіки. У наслідок чого зростає число урядів, що усвідомлюють факт того, що міжнародна міграція є невід'ємною частиною процесу розвитку та функціонування сучасних економік. Але з початком фінансової кризи 2007 року, та слідкуючої за ним економічної кризи стався зріст безробіття у глобальних масштабах, особливо у розвинутих країнах, які є основними пунктами для міжнародних мігрантів. Аналітичних даних про вплив кризи на міграцію небагато. У 2010 році кількість мігрантів з країн, що розвиваються, що живуть у інших розвиваючихся країнах – 73 мільйони, та кількість мігрантів з країн, що розвиваються що живуть у розвинутих країнах – 73 мільйони – практично рівне. На сьогоднішній день загальна кількість осіб, що проживають за межами країн народження, досягло найбільш високого

за всю історію рівня – 214 мільйонів людей, у той час як 10 років тому ця цифра була лише 150 мільйонів. У міграційний оборот втягнуто 3,1 % населення з 218 країн світу. Відсоткове співвідношення мігрантів широко змінюється по країнам. Країни, що мають високий відсоток мігрантів – Катар (87 %), ОАЕ (70 %), Йорданія (46 %), Сінгапур (41 %), Саудівська Аравія (28 %).

Але що ж впливає на посилення міграційних процесів? Це – подальше глобалізація економік, зростання економічної розбіжності між багатими та бідними країнами, різниця у соціальних, політичних та релігійних свободах між країнами, можливі політичні та цивільні конфлікти, прогресуюча деградація навколишнього середовища та інші важливі фактори [8, 13].

Розглянемо детальніше, що ж таке є міграція? Міграція – пересування людей, пов'язані з переселенням на нове місце проживання. В умовах глобалізації пересування людей стали не тільки більш інтенсивними, але й більш різноманітними. На наш час до міграції все частіше відносять тимчасові пересування населення, пов'язані з працею, навчанням, туризмом, комерційною діяльністю. Міграції можуть бути внутрішньодержавними та міждержавними. До міжнародних міграцій відносять пересування населення, які відбуваються між континентами, охоплюють декілька держав, мають суттєвий вплив на соціально – економічний та демографічний розвиток країн та міст. Роль міграції у формуванні населення та розвитку економік все більш посилюється. Враховуючи все це, XXI сторіччя можна назвати «сторіччя міжнародної міграції».

В умовах глобалізації зростає зацікавленість до взаємних та погоджених дій у сфері міграції, про що свідчить поява нових консультативних процесів, таких як Генеральна комісія по міжнародній міграції. У складі якої було створено ядро з 22 країн з метою розгляду міграційних проблем на рівних основах між розвиваючими ся та розвинутими державами.

Одним з головних факторів світової міграції є глобалізація, яка посилюється з року в рік. У більшості випадків це, звичайно, міжнародні економічні фактори, які впливають на рішення про міграцію, це – наявність вигідних робочих місць, більш високий рівень заробітної платні, низькі податки, у країні що приймає, та відсутність можливості реалізації себе, у країні з якої від'їжджають [3, 805; 7, 265].

Також важливим фактором, що обумовлює сучасні глобальні міграції, є диспропорція у демографічному розвитку. У багатьох економічно розвинутих державах чисельність населення почала скорочуватись у передбачуваному майбутньому. Наприклад, у Японії

чисельність населення у найближчі 20 років скоротиться на 16 мільйонів осіб. Подібні тенденції відбуваються і в Західній Європі – населення Німеччини зменшиться на 4 мільйони осіб. Також скоротиться чисельність населення у Австрії, Бельгії, Фінляндії, Франції, Греції, Італії, Португалії, Іспанії. Загалом чисельність населення буде скорочуватись, що обумовлено скороченням народжуваності. Зниження народжуваності обумовлено змінами репродуктивних основ та зниженням цінності сім'ї та дітей, змінами способу життя людей та втягненням жінок у суспільне життя.

Скорочення народжуваності на фоні збільшення тривалості життя призвело до змін у віковій структурі населення. У економічно розвинутих країнах на літніх людей у віці від 60 років та старіше доводиться 21 % населення. У світі цей показник складав лише 11 %, а в країнах що розвиваються трохи більше 8 %. До «найстаріших» країн світу можна віднести Японію, Італію, Німеччину, Швецію, Грецію, Австрію та ін.. Збільшення долі людей старших вікових груп створює додаткове навантаження на пенсійні та соціальні системи, що може призвести до суттєвих соціально-економічних криз. Процес старіння населення характерний для багатьох економічно розвинутих держав, до того ж супроводжується зниженням долі молоді. Це відображається на системі освіти, яка не отримує звичне число учнів та студентів. Для збереження мережі освітніх установ можливе залучення на навчання іноземних учнів та студентів з інших регіонів та країн. Саме цим шляхом пішли зараз багато економічно розвинутих країн, які розвернули програми залучання іноземних студентів [2, 26-27; 6, 110-111].

Багато економічно розвинутих держав довгий час намагались механічно поповнити чисельність населення мігрантами, перш за все трудовими. Та на наш час міграційна політика економічно розвинутих держав стає все більш жорсткою по відношенню до некваліфікованої робочої сили, вона віддає перевагу людям з високою кваліфікацією та іноземним студентам. Крім того, все більшу увагу вони приділяють демографічній політиці, що направлена на стимулювання народжуваності та підтримку сімей з дітьми. У більшості економічно розвинутих країн, які є у стані демографічної кризи, відбувається демографічна політика, що направлена на підвищення народжуваності.

Динаміка, що склалася у демографічних процесах у перспективі змінить перелік країн-лідерів по чисельності населення. До середини XXI ст. у число найбільш населених держав мають всі шанси увійти Туреччина, Єгипет, Іран, Таїланд, Конго. Самі по собі такі зміни, можливо, не мали б такої значущої загрози для світової цивілізації, якщо б

не економічна прірва, що збільшується між економічно розвинутими країнами та країнами, які розвиваються.

Як важкий та важливий наслідок геополітичних факторів, які впливають на міжнародну міграцію населення є нелегальна трудова міграція. Під цим терміном маються на увазі люди, які в'їжджають в країну або працюють у ній без належного дозволу влади, йменують їх по різному : незаконними, підпільними, нелегальними мігрантами або особами з неврегульованим статусом [8, 26].

Особливо слід відзначити відокремлення понять «неврегульована міграція», «контрабанда», «трафік», «торгівля людьми».

Згідно протоколу про запобігання торгівлі людьми (2000 р.), особливо жінками та дітьми, та покаранням за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, термін «торгівля людьми» означає –здійснення у цілях експлуатації вербовки, перевозки, передання, покривання або отримання людей шляхом погроз, силою або іншими видами примусу, викрадення, обману, зловживання владою для здійснення отримання вигоди однією особою над іншою.

Вищезгаданий нормативний документ визначає «контрабанду мігрантів» як забезпечення з ціллю отримання, прямо або опосередковано, якої-небудь фінансової чи матеріальної вигоди, незаконного в'їзду у будь-яку державу особи, яка не є громадянином або не проживає на території цієї країни.

До причин які сприяють міжнародній нелегальній міграції слід також віднести:

1. Глобалізація –розповсюдження інформації,що сприяє зростанню об'ємів телевізійних передач та використання мобільних засобів. Пересуватись на великі відстані стало легше, ніж у минулому. Глобалізація сприяла підвищенню рівня життя у промислово розвинутих країнах, до того ж це супроводжувалось поглибленням нерівності як у світовому, так і в національному масштабі. Цей процес також зробив внесок у скорочення бар'єрів міжнародної торгівлі та світовому пересуванні капіталу. Все це не супроводжувалось якимось політичними діями по ускладненню міграції.

2. Соціально-економічні труднощі у країні виїзду: відсутність до-свіду міграції, послаблення правового режиму у сфері соціального захисту громадян, відсутність засобів по легалізації міграційних потоків та підписанню міждержавних угод.

3. Соціально-економічні тенденції у приймаючих країнах: недоліки у використанні та реалізації трудових стандартів у країнах, що приймають мігрантів; відсутність моніторингу робочих місць,особливо

у маргінальних секторах економіки, таких як сільське господарство, домашнє обслуговування, секс індустрія; висока зацікавленість інвестора у великому доході, у складі якого відрахування у соціальні фонди займають незначну частину або взагалі відсутні [4, 95-96].

Таким чином існує загальна зацікавленість усіх суб'єктів міжнародного ринку праці у тому, щоб нелегальна трудова міграція існувала та продовжувала існувати: держава прийому та працевлаштував мають у великій кількості робочу силу «без претензій» на високий рівень доходів та виплати необхідних соціальних допомог.

Іншою проблемою є відсутність статистики по питанню міжнародної міграції з будь-якої причини, тому що вона збирається силовими структурами і тому недосяжна на міжнародному рівні або подається з перекрученої точки зору.

На думку експертів Глобальної комісії по міжнародній міграції, представлення даних по нелегальній міграції – це щось як «палиця о двох кінцях». З одного боку, чисельність нелегалів, безумовно, значуща, та їх присутність викликає негативну реакцію у ЗМІ, які у кожному мігранті бачать існуючу загрозу суспільству. З іншого боку, якщо ці дані розглядати у відповідному контексті. То нелегальну міграцію немає необхідності вважати проблемною, якою її найчастіше представляють.

Міжнародна жіноча міграція є невід'ємною частиною сучасної світової економіки. Дані ООН підтверджують, що жінки стали досить значною категорією у міграційних потоках – у 2005 році жінки – мігранти склали половину (49,6 %) всього контингенту мігрантів.

За останні 40 років жінки мігрують як і чоловіки. У більшості своїй поєднуючись з чоловіками у таких приймаючих країнах як Австралія, Канада, Нова Зеландія, США.

Можливість отримати роботу у Франції привертає все більше число освічених жінок з місцевих районів Сенегалу. Активно переміщуються також медичні сестри з Нігерії у Саудівську Аравію, а з Гани, Південної Африки та Зімбабве у Канаду, Англію та США.

Робота у якості домашньої прислуги є з одним з найбільших великих секторів, що стимулюють міжнародну міграцію працюючих жінок.

Усі ці фактори стимулювали масові потоки жінок з країн Азії, Латинської Америки, Карибського басейну, а на наш час все більше з країн Африки. Наприклад, у Іспанії близько 50 % іммігрантів складає домашня прислуга. Більшість азіатських домашніх працівників відправляються на Близький Схід, де досить високий рівень добробуту стимулює попит.

Глобалізація породила стрімкий зріст індустрії розваг та сексу. Вона забезпечує додаткові канали міграції для жінок, хоча і у значній мірі внаслідок відсутності інших можливостей.

Все більша і більша чисельність жінок – спеціалістів – викладачів, медичних сестер, вчених, технічних робітників, власників компаній – йдуть за кордон, незважаючи на те, що багато хто з них зіштовхується з проблемами з підтвердження кваліфікації.

Самостійна зайнятість дозволяє жінкам поєднувати роботу з сімейними обов'язками та створює можливості для того, щоб запобігти дискримінації або експлуатації на робочих місцях [2, 23-25; 7, 212-215].

У міжнародній практиці розрахунку міграції переміщення студентів та стажерів виділяють у самостійну категорію, тому що ця міграція виконує конкретну соціальну функцію, пов'язану з інтернаціоналізацією освіти та розвитком високопрофесійних ресурсів, які представляють за сутністю інтелектуальний глобальний капітал суспільства. Ця міграція класифікується як тимчасова, обмежена проміжком часу, необхідним для проходження навчального курсу. Такі отримують спеціальні студентські (не імміграційні) візи, які передбачають право в'їзду у супроводженні з членами родини та обмеженими можливостями працевлаштування. Таким чином освітня міграція – це один з динамічно розвинутих міграційних потоків.

Географія потоків студентів, відображає направленість загальних міграційних потоків та має свої особливості. Величезний вплив на неї мають культурно – лінійні фактори. Основна частина студентів направляються у англо-, германо-, франко мовні країни. Інтенсивна міграція студентів у Європейському континенті обумовлена такими факторами: географічна близькість, відкритість кордонів, наявність угод між університетами, уніфікація освітніх стандартів, програм, розповсюдженість практики зарубіжного стажування, надання стипендій та матеріальних пільг студентам при подібному обміні, а також наявність у ЄС освітніх центрів з світовою популярністю. До того ж малі держави, що не мають різноманітних за спеціалізацією систем освіти, найчастіше відрізняються більш високою мобільністю студентів та особливо аспірантів, які після завершення навчання планують залишитись працювати у провідних дослідницьких центрах [3, 276, 847].

Як наслідок першочергова увага приділяється міжнародній міграції, з її складною взаємодією багатьох соціальних, економічних та політичних факторів, та її наслідкам, у національній та міжнародній політиці більшості держав. У останні декілька років у великому числі держав серйозну занепокоєність викликає проблема міграції.

Основною інформаційною базою для аналізу тенденцій та перспектив міжнародної міграції слугує Глобальна база даних по міграції, що підтримується Відділом народонаселення Департаменту по економічним та соціальним питанням ООН.

Таким чином до основних геополітичних факторів, які сприяють міжнародній міграції населення на початку XXI сторіччя належать: глобалізація, соціально – економічні, політичні, зростання економічної розбіжності між багатими та бідними державами, розрив у соціальній, політичній і релігійній волі, громадянські та політичні конфлікти, прогресуюча деградація навколишнього середовища. Все це примушує людей шукати більш сприятливі умови для свого належного життя.

Бібліографічний список:

1. Аннан К. Міжнародна міграція та розвиток : Доповідь Генерального секретаря ООН на 16 сесії Генеральної Асамблеї ООН. – Нью-Йорк, 2006. – С. 45.
2. Всесвітня доповідь по освіті 2006: зрівняння світової статистики у галузі освіти. – Монреаль : Інститут статистики ЮНЕСКО, 2006, – С. 38.
3. Дугін А. Основи геополітики / Дугін А. – М. : «АРКТОГЕЯ-центр», 2000. – С. 928.
4. Івахнюк І.В. Міжнародна трудова міграція / Івахнюк І.В. – М. : Економічний факультет МГУ, ТЕІС, 2005. – С. 288.
5. Колосов В.А. Геополітика та політична географія / Колосов В.А., Міроненко Н.С. – М. : «Аспент-прес», 2001. – С. 479.
6. Рязанцев С.В. Вплив міграції на соціально – економічний розвиток Європи: сучасні тенденції / Рязанцев С.В. – Ставрополь : Книжкове видавництво, 2001. – С. 180.
7. Рязанцев С.В. Світовий ринок праці та міжнародна міграція / Рязанцев С.В., Ткаченко М.Ф. – М. : «Економіка», 2010. – С. 303;
8. Щербакова Є.М. Міжнародна міграція: тенденції та перспективи / Щербакова Є.М. // «ДемоскопWeekly». – 2009. – № 399-400.
9. Юдіна Т.Н. Соціологія міграції: посібник для вузів / Юдіна Т.Н. – М. : Академічний проект, 2006, – С. 24.

Міграція населення являється важкою проблемою во внутрешней и внешнеи политике большого количества развитых и развивающихся стран. Аспектами рассмотрения вопроса миграции являются такие факторы как глобализация, социальнo – экономические и политические отношения, а так же группы населения, которые наиболее склонны к международной миграции, их демография, пути воздействия на эти группы, направленность миграционных потоков. Согласованное международное урегулирование миграции государствами должно способствовать налаживанию и стабилизации мировых взаимоотношений.

Migration is a greatest challenge in the internal and external policy a inordinate amount of developed and rapidly emerging countries. In the structure of this challenge should be viewed as factors that impact international migration – globalization, socio – economic, politicalities, and group the population that are most inclined to international migration; the ways to influence the these groups, their direction; agreed international regulation of migration States, which should contribute towards the stabilization of the world relation ships.

Стаття надійшла до редколегії 23.09.2014

УДК 323.2:141

Маслов Ю. К., ДЗ «ПНПУ ім. К. Д. Ушинського»

ІДЕОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В СИСТЕМІ ВЛАДИ КРАЇН ЦСЄ: ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ

Стаття присвячена дослідженню економічних та політичних аспектів ідеологічного підґрунтя системних трансформацій в системі влади та економічного життя країн Центральної та Східної Європи. Визначено неоліберальну спрямованість даних трансформаційних процесів, що уособилися у вигляді Копенгагенських критеріїв політичного розвитку та концепції економічних трансформацій під назвою «Вашингтонський консенсус». Проте практика запровадження таких реформ в країнах зазначеної групи не довела універсального характеру згаданих реформ, а навпроти засвідчила неспроможність неолібералізму як ідеологічної доктрини політичних трансформацій в постсоціалістичних країнах.

Для країн Східної та Центральної Європи 2014 рік став роком 25-річчя оксамитових революцій, що призвели до падіння комунізму та які Хабермас назвав «революціями оздоровлення», оскільки жителі цих країн намагалися наздогнати те, що в ліберально-демократичних державах Західної Європи вже давно стало реальністю. Ідеї політичного плюралізму, падіння єдиної правлячої партії, захист прав особистості та верховенство права стали центральними ідеями революційних перетворень. Звісно, падіння комунізму кардинально змінило ідеологічну картину, оскільки головний суперник ліберальної демократії просто зник зі світової арени, ознаменувавши початок ери неолібералізму як безальтернативного варіанту розвитку, про який говорив в своїх роботах Ф. Фукуяма.

У сучасній науковій літературі проблеми визначення місця та ролі ідеології в суспільному і державному житті досліджувалися в працях Л. Бараданга, І. Боббіо, Б. Веккіо, Ф. Воткінса, Є. Гідденса, Д. Інгерсола, О. Лемберга, Н. Лумана, Д. Макленнона, Р. Макрідіса, С. Московичі, П. Окоїна, Дж. Паломбара, Дж. Племінеца, М. Ріджея, М. Рокича, Л. Саржента, Дж. Сатторі, М. Селігера, Дж. Шварцмантеля, Л. Фойера, Ф. Фюре та ін. Серед вітчизняних авторів, які опікувалися питаннями взаємодії ідеології та політики, а також ідеологічних засад функціонування та реформування економіки слід відмітити роботи Н. Гедікової, В. Заблоцького, М. Зверякова, В.Ковтун, А. Колодій, І. Кресіної, В. Лаги, М. Михальченко, Г. Музиченко, М. Розумного, І. Смагіна та ін. В той же час, питання ідеологічного підґрунтя інституціональних перетворень в країнах Центральної та Східної Європи, є недостатньо вивченим.

Дана стаття має на меті визначити політичні та економічні аспекти ідеологічної складової трансформаційних процесів в системі влади та економічної сфери життєдіяльності країн Центральної та Східної Європи, що мали місце після падіння комуністичних режимів та спрямовувалися на побудову сучасної країни – члена Європейської спільноти.

Ральф Дарендорф в своїй роботі «У пошуках нового устрою» [1] так описує ті ідеали демократії, яких прагнули досягти країни ЦСЄ на початку свого транзиту: по-перше, демократія повинна дозволити позбавитись урядів без кровопролиття. Вона дає змогу проводити зміни, змінюючи можновладців. По-друге, демократія створює форум для постійного контролю за можновладцями. Закони, які вони створюють, підлягають ретельній перевірці у парламенті. Всі дії владних осіб мають протипагу – і це не тільки контраргументи, а також інституціонально закріплений метод стримувань та протипаг. По-третє, демократія дає можливість виборцям, громадянам вносити до політичного процесу свої інтереси та переваги. Це відбувається безпосередньо під час виборів, а також передусім не напряму – шляхом проведення дебатів серед депутатів. Парламент представляє народ [Див.: 1, 75]. Для того, щоб виконати ці три завдання, демократія мусить бути закріплена в ліберальному устрої.

Загальновідомо, що в країнах з гарною якістю інститутів (низькою корупцією, високим рівнем правопорядку і здоровим інвестиційним кліматом) демократизація благотворно впливає на інституційне будівництво і економічне зростання, а в країнах зі слабкими інститутами - тягне за собою їх подальше ослаблення і підриває економічне зростання.

Якщо співвідносити поняття «лібералізм» і «демократія», то з'ясовується, що Європа спочатку була ліберальною і тільки потім демократичною. У XIX ст. у європейських державах права особистості і фірм були в основному забезпечені, хоча демократичними ці країни назвати було не можна. На рубежі XIX ст. і XX ст. більше половини дорослого населення Європи не мали права голосу через цензів осілості і майнових обмежень.

Протягом перших років незалежності стали періодом впровадження цих моделей в новоутворених країнах Центральної та Східної Європи. Економісти країн «старої Європи» їздили до столиць новоутворених країн, щоб запровадити там модель економічного розвитку, яку деякі називають Вашингтонським консенсусом, тобто модель капіталізму, представлену Світовим банком і Міжнародним валютним фондом. За ними політологи і політики прагнули запровадити до конституцій Вестмінстерську модель до устроїв.

Ринкова економіка і демократичний режим мають певні спільні ознаки. Обидва є проектами невідомого, які покладаються на спроби і помилки, а не на планування та «добррозичливих» диктаторів. Тому обидва зростають на тому ж самому ґрунті. «І все-таки,- вказує Р. Дарендорф, - тут маємо два варіанти. Один з них, який стосується великих помилок у багатьох нових демократіях, полягає в очікуванні того, що політична демократія створить, необхідний, автоматично економічний добробут. Насправді це не так. Обидва вони потребують власних зусиль. Той, хто плутає у своїх очікуваннях, легко може втратити і те, і те: оскільки економіка не процвітає, відмовляються і від демократії» [1, 76].

Саме останню тезу Р. Дарендорфа засвідчив досвід більшості країн пострадянського простору. Дослідники впливу демократії на економічне зростання в країнах ЦСЄ зазначають: навряд чи можна вважати простим збігом той факт, що практично всі країни успішного наздоганяючого розвитку або відкладали демократизацію до досягнення достатньо високого рівня добробуту, або практикували «півторапартійною» (велика правляча партія і кілька маленьких опозиційних партій, які не мають реальних шансів прийти до влади). Таким чином, вважають учені, швидке введення демократії в країнах із слабким правопорядком може бути пов'язане з безліччю негативних економічних і соціальних наслідків [5].

Сама по собі ліберальна ідея підкупає своєю принадною простотою. Саме уявна простота її основних постулатів, а також зримі економічні успіхи початку 90-х років в розвинутих країнах, де панувала неоліберальна ідеологія, стали істотною причиною її некритичного запозичення.

Вважалося, що лібералізація цін і свобода вибору економічної діяльності повинні були збалансувати ринки за рахунок встановлення рівноваги між попитом і пропозицією. Але це лише перший крок. Наступний крок - приватизація, яка повинна була зорієнтувати дії підприємців на виробництво тих товарів, на які існував великий незадоволений попит, а значить - і на більш прибуткове інвестування приватного капіталу. З часом це повинно було спричинити за собою структурні зміни в промисловості та привести обсяги виробництва товарів у відповідність з ринковим попитом.

На думку реформаторів, відкритість економіки повинна була полегшити для ринків встановлення рівноважних цін, а також сприяти інтеграції вітчизняних підприємств у міжнародне конкурентний простір.

Замість цього з'явилися зворотні тенденції: посилення монополізму та відкритість економіки. Входження в світове ринкове господарство виявило непристосованість переважної частини вітчизняних підприємств до міжнародної конкуренції - ні організаційно, ні технологічно. Номенклатура і якість, а також цінові параметри не відповідали світовим стандартам [Див.: 2].

В контексті дослідження загальних реформ в межах пострадянських країн, необхідно зазначити, що їх загальний контекст, ідеологію визначають самі держави, однак, дуже суттєвим чинником, який безпосередньо впливає на контекст реформ є «допомога» світових організацій на шляху до визначення. Проведення реформ завжди вимагає значних фінансових ресурсів, яких в новоутворених країнах не вистачало, отже, Світовий банк та міжнародний валютний банк активно втручався в державну політику новоутворених країн, пропонуючи їм свій варіант реформ. Ідеологічним підґрунтям таких реформ була концепція неолібералізму, що покладено в основу програми реформ від Світового банку та Міжнародного валютного фонду під назвою «Вашингтонський консенсус».

Нагадаємо, що лібералізм - це теорія і практика реформ, яка надихає світ уже протягом двох століть. Витоки його сягають англійської буржуазної революції XVII ст., згодом він поширився у багатьох країнах на зорі американської і французької революцій XVIII ст. і домінував майже увесь період XIX ст., зазнаючи серйозних змін. Одні вважають, що лібералізм поступився місцем соціалізму і дозволив соціалістичним ідеям себе видозмінити. Інші вважають соціальні перетворення другої половини XIX і XX ст. досягненням нового лібералізму. Зараз інтерес до лібералізму знову відроджується.

У цьому ж руслі можна сказати і про «Вашингтонський консенсус», який був задуманий як ліберальне «керівництво для технократів від

політики». Як набір рекомендацій, він спирається на уявлення про автономно діючий уряд, що використовує «вікна можливостей», які відкриваються. Надзвичайно ефективно їх використали країни Центральної Європи, що асоціюється, перш за все, з ефективною реалізацією програм приватизації і з їх макроекономічною стабілізацією.

У 1989 р. американський економіст Дж. Вільямсом виступив з основною доповіддю «Що мав на увазі Вашингтон під реформою політики», яка містила в собі так званий «Вашингтонський консенсус» – список, що включав перелік з десяти рекомендацій з проведення реформ. Серед них:

1. Фіскальна дисципліна.
2. Пріоритети державних витрат.
3. Податкова реформа.
4. Фінансова лібералізація.
5. Обмінний курс.
6. Лібералізація зовнішньої торгівлі.
7. Прямі іноземні інвестиції.
8. Приватизація.
9. Дерегулювання.
10. Захист прав власності.

Використання пакету рекомендацій, передбачених Вашингтонським консенсусом, у країнах, які здійснювали посткомуністичну трансформацію, мало різні наслідки.

Якщо взяти перших п'ять принципів, то навряд чи хто буде заперечувати, що вони є основою забезпечення макроекономічної стабільності. Без їх дотримання у віддаленій перспективі функціонування ринкового господарства неможливе. Постійне ігнорування ними в окремих країнах призвело до неправильної траєкторії розвитку і, у кінцевому рахунку, до нагромадження заборгованості, розплутувати яку доводиться за допомогою МВФ і Світового банку. Тому вимоги монетаристів (неолібералів) стосовно дотримання цих основоположних принципів ринкового господарства - не що інше, як заклик до дотримання елементарних «правил внутрігосподарського обліку».

Економіка - це надзвичайно чутливий організм, проте повернення до розумної у довготривалому плані єдиної можливої макроекономічної політики ще не вирішує проблем розвитку цих країн, які обплутані боргами. Нововведення завжди породжують складні проблеми, перед якими важливо вистояти. Це ж сталося і з уведенням п'яти перших принципів «Вашингтонського консенсусу» у посткомуністичних країнах. Найбільш рушійною стала миттєва лібералізація цін, але там, де вистояли проти цього (Польща, Чехія, Словаччина), отримали

позитивний результат, а де почали повертатися до «часткового» регулювання (країни СНД) - результати зовсім інші. Дж. Стігліц назвав це явище «зміщенням інститутів економічної політики з її цілями».

Безсумнівно, до прорахунків МВФ і Світового банку, які стали в трансформаційний період виразниками політики монетаризму, можна віднести вчасне нерозпізнання МВФ і Світовим банком різночасності негативних і позитивних наслідків прогнозованої політики і тих соціальних ускладнень, які випливають із неї. Спроба пом'якшити цей процес з боку міжнародних фінансових організацій тільки частково вирішила проблеми за рахунок програм соціальної допомоги.

Проте не слід перекладати відповідальність за таку ситуацію на програми структурних перетворень - рахунок у такому разі потрібно пред'являти політикам. Відсутність чіткого роз'яснення, яке породило помилкову думку багатьох керівників урядів країн із трансформаційною економікою, що реалізації згаданих п'яти принципів «Вашингтонського консенсусу» достатньо для того, щоб вивести економічно відсталі країни на шлях нормального зростання і розвитку. Формуються лише абсолютно необхідні передумови для появи таких умов.

Із реального досвіду перетворень видно, що модель «Вашингтонського консенсусу» надто нестабільна за своєю природою, тому що втілити на практиці автономно діючий уряд технократів надто важко. Навіть якщо виникли для цього передумови, період напіврозпаду такого уряду був дуже малим, оскільки він опинився в ситуації славнозвісного «вікна можливостей», яка в країнах Центральної та Східної Європи не переживала одного року.

Модель реформ під назвою «Вашингтонський консенсус» була покладено в основу формування принципів національних концепцій трансформацій (1990 р. - «План Л. Бальцеровича» у Польщі, 1991 р. - «План Клауса» в Чехословаччині і т.д.). Успіхи ринкових перетворень у цих країнах призвели до формування широкої і довгострокової суспільної підтримки перетворень («консенсус в ім'я реформ»).

На пострадянському просторі успішно вдалося провести неоліберальні реформи відповідно до рекомендацій Вашингтонського консенсусу в країнах Прибалтики, що забезпечило їм швидку інтеграцію в євроатлантичні структури: НАТО, ЄС. Політичні еліти країн Прибалтики на початку 90-их років обрали твердий курс на проведення неоліберальних реформ і євроінтеграцію. Навколо цього курсу не було глибоких розбіжностей (так як в Україні) між елітами з різними ідеологічними орієнтаціями. Політичні еліти прибалтійських країн, на відміну від політичних еліт інших країн пострадянського простору, мали перевагу в тому, що вони перебували у більш тісному

контакті з європейськими елітами і виховувалися на європейських культурних цінностях, здебільшого німецько-скандинавського (північного) типу [Див.: 6].

Серед цих країн особливо слід виділити Естонію, політична еліта якої найбільш швидко, послідовно і синхронно здійснила неоліберальні реформи. Така ефективна політика у сфері проведення неоліберальних реформ дозволила Естонії створити міцний фундамент для сталого економічного розвитку (навіть економічна криза 2008-го року менш негативно позначилася на її економічному розвитку, ніж це спостерігалось в інших країнах). Натомість багато країн, у тому числі і Україна, не змогли забезпечити успішну посткомуністичну трансформацію з позицій неоліберальної парадигми.

Причини невдалої трансформації в багатьох посткомуністичних країнах слід шукати як у хибності окремих положень Вашингтонського консенсусу, так і у цивілізаційній якості функціонуючих політичних та економічних інститутів і культурній якості політичних еліт.

У 1998 р. відомий англійський економіст Джон Грей опублікував статтю в лондонській газеті «Гардіан», в якій він різко критикує уряди США і Великобританії за проведену ними політику «ринкових реформ» в Росії і країнах Азії. Він підкреслює, що саме ця політика «несе в собі хворобу всьому світу» - глобальну валютно-фінансову катастрофу. Плодами політики «реформ» з'явилися, на думку Грея, скорочення виробництва в 2 рази проти 1991 року і перехід на бартер значної частини економіки [Див.: 4].

Визнаючи поразку своєї концепції реформ, один з ідеологів її Джеймс Кеннет Гелбрейт зазначає: «Доктрина, відома під назвою «Вашингтонський консенсус», була за своїм характером певним символом віри глобалізації. У ній відбилися впевненість у тому, що ринки діють ефективно, що відсутня потреба в їх управлінні з боку держави, що між бідними і багатими не існує конфліктних інтересів, що справи йдуть найкращим чином, якщо в них не втручатися ... Насправді ж вірно те, що бідні, тобто переважна частина населення більшості країн світу, повинні щодня харчуватися. Доброю буде та політика, яка гарантує, що вони зможуть це робити, при цьому постійно має забезпечуватися поліпшення раціону харчування, житлових умов, системи охорони здоров'я, інших матеріальних умов життя. Погана та політика, яка прямо або побічно провокує нестабільність, створює проблему зі споживанням продуктів харчування з міркувань ефективності або лібералізму або навіть свободи. Прагнення до конкуренції, дерегулювання, приватизації і відкритих ринків капіталу в дійсності підірвало економічні перспективи багатьох мільйонів найбідніших

людей в світі. Так що така політика - просто наївна й неправомірна кампанія. Вона по-справжньому загрожує безпеці та стабільності у світі, оскільки підриває основи забезпечення самих себе хлібом насущним ...» [Цит. за: 3].

На думку широкого кола експертів з багатьох країн світу світова криза 2009 року, де-факто, ліквідувала «Вашингтонський консенсус». У травні 2004 року Лондонським центром міжнародної політики була опублікована доповідь під назвою «Пекінський консенсус», в якій мова йшла не тільки про ефективність китайського досвіду. Якщо «Вашингтонський консенсус» на думку авторів, «ошчасливив тільки банкірів», то «пекінський консенсус» працює в інтересах простих людей. Його мета - зростання при збереженні незалежності; відмітні риси - «рішуче прагнення до інновацій та експериментів» (спеціальні економічні зони), «захист державних кордонів і інтересів», «накопичення інструментів асиметричної сили» (у вигляді потужних валютних резервів).

Отже, проведений аналіз економічних та політичних аспектів масштабних трансформацій в системі влади та управління економічною сферою життєдіяльності суспільства в країнах посткомуністичного табору, до яких справедливо відносять країни Центральної та Східної Європи, свідчить про домінування ідей неолібералізму як економічної доктрини економічного зростання та ліберальної демократії як концепції політичних трансформацій та побудови нових владних інститутів в зазначеній групі країн.

Орієнтири політичного розвитку країн третьої хвилі демократизації вміщувалися в концепції політичних реформ, запропонованих Європейським Союзом в якості обов'язкових умов вступу до співдружності. Це отримало назву Копенгагенських критеріїв.

Економічна складова трансформаційних процесів повністю відповідає класичним програмним пунктам неолібералізму та знайшла свого втілення в програмі Світового банку та МВФ під назвою «Вашингтонський консенсус».

Необхідно зазначити, що і політичні, і економічні реформи пропонувалися всім країнам Центральної та Східної Європи однакові, однак кожна з країн йшла своїм шляхом. Незважаючи на те, що для більшості країн ЦВЕ запропоновані на основі неолібералізму реформи сприяли масштабній трансформації та призвели до формування ринкової економіки та на її основі побудови демократії, однак, сам «Вашингтонський консенсус» зазнав значної критики і втратив свою привабливість для інших країн світу як «рецепт» вдалих політико-економічних перетворень.

Бібліографічний список:

1. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою : Лекції на тему політики свободи у XXI ст. / Р. Дарендорф ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : Вид дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
2. Маслов О. Ю. Конкуренція глобальних проектів : «Вашингтонський консенсус» vs «Пекинский консенсус» [Електронний ресурс] / Олег Юрьевич Маслов. – Режим доступу: <http://www.polit.nnov.ru/2009/01/06/gistpewashproj2/>.
3. Муранівський Т. В. «Вашингтонський консенсус» / Т. В. Муранівський // *Економічна газета*. – 1999. – № 50.
4. Музиченко Г. В. Концептуалізація державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізаційних змін : монографія / Г. В. Музиченко. – Одеса : Друкарський дім, 2012. – 394 с.
5. Полтерович В. М. Демократизация и экономический рост / В. М. Полтерович, В. В. Попов // *Общественные науки и современность*. – 2007. – № 2. – С. 12 - 24.
6. Рутар С. М. Україна в контексті посткомуністичних трансформацій [Електронний ресурс] / С. М. Рутар. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/53.pdf

Статья посвящена изучению экономических и политических аспектов идеологических основ системных трансформаций в системе власти и экономической жизни стран Центральной и Восточной Европы. Установлено неолиберальную направленность указанных трансформационных процессов, которые нашли воплощение в виде Копенгагенских критериев политического развития и концепции экономических трансформаций под именем «Вашингтонский консенсус». Однако практика реализации этих реформ в странах указанной группы не засвидетельствовала универсальный характер проведенных реформ, а наоборот, указала на неспособность неолиберализма выступать в качестве идеологически обоснованной доктрины политических трансформаций в постсоциалистических странах.

Article examines the economic and political aspects of the ideological basis of the system transformation in the power system and the economic life of the countries of Central and Eastern Europe. Installs the neoliberal orientation of pointed transformation processes that are embodied in the form of the Copenhagen criteria for political development and economic transformation concept called «Washington Consensus». However, the practice of implementing these reforms in the countries of this group have not witnessed the universal nature of the reforms, but rather pointed to the failure of neoliberalism act as ideologically sound doctrine of political transformations in post-socialist countries.

УДК 342.726-054.73 (477)

Павлова В. О., НУ «ОЮА»

БІЖЕНЦІ ЯК ПРАВОВА ФІГУРА В СЬОГОДЕННІЙ ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена правовому положенню біженців, визначенню їх статусу в міжнародних документах, а також вирішенню питань в нормативному визначенні поняття «біженець», його прав і захисту в політичному і збройному конфлікті, який виходить на міжнародний рівень.

В даний час актуальним питанням є міграційна політика щодо біженців, їх стан в правовому вимірі українського законодавства. Біженці, і в цілому вимушені мігранти, не є новим явищем для України. Сьогодні коли Україна переживає складний час в боротьбі за свою недоторканність, політичну нестабільність, сумнівними залишаються норми національного законодавства щодо визначення поняття «біженець». Крім того, регулярний перегляд законодавчих актів у цій сфері, велика кількість підзаконних актів також свідчить про важливість цієї теми, увагу держави до неї, постійний контроль, удосконалення законодавства, гармонізацію з європейським законодавством.

Порушені проблеми висвітлено в наукових працях Н.М. Грабар, І.Г. Ковалишина, О.Л. Копиленка, Ю.І. Римаренка, Ю.М. Тодики, О.Ф. Фрицького, В.О. Малиновської, М.О. Шульги, С.Б. Чеховича та ін.

Проголошення України незалежною, суверенною державою дало поштовх до значних змін у суспільстві. Проте трансформації відбувалися не тільки в нашій державі. Сучасний світ стає дедалі більше конфронтаційним, конфліктним, збільшується число війн, що призводить до значного зростання міграційних потоків. Так, у деяких країнах Європи спостерігалися бурхливі політичні процеси, що змусили громадян цих країн шукати притулку й захисту в інших державах. Поява такої незахищеної категорії осіб істотно впливає на стан економічного, культурного та соціального розвитку суспільства й потребує особливого правового регулювання. Саме тому питання, пов'язані з цим явищем, постійно перебувають у полі зору не тільки міжнародних гуманітарних організацій, а й урядів багатьох країн, у тому числі українського.

Уряди зазвичай гарантують основні права людини та фізичну безпеку їхнім громадянам. Проте, коли цивільні особи стають біженцями ця мережа безпеки зникає. Головною роллю УВКБ ООН в підтриманні

міжнародного захисту є забезпечити, щоб держави усвідомлювали та діяли відповідно до власних зобов'язань захищати біженців та людей, що шукають притулку. Однак воно не є наднаціональною організацією і не може вважатись заміною урядової відповідальності. Держави не можуть ні примусово повертати біженців на територію, де на них чекає небезпека, ні надавати перевагу певній групі біженців.

Поняття «біженці» вперше з'явилося в міжнародному праві під час Другої світової війни. Післявоєнні збройні конфлікти та інші надзвичайні ситуації, що зумовлювали і зумовлюють масове переміщення осіб з регіонів постійного проживання в інші, викликають необхідність спеціального міжнародно-правового регулювання статусу біженців, переміщених осіб та вимушених переселенців. Біженець має право на безпечний притулок. Однак міжнародний захист включає більше ніж фізичну безпеку. Біженці повинні отримати щонайменше такі ж права та базову допомогу як і інший іноземець, який легально проживає, включаючи свободу думок, пересування та свободу від катувань і принизливого поводження. Економічні та соціальні права однаково застосовуються. Біженці повинні мати доступ до отримання медичної допомоги, навчання та право на працю.

За певних обставин, коли відповідні урядові ресурси не є доступними негайно, в тому числі несподіване прибуття великої кількості переміщених людей, УВКБ ООН та інші міжнародні організації надають допомогу, таку як грошові гранти, їжу, інструменти та притулок, школи та лікарні. За допомогою проектів сприяння зайнятості та розвитку навичок, УВКБ ООН робить усі зусилля для якнайшвидшого гарантування самозабезпечення біженців.

Водночас щороку, за даними українських та міжнародних організацій, близько 1500-2000 осіб – громадян інших країн чи осіб без громадянства, просять про притулок вже на території України. Вони твердять, що побоюються переслідувань на батьківщині, або ж тікають від війни й насильства. Однак дотепер доля більшості з них складалася важко: попри те, що Україна є країною-учасницею Конвенції ООН 1951 р. про статус біженців та Протоколу до цієї Конвенції 1967 р., і взяла на себе зобов'язання надавати притулок – переважна більшість з тих, хто просив про захист на українських землях, не отримали його. Натепер, з-поміж усіх мешканців нашої країни, менше 3000 осіб мають статус біженця, наданий свого часу державою. Інші ж отримали відмову [1].

Проте, на жаль, слово «біженець» з'явилося зараз у повсякденному обігу передовсім не через тих, кого законодавство визначає «біженцями», а через мешканців України, які змушені виїхати з окупованих

чи небезпечних територій до спокійніших регіонів (і кого вірніше визначати як «вимушених переселенців» або ж «внутрішньо переміщених осіб»). В Україні останнім часом відбулися безпрецедентні явища – окупація, тероризм, АТО. Вони мають соціальні наслідки, які призвели до великої кількості внутрішнього переміщення осіб та порушень прав людини. Таких громадян України зараз називають вимушеними переселенцями, що підкреслює мотиви їх переміщення – вони вимушені залишати свої домівки, щоб зберегти власне життя та життя близьких, щоб уникнути насилля та політично мотивованого переслідування за свої переконання.

За підрахунками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, в Україні проживає 2500 біженців. Ще близько 6-7 тисяч осіб шукають притулку. Політична нестабільність та національні настрої на сході України та у Криму змусили покинути свої будинки десятки тисяч жителів. Про це йдеться в доповіді УВКБ ООН. «Станом на 18 червня 2014 р. УВКБ ООН володіє інформацією про більше 38 000 переміщених осіб зі східних областей України та Криму. Серед них більшість становлять діти, жінки, люди похилого віку. Ця категорія осіб потребує особливої уваги з боку державних органів та громадянського суспільства», – зазначає УВКБ ООН [2].

Для чіткого розуміння юридичного статусу біженця та вимушеного переселенця необхідно відокремити два поняття «біженці» і «вимушені переселенці». Між цими категоріями осіб є суттєві розбіжності, але й багато схожих рис. Біженець – теж є вимушеним переселенцем, але особливої категорії (має місце зміна території держави).

Від біженців вимушених переселенців відрізняє те, що вони є наслідком дії власної держави. У справі з вимушеними переселенцями може мати місце великий розрив між певною дією й часом. Щодо питань біженців й вимушених переселенців виникають певні матеріально-правові питання, вирішення яких й покладено на міжнародне приватне право.

Проблема біженців є питанням номер один майже у всіх державах світу. Це явище набуло свого розповсюдження після другої світової війни. В 1950 році почав функціонувати відділ Верховного комісара у справах біженців (Україна співпрацює з організацією, але до статутної Конвенції не приєдналась). У 1951 році прийнята Конвенція ООН про статус біженців. В 1968 році – спеціальний Протокол до цієї Конвенції. Україна є учасницею Протоколу та Конвенції з січня 2002 р. За конвенцією біженець має національний характер (статус перебування), так як дана конвенція вирішує два колізійних питання. До першого колізійного питання належать такі положення: а) якщо біженець

буде в одній із держав своїх громадянств, тоді він «стає» громадянином цієї країни перебування і користується національним режимом; б) якщо біженець втік до третьої держави, громадянство якої не має. Тоді діє принцип ефективного громадянства – біженець сам обирає громадянством якої саме країни, з-поміж усіх своїх громадянств, він буде користуватися. Тоді до нього застосовуються колізійні прив'язки з тією країною. До другого колізійного питання відносяться: біженці особливо користуються тими правами, які вони набули у державі з якої вони втекли до того, як стали біженцями. (шлюбні відносини, права власності та пов'язані з ним права. Зобов'язання, наприклад платити аліменти.)

Біженець має два види прав, які іноземець не має: за Конвенцією ООН про статус біженців, біженцем визначається особа, яка покинула державу свого доміцилію або державу громадянства. Саме з цього й випливає перша особливість статусу біженця – право на притулок (стаття 26 Конституції: «Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами й свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом») [3]. Крім того, за Конвенцією ООН про статус біженців у державі перебування біженцю має обов'язково надаватися місце роботи й якщо держава не в змозі забезпечити це, то вона повинна взяти цього біженця на утримання (сплачувати матеріальне відшкодування).

Відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 № 3671-VI, біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [4].

Приведення норм закону у відповідність до директив Європарламенту і Ради ЄС 2011/95 від 13.12.2011 і Ради ЄС 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 р. було необхідною умовою для лібералізації візового режиму з Європейським Союзом.

Що ж саме змінилося та які нові можливості для захисту своїх прав отримали прохачі притулку?

Так, стаття 14 Загальної декларації прав людини гарантує кожному право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Саме для того, щоб наповнити змістом цю статтю Декларації, в Україні у 2012 році було прийнято закон «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Проте якщо визначення поняття «біженець» повністю відповідає визначенню, що міститься в Конвенції про статус біженця, тлумачення додаткового та тимчасового захисту є звуженим. Саме через необхідність розширити коло суб'єктів, які мають право на додатковий захист, запропоновано внести зміни в закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

У світовій практиці особою, яка потребує додаткового захисту, є особа, яка не є біженцем у розумінні Женевської конвенції, проте потребує захисту відповідно до внутрішнього законодавства. При цьому в діючому законі міститься ганебна норма про те, що право захисту мають тільки особи, які є вихідцями з країни, що має спільний кордон з Україною. Важко зрозуміти, чим керувався законотворець, можливо, хибними уявленнями про додаткове навантаження на бюджет, яке насправді перетворюється на додаткові надходження при грамотній інтеграційній політиці. Проте в будь-якому випадку економічні розрахунки були поставлені вище базових прав людини.

Зі вступом закону в силу ці положення приводяться у відповідність до світової практики, і вихідець з будь-якої країни має право отримати захист. Крім того, значно розширені умови, за яких надається цей статус. Якщо раніше необхідною умовою була наявність безпосередньої прямої загрози життю чи здоров'ю, тобто закон орієнтувався на Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведіння та покарання, то відтепер достатньо буде, щоб мала місце непряма загроза, яка апріорі існує в умовах збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини.

В законі поняття «осіб, які потребують додаткового захисту» орієнтоване на тих, хто захищений міжнародним гуманітарним правом в широкому розумінні, а не тільки окремими міжнародними договорами. Таким чином, із прийняттям цих змін механізми захисту прав людини значно удосконаляться. Україна матиме набагато ширше визначення осіб, які потребують захисту, ніж більшість країн світу, що може стати хорошим фундаментом для започаткування нової політики захисту прав мігрантів та біженців.

Додатково за останньою інформацією, Президент України Петро Порошенко вів закон про правовий статус переселенців з Криму та Донбасу. Про це йдеться у пропозиціях Президента України до Закону № 4998-1 «Про правовий статус осіб, які вимушено залишили місце проживання внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя або обставин, пов'язаних з проведенням антитерористичної операції на території України».

Так, у документі йдеться, що закон не може бути підписаний через низку причин. Зі слів президента П. Порошенка, закон не визначає порядок надання державної допомоги вимушеним мігрантам, не забезпечує скоординованої і відповідальної роботи органів державної влади, місцевого самоврядування та їх взаємодії з громадськістю у цьому напрямі, не відповідає міжнародним стандартам захисту внутрішньо переміщених осіб. На думку президента, закон має декларативний характер: «здебільшого складається з бланкетних норм, які переадресовують до правового регулювання ключових питань іншими законами, майбутніми рішеннями Кабінету міністрів України, іншими підзаконними актами». Порошенко наголошує, що законопроект не забезпечує створення цілісного механізму надання допомоги та захисту державою прав і законних інтересів вимушених переселенців, містить положення, що не відповідають конституційним принципам гарантій прав громадян, суперечать Конституції України та законодавчим актам України.

Правовий статус «біженців та осіб, які прирівнюються до них» на сьогодні є не стійким та суперечливим через політичну ситуацію в країні. Важливим, із точки зору міжнародного права, є визначення конкретних прав біженців. До них, насамперед, необхідно віднести право жити в безпеці, яке є важливішим за право залишатись у власній громаді чи країні за наявності там певних загроз; право на громадянство – процес його набуття та втрати; право притулку – захист національними урядами особи, яка переслідується, від конкретних посягань на її гідність, честь, життя та здоров'я, внаслідок чого може виникнути загроза її природним правам; право non-refoulement (право «невислання») – держави повинні забезпечувати захист біженців і не повертати на територію, де їхньому життю чи свободі загрожує небезпека; право отримання біженцями тимчасового захисту, яке полягає в негайному наданні притулку.

Можна зробити висновок, що політична нестабільність в країні призводить до нечітких сформованих норм та визначень таких понять як «біженець» та «осіб, які потребують додаткового захисту», правове становище яких потребує спеціального врегулювання. Біженець, який

прибув в Україну, навіть незаконно перетнувши її кордон, відповідно до міжнародної системи захисту прав біженців, насамперед має право не бути висланим і отримати доступ до процедури визначення статусу біженців. Удосконаленню міграційного законодавства України має передувати, перш за все, забезпечення механізму реалізації правового статусу біженців (заборона примусової депортації та збільшення кількості пунктів тимчасового утримання біженців, їх працевлаштування, навчання мови та ін.). Необхідно об'єднати зусилля науковців і практичних працівників для розробки таких напрямків державної політики, які б забезпечили ефективне регулювання міграційних процесів відповідно до економічних можливостей країни. Для цього необхідно, звернувшись до досвіду європейських країн, які для вирішення питань, пов'язаних із допуском громадян інших держав на тимчасове або постійне проживання, застосовують такий обмежувальний засіб, як щорічні квоти на прийом біженців та інші механізми регулювання міграційних процесів.

Бібліографічний список:

1. Чи захищені права, честь та гідність біженців і осіб, які шукають притулку [Електронний ресурс] / Режим доступу: ua.textreferat.com/referat-6227-1.html
2. Біженці та вимушені переселенці в Україні, рік 2014-й: проблеми й виклики [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.khpg.org/index.php?id=1403279631
3. Конституція України: затверджена Законом України від 28 червня 1996 р № 254к/96-ВР (із змін., внесеними згідно із Законом України від 1 лютого 2011 № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 8
4. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>

Стаття посвячена правовому положенню беженцев, определению их статуса в международных документах, а также решению вопросов в нормативном определении понятия «беженец». Проведен анализ его прав и защиты в политическом и вооруженном международном конфликте.

The article is devoted legal position of refugees, determination of their status, in international documents, and also to the decision of questions in normative determination of concept «refugee», his rights, and defence in a political and gun conflict, which goes out on an international level.

Стаття надійшла до редколегії 18.09.2014

УДК : 321.7:364

Панасюк В. А., ДВНЗ «КТЕК» НТУ, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ АВТОРИТАРНОГО РЕЖИМУ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті аналізується внутрішня політика РФ в період президентства і прем'єрства Путіна, розглядаються позитивні та негативні явища наслідків трансформаційних процесів в Росії.

Росія епохи В. Путіна, модернізаційні та політико-економічні перетворення цього часу є однією з центральних тем зарубіжних ЗМІ. Західна Європа називає правління російського лідера авторитаризмом. Стан свободи слова і прав людини в Росії періодично стають предметом розгляду ЄС. Наскільки об'єктивною в цьому звинуваченні є відповідальність В. Путіна за відсутність зрілої демократії в державі і є основним предметом аналізу у даній статті. Вивченням цієї теми займалися Н. Кононенко, О. Криштановська, Б. Макаренко та ін. [3; 5; 7].

Метою статті є: дослідження внутрішньої політики у періоди президентства і прем'єрства В. Путіна.

Наукові завдання полягають в наступному:

- охарактеризувати реформування центральних і регіональних політичних інститутів влади;
- проаналізувати складність політичної трансформації в умовах етноконфесійного поліцентризму громадян РФ;
- з'ясувати результати реформаторської діяльності для народу й її лідера та перспективи подальшого розвитку РФ.

26 березня 2000 р. на дострокових Президентських виборах РФ переміг провладний кандидат В. Путін. Новобраний Президент приклав максимальні зусилля в централізації державного апарата. За сприянням В. Путіна на законодавчому рівні реформувались органи центральної і регіональної влади. Держава була поділена на сім федеральних округів, які очолили люди з команди Президента. Головною метою даних реформ стало зміцнення національних інститутів влади. Відповідно до законодавчих змін губернатори та спікери регіональної влади перестали засідати у Раді Федерації і замінювались делегованими від них представниками. Кожен суб'єкт федерації зобов'язувався надіслати в центральний парламент двох представників. Відповідно до закону, регіональний парламент шляхом голосування обирав свого кандидата у верхню палату Федеральних

Зборів, у той час, коли представник виконавчої влади призначався у Раду Федерації губернатором. Подібні виборчі зміни були вигідні провладній еліті. Так центральна влада розширила свої повноваження на суб'єкти федерації. Адже неформально отримала всі можливості втручатися у виборчий процес відбору кандидатів регіональної влади у верхню палату Федеральних Зборів. До того ж самі суб'єкти федерації започаткували процес попереднього узгодження кандидатів у федеральний парламент із центральною владою. На цьому реформаційні процеси по щодо централізації влади не закінчились. Кремль створив штат працівників, що їхали в регіони слідкувати за місцевою елітою. Так, в термінології російської бюрократії з'явилися повноважні представники (повпреди) та інспектори. Вони слідкувала за реалізацією президентських вказівок в регіонах. Обов'язки повпредів та інспекторів були безмежні [3]. За своєю функцією ці повпреди та інспектори нагадували царських фіскалів. Громадяни регіонів перестали обирати губернаторів. Формування інституту губернаторів передали у регіональні парламенти. Всі кандидатури губернаторів попередньо узгоджувались в кабінеті Президента. Були прийняті поправки до виборчого законодавства. На федеральному рівні вибори стали пропорційними. На регіональному виборча система залишилась змішаною. Підвищувався прохідний бар'єр для партій в нижню палату Федеральних Зборів з 5 до 7 %. Приблизно до 2 млн. \$. піднялася виборча застава. Заборонялися виборчі блоки. Зросла чисельна кількість членів партії для її реєстрації. Опозиційні партії знімались з виборів із-за суто дрібних порушень. Намагаючись запобігти можливому бойкоту виборів, влада відмінила пункт про мінімальну явку виборців та ліквідувала графу «проти всіх». З юридичної точки зору, жодна із виборчих змін не містить протиправного характеру. Однак ці зміни були своєрідною політтехнологічною моделлю влади, спрямованою на обмеження політичної боротьби опозиційних партій [5; 10]. Оточення Президента створило правову базу, що дозволила їм поставити парламент під власний контроль. Реформувалася і судова система держави. Для новопризначених федеральних суддів вводились обмеження в термінах їх перебування на даній посаді. Право затвердження суддів упродовж усього їх життя було вилучено із судової колегії і стало прерогативою Президента. Всі ці зміни значно посилили виконавчу владу у законодавчій і судовій системі [10].

Оточення В. Путіна ініціювало прийняття закону про місцеве самоуправління. Одним із важливих пунктів даного закону стала можливість запроваджувати в містах посаду сіті-менеджера. Сіті-менеджер – це найнятий професіонал в галузі управління владою

місцевого самоуправління. Фактично сіті-менеджер стає головою мерії, а мер обирається із складу думи і стає її головою. Ключовою умовою даного закону є відмова муніципального самоуправління від прямих виборів мера. Двовладдя в регіонах місцевих і державних органів управління провокує конфлікти між ними у відстоюванні державних, місцевих та особистих інтересів. Неформально вагомий вплив на вибори сіті-менеджера отримав губернатор [6]. Можна припустити, що політичний інститут сіті-менеджерів є однією із спроб підпорядкування місцевої влади Кремлю. Завдяки прийнятому владою закону по протидії екстремістської діяльності правоохоронні структури отримали додаткові можливості контролювати громадські організації. На законодавчому рівні була ліквідована можливість шляхом референдуму оголосити імпічмент Президенту, ініціювати відставку губернаторів. Заборонялось виносити на референдум питання щодо формування бюджету і статусу суб'єкту федерації. Введення надзвичайного стану в державі чи в окремому регіоні автоматично ліквідувало уже призначений референдум. Законом про масові заходи територіально обмежувались громадські акції протестів. Заборонялись мітинги біля органів влади та небезпечних об'єктів. Закон про неурядові організації розширив можливості контролю силових структур над іноземними організаціями. Закон регулює насамперед організації, що контролюють рівень прав і свобод в Росії. Законом обмежено кількість відділень даних організацій та розміри їх фінансування. Збільшився розмір адміністративних штрафів за несанкціоновані мітинги. Наступні закони про наклеп та Інтернет не додали владі авторитету. Непомірні штрафи за наклеп і дозвіл влади правоохоронним структурам блокувати Інтернет ресурси, правозахисники вважають тиском на свободу слова. Кримінальні справи М. Ходорковського, Б. Березовського і медіа-магната В. Гусинського за кордоном назвали політичними [10].

Державні реформи, арешти опозиціонерів та ситуація з правами людини в Росії стали предметом розгляду ряду міжнародних структур. Офіційний Кремль відповів, що антиросійські заяви ЄС стосовно авторитарного правління та переслідування опозиції в Росії є надуманими.

Феноменальними видаються для Європейського співтовариства рейтинги В. Путіна в Росії. Незважаючи на авторитарний стиль правління, Президент протягом останніх дванадцяти років залишається лідером свого народу. Доказом цьому є соціологічні дані «Левада-Центру» і результати трьох президентських виборчих перегонів. Наприклад, соціопитування «Левада-Центру» у президентських

виборах 2012 р. прогнозували В. Путіну 66 % голосів виборців. За даними ЦВК Росії, В. Путін отримав 63,60 %, ставши переможцем виборів. Головний опонент В. Путіна Г. Зюганов набрав лише 17,18 %. «Левада-Центр» прогнозувала лідеру комуністів 14-15 % [8; 11].

Отже, дані «Левада-Центру» не перевищують похибку допустимих 4 %, що вказує на достовірність досліджень.

Секрет політичної формули успіху авторитарного діючого Президента РФ приховується, напевне, в політичній культурі народу. Російське суспільство ніколи не знало демократії. Євразійська модель управління в умовах плюралістичного за етноконфесійним складом населення була вимогою часу. Імперіалістичні прагнення субелітних угруповань зміцнювали інституційну модель абсолютної монархії. Війна вимагала економічних ресурсів з регіонів для розширення і утримання державних володінь. Тому керівництво країною здійснювалося шляхом жорсткої централізації влади. Спроба Олександра II демократизувати російське суспільство потерпіла крах. Нерозуміння значною частиною суспільства значення цих реформ, що були порятунком імперії, призвело до вбивства царя. Загибель царя спровокувало панічні настрої в суспільстві і поспішне згорання реформ. Нездатність його наступників завершити розпочаті реформи призвели до лютневої революції. Бездіяльність тимчасового уряду перед наростаючою загрозою більшовизму закінчилось жовтневим переворотом і початком громадянської війни. Люмпенізовані маси селян і робітників стали головною опорою диктатури більшовиків в побудові тоталітарної моделі радянської держави.

Розпад СРСР став складним випробуванням на шляху політичної трансформації для пострадянських республік. Не уникла цієї участі і Росія. Різкий розрив зв'язків із союзними республіками спровокував гостру політичну кризу і економічний колапс в державі. Знищення планової економіки та перехід на ринкові відносини засвідчило про зародження нової епохи. Непідготовленість законодавчої бази до нових політико-економічних реалій стало серйозною проблемою подальшого розвитку Росії. Приватизація підприємств досить часто проводилась із серйозними порушеннями. Представники влади приватизаційними методами розпочали перерозподіл державного капіталу. Оновлення політичної еліти відбувалось хаотично. Ключовим фігурантом політичних процесів стала пострадянська номенклатура. Поступово у владу увійшла новостворена бізнес-еліта. Інтелігентні кола, не маючи ні належного авторитету в суспільстві, ні фінансів, виявились нездатними боротися за владу. Поодинокі випадки проход-

ження інтелігенції у владні коридори не могли перетворити її у сталу політичну групу. Згодом вони взагалі зійшли з політичної арени.

Таким чином, провладні групи та бізнес-угруповання, доповнюючи одне одного, лобіюючи власні інтереси, почали відігравати ключову роль в Росії.

Формування потужних субелітних угруповань не могло відбутися без боротьби за капітал і владу. Доказом цього стали путч ДКНС, збройний конфлікт Президента і Парламенту та чеченський сепаратизм. Всі ці події дестабілізували національні органи управління. Президент Б. Єльцин виконував роль політичного арбітра між різними олігархічними кланами, щоб стабілізувати ситуацію в країні. Серйозні проблеми із здоров'ям самого Президента створило додаткові проблеми на шляху оздоровлення держави. Вихід із даної ситуації знайшов сам Б. Єльцин, склавши із себе президентські повноваження.

В. Путін випускник елітних вишів: юридичного факультету ЛДУ, Московської Вищої школи КДБ № 1 і Краснознаменівського інституту ім. Ю. Андропова. Він впевнено зайняв найвищу державну посаду, вигравши в першому турі виборчих перегонів. В. Путін не був «новачком» у політиці. В. Путін із 1990 р розпочинає політичну кар'єру в мерії Пітера. З 1990 по 2000 рр. майбутній Президент, поступово змінюючи одну посаду іншою, підвищує свій політичний статус та набирається необхідного досвіду державного управління. Важливою сторінкою його біографії є робота в органах КДБ. Фактично В. Путін рекрутувався в політичне середовище із ФСБ. Тривала робота в спецслужбі дозволила йому забезпечити собі необхідну підтримку колег по ФСБ і стати її директором. На цій посаді В. Путін отримав доступ до державної таємниці і можливість контролювати та впливати на боротьбу за владу кримінально-олігархічних політичних кланів Росії. Він став помітною фігурою на політичному олімпі. Навколо нього почали згуртовуватись представники різних субелітних угруповань [1]. Саме такий кандидат на посаду Президента потрібен був російському народу. І він з'явився в образі В. Путіна. В суспільстві твердо вселилась думка, що лише колишній керівник спецслужб здатний стабілізувати ситуацію в державі. Складно навіть повірити в те, що росіяни могли бачити в колишньому керівнику ФСБ демократа. Дестабілізаційні процеси в державі, низька політико-правова культура, пам'ять про революцію, громадянську війну на підсвідомому рівні здійснювали вибір народу в бік авторитарного керівництва. Складається враження, що російське суспільство, переживши 90-ті роки, стояло перед вибором хаосу і диктатури. Обравши В. Путіна, Росія зробила свій вибір в напрямку Євразійської моделі політичного розвитку.

Таким чином, В. Путін, сформувавши власну команду, став єдиним претендентом на посаду Президента від влади і народу. Його прихід в крісло Президента був ніби запрограмований політичним розвитком самої Росії.

Не заперечуючи особистих амбіцій В. Путіна, слід зазначити, що в його внутрішній політиці існував тверезий прагматизм. Проводячи політику централізації влади, Президент запобіг двом важливим деструктивним чинникам. В політичній сфері зупинив цілком ймовірний розвиток ланцюгової реакції чеченського сепаратизму в національних окраїнах суб'єктів федерації, що розпочався з «параду суверенітетів» Б. Єльцина. В економічній діяльності, завдяки політичним реформам, спрямував всі прибутки регіонів в державну скарбницю. Відтік регіональних фінансів в «центр» послабив економічну самостійність регіонів. Мобілізація ресурсів створила можливості для широкомасштабної модернізації промислової сфери. Обсяг іноземних інвестицій в Росії зріс з 11 млрд. дол. в 2000 р. до 55 млрд. дол. – у 2006 р. Скоротилася кількість населення, що живе за межею бідності з 29 % – у 2000 р. до 18 % – у 2004 р. [7, с. 256].

Отже, адміністрація Президента В. Путіна здійснила перші кроки на шляху політичної модернізації Росії. Країна вийшла із тривалої політико-економічної кризи.

Прийняття парламентом закону про екстремістську діяльність викликало неоднозначне ставлення в суспільстві. Окремі його положення дійсно вказують на обмеження громадськості впливати на політичні процеси в державі та ініціювати відставку високих посадовців. Однак тяжіння регіонів до сепаратизму змусило владу заборонити громадянам визначати статус суб'єктів федерації та формувати бюджетну політику.

Слід зауважити, що визначати статус суб'єктів федеративних держав заборонено в багатьох державах. Надання ж можливості референдумом формувати бюджетну політику громадянами є недоречним і не практикується в країнах через економічну необізнаність населення. Закон про масові заходи також є європейською практикою. В країнах Європи існують спеціально відведенні місця, де громадяни можуть проводити антивладні акції протесту. Мітингами біля урядових організації демонстранти досить часто навмисно блокують їх роботу, перекривають автомагістралі. Подібні явища порушують конституційні права інших громадян. Акції протесту іноді закінчуються непередбачуваними наслідками. Тому мітинги біля небезпечних об'єктів несуть потенційну загрозу його учасникам та іншим громадянам. Законом про неурядові організації Росія намагається захистити свої суверенні права. Дивним виглядає те, що Західну Європу і США не цікавить становище прав

людини в державах, що не мають нафтових родовищ. Події в Іраку, Лівії, Сирії показують, що ключовою ціллю Євроатлантичних структур є доступ до сировинних продуктів цих держав. Революції в Грузії, Україні довели, що неурядові організації під прикриттям благодійництва перераховують із-за кордону кошти на їх організацію. Поправки закону щодо жорсткої реєстрації партій, відміна на виборах можливості блокування партій, мінімальної явки виборців та графі «проти всіх» є в багатьох країнах. Закон про наклеп і Інтернет також є європейською практикою. Дані закони покликані забезпечити вибори від «кишенькових партій», партій – одноденок, приватизації партійного механізму. Закон про наклеп і Інтернет покликаний захистити гідність громадян та вилучити сайти, що є аморальними за змістом.

Звичайно, не станемо ідеалізувати режим В. Путіна. Зауважимо, що через відсутність повноцінної демократії, дані закони можуть використовуватися владою для придушення опозиції. Президенту підкоряється виконавча влада. Він має вплив на законодавчу і судову владу. Така узурпація гілок влади однією людиною викликає сумніви правозахисних організацій в можливості демократичного розвитку держави. Припинення владою діяльності опозиційних ЗМІ, політичні репресії, олігархізація влади, зрощення влади і бізнесу, тотальна корумпованість чиновників, використання владою адміністративного ресурсу у виборчій боротьбі є головними проблемами сучасної Росії. За даними міжнародної організації Transparency International, Росія в 2011 р. за рівнем корупції посіла 143 місце із 182 можливих [9].

Мітинуючи проти політики В. Путіна, громадяни вимагають демократичних змін. Влада здійснила певні кроки в бік послаблення політичного режиму. Було відмінено виборчу заставу для партій. Знизився прохідний бар'єр в Державну Думу. Повернулися прямі вибори губернаторів. Спростилася реєстрація партій [2]. Однак не варто драматизувати події щодо антипутінських настроїв. За даними «Левада-Центру», Президентом в травні 2012 р. були задоволені 69 %, у серпні – 63 % респондентів [4]. Враховуючи статистичну похибку в 4 %, можна дійти висновку, що рейтинг лідера стабільний. Іміджмейкери надають Президенту образ «універсального солдата» для чоловічої аудиторії і образ «справжнього чоловіка» – для жіночої. Президент демонстративно відпрацьовує прийоми східних єдиноборств, стріляє із зброї, про нього складають пісні. Фактично іде цілеспрямоване формування культу особистості В. Путіна в державі. Віра в «добраго царя» продовжує жити в народі. Корумпованість і всевладдя місцевих чиновників сприймається росіянами з більшою відразою, ніж злочини на «верху». До централізаторської політики Президента громадяни ставляться доволі ліберально. Росіян більше

цікавлять показники економічного розвитку і політичної стабільності держави. Перше сприяє соціальному благополуччю. Друге гарантує регулювання «центром» етнополітичних процесів в суб'єктах федерацій. Демократія менше турбує її виборчий електорат. До того ж ЗМІ Росії формують образ зовнішнього ворога держави у вигляді ЄС, США, НАТО, що додатково об'єднує громадян навколо лідера.

Таким чином, політична трансформація Росії є далекою від завершення. Причиною цього є об'єктивні і суб'єктивні процеси в державі. Особливо помітне небажання провладного угруповування завершувати політичну модернізацію через ризик втратити владу. Низька правова культура російського народу породжує його пасивність в боротьбі за особисті права. Для росіян демократизація є своєрідним викликом територіальної цілісності країни. Авторитарне керівництво громадяни вважають запорукою стабільного розвитку і важливим запобіжником розпаду держави.

Отже, особиста харизма Президента, державна ідеологія, жорсткий контроль влади над суспільно-політичними процесами і ЗМІ в державі та слабка опозиція гарантують існування політичного режиму В. Путіна.

Однак, «смута» в Росії завершилась. Держава вийшла на принципово новий рівень розвитку. Поступово громадяни вимагають від влади демократизації суспільства. Головними вимогами є викорінення корупції у владі і розширення громадянських прав. Наскільки підготовленою в політичній трансформації до демократії є сучасна Росія, покаже час.

Бібліографічний список:

1. Владимир Путин – правители России – Кремليون [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlion.ru/praviteli/putin>
2. Как развивали демократию в эпоху Путина-Медведева [Електронний ресурс] / Комерсант.ru № 20. – 2012. – 6 февраля. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1866781/print>
3. Крыштановская О. Режим Путина: либеральная милитократия? [Електронний ресурс] / О. Крыштановская. – Режим доступу: uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2002/4/ProEtContra_2002_4_09.pdf
4. «Левада-Центр»: Рейтинг одобрения опустился до уровня декабря 2011 г. [Електронний ресурс] / Газета.ru Новости политика. – 2012. – 23 августа. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/politics/news/2012/08/23/n_2497569.shtml
5. Макаренко Б. Партийная система в России в 2008 г. [Електронний ресурс] / Б. Макаренко. – Режим доступу: www.inop.ru/files/Chapter12.pdf
6. Огнева М. Сити-менеджмент – убийство демократии [Електронний ресурс] / М. Огнева // Аргументы и факты. – 2011. – 22 июня. – Режим доступу: <http://www.irk.aif.ru/politic/article/20817>

7. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / [А. Балабан, Л. Кочубей, А. Пахарев та ін.] за заг. ред. Ф. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.
8. Поляковская Е. «Левада-центр» не верит во второй тур [Електронний ресурс] / Е. Поляковская // Радио Свобода. – 2012. – 2 февраля. – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/content/article/24495067.html>
9. Россия догнала Уганду и Нигерию по уровню коррупции [Електронний ресурс] / Аналитика и Комментарии. – 2011. – 1 декабря. – Режим доступа: <http://ria.ru/analytics/20111201/503709807.html>
10. Трофимов А. Краткая история закручивания гаек в России [Електронний ресурс] / А. Трофимов // Forbes. – 2012. – 20 липня. – Режим доступа: <http://m.forbes.ru/article.php?id=84393>
11. Центризбирком подвел окончательные итоги выборов [Електронний ресурс] / Lenta.ru Риа Новости политика. – 2012. – 3 марта. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2012/03/07/final/>

В статье анализируется внутренняя политика РФ в период президентства и премьерства Путина, рассматриваются положительные и отрицательные явления последствий трансформационных процессов в России.

This article analyzes the internal politics of the period of presidency and prem'er Vladimir Putin discussed the positive and negative consequences of the phenomenon of transformation processes in Russia.

Стаття надійшла до редколегії 27.08.2014

УДК: 321.7: 364.462 (477) 043.5

*Ковadlo Н. П., Житомирський державний
технологічний університет*

«ВЕЛИКІ» ТА «МАЛІ» СТИЛІ ПОЛІТИКИ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Аналізуються українські соціально-політичні реалії модернізаційних перетворень на шляху від авторитаризму до демократії з урахуванням традиціоналістських, модерністських і сучасних політичних проєктів. Обґрунтовуються різні стилі політики в залежності від специфіки вітчизняного соціуму.

В сучасній Україні, як і у будь-якій іншій політії «повільного або половинчастого транзиту», поступово збільшується попит

на традиціоналістські політичні проекти в їхньому крайньому варіанті (так, наприклад, лідер радикальної партії Олег Ляшко в президентських гонках 2014 року вийшов на третє місце). Одночасно спостерігається й тренд поступового проникнення до вітчизняного соціуму традиціоналістських організацій, які належать до принципово інших культурних матриць, зокрема й арабського Сходу. В окремих регіонах країни відбувається «інституційна дифузія», що створює анклавні традиційної та гібридної культур, які виконують функції адаптації (а в деяких випадках – спротиву) до структур цивілізаційного проекту Сучасності («Хизб-у-Тахрір» в АРК) [1, с. 7].

Проте, не применшуючи вагомість зазначених трендів до реверсу демократичних процесів в Україні, слід констатувати наявність контр-аверсійних, більш обнадійливих у сенсі модернізації вітчизняної політики, процесів. У переважній своїй більшості вони мають характер мікрополітичних зрушень, відбуваються здебільшого на рівні структур громадянського суспільства і можуть бути зараховані до справді позитивних наслідків останніх подій в країні. Йдеться, перш за все, про неухильний процес перетворення пасивних народних мас на громадян, здібних до самоорганізації і прояву патріотизму в умовах небезпеки розколу країни.

Таким чином, **метою статті** слід вважати визначення процесу демократизації сучасної України, що розгортається в загальному контексті «третьої хвилі» поширення інститутів та процедур народоправства й поєднує в собі як універсальні тренди, так і суто національні особливості, тобто специфіку взаємодії елементів традиціоналізму та інноваційності в становленні демократії в Україні.

Особлива увага західної наукової спільноти прикута до регіону Східної Європи та колишнього Радянського Союзу. Саме тут, на думку закордонних дослідників, процеси архаїзації сучасності проявляються у дистильованому вигляді. Так, наприклад, англійський політолог Д. Лестер, по відношенню до політичних процесів регіону, пропонує використовувати поняття «нового феодалізму». Основними рисами цього феномену є:

1. Абсолютне домінування приватних інтересів над публічними не лише на рівні повсякденності, але й в мотиваціях державних службовців;
2. Зрощення влади та власності. Перетворення цілих регіонів на феодалські лени;
3. Посилення неформальних зв'язків, як основи суспільно-політичної комунікації;
4. Нездатність до компромісу в політичній сфері;

5. «Приватизація» політичних партій та асоціацій;

6. Формування «держави в державі» у вищих ешелонах влади як засіб забезпечення безпеки та особистого добробуту [2, с. 87].

Фундатором напрямку досліджень особливостей політичної модернізації України слід вважати українсько-канадського історика та політолога І. Лисяка-Рудницького. Вагомий внесок в розробці цього напрямку зроблений А. Колодій, М. Михальченком, В. Фесенком, Л. Тупчієнком, О. Новакової, В. Базівим та ін.

Як вважають дослідники, тенденції демократизації в нашій країні мають шанс саме тому, що охоплюють, нехай і періодично, все більш широкі верстви населення, породжуючи приклади масового громадянського активізму (власне події 2004 та 2013-14 рр.), створюючи нові політичні інститути, одночасно і сучасні, і такі, що є пов'язаними з традиціями українського соціуму. Поступово формується культурно-цивілізаційний тип «нерадянських» людей: молодих управлінців, які пройшли школу західного бізнесу, власне вітчизняний інноваційний бізнес, нове чиновництво тощо [Див., напр. : 3]. За суто формальними показниками демократизації, постреволюційна Україна демонструє обнадійливу динаміку. Міжнародні експерти зазначають, що уряд не піддає цензурі приватний сектор ЗМІ, але регіональні та місцеві держадміністрації діють як керівники численних газет та телеканалів і, таким чином, впливають на редакційну політику.

Завдяки діяльності активістів громадянського суспільства, третього сектору та ЗМІ, у фундамент політичної ідентичності українців закладаються цінності горизонтальної ідентифікації членів єдиного суспільного організму. Ця нова ідентитарна система, спираючись на традиції українського народу та відображуючи реалії і виклики постіндустріального світу, створює структурні та культурні умови для виникнення кооперативних ефектів взаємодії людей та інститутів, які, в свою чергу, закладають необхідне підґрунтя для подальшої демократизації країни, незважаючи на дуже складні економічні і соціально-політичні умови як внутрішнього, так і зовнішнього плану.

Слід зазначити, що демократичний транзит, що здійснювався в Україні за процедурним сценарієм, ще, безумовно, не завершений. Вітчизняна політія, з різним ступенем ефективності, здійснила запозичення основних інститутів та процедур демократичного режиму, максимально наблизившись до формальної відповідності основним параметрам проекту Сучасності. Приймавши за основу так звану методологію «воронки причинності», можна з певною долею вірогідності прогнозувати, що наступні етапи процесу модернізації країни приведуть до послаблення впливу переважно екзогенних макрополітичних

чинників демократизації та носитимуть «внутрішньо демократичний» характер, відображуючи поступову інтеграцію ціннісного коду демократизму до структур масової та елітарної свідомості.

Так, як вже продемонстрував досвід ряду країн демократичного транзиту, здійснюваного за процедурним сценарієм, ці країни приречені реалізувати не один, а два послідовних переходи. Сутність першого полягає у здебільшого некритичному запозиченні демократичних структур та інститутів під впливом зовнішньополітичної кон'юнктури. Змістом другого переходу є консолідація цінностей та норм народо-правства, їхнє засвоєння (адаптація) свідомістю індивідуальних та колективних акторів суспільно-політичної взаємодії, яка розгортається в межах конкретної територіальної політики. Внаслідок другого, «внутрішнього транзиту», спільнота отримує загальну для всіх її представників ціннісно-інструментальну систему комунікації, а її функціонування постає як своєрідний дискурс зацікавлених та компетентних громадян, що мають під своїм контролем політичний порядок денний та беруть участь в обговоренні найбільш актуальних питань суспільного життя. Таке розуміння демократії є одночасно і традиційним (біля витоків її комунікативної теорії стояв давньогрецький філософ Аристотель), і модерним (своє друге народження теорія набула у творах представників дискурсивної школи політичної філософії (К.-О. Апель, Ю. Хабермас) та у моделі поліархії Р. А. Дая). Евристична цінність такого погляду на демократію полягає ще й в тому, що він дає авторові реальну змогу застосувати порівняно нову для політології методику, запозичену зі структурної лінгвістики і, таким чином, ввести до суто гуманітарного дослідження елементи кількісного та якісного аналізів з можливістю математичної верифікації.

Прийняття дискурсивної парадигми обумовлює тлумачення демократії як сукупності посередницьких практик, що здійснюються індивідуальними та колективними суб'єктами у визначеному ціннісному просторі за допомогою стандартизованої комунікативної системи, результатами чого постають легітимація влади правлячого класу та набуття всіма акторами взаємодії певних різновидів соціальної ідентичності.

Зазначений підхід перетворює на аксіоматичне твердження про залежність існування будь-якого соціуму не лише від способу виробництва та рівня розвитку його матеріальної інфраструктури. Чимале значення для нього має і наявність єдиного символічного простору, що формується всією системою духовної культури як засіб інтеграції громадян та подолання тенденції до ентропії. Важливим є й той факт, що суспільно-політичний дискурс, який розгортається

всередині символічного простору, може суттєво відрізнятись у різних національних спільнот, завдяки акцентуації на тих чи інших фундаментальних цінностях. Таким чином виникають «Великий» та «Малий» стилі політики.

«Великий стиль» більш притаманний традиціоналістським та ідеократичним режимам. В першому випадку його осередням постають сакральні цінності минувшини, що виступають чи не єдиними зразками для вирішення сучасних проблем та планування майбутнього. У другому випадку, навпаки, робиться наголос на ідеалізованому майбутньому, суспільству нав'язуються імперативи практичної реалізації абстрактно сконструйованих моделей розвитку. Але, у будь-якому разі, агентом індоктринації виступає політична еліта, яка власне й контролює процес суспільно-політичної комунікації.

Що ж до «Малого стилю», то він повністю орієнтований на утилітарні цінності та проблеми. Центральним елементом дискусії тут виступає людина та її природні права й обов'язки. Мова опису колективного досвіду, яка створюється в межах цього стилю політики, є релевантною не лише для вирішення ідеолого-конструктивістських завдань, але й для соціальної практики. Цей дискурс має евристичну цінність та водночас встановлює горизонт практичної дії в сфері вирішення загальнозначущих завдань. Він більш чи менш адекватно описує опції колективної дії та є сумісним з реальним досвідом людей [4]. Враховуючи це, «Малий стиль» традиційно пов'язують переважно з демократичними соціумами, а його підґрунтям вважають активістський тип культури громадян. За таких умов політичній еліті начебто відводиться роль одного з поміж інших суб'єктів суспільного дискурсу й вона постає лише як *primus alter pares*.

Загалом, погоджуючись з основними критеріями «Малого стилю» політики, автор статті все ж таки має підстави вважати, що, принаймні, остання теза є перебільшенням і не відповідає реаліям. Сучасні дослідження особливостей політичної культури громадян країн «традиційної демократії» підтвердили той факт, що активістської культури у «чистому вигляді» не існує, а модель політичної активності громадян являє собою мікст традиціоналістських та модерністських цінностей та імперативів діяльності. Крім того, постійна заклопотаність громадян повсякденними проблемами не лише залишає політичній еліті широкий простір для діяльності, але й надає їй можливість відігравати провідну роль в організації процесів політичної комунікації [5, с. 123].

Логіка дій демократичних еліт, які і сьогодні мислять у парадигмі настанов доби Просвітництва, проста: ключовим чинником, що уможливило існування демократії, є надання масам гарантії

збереження їхніх громадянських прав і, таким чином, забезпечення єдності колективної ідентичності «своїї спільноти». Але практика переконливо свідчить на користь того, що зовнішнє підкорення має та їхня готовність виконувати закони, не скасовує важливість наявності певних форм внутрішнього самоотождення громадян з державою та суспільством, що і визначає існування власне демократичного соціуму. Як і будь-яка інша форма соціальності, демократичне суспільство потребує у власній «міфологічній традиції», певному арсеналі створення, зберігання та збільшення символічного капіталу. Останній, в свою чергу, доцільно розглядати як сукупність знань та символів, поширених у даному суспільстві. Всі ці комунікативні ресурси накопичуються з плином часу й матеріалізуються в дискурсах та колективних діях по відношенню до змістовних знаків, у сприйнятті конкретних історичних подій, концепціях і теоретичних конструкціях щодо спільних дій у вимірі внутрішньої та зовнішньої політики [6, с. 100].

Ординарним засобом формуванням цього спільного символічного підґрунтя суспільно-політичного дискурсу є процес політичної соціалізації молоді з притаманною йому інфраструктурою. Проте, як зазначає Г. Алмонд, формальне навчання не може бути адекватним заміною часу в плані створення компонентів громадянської культури. Це зауваження стає ще більш актуальним в умовах, аналогічним українським, коли канали соціалізації існують в суспільній системі з відчутно вираженими ознаками субкультурного розмежування. Враховуючи той факт, що в умовах сучасного світу така культурна гомогенність є рідше виключенням, ніж загальним правилом, вирішення проблеми створення громадянської політичної ідентичності індивідів, з притаманною для неї емоційною прихильністю до системи в цілому, потребує пошуку інших каналів загальнонаціональної комунікації [7, с. 132-133]. Найчастіше, навіть у суспільствах, які зазнають радикальної інноваційної трансформації, таким універсальним каналом передачі інформації виступає саме Традиція, за допомогою якої соціум долає різноманітні партикуляризми та локалізми, формуючи спільний етос для всіх учасників політичної взаємодії.

Внутрішня природа Традиції обумовлює ретроспективність тих стратегій налагодження соціальної комунікації, що пропонуються нею представникам різних субкультур. Найчастіше, всі ці стратегії будуються навколо вшанування певних знаменних історичних подій, відзначення спільних свят, здійснення ритуальних дій тощо. Зазвичай вони, включені до сучасного контексту, дають можливість вийти за межі професійних, регіональних, конфесійних та вікових спільнот, «посвятивши» їхніх представників у громадянство і легітимувавши панування єдиного соціуму на даних теренах. Важливо пам'ятати, що

сприйняття цього спільного «тексту» (дискурсу), який формує в носіїв різних субкультур емоційне відчуття єдності та співпричетності до національної справи, залежить не лише від його безпосереднього змісту, але й від контексту, в якому цей текст існує й оцінюється. Відтак, виникає нагальна потреба у постійному інтелектуальному забезпеченні належних умов інтерпретації змісту дискурсивних практик, їхнього тлумачення та адаптації до особливостей свідомості представників різних груп населення. За таких умов, будь-яка демократична спільнота постає як «проект», стабільність чи нестабільність якого значною мірою детермінуються комплексом трьох чинників: 1) цінностями, які сповідує політична еліта, 2) мірою співпадіння цінностей еліти з цінностями широких кіл населення (ціннісний резонанс), 3) ефективністю діяльності інтелектуалів, як посередників між першим та другим суб'єктами процесів демократизації [8, с. 130; 9, с. 4-26].

Негативним прикладом, який підтверджує наведену вище закономірність, є специфіка політичної комунікації в країнах, що переживають процеси наздоганяючої модернізації та демократизації. За умов швидкоплинного реформування інституційної інфраструктури суспільства, природної консервативності його системи політичної соціалізації та розгубленості інтелектуалів, які не встигли адаптуватися до нових реалій, виявляється, що модерністські налаштовані еліти та традиціоналістське населення розмовляють «різними мовами». Ціннісний дисонанс основних акторів політичної комунікації, у сукупності з масштабними економічними негараздами, які зазвичай супроводжують процеси модернізації, досить часто викликають явище «кризи раціональності» та сприяють процесам архаїзації суспільно-політичного дискурсу. Окрім зазначених об'єктивних чинників, каталізатором процесу архаїзації постає й суб'єктивне бажання правлячих еліт віднайти нові джерела для легітимації своєї влади та підтвердження привілейованого статусу.

Найвідчутнішими ознаками суспільства, яке переживає процеси архаїзації, є порушення принципів світськості державної політики і політичного дискурсу, зростання ретроспективних елементів у легітимації владних інституцій та окремих лідерів, дистрофія ідеології партій і, нарешті, персоніфікація політики в цілому.

На жаль, все більше прикладів архаїзації демонструє й Україна. Модерністський оптимізм початку 1990-х років, який значно вщух наприкінці минулого десятиліття та, здавалося б, був реанімований під час подій Помаранчевої революції 2004 р., поступово змінився ментальним реверсом громадян країни в бік традиціоналістських моделей організації суспільно-політичної взаємодії. Окрім суто об'єктивних причин цього феномену, слід назвати і причини

суб'єктивні, безпосередньо пов'язані з ціннісним кодом основних акторів процесів модернізації та демократизації. Зміна основних політичних акторів на початок 2014 року внесла суттєві зміни в цей процес, але, на великий жаль, воєнні дії, анексія Криму та спроби розколу країни не відіграють позитивну роль у процесі подальшої демократизації країни за європейським креативним сценарієм, с урахуванням специфіки власної Сучасності.

Бібліографічний список:

1. Мальковская И. А. Глобализация и транскультурный вызов незападного мира / И. А. Мальковская // Социс. – 2005. – № 12. – С. 3-13.
2. Ачкасов В. А. Россия как разрушающееся традиционное общество / В. А. Ачкасов // Полис. – 2011. – № 3. – С. 83-92.
3. Motyl A. Democracy is alive in Ukraine [Електронний ресурс] / А. Motyl. – Режим доступу: http://www.opendemocracy.net/democracy-ukraine/alive_2822.jsp.
4. Кильдюшов О. Мотивы, ресурсы и конструктивные особенности модели «Евроукраина». Дилемма культурного проектирования прагматика vs. Идеология [Електронний ресурс] / О. Кильдюшов // Политический класс – Режим доступу: <http://politklass.ru/cgi-bin/issue.pl?id=837>
5. Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. А. Алмонд, С. Верба // Полис. – 2002. – № 4. – С. 122-135.
6. Стегний А. Регіональний фактор розвитку політичної культури населення України / А. Стегний // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94-122.
7. Алмонд Г. А., Верба С. Вказ. стаття.
8. Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 127-135.
9. Nagornyak T. State and society in the context of Ukrainian events late 2013-early 2014 / T. Nagornyak // *Evropsky politicky a pravni diskurz. Svazek 1. 4 vydani, 2014.* – P. 4-26.

Анализируются украинские социально-политические реалии модернизационных преобразований на пути от авторитаризма к демократии с учетом традиционалистических, модернистических и современных политических проектов. Обосновываются разные стили политики в зависимости от специфики отечественного социума.

Ukrainian socio-political realities of modernization transformations are analysed on a way from authoritarianism to democracy taking into account traditional and modern political projects. Different styles of policy are grounded depending on the specific of domestic sociuma.

Стаття надійшла до редколегії 24.09.2014

УДК 323.21

Мордовець М. В., ДЗ «ПНПУ ім. К.Д. Ушинського»

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА ТА ОСНОВНІ ФОРМИ

У статті представлено аналіз якості, динаміки та основних форм громадсько-політичної активності в Україні за часи незалежності. Показано зміни у формах громадсько-політичної активності на початку XXI століття. Розглянуто кількісні показники розвитку громадсько-політичних та профспілкових організацій, проаналізовані причини посилення використання неконвенційних форм політичної активності та особливості протестних настроїв в Україні.

Рівень та форми громадсько-політичної активності є результатом соціально-економічних та політичних відносин, що склалися в суспільстві. Останні роки в Україні очевидним є підвищення соціальної напруженості через економічну кризу та як наслідок – зростання протиріч в системі перерозподілу соціальних благ, підвищення рівня бідності (за даними ООН, він досяг 78 %), зростання розриву між крайніми соціальним прошарками, знищення середнього класу, посилення конфліктності усередині груп і поміж ними, підвищення психосоматичних розладів через проблеми самоусвідомлення особистістю свого місця в системі соціальної ієрархії. Знищення соціальної ніші середнього класу впливає на якість соціального запиту, рівень громадської культури та форми політичної активності.

Вищезазначені проблеми новітнього періоду розвитку суспільства накладаються на неподолані проблеми змінення стереотипів громадянської культури тоталітарного типу, коли активізм існує переважно у формах конвенційної політичної участі і використовує як засіб кар'єрного росту через демонстрацію політичної лояльності чи патріотизму. При цьому полярні соціальні групи – олігархічні та маргінальні – продовжують досягати своїх цілей, спираючись на державу. Перші – через намагання користуватися адміністративними ресурсами для поліпшення умов бізнесу; другі – через нездатність перебороти злиденність без допомоги держави і намагання наблизитися до соціального ліфту, який пов'язується з державно-олігархічною годівничкою.

Очікувана суспільством «нова культура громадянськості» має змінити стереотип, передбачивши існування антиінституційного активізму, що здійснює культурно-інформаційну війну – «акціонізм»

з репресивністю суспільно-політичних установ, створюючи механізм громадського аудиту над органами влади.

Широку теоретичну та методологічну базу для аналізу проблем громадсько-політичної активності представляють праці закордонних дослідників: Г. Алмонда, С. Верби, Р. Даля, Р. Кловарда, Р. Міллса, Л. Мілбрайта, Б. Барбера, Д. Ціммермана, Дж. Нагеля, Н. Ная, Р. Патнама, К. Пейтмен, С. Ліпсета та інші. Проблема політичної участі, форм громадської діяльності все більше привертає увагу і вітчизняних вчених, серед яких А. Биченко, В. Бортніков, Д. Горелов, Г. Йовчу, М. Кармазіна, О. Ключев, М. Лациба, Н. Ротар, М. Шелія, А. Шимчук, Ю. Якименко та ін.

Події останніх років змушують до спеціального аналізу якості, динаміки та форм громадсько-політичної активності в Україні, що і визначається нами в якості мети даної наукової статті.

Аналізуючи динаміку соціально-політичної активності в Україні, українські дослідники в 2007 р. визначили її циклічний характер, пов'язаний із перебігом президентських електоральних циклів [16, с. 205; 3, с. 335].

Так, перший цикл масової протестної активності пов'язують з кінцем 1980-х років, коли по всій країні відбулася хвиля протестних рухів, мітингів, спричинених перебудовою, кризою легітимності існуючих інститутів влади, яка почала спадати у 1990-х роках. Другий цикл протестної активності з 1991 по 1993 рр., коли на фоні економічної кризи та краху реформ у суспільстві відбулася політизація невдоволення [16, с. 210]. «Саме тоді, – зазначає Г. Йовчу, – був порушений діалог влади та страйкуючих, відбулося гальмування інституціоналізації протестної моделі політичної участі в суспільстві, яке перестало ідентифікувати страйки та демонстрації як механізми впливу на владу [6, с. 78]. Згодом «масовий політичний протест» перейшов у латентну стадію, про що свідчить зменшення кількості протестуючих у період 1993-1996 рр.

На початку 2000-х років в Україні зберігалася тенденція розриву між протестним потенціалом та протестною активністю громадян. За даними Центра Разумкова (2002 р.), всупереч існуванню високого рівня підтримки протестних рухів, у них брали участь лише 6,4 %, порівняно з 32,6 %, які задекларували ймовірність своєї участі в акціях протесту. При цьому лише 10,5 % готові були брати участь у неконвенційних акціях протесту. Водночас, експерти Центру О. Разумкова звертали увагу на те, що «дистанція між готовністю до участі «на словах» і практичною участю значна. Тому, навіть якби виникли підстави для масових акцій протесту, то у них взяла б участь далеко не всі ті, хто висловив готовність до таких дій» [24].

Так, на фоні існування значного протестного потенціалу в суспільстві, на початку 2000-х років почала розвиватися тенденція використання політичними партіями протестних акцій як інструменту боротьби за владу. Протестна активність громадян набула мобілізаційного характеру. У 2000-х роках мобілізація громадян до протестних дій стали невід'ємними елементами політичної практики в Україні. Із зростанням конкуренції між владними групами все частіше почали проводитися протестні акції [9, с. 17]. Свідченням цього стала хвиля протестів, пов'язаних з президентським електоральним циклом 2004 р.: акції «Україна без Кучми», «Повстань Україно», акції протесту, відомі як «Помаранчева революція». При цьому, соціологічне дослідження УЦЕПД в 2001 р. вказувало на низьку протестну активність громадян: 85 % працівників запевняли про неготовність брати участь у недозволених формах протестування; 56 % – запевняли у відмові брати участь у дозволених акціях протесту, а 54 % громадян не були готові навіть підписати петицію [13]. Кульмінаційний етап президентського електорального циклу 1999-2004 рр. засвідчив, що високий протестний потенціал населення може бути використано суб'єктами політичного процесу у боротьбі за владу – як опозицією, так і правлячими партіями. Отже, третій цикл протестної активності відбувся в 2004 році.

Під час нового – четвертого – президентського електорального циклу 2010 р. дослідники звернули увагу на спад готовності громадян до участі у протестних акціях «як реакцію на нездійснені надії та підвищений рівень очікувань від нової влади» [3, с. 331]. Дані Центру О. Разумкова зафіксували у 2008 – 2009 рр., що лише 10,4 % респондентів впевнені, що братимуть участь у мітингах, 28,1 % – готові до такої участі. У несанкціонованих мітингах та демонстраціях були готові брати участь 4,3 % та не виключали таку можливість 15, % [5]. Експерти не очікували перетворення протестного потенціалу на активні дії громадян за умов відсутності мобілізаційних факторів [2]. Це обумовило визнання дослідниками того, що в Україні переважає «пасивно-демократичний тип політичної культури» [3, с. 318].

За даними досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» та Центру досліджень ім. О. Разумкова у 2009 р. 72,4 % громадян України вважали, що вони не здатні впливати на процес прийняття політичних рішень та на дії владних інститутів [20]. Це стало результатом відсутності взаємодії влади та громадян, відсунення громадян від процесу прийняття рішень, що демонстрував рівень застосування референдумів, «процес організації обговорювання» змін до Конституції у 2000 р., 2004 р., 2010 р., 2014 р. під час якого відбувалася боротьба з політичними опонентами без надання громадянам жодних важелів впливу на процес

прийняття остаточних рішень. І це в ті часи, коли в країнах Європи, навіть для прийняття Конституції (Ісландія, 2012 р.) використали інститут Краудсорсінгу.

Втім, згідно з даними Центру Разумкова громадянська активність українців з 2008 р. до 2013 р. зростала: 26,4 % українців у 2013 р. відповіли, що якщо їхня діяльність принесе користь суспільству, то вони будуть діяти. Цей же показник у 2008 р. становив 14,8 %. Між тим в травні 2013 р. самовизначення громадян щодо їх залучення до активної діяльності показало, що вважають себе «залученими» менша кількість громадян ніж у 2008 р. «Так» – відповіли у 2008 р. – 11,6 % опитаних, а в 2013 р. – 8 % ; тоді як «ні» відповіли в 2008 р. – 76,2 %, а в 2013 р. – 85,2 % [17].

Наприкінці 2013 початку 2014 р. рівень протестної активності в столиці України було визнано «революційним». Події листопада-лютого 2014 р. активізували навіть пасивних українців, активність яких вилилася у неконвенційні форми (захоплення державних установ, озброєне повстання, автомобільні пікетування, ін.). Чинником протесту стала зовнішньополітична непослідовність влади. Втім, деякі експерти вважають, що каталізатором протестів стало не знищення «євромрії», а побиття студентів 30 листопада. Дії экс-влади у листопаді та після прийняття «законів 16 січня» радикалізували майданні протести проти «режиму недотиранії В. Януковича», яка «не лякала» суспільство, а «тільки дратувала» [22]. Соціологічні дослідження Київського міжнародного інституту соціології, проведені після тих подій свідчать, що 54 % українців вважають відповідальним за ескалацію конфлікту в Україні экс-Президента. У той же час 39 % покладають відповідальність на экс-опозицію, 15 % на ЄС та США і 35 % – на РФ [18, с. 31].

Рушійною силою протестів у листопаді 2013 р. стала свідомо молодь. І якщо їхні батьки більшою мірою прагнули стабільності, то вони виступили за зміни. «Ті, хто був на майдані дев'ять років тому – у 2004 р., отримали вишкіл, – зазначив С. Рахманін. – Вони відчували, що обмануті, а їх перемога вкрадена, тому визріла необхідність відбити її. Ці люди більше не орієнтуються на лідера й вони здатні брати відповідальність на себе» [22]. Протести 2013-2014 р. виявили протилежні напрями: ліберальний (євроінтеграційний) та ультра-націоналістичний (антиінтеграційний), незважаючи на їх ситуативну єдність через спротив режиму Януковича. Західні експерти, звужуючи соціальні протести до політичних, акцентують на Євроінтеграції України як шляху реалізації незалежності та доланні кризи. Наприклад, професор університету в Торонто – Т. Кузьо – зазначає: «Євромайдан є наслідком

придушення демократизації, української національної ідентичності та Європейської інтеграції» [22]. В той же час українські політики вважають, що євроінтеграція, будучи метою ліберальної ідеології не є прийнятною. Так, член партії «Свобода» І. Фаріон зазначає: «Ми, нова генерація, маємо три фронти: два внутрішніх і один зовнішній. Перший внутрішній – гнилий лібералізм...» [21]. Очевидно, що для націонал-патріотичних сил не може бути прийнятним передання частини національного суверенітету наднаціональним утворенням.

При цьому, за даними Центру Разумкова (2014 р.) Угоду про асоціацію з ЄС підтримують майже 52 % населення ((на Заході 82 %), в Центрі (68 %), на Сході й Півдні країни (47,2 % та 45,6 %)), вважають її непотрібною 27,8 %, втім більше 40 % населення ще не визначилися щодо «європейського вибору», що і залишається приводом для громадських протистоянь, які підбурюються ще й визнаною 67,1 % респондентами кризою [18, с. 35].

Ідейно-політичні непорозуміння у владі залишаються підґрунтям розгортання наступних конфліктів в умовах невирішеності соціально-політичної кризи – відсутності загальноприйнятої програми виходу з економічної кризи. Накладання конфліктів різних рівнів (економічний, соціальний, ідеологічний, політичний, зовнішньополітичний, геополітичний) обумовлює зростання та диверсифікацію форм та суб'єктів протестної участі.

Втім, як свідчать дані всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України 15-21 березня 2014 р., лише чверть громадян України вважають, що події в Україні отримали розвиток у правильному напрямі, тоді як трохи менше половини опитаних переконані, що у неправильному [18, с. 31]. У березні 2013 р. ці показники, за даними Центру О. Разумкова, становили – 18,1 % та 62,9 % відповідно [17]. Можна припустити, що події Майдану-2014 вплинули на більш позитивне, порівняно з минулим роком, сприйняття перебігу подій. Проте очікування з приводу стабілізації ситуації є невизначеними. «Ситуація у нашій країні, – вказує О. Сушій, – ніколи не була стабільною. Тому чисельність переконаних у тому, що події розвиваються у неправильному напрямку значно перевищувала кількість тих, хто дотримувався протилежної думки. Проте двічі – у 2005 р. та у 2010 р. – їх співвідношення діаметрально змінювало свою конфігурацію. Подальше загострення суспільно-політичної кризи в Україні та нереалізація очікувань громадян знов погіршували сприйняття ситуації в країні в цілому» [14].

Накопичений в українському суспільстві протестний потенціал залишається значним. Третина респондентів заявляють про готовність

особисто брати участь у масових акціях, якщо такі триватимуть, або розпочнуться знову. Найбільше налаштовані брати участь в масових акціях жителі Заходу та Центру. Менший, але високий, ступінь готовності спостерігається на Сході та Півдні. Порівняно з груднем 2013 р. частина тих, хто готовий брати участь у масових акціях протесту у 2014 р., зросла на 5,7 %, натомість тих, хто не буде, – зменшилася на 11,1 % [14]. Наведені дані свідчать, що у кризові періоди відбувається сплеск протестних настроїв, які корелюють з показниками недовіри до органів влади та показниками неконвенційних форм політичної активності. Неконвенційні форми постають як форми заміщення недовіри, віджиліх конвенційних форм.

Конвенційні форми соціально-політичної активності в Україні здійснюються завдяки законодавчому закріпленню права громадян на постійну активність в межах діяльності громадських об'єднань, професійних та творчих спілок, політичних партій та ситуативну активність в процесах здійснення форм прямого народовладдя.

Сучасний перелік громадських формувань України (станом на 25 червня 2014 р.) містить наступні елементи: політичні партії (208), постійно діючі третейські суди – 69 (наприклад: Постійно діючий Третейський суд при Всеукраїнській організації «Розвиток людини»); творчі спілки (22, як то «Спілка журналістів України»); торгово-промислові палати (1); організації працедавців та їх об'єднань (30); реєстр профспілок (177) [12]. Окремо, сайт Державної реєстраційної служби розміщує Реєстр громадських об'єднань.

З метою реалізації права громадян на об'єднання в Україні було прийнято Закон «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р., що набув чинності з 1 січня 2013 р. У чинному законі, за оцінками експертів ОБСЄ зняті обмеження щодо діяльності акторів громадянського суспільства: знято обмеження на отримання прибутку; на права іноземців або осіб без громадянства утворювати громадські об'єднання. Також право утворювати громадські об'єднання надано юридичним особам приватного права. Однією з новел став підхід до діяльності Громадських об'єднань без обмежень за територіальною ознакою, що дасть можливість здійснювати діяльність на всій території України без перереєстрації [22]. Експерт ОБСЄ В. Ковальські зазначає, що такі зміни спрямовані на подолання ситуації, коли «замість громадянського суспільства склалася мережа номенклатурних об'єднань як похідне від номенклатурної економіки явище» [22]. І як наслідок, «якщо за перші 3 місяці 2012 р. було зареєстровано 250 громадських організацій, то за перший квартал 2013 р. було зареєстровано вже 450 об'єднань. Якщо минулого року управління юстиції відмовляли в реєстрації громад-

ської організації у приблизно 50 % випадків, то тепер цей показник не перевищує 10 %. Право на «свободу об'єднання», встановлене новим Законом гарантує нову якість свободи об'єднання», – зазначає М. Лациба [10].

За даними Державної статистичної служби з 1995 р. кількість легалізованих об'єднань громадян зросла майже у 80 разів. Якщо в 1995 р. налічувалося 840 об'єднань, то на початок 2014 р. їх налічувалося вже 67155 (у тому числі і статусом юридичної особи 55989 та 409 із Всеукраїнським статусом) та 599 громадських спілок [1, с. 86-87; 19, с. 18; 12]. З усього спектру громадських організацій за період від 1995 р. до 2014 р. особливий розвиток зазнали громадські рухи (їх кількість зросла в 157 разів (з 2 у 1995 р. до 315 у 2014 р.) [1, с. 86-87; 19, с. 18; 12]. При цьому у 2012 р. кількість громадських рухів становила 24, тобто лише за один повний рік кількість рухів зросла на 291 одиницю. Кількість молодіжних організацій на початок 2014 р. становила 5450, тобто їх кількість з 1995 р. по 2012 р. зросла у 9,3 рази : з 24 до 224 у 2012 р., і лише за 2013 р. зросла у 24 рази), об'єднання професійної спрямованості (їх кількість зросла майже у 8 разів (досягши 6726 організацій), оздоровчі та культурно-спортивні (їх кількість досягла 11900 у 2014 р.), жіночі (їх кількість у 2014 р. зросла з 1995 р. у 115 разів, досягши 1381, хоча у 2012 р. їх налічувалося лише 55), а також освітні, культурно-виховні об'єднання (їх кількість зросла у 58 разів з 1995 р., досягши у 2014 р. 4049, хоча у 2012 р. їх налічувалося лише 235) [1, с. 86-87; 4; 8; 12; 19, с. 18,]. При цьому, перелік політичних партій, які не залучуються до громадських об'єднань, що регулюються законом «Про громадські об'єднання» за даними Держслужби статистики на початок 2014 р. налічує 199 найменувань. Крім того, упродовж 2013 р. було зареєстровано 692 благодійні організації і їх кількість на кінець року становила 10482 одиниці, у т.ч. 86 % – благодійні фонди, 9 % – благодійні установи та 5 % – благодійні товариства [8; 12].

Втім, як зазначає українська дослідниця М. Кармазіна «сьогодні громадські організації є інститутом, що не викликає, на жаль, довіри: за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в березні 2013 р., тільки 4,5 % українців повністю довіряють громадським організаціям. Кількість тих, хто абсолютно не довіряє, – майже в чотири рази більше і складає 17,8» [7]. Рівень недовіри М. Кармазіна пояснює псевдо «громадськістю» громадських організацій, які або не існують за місцем реєстрації, але створені під одну особу, або очолювані померлими засновниками, або мають однакову назву та невідому діяльність, або очолювані однією людиною (наприклад, Л.Кучма очолює шість громадських організацій [7]. Такий стан

обумовлений або намаганням отримати Піар-користь (боротьбою за населення та території) або фінансовими інтересами.

Громадські організації в Україні також називають «кон'юнктурними» через їх тенденцію трансформуватися в політичні партії, що підриває довіру до них у громадян. Що ж стосується України, то дослідники визначають, що кожне третє громадянське об'єднання ставить за мету виступати із законодавчими ініціативами або брати участь через своїх представників у діяльності органів місцевого самоврядування. Ще більша увага приділяється взаємодії з виконавчою владою. І це не випадково, бо більшість існуючих сьогодні в Україні об'єднань створювалася державною адміністрацією, зацікавленою в наявності структур, які грали б роль «мосту» між владою і масою соціально – професійних груп в умовах децентралізації. Особливу роль тут грають напівофіційні асоціації в сфері економіки і бізнесу, наприклад, Українська Спілка Промисловців і Підприємців. На відміну від них, ряд професійних об'єднань, особливо в області культури і спорту, відмежовані від держави. Те саме стосується молодіжних, наукових, жіночих об'єднань.

За даними Міністерства юстиції на 1 вересня 2010 р. були зареєстровані 138 всеукраїнських профспілок та 16 всеукраїнських об'єднань профспілок. З них до складу Федерації профспілок входило 44 профспілки (8 млн. осіб). Решта профспілок, що не входять до складу ФПУ, налічували близько 3,5 млн. осіб. Дані Держслужби Статистики на березень 2014 р. вказують на існування 5746 профспілок та 1133 об'єднань профспілок в Україні (з них 177 мають Всеукраїнський статус). При цьому на кінець 2013 р. зареєстровано 75627 організаційних ланок профспілок [8].

На фіктивну природу професійних утворень та їх нездатність бути опозиції до держави та фінансових корпорацій і відстоювати інтереси громадян вказують дослідження та недовіра громадян. Щорічне зростання кількості профспілок, дрібнення діючих свідчить про відцентрові тенденції їх розвитку. Більшість новостворених організацій штучні, нечисельні, «віртуальні» – це профспілки «вузьких» категорій працівників та так звані «жовті» профспілки, що створюються під політичні проекти для імітації підтримки «знизу» [15]. Тому аналіз статистики членських організацій ФПУ свідчить про сталу тенденцію до зниження членства : загальна чисельність громадян, що входять до складу ФПУ, за роки незалежності зменшилася на 62 % – з 25 млн. у 1992 р. до 8,6 млн. у 2009 р.

Про псевдогромадський статус більшості громадських організацій свідчить і дослідження, проведене соціологічною службою Центру

Разумкова у травні 2013 р. Воно показало, що приймати участь у громадських організаціях громадяни спрямовані лише «якщо така діяльність принесе конкретну користь мені або моїй сім'ї» (37,4 %) і «якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я або добробут моїх близьких і така діяльність буде сприяти ліквідації цієї загрози» (33,2 %). Майже 17 % відповіли, що такою діяльністю будуть займатися лише за умов отримання за це грошей [17].

Поки що дослідники прогнозують і наступні Майдани через високу вірогідність посилення напруги в суспільстві. У той же час необхідно врахувати чинник маніпуляції, коли певні сегменти суспільної думки артикулюються та робляться «найвагомішими» у критичні моменти розвитку держави, як то: мова, історична пам'ять, зовнішньополітичні орієнтації.

Між тим, попри високу загальну активність протестних настроїв, оцінка громадянами власної здатності впливати на суспільні процеси, які відбуваються навколо, лишається невисокою. Тою чи іншою мірою погодились з тим, що справляють такий вплив – 13,7 %, не погодились – 67,2 %. У жовтні 2012 р. здатних «справляти вплив» було 10,8 %, не здатних – 78,6 % [18, с. 29]. Водночас, понад 60 % опитаних погодились з тим, що доля країни залежить від кожного з нас [18, с. 29]. Одночасно відзначаються надзвичайно великі патерналістські очікування переважної більшості громадян України, які займають позицію спостерігачів, здійснюючи так званий «діванний» протест, проявляючи його лише в соціальних інформаційних мережах, побоюючись відкритих виступів та демонстрацій власної позиції через акції залучування як з боку опозиційних сил, так і з боку силових структур. Як зазначає редактор громадсько-політичного видання «Правий поступ» О. Машлай: «Ми-українці – в 1991 р. знищили СРСР, але не знищили свою рабську свідомість. Совок і досі в кожному з нас. Ми звикли, що хтось прийде й щось за нас зробить» [11, с. 3]. Можна спрогнозувати, що варіанти розвитку форм політичної активності, її динаміка будуть цілком визначати стан свідомості громадян України і надалі.

Бібліографічний список:

1. Абетка української політики. Довідник / [Кер. авт. колективу М. Томенко]. – К. : Смолоскип, 1998. – 230 с.
2. Биченко А. Протестні настрої, викликані кризою, частково вгамувалися завдяки виборам [Електронний ресурс] / Андрій Биченко. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1917
3. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії; [Монографія] / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

4. Горелов Д. Діяльність неурядових організацій (далі – НУО) у контексті національної безпеки України [Електронний ресурс] / Д. Горелов // Аналітична записка Відділ стратегій розвитку громадянського суспільства та протидії корупції. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/MONITOR/june2009/13.htm>
5. Дослідження соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Чи готові Ви особисто взяти участь у таких акціях протесту для захисту своїх прав та інтересів? (динаміка, 2008-2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucers.org/ukr/poll.php?poll_id=435
6. Іовчу Г. М. Теоретичні підходи щодо аналізу феномену «політична участь громадян» [Електронний ресурс] / Г. М. Іовчу // Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. – 2009. – № 2 (Том 14). – С. 77-83.
7. Кармазіна М. Громадські організації: кого вони представляють? / М. Кармазіна // Дзеркало тижня – 15 листопада – 2013 – С. 2.
8. Кількість зареєстрованих громадських об'єднань, професійних спілок, політичних партій та благодійних організацій у 2013 році; [Електронний ресурс] / Експрес-випуск. Державна Служба статистики України від 06.03.2014 р. // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
9. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі / Олександр Ключев // Віче. – 2009. – №8. – С. 17-20.
10. Лациба М. В. Як розуміти новий закон «Про громадські об'єднання» [Електронний ресурс]. / М. В. Лациба, А. О. Шимчук. – К. : Укр. незалежн. центр політ. дослідж., 2013 – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua>
11. Машлай О. Сторінка редактора / О.Машлай // Громадсько-політичне видання «Правий поступ» – № 16 (серпень) – 2010. – С. 3.
12. Офіційний сайт Державної Реєстраційної служби України Міністерства юстиції. Реєстр громадських об'єднань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rgo.informjust.ua/>
13. Проблеми та перспективи профспілкового руху в Україні. Центр дослідження С. Разумкова [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона – 2008 – № 1. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/additional/analytical_report_NSD20_ukr.pdf
14. Протестний потенціал в Україні залишається значним – соціологи : інтерв'ю із завідувачкою лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної і політичної психології НАПН України, кандидатом філософських наук, доцентом Оленою Суший [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pic.com.ua/protestnyj-potencial-v-ukrajinskomu-suspilstvi-zalyshajetsya-znachnym-sotsiolohy.html#sthash.hEtLDWiK.dpuf>
15. Профспілковий рух: проблеми і тенденції. Стаття від 17.03.2011 ; [Електронний ресурс] // Спецвипуск газети «Профспілкові вісті» до

- VI З'їзду ФПУ – Режим доступу: http://psv.org.ua/arts/Do_VI_zizdu/view-223.html
16. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія / Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472с.
 17. Соціологічне дослідження «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності? (динаміка, 2008-2013)» [Електронний ресурс] / Центр Разумкова – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=369
 18. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича / Інформаційний бюлетень – Березень – 2014 / [За ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш]. – К., 2014. – 56 с.
 19. Україна в цифрах 2011 р. Статистичний збірник [За ред. О.Г. Осауленка, Відповідальний за випуск – О.Е. Остапчук] – К. : Державний комітет статистики, 2012 – 250 с.
 20. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова Думка громадян України про підсумки 2008 року, владу, політиків, ситуацію в країні. Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/news.php?news_id=101
 21. Шелія М. Феномен високої протестної активності в пострадянській Україні [Електронний ресурс] / Марія Шелія –Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?fenomen_visokoyi_protestnoyi_aktivnosti_u_postradyanskiy_ukrayini&objectId=1304964
 22. Юридичні особливості регулювання відносин у сфері формування громадянського суспільства : Звіт В. Ковальські в рамках проекту «Подальше зміцнення потенціалу органів державної влади та організації громадянського суспільства України в рамках реалізації Закону України «Про громадські об'єднання» – Вересень 2013. – К., 2013. – 6 с.
 23. Яким чином протягом минулого року змінилася спроможність громадян впливати на дії влади? (динаміка, 2006-2008). Опитування Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=187

В статтє представлен анализ качества, динамики и основных форм общественно-политической активности в Украине за время независимости. Показаны изменения в формах общественно-политической активности в начале XXI века. Рассмотрены количественные показатели развития общественно-политических и профсоюзных организаций, проанализированы причины усиления использования неконвенциональных форм политической активности и особенности протестных настроений в Украине.

The article presents analysis of the quality, dynamics and basic forms of social and political activity in Ukraine since independence. Presents sensitivities of in the forms of social and political activity in the early twenty-first century. We consider quantitative indicators of social, political and trade union organizations, analyzed the reasons for strengthening the use of unconventional forms of political activity and features of dissent in Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 28.08.2014

УДК 323.2 : 327

Білоусов О. С., ОНПУ

ГРОМАДСЬКІ ПРАКТИКИ ТА СПЕЦИФІКА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Обґрунтовується, що у науковому співтоваристві простежується спільне розуміння категорії «громадські практики» як однієї з центральних у суспільних науках для позначення сукупності соціальних дій, які зумовлюють нові способи мислення індивідів у традиційних культурах, формують відчуття ідентичності та упорядковують соціальні відносини, визначають як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціальних інститутів. Показано специфіку громадських практик у перехідних суспільствах.

Значним ґносеологічним потенціалом у дослідженні як громадянської участі взагалі, так і її новітніх форм, породжених процесами формування інформаційного суспільства, зокрема, володіє поняття «громадянських практик», яке останнім часом стало досить широко та успішно застосовуватися у вітчизняній політологічній та соціологічній науках. Теоретико-методологічні підстави вживання даного поняття спирається на досить усталену дослідницьку традицію, адже існуюче розмаїття різних інтерпретацій поняття «практика» розмежовується лише за баченням продукування усталеної поведінки людей, натомість у науковому співтоваристві простежується спільне розуміння цієї категорії як однієї з центральних у суспільних науках для позначення сукупності соціальних дій, які зумовлюють нові способи мислення індивідів у традиційних культурах, формують відчуття ідентичності та упорядковують соціальні відносини, визначають як конфігурацію соціальної структури, так і форми соціальних інститутів. Зазвичай, усі відомі соціальні практики поділяють на інституціоналізовані та

неінституціоналізовані, виокремлюючи при цьому їхню легітимувальну функцію.

У даному контексті вплив формування інформаційного суспільства на еволюцію громадянської участі якраз доречно аналізувати через поняття «громадянські практики», у зв'язку з тим, що це поняття найчастіше використовують для позначення сукупності дій, які під впливом різних детермінантів усталюються і поступово заповнюють неінституціоналізований простір з можливістю трансформувати політичні структури та соціальні відносини.

Відомий український соціолог О. Резнік обґрунтовує евристичну цінність поняття «громадянські практики», яким він продуктивно послуговується у своїх дослідженнях в якості однієї з центральних категорій, наступним чином: «Через громадянські практики виявляється феномен громадянськості – усвідомлення громадянином своїх прав та обов'язків у житті країни, створення умов для якнайповнішого розкриття всього потенціалу людини, її творчого самовираження. В процесі інституалізації публічної сфери як неформальної мережі для обміну інформацією та точками зору, яка відтворюється через комунікативну дію, її суб'єкти набувають навичок формувати та оприлюднювати свої погляди, продукуючи таким чином громадянські практики. З іншого боку, поступово, поступово у політичній владі формується здатність сприймати та дослухатися до громадської думки. Таким чином громадська думка через громадські практики набуває контролюючих функцій. Саме тому громадянські практики можна розглядати як систематичні, відтворювані та постійні дії різних соціальних суб'єктів (індивідів і груп) у публічній сфері, які є формою реалізації їхніх власних інтересів і за умов вагомої сукупності здатні перетворювати соціальні та політичні інститути» [1, с. 287].

При цьому, суб'єктами громадянських практик можуть бути як індивіди, так і групи, оскільки громадянська активність структурується за формами залученості, залежно від яких доцільним є індивідуальний та колективний спосіб обстоювання власних інтересів. За характером дії та типом суб'єкта громадянської активності, зазначає соціолог, можна виділити загалом три види практик: громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-політичній сфері; практики контактування громадян з установами і організаціями, які передбачають звернення до установ з метою захисту власних інтересів; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, які є систематичними та постійними діями добровільно об'єднаних в асоціації людей задля спільної реалізації своїх інтересів.

О. Резніком була сформульована концептуальна схема зумовленості громадянських практик, які, за його ствердженням, є матеріалізованим втіленням соціальних відносин через інституціоналізовані чи неінституціоналізовані форми вираження. Це втілення, з точки зору О. Резніка, можливе за наявності відповідних структурних, ресурсних та соціально-психологічних чинників. Аналіз досвіду емпіричних досліджень різних форм громадянської активності виокремив найдієвіші моделі їхньої детермінації, до яких можна віднести: 1) модель громадянського волонтаризму, яка охоплює як суб'єктивні соціально-психологічні, так і об'єктивні соціально-економічні чинники; 2) модель структурних розколів пояснює зумовленість громадянських практик проявами солідарності та ідентифікації з різними соціальними групами, які уторилися в суспільному розвитку певного суспільства; 3) модель соціального капіталу здебільшого пояснює діяльність у громадських організаціях, оскільки накопичення довіри до людей, відчуття спільноти, сусідської єдності, громадянської компетентності утворює відповідний соціальний ресурс [Див. детал. : 2].

Громадянська участь, досліджувана через громадянські практики за умови системного поєднання усіх трьох вище вказаних моделей, демонструє безумовний зв'язок своєї мотивації із існуючою соціальною структурою певного суспільства. Такий зв'язок полягає, передусім, у мотивації громадянської активності відповідними конкретними соціальними ідеалами, інтересами та потребами та системою соціальних цінностей у цілому.

Взаємодія між різними формами і проявами громадянської участі, у свою чергу, дозволяє більш рельєфно бачити і взаємодію між її суб'єктами, яка розкривається як система інтеракції суб'єктів різного рівня. Так, за О. Резніком, «Соціальна стратифікація за різними ознаками завдяки багатьом обставинам зумовлює суперечності між інтересами соціальних груп. Проблеми реалізації соціальних інтересів неминуче спонукають до ідентифікації та солідарності індивідів. Відтак, соціальні розмежування стають чинниками громадянських практик, оскільки соціальні розколи, які спричиняють групову ідентифікацію, здебільшого мають соціально-політичний характер. Водночас, позаяк соціальні відносини виступають як конкретні взаємини людини та інституцій, у цій площині вирізняються статусні відносини, а розподіл соціальних статусів у суспільстві створює структурні розмежування, які, своєю чергою, впливають на реалізацію потреб людей. Ці потреби можуть мати ситуативний, індивідуальний характер і не обов'язково передбачають ідентифікацію з групою» [3, с. 289].

Однак не завжди усвідомлення соціальних інтересів, спричинених соціальними розколами стимулює громадянську активізацію. Адже лише за умови зростання активістських цінностей, виникає ідеологічне підґрунтя для реалізації соціальних потреб та інтересів і відбувається політична ідентифікація. При цьому зростає суб'єктивне усвідомлення власної політичної компетентності та громадянського обов'язку, а віра у власні сили та віра у можливість реалізувати свої домагання стають вирішальними чинниками для того, щоб люди почали діяти. Відтак, коли важливість громадянського обов'язку переважає власні егоїстичні погляди на життя, з'являються передумови ідентифікації та солідарності з референтною групою, знижується міжособистісна недовіра, відбувається емоційне насичення особистісних відносин.

На інтенсивність громадянських практик також впливають особистісні чинники самоактуалізації людини у соціальному житті, а саме самоповага, контроль над ситуацією, схильність до домінації, невимушеність у соціальних взаємодіях тощо. Принципово важливо при цьому, що міра свободи дій як показник громадянськості практик визначається ступенем економічної незалежності індивідів, а інакше ці дії виражатимуть волю не стільки їх самих, скільки тих, від кого вони в даний момент отримали ресурс. Цілковито доведено, що завдяки незалежному соціоекономічному статусові індивід стає рішучішим. Це, своєю чергою, зумовлено накопиченням активістських ресурсів – наявністю вагомого практичного досвіду, навичок, що є важливим джерелом повторюваності дії.

За умов стабільності, підтримка індивідом політичної системи ґрунтується на інтероріоризації норм та цінностей продукованих цією політичною системою – це відбувається шляхом спрямування індивідом своїх експресивних (ідентифікація), моральних (легітимність) та інструментальних (задоволеність) настанов на об'єкти системи. Однак, у період трансформацій, коли, за образним висловом О. Резнікова, під впливом соціальної аномії «оголюється» нормативний каркас політичної системи, громадянські практики як повторювані та відтворювані дії стають важливим регулятором політичного життя [4, с. 290-291].

Оскільки об'єктом громадянських практик є політичні інститути та соціальні відносини у суспільстві, то у перехідних суспільствах та у суспільствах, що трансформуються, подвійна інституціоналізація накладає свій відбиток на соціальні відносини. Так, вже неодноразово цитований дослідник О. Резнік відслідковує досить чіткий причинно-наслідковий зв'язок подібних соціальних перетворень (властивий, зокрема, і українському суспільству): «Внаслідок того, що у перехідному суспільстві довіра людей поширюється виключно на інститут сім'ї,

домінує родова фрагментована мораль, соціальні відносини базуються переважно на «сімейності», яка стає визначальною в економічних, побутових та інших сферах життя. Це, звичайно, гальмує впровадження дієвих реформ. Однак, вимушені трансформації змушують політичні еліти лібералізувати правовий простір. За цих умов традиційні стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові правила спонукають активних соціальних суб'єктів розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найдієвіші стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. Перспектива переходу такого суспільства до неамбівалентної соціальної системи пов'язана з поширенням громадянських практик, які мають сприяти формуванню громадянського суспільства. Важливість громадянських практик у процесі політичної інституціоналізації визначається їхньою функціональною спроможністю впливати на громадську думку решти населення та активно протидіяти чи сприяти політичним рішенням влади» [5, с. 291].

Для успішного засвоєння й активного використання громадянами та їх об'єднаннями переваг, що їх надає перехід до інформаційного суспільства, та усунення такого використання у вигляді відповідних громадянських практик позитивне значення мають певні демократичні традиції громадянської участі, що склалися за роки незалежності України. Разом з тим, соціологічні дослідження засвідчують також як вияв національної специфіки нерозвиненість та недостатній рівень інституціоналізації певних форм громадянської участі.

Так, особливості соціоструктурних перетворень в українському суспільстві засвідчили можливість для основних соціальних груп реалізувати власні інтереси та потреби, що сприяло відносній стабілізації та безконфліктності. До того ж, демонополізація влади та можливість політичного реваншу у 2000-х роках, існування балансу між владними й опозиційними угрупованнями спричинювали лояльність елітних груп до наявного політичного режиму. Формуванню чітких структурних розмежувань за політико-ідеологічною ознакою запобігало домінування амбівалентних орієнтацій населення стосовно економічних, політичних та геополітичних шляхів розвитку України. Утворення сепаратистських ідентичностей в українських регіонах унеможлиблюється здебільшого низькою підтримкою населенням ідеї федералізації України, а відтак, сприяє домінуванню національної ідентичності населення. Відсутність соціального розшарування за етнокультурними ознаками запобігає процесам критичної регіоналізації, так як рівність у цій площині життєвих шансів і можливостей задоволення потреб є чинником стабільності суспільства.

Існування розбіжностей між значним потенціалом громадянської активності та її фактичними проявами у перехідному суспільстві можна обґрунтувати, насамперед, тим, що формування активістських настанов відбувається у суб'єктивному, емоційному переживанні досвіду людини, натомість раціональні, зважені оцінки щодо значущих аспектів життя не мають відчутного впливу на формування протестних настроїв, а у масовій свідомості найефективнішими методами впливу громадськості на ухвалення рішень органами влади вважаються конвенціональні форми.

Однак, як показали останні події в українському політикумі, незважаючи на те, що українське суспільство здебільшого налаштоване на ненасильницькі форми протесту як засоби відстоювання своїх інтересів, все ж наприкінці 2013 – на початок 2014 років були народною ініціативою (а не тільки діями опозиційних політиків) Майдан і анти-Майдан в Києві, а потім і в інших містах країни. Не ставлячи за мету давати оцінку цим подіям та їх можливим наслідкам, все ж варто зазначити, що переважна більшість населення констатує відсутність можливості контролювати владу через політичні інститути та недержавні організації і тому ці події мали підґрунтя для виникнення і розгортання. І тому, незважаючи на те, що в українському суспільстві, за визначенням незалежних соціологічних центрів, домінує суспільна думка про необхідність збереження миру і злагоди, соборності в державі та порядку, активні протести мали (кінець 2004 – початок 2005 років) і мають місце у сучасному українському просторі.

І тому, аналізуючи поняття політичних практик в їх практичному втіленні, насамперед, в сучасній Україні, на жаль, варто звернутися і до таких понять, як «банкрутство влади» та «бар'єри влади». Так, перший термін означає неспроможність влади (певних її суб'єктів, структур, високих посадових осіб, політиків) виконувати свої обіцянки, декларації. Банкрутство влади, як правило, закінчується відставкою або усуненням уряду, парламенту, політичного лідера (або усього в сукупності). Щодо другого терміну – бар'єри влади, то ним характеризуються, по-перше, певні перешкоди, які влада змушена долати в процесі свого існування, діяльності, а по-друге, перешкоди, які створює сама влада в результаті своєї діяльності [6, с. 59].

І хоча в незалежній Україні були можливості створення якщо не еталонної влади, то хоча б наближеної до неї, тобто, добре влаштованої, зорганізованої влади, яка була б привабливою для підлеглих, підпорядкованих (виконавців) і мала б легальний характер, це не вдалося зробити, про що знову ж таки свідчать останні негативні події у суспільстві.

Вимоги дострокових парламентських і президентських виборів свідчать саме про банкрутство влади і ескалацію політичного конфлікту, тобто його розвитку вглиб, по вертикалі, посилення інтенсивності та ворожості. Варто зазначити, що, незважаючи на певне зниження активності за останні роки українському соціумі, порівняно з європейськими країнами, явка виборців в Україні залишається завжди доволі високою. Мотивація електоральної активності збільшується на референдумах та президентських виборах, що пов'язано з більш чіткою персоніфікацією політичних перегонів. Останнім часом децю зросла кількість виборців, які не підтримали жодного кандидата. Така форма електоральної активності є досить симптоматичною, оскільки зазвичай люди, не побачивши гідних суб'єктів політичного процесу, ігнорують вибори. Натомість прихід на виборчу дільницю і свідомо невідтримка жодного кандидата демонструє особливий громадянський «жест» неприйняття наявних суб'єктів політичного життя, що, можливо, і можна вважати однією з головних причин банкрутства влади у теперішній час.

Безсумнівно, аналіз настанов суб'єктів громадянських практик в українському суспільстві засвідчив, що активні громадяни децю більше налаштовані на багатоманітність форм власності та поєднання ринкових і державних механізмів регуляції економіки, ніж пасивні громадяни [Див.: 7]. Водночас більшість із них вважають, що демократія є найбажанішим державним устроєм. Особливо, цим вирізняються респонденти, залучені у громадсько-політичні практики. Серед залучених у громадсько-політичні практики також переважає підтримка прозахідного шляху розвитку, і вони більш відкриті до процесів інтеграції та глобалізації.

Бібліографічний список:

1. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві : чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 264.
2. Резнік О. Вказ. тв.
3. Резнік О. Вказ. та.
4. Резнік О. Вказ. тв.
5. Резнік О. Вказ. тв.
6. Політологічний словник : Навч. посіб. Для студ. вищих навчальних закладів / За редакцією М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
7. Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості [Електронний ресурс] / Інститут соціології НАН України : Матеріали круглого столу, м. Київ, 11 лютого 2013 року. – Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/institute/press_relis.pdf

Обосновывается, что в научном содружестве прослеживается общее понимание категории «общественные практики» как одной из центральных в общественной науке для обозначения совокупности социальных действий, которые предопределяет новые способы мышления индивидов в традиционной культуре, формируют ощущение идентичности и упорядочивает социальные отношения, определяют как конфигурацию социальной структуры, так и форму социальных институтов. Показана специфика общественных практик в переходных обществах.

Grounded, that in a scientific community the general understanding of category is traced «public practices» as one of central in social science for denotation of aggregate of social actions which predetermines new ways of thinking of individuals in a traditional culture, form feeling of identity and puts in order social relations, determine both configuration of social structure and form of social institutes. The specific of public practices is rotined in transitional societies.

Стаття надійшла до редколегії 15.09.2014

УДК 316.28

Пеньковська Н. К., ДЗ «ПНПУ ім. К. Д. Ушинського»

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УРЯДУВАННЯ

У статті досліджується процес інституціоналізації парламентської опозиції як складової підвищення ефективності урядування. Визначено основні теоретичні підходи до процесу інституціоналізації парламентської опозиції та її функціонального призначення в умовах демократичного політичного режиму. Відзначено, що підвищення ефективності урядування залежить від взаємодії у трикутнику «влада – опозиція – суспільство».

Актуальність обраної для статті теми обумовлена необхідністю ґрунтовного дослідження інституціоналізації парламентської опозиції як складової підвищення ефективності урядування у контексті пошуку оптимальної моделі виборів, управління та децентралізації влади у сучасних умовах.

Трансформації простору публічної політики та публічного адміністрування у процесі переходу від авторитарного режиму радянського зразку до виборчої демократії, які з різним ступенем успішності тривають понад 20 років, впливають на весь простір

політичної взаємодії, передусім – на формування та розвиток інституту парламентської опозиції.

Діяльність політичної опозиції виступає важливою складовою демократичного політичного процесу, віддзеркалює розподіл політичних сил у суспільстві. Специфіка діяльності опозиції у посткомуністичних країнах полягає у тому, що опозиція протистоїть не лише своїм політичним опонентам, які «сьогодні» перемогли на виборах; опозиція має боротись з усім бюрократичним апаратом, який і є (з радянських часів) владою, «апаратом», «державою» тощо.

Щоправда, у процесі політичної конкуренції з владою опозиція може спиратись не лише на власні сили, утворюючи тіньовий уряд чи критикуючи владу. Досвід посткомуністичних трансформацій в Україні довів, що на боці «конструктивної» опозиції виступають «третій сектор» (громадські організації, мас-медіа, бізнес), «олігархічна» частина парламенту та місцевих рад, а наприкінці протистояння «влада – опозиція» до потенційних переможців долучається і вага частина бюрократії. Саме тоді відбувається формування нової коаліції у парламенті, перезавантаження «партії влади» та починається відлік часу у процесі переходу у опозицію частини «старої» влади, її інституціоналізації як опозиції: боротьба триває.

Інституціоналізація парламентської опозиції виступає дієвим засобом вирішення суспільних проблем, частиною системи «стримувань і противаг» у структурі політичних відносин та передбачає поступове збільшення впливу опозиційної діяльності на весь ансамбль політичних відносин, її реальну участь у процесі вироблення та прийняття управлінських рішень.

Усе це актуалізує дослідження умов функціонування та розвитку парламентської опозиції, взаємної залежності ефективності системи публічного адміністрування та інституту політичної опозиції.

Процес становлення опозиції як відносно самостійного політичного інституту глибоко пов'язаний із модернізацією та індустріалізацією, урбанізацією та секуляризацією, розвитком плюралізму, політичної конкуренції, політичних ідеологій та політичних партій.

Водночас із занепадом абсолютизму у Європі відбувався розвиток парламентаризму та визначення місця парламентської меншості у політичних процесах. Саме тому, серед теоретичних візій опозиційної діяльності доби модерну домінують роботи, автори яких наголошували на важливості суспільного договору, свободі та рівності індивідів, верховенстві права та політичній конкуренції, цілераціональності у політиці. Зокрема, слід відзначити роботи Е. Берка, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсона, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Д. Г'юма, І. Канта, А. де Токвіля, Г. Спенсера, М. Вебера, М. Дюверже та ін.

Діяльність безпосередньо парламентської опозиції напряму залежить від дотримання принципу розподілу влади та форми правління (в умовах парламентської форми опозиція взагалі стає системоутворюючим чинником для політичного управління). Відповідно, політологічні дослідження опозиційної діяльності обов'язково повинні враховувати класичні роботи з теорії еліт (Г. Моска, Р. Міхельс, В. Парето, В. Липинський та ін.), політичних партій (М. Дюверже, М. Вебер та ін.), теорії демократії (Р. Даль, Дж. Сарторі, Х. Лінц, Д. Растоу, Л. Вайтхед, Ф. Шміттер).

Проблема інституційного оформлення опозиційної діяльності та її ролі у процесі урядування досліджувалась у роботах таких зарубіжних авторів, як Г. Алмонд, Зб. Бжезинський, С. Верба, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, Е. Геллнер, Л. Даймонд, Г. О'Доннел, Д. Істон, Т. Карозерс, Дж. Кін, А. Лейпхарт, А. Степан, Л. Уайтхед, Й. Шумпетер та ін.

Розгортаючи аналіз досліджуваної проблеми, автор спирається на здобутки таких українських вчених, як Є. Бистрицький, А. Гальчинський, М. Головатий, Є. Головаха, В. Горбатенко, Г. Зеленько, Ф. Кирилюк, А. Колодій, В. Кремень, С. Макеєв, М. Михальченко, С. Наумкіна, А. Пахарев, В. Полохало, С. Рябов, М. Томенко, Ю. Шемчушенко, В. Якушик та ін.

У роботах, присвячених опозиційної діяльності, висвітлюються питання правового регулювання, виборчих кампаній, утворення коаліцій у парламенті, діяльності опозиції у регіонах, технологій опозиційної діяльності, ролі опозиції у формуванні широкого суспільного протестного руху. Водночас, проблема функціонування політичної опозиції у демократичних суспільствах є настільки багатоаспектною й багатогранною, що залишає відповідний простір для подальших досліджень. До проблем, які потребують комплексного політологічного дослідження відноситься і діяльність опозиції як складової підвищення ефективності прийняття політичних рішень, її ролі та відповідальності (безумовно, як і відповідальності парламентської коаліції) у процесі урядування.

Мета статті – дослідити процес інституціоналізації опозиції як чинник підвищення ефективності урядування.

Поставлена мета обумовила необхідність вирішення наступних дослідницьких задач :

- визначити чинники, що впливають на процес інституціоналізації опозиційної діяльності;
- дослідити сутність та функції опозиційної діяльності в умовах демократизації суспільних відносин та процесу утворення парламентської коаліції;

– розглянути інституціоналізацію опозиції як складову процесу урядування, її місце та роль у публічній політиці та адмініструванні.

Опозиційна діяльність представляє собою важливий чинник політичного процесу, саме опозиція здатна позитивно впливати на діяльність влади. В умовах демократії вона забезпечує раціоналізацію політичної діяльності, критику влади та контроль за її діями, відкритість та альтернативність політичних рішень.

Опозиція, як ознака демократичного політичного режиму, в умовах посткомуністичних трансформацій стає справді необхідною для забезпечення переходу до демократії, запобіжником повернення до авторитаризму. Тільки парламентська опозиція здатна забезпечити альтернативність, конкурентність, плюралізм.

Варто погодитись із тим, що «Основним критерієм перевірки політиків в умовах демократії виступає те, чи переконують вони громадян. Відповідно посилюються суспільні очікування від інформаційної «відкритості» політичного простору, з'являється впевненість, що більшість проблем можна викласти у дискурсивній формі та вирішити у ході діалогу. Часто демократичну політику уявляють як відповіді політиків, адміністративної влади на запитання громадян, які здійснюють тиск через політичну волю і громадську думку. Політика сприймається як демократична і в більш реальному випадку, коли політики (опосередковано – через мас-медіа) ставлять перед громадою певні питання, а громадська думка формується як реакція на отриману від влади інформацію» [3, с. 204].

Ефективне урядування передбачає розвиток політичних інститутів, які мають сприяти широкому суспільному діалогу щодо стратегічних цілей державної політики, виробленню та реалізації політичних рішень. Парламент виступає органом влади у якому представлені інтереси різних соціальних груп, це арена реального протистояння та суперництва влади та опозиції й, водночас, засіб подолання суперечностей та досягнення консенсусу. Розвиток парламентаризму є однією із важливих умов модернізації та демократизації політичної системи в цілому.

Виділяють декілька основних моделей демократичної взаємодії влади та опозиції у стінах парламенту: вестмінстерську, континентальну, німецьку, скандинавську.

Опозиційна діяльність проявляється та реалізується через функції опозиції у політичній системі: представницькій, інформаційній, функції критики та контролю, формування альтернатив суспільного розвитку, порядку денного, вирішення конфліктів, сприяння демократизації суспільства, політичній конкуренції та плюралізму.

Інституціоналізація політичної опозиції виступає фактором стабілізації суспільства, дієвим механізмом запобігання узурпації влади. Конструктивна діяльність опозиції сприяє розвитку парламентаризму, багатопартійності та, як наслідок, підвищення ефективності урядування.

З іншого боку, відсутність активної та дієздатної опозиції – це ознака авторитаризму та тоталітаризму. Обмеження опозиційної діяльності є одним із перших сигналів щодо виникнення небезпеки для демократії, воно може призвести до дестабілізації політичної ситуації, зростання соціальної та політичної напруженості, або ж викликати політичну апатію та відчуженість громадян від участі у виборах, процесів прийняття політичних рішень, урядування.

До причин опозиційної діяльності можна віднести наступні.

По-перше, об'єктивна наявність різних соціальних груп, страт та класів, що відрізняються рівнем економічного розвитку, мають відповідні потреби та цінності. Це суспільне розшарування може ставати основою для добробуту, а може – призводити до появи конфліктів та ліній розколу, аж до відокремлення однієї із частин. Вибір шляху – конфлікт чи порозуміння багато у чому залежить від діяльності опозиції.

По-друге, дії влади (бюрократії) завжди поділяють суспільство на певні групи за ставленням до державної політики та особистостей, які її здійснюють. Як наслідок, незадоволені індивіди та соціальні групи об'єднуються навколо тих, хто опонує владі. Опозиція акумулює та артикулює негативну реакцію співгромадян на дії влади. У цьому контексті, діяльність політичної опозиції полягає не лише у критиці владі та спротиві її курсу, але й активній співпраці із різними соціальними групами, з метою представництва їх інтересів та захисту суспільних потреб.

Політична опозиція складається із багатьох суб'єктів (індивідів, груп, класів, партій, рухів та ін.), які своїми діями протистоять владі та критикують її стратегію розвитку країни, пропонуючи альтернативні рішення, як у внутрішній так і у зовнішній політиці.

На думку І. Берназюк, «Опозиція – це протизвага владі, її постійний суперник, тому для неї варто закріплювати формальні та інституційовані можливості виражати свою думку, інтереси, позицію. У протилежному випадку єдиною можливою формою діяльності для опозиції будуть неправомірні акції, спрямовані на дестабілізацію та зміну існуючого режиму. Тому від умов опозиційної діяльності, що закріплені у конституційному праві, залежить участь опозиції в системі владних відносин у державі» [Див.: 1].

У процесі дослідження інституціоналізації опозиційної діяльності у парламенті як складової підвищення ефективності урядування слід відзначити декілька питань теоретичного та практичного характеру.

По-перше, питання щодо необхідності законодавчого регулювання діяльності парламентської опозиції? З одного боку, чітке закріплення у конституційно-правовому полі повноважень та напрямків дій опозиції є важливим елементом формування конкурентного середовища з правлячими політичними силами, стабілізації суспільного розвитку, запобігання виникненню політико-правових конфліктів у взаємодії влади (парламентської коаліції) та опозиції. З іншого боку – у багатьох країнах відповідне законодавче регулювання опозиційної діяльності відсутнє. Це пояснюється багатоаспектністю діяльності опозиції, а також тим, що правовий статус опозиції частково регулюється конституційними положеннями щодо свободи, плюралізму, масових політичних акцій (мітингів, демонстрацій), зокрема – правом на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34 Конституції), на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (стаття 36), на участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади (стаття 38), проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (стаття 39) та ін.

До основних можливостей та повноважень парламентської опозиції належать формування «тіньового» уряду, голосування, право виступу в парламенті, погодження порядку денного діяльності парламенту, запити до уряду та інших органів влади, отримання від уряду інформації щодо поточної ситуації та здійснювати моніторинг діяльності влади, право доступу до мас-медіа, пропорційна кількість місць у парламентських комітетах та комісіях.

По-друге, питання щодо суб'єктності опозиційної діяльності? Сумнівів щодо статусу парламентської опозиції (її суб'єктності) не виникає, проте і вона повинна спиратись на підтримку інших суб'єктів опозиційної діяльності. Відповідно виникає потреба віднесення до даної категорії не лише фракцій парламенту, а і окремі депутати, партії, блоки партій, депутатські групи в органах місцевого самоврядування, громадські і профспілкові організації, представники мас-медіа. У сучасному світі опозиція виступає як комплексне явище, яке складається з індивідуальних та колективних політичних акторів (які знаходяться на певному етапі інституціоналізації) та з неорганізованих груп індивідів, які не мають ієрархічної структури з вертикальним підпорядкуванням, чіткої ідеології та програми дій, проте

вони можуть ефективно простояти владі. У першому випадку можна говорити про опозицію як політичний інститут, а у другому – про опозицію як форму суспільно-політичного протесту.

Варто погодитись із тим, що виникнення парламентської опозиції в Україні обумовлювалося низкою реформ, які були проведені ще за радянських часів та докорінно змінили систему «комуністичного» державного управління. Так, «економічна реформа (червня 1987 р.), яка змінила методи державного управління з адміністративних на економічні, сприяла виникненню приватних власників, а значить, зародженню основ громадянського суспільства, створила підстави для інституціональних передумов формування політичної опозиції, активізації опозиційних рухів. Другим кроком на шляху модернізації системи державного управління стала реформа політичної системи, а саме – запровадження парламенту. Ліквідація такого органу радянської представницької влади, як З'їзд народних депутатів (осінь 1989 р.), скасування ст. 6 Конституції СРСР (березень 1990 р.) і Конституції УРСР (жовтень 1990 р.) про керівну та спрямовуючу роль КПРС у радянському суспільстві; обрання президента Радянського Союзу на III З'їзді народних депутатів СРСР (березень 1990 р.), а також вибори народних депутатів до Верховної Ради УРСР призвели до руйнації радянської системи державного управління, встановлення нової форми правління (парламентської республіки), розвитку багатопартійності. Верховна Рада УРСР почала працювати в режимі парламенту» [2, с. 35-36].

В умовах посткомуністичної політичної системи проблема належного функціонування політичних інститутів, взаємодії влади та опозиції набуває особливої ваги. Це обумовлено факторами економічної та політичної нестабільності, перманентними кризами, «вирішальними», з точки зору демократичного урядування, виборами, а також виникненням та розвитком масових протестних рухів. У стінах парламенту політики стикаються із альтернативою – ефективна взаємодія між представниками опозиції та коаліції, коли кожна зі сторін виконує свою роль та функції, або «вихід» протистояння за межі парламентського дискурсу і перехід до вуличних акцій.

При цьому, на заваді впровадженню в Україні більш досконалії, раціональні організації взаємодії влади та опозиції у парламенті, яка б відповідала демократичним вимогам, стають наступні причини.

По-перше, традиції президентського правління, що сформувались в Україні у середині 90-х років минулого століття та нівелюють роль парламенту в цілому та парламентської опозиції зокрема. І до того ж – відсутність традицій парламентаризму, поділу парламенту на коаліцію

та опозицію; в умовах посткомуністичного розвитку мова йде, скоріше про парламент, як «лаву запасних», або про «партію влади», яка переформатовується «під» президентські вимоги.

По-друге, постіні зміни у виборчій системі, які заважають раціональному вибору громадянина та формуванню дієздатного парламенту. Жодні вибори парламенту (на відміну від президентських) ще не пройшли за однаковими правилами принаймні тричі поспіль, що дозволило би політикам та виборцям призвичаїтись до правил проведення змагань.

По-третє, події, пов'язані із конституційною реформою та «подвійним» переходом від президентської моделі (1996-2004 рр. та 2010-2013 р.) до парламентсько-президентської (2005-2009 рр. та 2014 р.). Ці зміни спричинили трансформацію ролі та функцій парламенту, фракцій, коаліції та опозиції.

По-четверте, певна суперечливість та неповнота законодавства у сфері регулювання взаємодії коаліції та опозиції у стінах парламенту, влади та опозиції у обласних та місцевих радах. Слід відзначити, що у запозиченні ідей такої взаємодії з досвіду зарубіжних країн, присутні безсистемність та недостатня адаптованість до умов перехідного періоду, в якому перебуває суспільство. Це призводить до розриву між правовими нормами та політичною реальністю.

По-п'яте, традиції авторитаризму та етатизму, поширені серед громадян, грають на користь влади, яка не потребує контролю за власними діями з боку опозиційних сил.

Узагальнюючи результати досліджень інституціоналізації парламентської опозиції як складової підвищення ефективності урядування слід відзначити наступне. У процесі інституціоналізації політична опозиція пройшла ряд етапів: від масових рухів кінця 80-х років, очолюваних дисидентами та політв'язнями до створення «тіньового» уряду у стінах парламенту та контролю над парламентськими комітетами. Поступово парламентська опозиція набувала реальної політичної ваги, виконувала функції контролю та критики влади, ставала кадровим ресурсом урядування. Демократизація суспільних відносин потребує подальшого розвитку та інституціоналізації парламентської опозиції, збільшення її впливу на прийняття політичних рішень.

Бібліографічний список

1. Берназюк І. М. Правова регламентація опозиційної діяльності в зарубіжних країнах [Електронний ресурс] / І. М. Берназюк // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 48–53. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09bimvzk.pdf>

2. Сичова В. В. Еволюція інституту політичної опозиції в контексті модернізації системи державного управління України / В. В. Сичова // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – № 2 (36). – С. 32–38.
3. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.

В статье исследуется процесс институционализации парламентской оппозиции как составляющей повышения эффективности управления. Определены основные теоретические подходы к процессу институционализации парламентской оппозиции и ее функционального назначения в условиях демократического политического режима. Отмечено, что повышение эффективности управления зависит от взаимодействия в треугольнике «власть – оппозиция – общество».

The article examines the institutionalization of parliamentary opposition as a component improving the efficiency of government. The main theoretical approaches to the process of institutionalization of parliamentary opposition and its functional purpose in a democratic political regime. It is noted that increasing the efficiency of government depends on the interaction of the triangle «government – opposition – society».

Стаття надійшла до редколегії 28.08.2014

УДК 316.722(477)(045)

Єфтені Н. М., ОНМА

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статті розглядаються проблеми політичної культури в сучасному українському суспільстві, яка характеризується переходом від авторитарно-тоталітарної до демократичної, громадянської культури. Проблему консолідації української держави має вирішити питання формування політичної культури, яка виступає базисом міцної держави та нації.

Духовне відродження України, розбудова незалежної, демократичної держави значною мірою залежить від національного менталітету, патріотизму громадян, за умови формування у них високого рівня політичної культури та політичної свідомості [1, с. 74]. Політична

культура, формується в конкретних соціально-економічних, політичних умовах існування суспільства. Політична культура – різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності і відносин, які відображують і закріплюють національні цінності та інтереси, формують політичні погляди та цінності, знання та навички участі у суспільно-політичному житті суспільства. Це система цінностей і аргументів, що забезпечують єдність політичної системи, її інститутів і організацій. Вона тісно пов'язана з уявленнями про світ політики і політичного, його закони та особливості функціонування. Суспільству з розвинутою політичною культурою притаманні такі ознаки, як гласність і плюралізм, висока політична культура особистості, політична активність людей. Остання проявляється в їх «включеності» в процес реалізації влади, участі в прийнятті політичних рішень.

Характер влади, її форми, прерогативи, методи дій і відносини з рядовими громадянами в чому залежать від загального культурного рівня розвитку суспільства, типу політичної культури, що затвердилася в ньому.

На Заході вагомий внесок у розробку теорії політичної культури внесли Г. Алмонд, С. Верба, М. Дюверже, Л. Пай, У. Розенбаум, М. Дюверже, Р. Інглхарт і т.д.

В політичній науці сформувалися два підходи щодо розуміння політичної культури. Перший підхід (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Дітмер) пов'язують з суб'єктивним змістом політики, який включає в себе сукупність духовних явищ і символів в контексті владно-політичних відносин.

За іншим підходом (С. Вайт, Дж. Плейно, У. Розенбаум) в політичній культурі виділяє прояви нормативних вимог, сукупність типових зразків поведінки, способи політичної діяльності.

Серед сучасних російських дослідників політичної культури можна виділити А.Галкіна, К.Гаджиева, О.Панаріна, О. Соловйова та ін. Зокрема К. Гаджиев зазначає, що політична культура – це ціннісно-нормативна система, яка поділяється більшістю населення в якості суб'єкта політичного співтовариства. Вона включає базові переконання, установки, орієнтації, символи, направлені на політичну систему [2, с. 338].

В Україні проблеми політичної культури досліджували В.Перебенесюк, І.Бекешкіна, В.Андрущенко, В.Бебик, М.Головатий, В.Рєбало, Б.Цимбалістий, М.Остапенко.

Метою статті є розгляд основних проблем політичної культури українського суспільства. Для цього необхідно проаналізувати специфіку формування і функціонування політичної культури і визначити проблеми формування політичної культури в Україні.

Політична культура характеризує рівень засвоєння людиною і суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм; ступінь використання досягнень політичної думки; зрілість і компетентність в оцінках політичних явищ. Вона вказує на специфічні, політичні орієнтації – установки людей щодо політичної системи і власної ролі в політиці. Коли ми говоримо про політичну культуру суспільства, ми маємо на увазі політичну систему, відображену і «пережиту» в знаннях, почуттях і оцінках його членів.

Політична культура включає в себе ціннісні характеристики і принципи функціонування політичних інститутів, розвитку політичних відносин і процесів; характер участі людей у політиці; рівень і характер теоретичних знань про політику, ступінь розвитку політичних наук і культуру реалізації їх досягнень; оцінки політичних явищ, політичні орієнтації людей стосовно влади, власної політичної позиції та поведінки; емоційно-вольову сторону політичних позицій (любів, неприязнь, інтерес); зразки політичної поведінки, стилю, які визначають як можна і необхідно себе поводити; характер і цінності політичної соціалізації; релігійно-політичні орієнтації та оцінки.

Політична культура, існує в двох основних дієвих формах: а) в духовній (духовно-практичній), що включає політичний досвід, традиції, орієнтації, установки і символи, прояв почуттів в політиці; б) в предметно-функціональній (певні способи, форми, зразки організації політичних інститутів, засобів політичної діяльності, матеріалізує досягнення політологічної думки, характер політичного процесу). Обидві форми тісно взаємопов'язані, втілені або втілюються в політичних процесах і політичного життя суспільства.

Якщо принципи політичного управління характеризуються демократичністю, то різноманітнішими і гнучкішими будуть способи контролю за політичною владою і вищим буде рівень політичної культури. Політична культура – це сукупність зразків, форм, ціннісних характеристик політичної свідомості, які виникають в ході політичної діяльності, опосередковують процес політичного управління і політичної участі і є найбільш типовими для даної політичної системи, соціальної групи і індивіда способами висловлювання і реалізації політичної волі. Вона включає зафіксований в звичаях і законах політичний досвід суспільства, його класів, соціальних груп, трудових колективів, індивідів, рівень їх уявлень про владу і політичні відносини, їх здатність давати правильну оцінку явищам суспільного життя і займати відповідну політичну позицію в ній, відображену в конкретних соціальних діях.

Саме тому політична культура впливає на політичне життя суспільства в цілому, на все, що пов'язано з проблемами влади і управління,

участі людей у політиці, а також на інші сфери: взаємодію політики і права, політики та економіки, політики і моралі.

Політична культура є структурним елементом політичної системи, хоча і функціонує відносно самостійно. Політична культура, яка функціонує в суспільстві в даний час, відображає певною мірою історію розвитку його політичної системи. Політична культура пов'язує державу як центральний інститут політичної системи з громадянським суспільством; вона активно впливає на політичну систему, сприяючи або протидіючи їй прогресивному розвитку; демократизація політичної системи немислима без достатньо високої політичної культури громадян та інших суб'єктів політики в суспільстві.

Інтегруючим елементом політичної культури виступає політичний світогляд, що є складовою загального світогляду окремої особистості, окремої групи чи іншої соціальної спільності. Великий вплив на характер політичних орієнтацій, симпатій і антипатій людей здійснює домінуюча в суспільстві система світоглядних позицій, ціннісно-нормативних установок. Причому найбільший вплив на характер політичної культури, політичну участь, політичну поведінку здійснюють ті політичні цінності (демократичні, ліберальні, авторитарні й ін.), які відносяться до категорії усталених, отримавших певне емоційно-чуттєве забарвлення.

Крім того складовою частиною політичної культури є електоральна культура суспільства. Якщо політична культура включає в себе весь комплекс суб'єктивних орієнтацій відносно політики, то електоральна культура, включає в себе тільки ті орієнтації, які визначають позиції і поведінку громадян у виборчому процесі. Електоральна культура включає: ставлення до виборів як форми політичної поведінки; партійну ідентифікацію; ідентифікацію партійних лідерів і кандидатів; оцінки політичних подій, що впливають на вибори.

У політичній культурі можна виділити постійні та змінні компоненти. Постійні компоненти визначаються суспільно-історичними, національно-культурними, соціально-економічними та іншими довгостроковими факторами, умовами, утвореннями. Ці компоненти включають орієнтації і установки людей відносно існуючої суспільно-політичної системи і ладу в цілому, найважливіші правила суспільно-політичної поведінки й діяльності. До них відносяться усталені морально-етичні цінності, національно-психологічні та релігійні норми поведінки і традиції. Змінні компоненти – це політичні настрої, швидкоплинні політичні погляди, оцінки та ін.

У політичній культурі доцільно розрізняти раціональний і емоційно-вольовий рівні. Раціональний рівень складається

з соціально-економічних і політичних інтересів, соціального статусу різних категорій населення, а також відповідних орієнтацій, які формуються на базі даних інтересів, установок; і емоційно-вольовий рівень формується з урахуванням елементів і феноменів, які визначаються насамперед соціально-культурними і соціо-психологічними факторами.

Компоненти політичної культури, детерміновані довготривалими факторами, характеризуються відносною стійкістю і постійністю, схильні до повільних змін, навіть внаслідок глибоких соціальних перетворень. При цьому як один з найбільш довготривалих і стійких факторів виступає конфесійний чинник і, відповідно, одним з найважливіших системоутворюючих компонентів політичної культури є релігія. Більшість політологів звертають увагу на значимість конфесійного елемента в якості певної субкультури в рамках політичної культури того чи іншого суспільства.

Ціннісні характеристики політичної культури неможливо зрозуміти і проаналізувати без урахування місця і ролі в них релігії. Конфесійний чинник, безпосереднім чином впливає на формування політичних уявлень, установок, орієнтації і тим самим визначає чи зумовлює специфіку політичної поведінки людей.

Будь-яке суспільство характеризується неоднорідністю наявних в ньому політичних структур. Це обумовлює наявність різноманітних і протилежних інтересів і потреб соціальних груп, окремих особистостей, які по-різному формують компоненти політичних культур, які в тій чи іншій мірі інкорпоровані в політичну культуру спільноти. Значимість конфесійного чинника як системоутворюючого компонента політичної культури полягає в тому, що релігія виконує інтегруючу і стабілізуючу функції, оскільки містить в собі комплекс загальнозначущих морально-культурних імперативів і традиційних цінностей і установок. Вона впливає як безпосередньо, так і опосередковано на процеси інтеграції індивідів у політичну систему. Це здійснюється через засвоєння людьми релігійних норм і приписів в якості нормативних стандартів і установок, що впливають на формування політичних ідей, поглядів і зразків політичної поведінки. Необхідно враховувати ступінь впливу релігійних традицій на такі базисні цінності соціально-політичної культури, як права і свободи людини, уявлення про характер влади, правила дотримання закону.

Для аналізу політичної культури можна використовувати поняття «національний характер», який можна трактувати як комплекс типових зразків поведінки, що складається на основі імпульсів і характеристик, що регулюють поведінку нації упродовж тривалого терміну.

Важливу роль у політичній культурі суспільства відіграють традиції. Саме їм притаманна унікальна якість, що забезпечує збереження безперервності історичного (а значить, політичного) процесу. Істотним є місце і роль стереотипів, політичних міфів. Вони формують почуття політичної ідентичності, виконують ідентифікаційно-інтегруючі, орієнтаційні, а іноді дезінтегруючі функції.

Політична культура як фундаментальне явище може бути осмислена лише з урахуванням усіх сфер суспільного життя, оскільки збагачується і оновлюється в процесі їх змін в суспільстві. Водночас політична культура тієї чи іншої країни самостійно впливає на процеси прискорення або уповільнення суспільного розвитку.

Політична культура впливає на хід і оцінку політичних дій. З іншого боку, політичні дії також створюють і змінюють зразки та оцінки, які становлять політичну культуру. Політична культура надає окремій людині головні принципи політичної поведінки, а соціальним групам – таку структуру цінностей, що забезпечують певну взаємопов'язаність функціонування інститутів і організацій; представляє політичні ідеали, політичні норми, надає зміст і цілісність всій політичній сфері, встановлює межі, в рамках яких члени суспільства приймають або відкидають законність існуючої політичної системи суспільства. В процесі «накопичення» і розвитку політичної культури складається певний політичний досвід, формуються стереотипні (традиційні) способи дій і сприйняття політичних явищ, політичні установки.

Показником політичної культури є матеріалізація в політичних інститутах ефективних принципів їх діяльності: ефективного та раціонального політичного управління суспільством, соціальної орієнтованості політики, свободи і відповідальності всіх громадян, демократії, гласності, плюралізму та ін. Через конкретно-історичну організацію політичних інститутів виражаються панівні в політичній культурі організаційні стандарти і уявлення про те, як і хто повинен здійснювати політичну владу, як і ким приймаються політичні рішення, якими способами вони реалізуються, як вирішуються політичні конфлікти, який реальний механізм підбору і просування кадрів в інститутах влади, яка роль опозиції в політичному процесі.

Рівень і стан політичної культури значною мірою визначають домінуючі способи політичного панування і політичної участі. Серед засобів політичного панування і формування політичних інститутів можуть переважати в різних поєднаннях виборність і змінюваність посадових осіб, може домінувати спадкова передача влади, нормативно налагоджені механізми зміни влади. Як способи здійснення влади

можуть виступати демократичні й авторитарні методи, переважати механізми примусу або переконання. Залежність політичної культури від політичних норм, моральних цінностей, прийнятих у суспільстві, проявляється, зокрема, у створенні нормативної моделі політичної культури, яка виробляється і пропонується суспільству політичними інститутами та організаціями. Політична культура знаходиться в динаміці, в тісній взаємодії з існуючою політичною системою. Ступінь розвитку політичної культури полягає в способах участі в політичному житті. Вона може здійснюватися як через демократичний політичний процес, так і за допомогою конфліктів.

Політична культура розвивається в контексті існуючих суспільно-політичних відносин, систем соціальної діяльності. Вона виникає, еволюціонує і, в кінцевому рахунку, розпадається, поступаючись місцем новій політичній культурі.

В цілому політичній культурі українців притаманні наступні риси.

Політична культура сучасної України має посткомуністичний, пострадянський характер. Її можна охарактеризувати комплексом національної меншовартості, нездатністю до адекватної оцінки власних національних інтересів, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили. Однак характер сучасних соціально-політичних процесів дозволяє стверджувати, що політична культура українського суспільства стає національною.

Хоча політична культура України залишається авторитарною, етатистською, патерналістською, в умовах суверенного існування відроджуються такі традиційні риси української політичної культури, як народоправство, толерантність, ліберальне ставлення до держави.

Крім того для політичної культури України характерний розкол суспільства на прихильників комуністичних і соціалістичних цінностей, з одного боку, і консервативно-ліберальних – з іншого.

Особливості політичної культури в умовах сучасної України полягають в заідеологізованість мислення; низький рівень компетентності в управлінні справами суспільства і держави; правовий нігілізм; нерозвиненість громадянських позицій; підданські відношення до будь-якого центру реальної влади.

Сучасній Україні взагалі властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, але помітними є риси ментальності та культури східних народів, зокрема орієнтація на харизматичних лідерів, етатизм, патерналізм. Політична культура українського народу на сьогодні ще не є цілісною, оскільки окремі її компоненти або відсутні, або мають несформований характер. Багато політико-культурних

елементів не відповідають національному характеру, традиціям української нації, тобто політичній культурі властива неорганічність.

На політичну культуру України впливають регіональні фактори на основі чотирьох макрорегіонів: Центру, Заходу, Сходу і Півднях [4, с. 97].

Українська політична культура формувалася під впливом багатовікової бездержавності і розчленованості, а також індивідуалістичних рис української ментальності. Для сучасної української політичної культури характерна відсутність політичної єдиної структури, фрагментарність політичної свідомості, відчуженість від влади.

Бібліографічний список:

1. Бебик В.М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М.Ф. Головатий, В.А. Ребкало. – К. : А.Л.Д., 1996. – 112 с.
2. Гаджиев К.С. Политическая наука / К.С. Гаджиев. – М., 1995. – 400 с.
3. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3.
4. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 3.

В статті розглядаються проблеми політичної культури в сучасному українському суспільстві, яка характеризується переходом від авторитарно-єтатистської до демократичної, громадянської культури. Проблема консолідації українського державства повинен вирішити питання формування політичної культури, яка виступає базисом сильного державства і нації.

The paper addresses the problem of political culture in contemporary Ukrainian society, which is characterized by the transition from authoritarian to democratic, civic culture. The problem of consolidation of the Ukrainian state should be resolved by the forming a political culture that serves the basis for strong state and nation.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2014

Особливої актуальності дані питання набувають в сьогоднішніх українських реаліях та тієї агресії, що відбувається на сході України, адже відповідні дії відбуваються на тлі застосування проти України цілої низки прийомів та способів деструктивного інформаційного впливу. При цьому основними джерелами такого інформаційного впливу на сьогодні виступають електронні ЗМІ. Зокрема, на необхідності протидії інформаційним факторам агресії, наголошувалося у рішенні РНБО України «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності» від 28 серпня 2014 р., згідно п. 11 якого, Службі безпеки України доручається «невідкладно ужити разом із Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством оборони України, Міністерством юстиції України, Державною службою фінансового моніторингу України заходів щодо виявлення та припинення каналів політичної, інформаційної та іншої підтримки терористичної діяльності» [2]. Вирішення таких завдань, зокрема, вимагає здійснення цілої низки правових та організаційних заходів в сфері державної інформаційної політики.

Питання інформаційної безпеки в аспекті поширення негативної інформації вже ставали об'єктом дослідження вітчизняних та зарубіжних фахівців в галузі інформаційного права, таких, як І. Арістова, І. Бачило, К. Беляков, Р. Каложний, В. Копилов, В. Ліпкан, Ю. Максименко, В. Ярочкін тощо.

Але, як правило, у відповідних дослідженнях розглядалися загально-теоретичні питання підстав та випадків застосування обмежень права на інформацію в інтересах національної безпеки. В той же час, поза увагою залишалася проблематика формування правових механізмів безпосереднього застосування таких обмежень, і в першу чергу щодо закордонних ЗМІ. Тож саме аналізу можливостей і порядку застосування обмежень в діяльності засобів масової інформації, з урахуванням вимог міжнародного та національного законодавства і присвячена дана стаття.

На сьогоднішній день нормативно-правове регулювання змісту теле-радіо програм, базується на Законах України «Про телебачення і радіомовлення», «Про національну раду з питань телебачення і радіомовлення», «Про захист суспільної моралі», «Про інформацію» тощо.

Так, наприклад, ст. 59 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» [3] до обов'язків телерадіоорганізацій, зокрема відносить такі вимоги:

- дотримуватися законодавства України та вимог ліцензії;
- поширювати об'єктивну інформацію;

– з повагою ставитися до національної гідності, національної своєрідності і культури всіх народів;

Контроль за дотриманням встановлених законодавством вимог реалізується, передусім, через наглядові повноваження Нацради з питань телебачення і радіомовлення, до яких, згідно ст. 13 Закону України «Про національну раду з питань телебачення і радіомовлення» [4], зокрема, віднесено: нагляд за дотриманням телерадіоорганізаціями та провайдерами програмної послуги вимог законодавства у галузі телерадіомовлення та нагляд за дотриманням телерадіоорганізаціями законодавства у сфері захисту суспільної моралі.

Але відповідні норми, по-перше, характеризуються переважно загальним характером, по-друге, в більшій мірі орієнтовані на регулювання обігу окремих інформаційних продуктів, тобто на переважно правомірну поведінку суб'єктів телерадіомовлення. В той же час, сьогодні Україна зіткнулася із масованим інформаційним впливом цілого ряду зарубіжних електронних ЗМІ, для якого характерні цілеспрямованість, організованість та систематичність. Загрозу інформаційній безпеці держави і суспільства несуть не окремі не зміст окремих теле-радіо передач, а цілісні програмні послуги деяких іноземних ЗМІ, спрямовані на пропаганду міжнародної ворожнечі, агресивної війни, дискримінації за політичними або національними ознаками.

В цьому аспекті слід зазначити, що міжнародна практика знає лише два випадки кримінального переслідування представників ЗМІ за злочини проти людства. Вперше – у 1946 р. в рамках Нюренберзького процесу, вдруге випадок – справа, яку розглядав Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді (ICTR) щодо співробітників радіокомпанії RTML та державної телерадіокомпанії Руанди CDR [5].

В своєму рішенні Nahimana et al. (Media case) (ICTR-99-52), Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді, вказуючи на небезпечність поширення в електронних ЗМІ закликів до національної ворожнечі, зокрема зазначив (п. 1062), що «сутність медіа, зокрема радіо, є такою, що вплив їх повідомлень має широке розповсюдження, що значно збільшує шкоду, що вони наносять» [6], та напряду пов'язав діяльність відповідних ЗМІ із спалахами насильства та вбивств під час геноциду в Руанді, які часто відбувалися після мітингів та демонстрацій. При цьому вказувалося, що особливого значення для настання тяжких наслідків мала систематичність і послідовність інформаційного впливу. Особливістю цього впливу було те, що «силою RTML була її здатність надавати загальні рамки для розуміння того, що відбувається в світі, і для розуміння яким чином реагувати на ці події.

Інтерпретуючі світ для своїх слухачів, станція була здатна визначати певні дії, які за нормальних обставин більшість людей вважали би заперечливими та аморальними» [7]. Такі висновки свідчать про всю глибину загрози цілеспрямованої діяльності ЗМІ щодо створення підґрунтя для внутрідержавних або міждержавних конфліктів. У випадку провадження такої діяльності зарубіжними ЗМІ проблема протидії їй виходить ще й в аспект територіальної юрисдикції держави.

Актуальність даного питання для України підтверджується, також, внесенням до Верховної Ради проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії інформаційній агресії іноземних держав» (реєстр. № 4263а від 07.07.2014), в якому пропонується встановити правові засади застосування тимчасової заборони розповсюдження або ретрансляції телерадіопрограм іноземних засобів масової інформації на території України [8]. Згідно даного законопроекту, рішення про тимчасове припинення “розповсюдження та/або ретрансляції” телерадіопрограм іноземних ЗМІ повинно прийматися в порядку адміністративного судочинства за позовом Національної ради з питань телебачення і радіомовлення в разі, якщо суд визнає, що розповсюдження та/або ретрансляції телерадіопрограм іноземних засобів масової інформації на території України може створити реальну небезпеку територіальній цілісності держави, заворушенням чи вчиненням кримінальних правопорушень, загрозу здоров'ю населення або правам і свободам інших людей. Тимчасова заборона повинна встановлюватися на строк до шести місяців.

Розглядаючи питання можливості, підстав та порядку застосування тимчасової заборони розповсюдження та / або ретрансляції телерадіопрограм іноземних засобів масової інформації на території України, як це передбачається згідно необхідно враховувати три аспекти даної проблеми:

- міжнародні зобов'язання України в сфері транскордонного телебачення;
- законодавство щодо свободи думки і слова, та можливих обмежень відповідних прав;
- особливості регулювання телебачення і радіомовлення згідно національного законодавства.

Питання можливості обмеження ретрансляції телепрограм іноземних засобів масової інформації на території України повинні вирішуватися з урахуванням правил Європейської конвенції про транскордонне телебачення (Ратифікована Україною 17.12.2008), яка згідно ст. 3 «застосовується до будь-якої програмної послуги, яка транслюється або ретранслюється організаціями чи технічними засо-

бами, що знаходяться під юрисдикцією однієї зі Сторін, кабельними каналами, за допомогою наземного передавача або супутника, і яка може прийматися, прямо або опосередковано, на території однієї чи більше Сторін» [9].

В той же час, ч. 2 ст. 2 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» передбачає, що даний Закон застосовується стосовно організацій, які знаходяться за межами країни і діють відповідно до законодавства інших держав, виключно в частині регулювання порядку розповсюдження їх програм і передач на території України, якщо інше не передбачається міжнародними угодами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Таким чином, створюючи процедури тимчасової заборони ретрансляції іноземних ЗМІ, необхідно передбачити два окремих порядки тимчасової заборони ретрансляції телерадіопрограм іноземних засобів масової інформації: 1) для програм телемовників що знаходяться під юрисдикцією однієї із сторін Європейської конвенції про трансграничне телебачення; 2) для програм телемовників, що знаходяться під юрисдикцією інших країн. Тим більше, що така подвійність правового регулювання передбачена ч.ч. 1 та 2 ст. 42 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», згідно яких ретрансляція телерадіопрограм та передач, зміст яких відповідає вимогам Європейської конвенції про трансграничне телебачення, на території України не обмежується. А от щодо ретрансляції програм правовласників, які не підпадають під юрисдикцію країни, що входить до Європейського Союзу, або країни, яка ратифікувала Європейську конвенцію про трансграничне телебачення, встановлена вимога щодо адаптації змісту призначених для ретрансляції програм до вимог законодавства України.

Зокрема, необхідно враховувати, що ст. 4 Європейської конвенції про трансграничне телебачення передбачає свободу прийому та ретрансляції, згідно якої «Сторони забезпечують свободу самовираження й інформації відповідно до статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, гарантують свободу прийому й не обмежують ретрансляцію на своїх територіях програмних послуг, які відповідають умовам цієї Конвенції».

Таким чином, питання припинення ретрансляції програм телемовників що знаходяться під юрисдикцією однієї із сторін даної Конвенції повинні вирішуватися у спосіб передбачений Конвенцією, з підстав невідповідності її вимогам та з урахуванням правил ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Пункт 2 ст. 24 Європейської конвенції про трансграничне телебачення передбачає вичерпний перелік підстав та умов за яких може

бути тимчасово припинена ретрансляція програмної послуги, визначаючи, що: «Якщо порушення має очевидний, серйозний і тяжкий характер, а також призводить до виникнення складних громадських проблем і зачіпає положення пунктів 1 або 2 статті 7, перше речення пункту 1 статей 12, 13, пунктів 1 або 3 статей 14 або 15 і якщо воно триває протягом двох тижнів після повідомлення про нього, Сторона, яка здійснює прийом, може тимчасово припинити ретрансляцію програмної послуги, яка порушує Конвенцію».

Серед зазначених вище підстав вказується, зокрема, порушення пункту 1 статті 7 Конвенції, який відносить до обов'язків телемовника вимоги щодо того, щоб: «Усі елементи програмних послуг у тому, що стосується їхнього представлення та змісту, повинні поважати гідність людини та основні права інших людей.

Зокрема, вони не повинні:

- a) бути непристойними і, особливо, містити порнографію;
- b) неправомірно пропагувати насильство чи спонукати до расової ненависті».

Таким чином, можна говорити про те, що підставами для припинення ретрансляції програмних послуг іноземних телемовників з мотивів національної безпеки є поєднання чотирьох умов:

- 1) порушення будь-яким елементом програмної послуги (телепередачі) положення п. 1 ст. 7 Європейської конвенції про транскордонне телебачення;
- 2) очевидний, серйозний і тяжкий характер такого порушення;
- 3) факт виникнення складних громадських проблем;
- 4) тривалість порушення не менше двох тижнів;
- 5) причинно-наслідковий зв'язок між порушенням та виникненням складних громадських проблем.

При цьому, запровадження тимчасового припинення повинно здійснюватися з урахуванням положень ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо можливостей обмеження права на свободу думки і слова, та положень ст. 16 цієї ж Конвенції, які дозволяють незалежно від вимог ст. 10 встановлювати обмеження на політичну діяльність іноземців [10].

На основі такого аналізу можна визначити ряд принципів на яких повинна будуватися процедура тимчасової заборони трансляції програмних продуктів іноземних телемовників.

По-перше, необхідно передбачити обов'язковість застосування правил Європейської конвенції про транскордонне телебачення щодо тимчасового припинення ретрансляції програм телемовників що знаходяться під юрисдикцією однієї із сторін Конвенції, зокрема у тому,

що стосується вжиття заходів для розв'язання проблеми на основі положень статей 19, 25 і 26 цієї Конвенції.

По-друге, необхідно внести у Закон України «Про телебачення і радіомовлення» визначені ч. 2 ст. 24 Європейської конвенції про транскордонне телебачення умови тимчасового припинення ретрансляції: 1) факт порушення; 2) очевидний, серйозний і тяжкий характер порушення; 3) факт настання складних громадських проблем; 5) тривалість порушення; 4) причинно-наслідковий зв'язок між порушенням та громадськими проблемами. При чому, кожен з цих елементів повинен бути доведений.

По-третє, у випадку застосування тимчасового припинення ретрансляції телерадіопрограм іноземних засобів масової інформації, що не знаходяться під юрисдикцією сторін Європейської конвенції про транскордонне телебачення, бажаним є врахування практики Європейського суду з прав людини щодо застосування положень ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема критерію «нагальної суспільної потреби» [11]. Але Національна рада з питань телебачення і радіомовлення в силу своєї компетенції не може збирати докази або давати експертні оцінки для визначення чи створює відповідне порушення «реальну небезпеку». Таким чином, вбачається необхідним передбачити у законопроекті обов'язковість отримання висновку правоохоронних органів (прокуратури, СБУ або МВС) щодо ступеня реальності та масштабів загроз, викликаних ретрансляцією відповідних телерадіопрограм іноземних засобів масової інформації на території України.

Слід, також, відзначити, що Європейська конвенція про транскордонне телебачення не ставить прямої вимоги щодо судового порядку тимчасового припинення ретрансляції. Таким чином, можна розглядати можливість встановлення і звичайного адміністративного порядку прийняття відповідних рішень задля створення ефективного механізму забезпечення тимчасового припинення ретрансляції телерадіопрограм іноземних засобів масової інформації. Адже, в іншому випадку, виникає проблема тимчасового припинення ретрансляції програм телерадіомовниками, що не зазначені у відповідному судовому рішенні. А це, окрім неефективності тимчасового припинення ретрансляції, створює ситуацію за якої відповідні обмеження фактично не досягають мети захисту суспільного інтересу, передбаченого п. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що негативно оцінюється у практиці Європейського суду з прав людини. Тож, можливо, доцільніше розглянути можливість застосування тимчасового припинення ретрансляції відповідних телерадіопрограм на підставі актів Національної ради з питань телебачення.

Нарешті, необхідним є встановлення юридичної відповідальності за порушення рішення про тимчасове припинення ретрансляції теле-радіопрограм іноземних засобів масової інформації, та визначення суб'єктів такої відповідальності.

Врахування таких положень, на нашу думку, з одного боку сприятиме створенню ефективного механізму захисту національного інформаційного простору України, а з іншого забезпечить виконання міжнародних зобов'язань України та належний баланс між захистом національної безпеки та гарантуванням прав і свобод людини в галузі інформації.

Бібліографічний список:

1. Закон України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
2. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності» від 24 вересня 2014 р. № 744/2014.
3. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. № 3759-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10.– Ст. 43.
4. Закон України “Про національну раду з питань телебачення і радіомовлення” від від 23 вересня 1997 р. № 538/97-ВР // Відомості Верховної Ради України – 1997. –№ 48. –Ст.296.
5. Temple-Raston, Dina. Journalism and genocide // Columbia Journalism Review 41 no. 3(2002) – p.18-20.
6. International Criminal Tribunal for Rwanda. The Prosecutor vs. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze. Case No. ICTR-99-51-T [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unictr.org/sites/unictr.org/files/case-documents/ict99-52/trial-judgements/en/031203.pdf>
7. Fujii, Lee Ann. The Diffusion of a Genocidal Norm in Rwanda. Paper prepared for the Annual conference of the International Studies Association, 24-26 March 2002, New Orleans – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.isanet.org/noarchive/rwanda.html>
8. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії інформаційній агресії іноземних держав» (реєстр. № 4263а від 07.07.2014) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51668
9. Європейська конвенція про транскордонне телебачення від 05.05.1989 № ETS 132 // Офіційний вісник України – 2010. – № 11 / № 100, 2008, ст. 3297/ – ст. 562.

10. Конвенція про захист прав і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998 р. – № 13 (№ 32) від 23.08.2006. – Ст. 270.
11. Огляд практики Європейського суду з прав людини. – К. : Міністерство юстиції України, 2002 – С. 39.

В данной статье анализируются основные принципы реформирования законодательства в сфере телевидения и радиовещания с целью создания механизмов защиты информационной безопасности Украины от угроз систематического деструктивного информационного воздействия отдельных иностранных электронных СМИ.

The present article provides the analyses of main principles of reforming of the national broadcasting legislation to create mechanisms to defend information security of Ukraine from the threats of systematic destructive information influence of particular foreign electronic media.

Стаття надійшла до редколегії 23.09.2014

УДК 346.543(477)

Гаверський В. В., ОДУВС

ПРАВОВА ОСНОВА ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Інструментом забезпечення економічного зростання є побудова механізму регулювання інвестиційних процесів. Інвестиційне законодавство як форма реалізації інвестиційних процесів містить широке коло нормативних та підзаконних нормативних актів. Інвестиційна діяльність в Україні регулюється не тільки національним законодавством. Першочергову роль у регулюванні інвестиційних відносин відіграє міжнародне право, зокрема ряд міжнародно-правових актів.

Стан економічної системи нашої держави на сучасному етапі все ще характеризується ліквідацією наслідків економічної кризи в усіх секторах економіки. Процеси зміни державного устрою привезли до значних дисбалансів в організаційно – економічному механізмі державного розвитку, що спричинило негативні процеси морального й фізичного старіння виробничого потенціалу економіки. На сучасному етапі значної уваги потребує вдосконалення й стимулювання механізмів акумуляції матеріально-фінансових ресурсів та спрямувати

їх на утворення доданої вартості. Ключовим інструментом забезпечення стійкого економічного зростання є побудова дієвого механізму регулювання інвестиційних процесів [1, 162].

Забезпечити здійснення інвестиційної діяльності з урахуванням суспільних інтересів у масштабі країни спроможна лише держава як виразник таких інтересів. У зв'язку з цим українським законодавством передбачається державне регулювання інвестиційної діяльності.

Важливим інструментом державного регулювання економіки, як і державного управління в цілому, є право. Україна, як суверенна держава зробила значні кроки у створенні своєї власної цілісної правової системи. За останні роки Верховною Радою України прийнято багато законів, які регулюють відповідні відносини, пов'язані з власністю, підприємництвом, банківською, інвестиційною та зовнішньоекономічною діяльністю, оподаткуванням, захистом прав споживача, здійсненням валютної політики, приватизацією тощо [2, 206].

Інвестиційне законодавство України з'явилося після прийняття 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності. В інвестиційному законодавстві домінує принцип рівності в регламентації прав вітчизняних та іноземних інвесторів, і відповідно до цього принципу має формуватися система нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері інвестування.

На думку В.П. Нагребельного, можна виділити дві основні групи:

По – перше, це комплексні законодавчі і підзаконні акти, які мають універсальний характер і встановлюють основні принципи та загальні положення правового регулювання діяльності на території України вітчизняних та іноземних інвесторів;

По – друге, це предметні або рамкові законодавчі акти, що регламентують правовий режим інвестиційної діяльності в Україні [3, 201].

Інвестиційне законодавство як форма реалізації інвестиційного права містить широке коло нормативних актів, які регулюють інвестиційну діяльність. Основу нормативно-правових актів, що регулюють цей вид діяльності, складають, безумовно, закони. Разом з тим особливістю правового регулювання інвестиційної діяльності є те, що відносини регламентуються широко системою підзаконних нормативних актів.

Разом з цим Чернадчук В.Д. вважає, що інвестиційне законодавство є підсистемою господарського законодавства, а отже йому притаманні риси, характерні як для законодавства взагалі, так і для господарського законодавства зокрема: розгалуженість і велика кількість нормативних актів. До сфери інвестиційної діяльності, динамізм інвестиційної

діяльності та її правового регулювання, до суб'єктивних – недостатня увага до оптимізації інвестиційного законодавства з боку держави та численні експерименти у сфері інвестиційної діяльності, кожен з яких має своє правове забезпечення; наявність у системі інвестиційного законодавства значної кількості нормативних актів обмеженої сфери дії – відомчих і локальних; відсутність Інвестиційного кодексу; наявність – нормативних актів СРСР, які застосовуються відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР»; наявність дореформених нормативних актів, що значною частиною суперечать основним засадам правового регулювання в умовах запровадження ринкових відносин в економіку України [4, 206].

Система інвестиційного законодавства – це розміщення масиву інвестиційно-правових норм з урахуванням зв'язків і залежностей між ними.

Як підгалузь господарського законодавства інвестиційне законодавство базується на ньому. До господарського законодавства входять нормативні акти загальної сфери дії, що регулюють господарську діяльність, у тому числі пов'язану з інвестуванням і функціонуванням її суб'єктів незалежно від видів і сфер цієї діяльності. У сфері інвестиційної діяльності діють:

- положення Конституції України щодо забезпечення державою соціальної спрямованості економіки України (ст. 13); права власності (у т.ч. інтелектуальної) (ст.41); права на підприємницьку діяльність(ст. 42); основних засад законодавчого регулювання у сфері економіки (ст. 5, 7-9, 91) тощо;

- положення кодексів: Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, зокрема щодо правового регулювання інвестиційної діяльності (глава 34), іноземних інвестицій (глава 38), спеціальних (вільних) економічних зон (глава 39), концесії (глава 40) тощо ; Господарського процесуального кодексу щодо вирішення господарських спорів; кодексу законів про адміністративні правопорушення України щодо використання земельних ділянок під забудову (ст. 62, 68, 69) та ін.;

- положення Законів України «Про інвестиційну діяльність», «Про інноваційну діяльність», «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних(вільних) економічних зон», « Про концесії», «Про наукову і науково-технічну діяльність» та ін. ;

- положення підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють окремі питання здійснення інвестиційної діяльності.

Основним та загальним нормативно-правовим актом, на якому ґрунтується вся система інвестиційного законодавства, є Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 року з наступними змінами та доповненнями. Цей закон визначає загальні правові, економічні та соціальні умови інвестиційної діяльності в Україні. Він спрямований на забезпечення рівного захисту прав, інтересів і майна суб'єктів інвестиційної діяльності незалежно від форм власності, а також на ефективне інвестування народного господарства України, розвитку міжнародного економічного співробітництва та інтеграції.

Відповідно до ст.6 Закону України «Про інвестиційну діяльність»: Відносини, що виникають при здійсненні інвестиційної діяльності в Україні, регулюються цим Законом, іншими законодавчими актами України.

Інвестиційна діяльність суб'єктів України за її межами регулюються законодавством іноземної держави, на території якої ця діяльність здійснюється, відповідними договорами України, а також спеціальним законодавством України.

Особливості здійснення інвестиційної діяльності на території України суб'єктами інвестиційної діяльності, розташованими за межами України, а також цих суб'єктів і суб'єктів України визначаються спеціальним законодавством України.

О. М. Вінник виділяє такі розділи інвестиційного законодавства [5, 25-28]:

– правовий режим іноземного інвестування. Основним нормативним актом цього розділу є Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19.04.1996 р., який визначає особливості правового режиму іноземного інвестування. Його суттєвою рисою є те, що для іноземних інвесторів встановлюється національний режим інвестиційної та іншої господарської діяльності, за винятками, передбаченими законодавством та міжнародними договорами. Законом передбачено критерії надання пільг для інвестиційних проєктів із залученням іноземних інвестицій лише стосовно пріоритетних напрямків, у яких вони мають здійснюватися. Але такі важливі критерії, як обсяг іноземних інвестицій, їх види, на жаль, до уваги не брались. Законом визначено момент набуття підприємством статусу підприємства з іноземними інвестиціями. Державна реєстрація іноземних інвестицій здійснюється лише після фактичного їх внесення. Законом більш чітко визначаються порядок та умови звільнення обкладення митом майна, що ввозиться в Україну як внесок іноземного інвестора до статутного фонду підприємств з іноземними інвестиціями;

– правове регулювання інвестування в процесі приватизації державного майна. До цього розділу належать Закони України «Про приватизацію державного майна» від 19.02.1997 р., «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» від 15.05.1996 р., «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 10.07.1996 р., а також Указ Президента України «Про державну програму приватизації» від 12.01.1999 р. Ці нормативні акти визначають принципи та порядок інвестування в процесі приватизації державного майна;

– корпоративна форма інвестування. Основними нормативно-правовими актами цього розділу є Закон України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р., «Про цінні папери та фондову біржу» від 18.05.1991 р., «Про державне регулювання ринку цінних паперів» від 30.05.1996 р., «Про оренду державного та комунального майна» від 14.03.1995 р., «Про промислово-фінансові групи в Україні» від 21.11.1995 р., «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17.07.1997 р., та ін.;

– правове регулювання інноваційної діяльності. Правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інвестиційної діяльності визначені Законом України «Про інноваційну діяльність». Поняття інноваційної діяльності дається у Законі України «Про інвестиційну діяльність» (ст. 3), а пільги щодо оподаткування інноваційну діяльності визначено Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» (ч. 14 ст. 7). Деякі питання інноваційної діяльності врегульовано підзаконними нормативно-правовими актами;

– правове регулювання лізингу. Основним нормативним актом, що регулює ці відносини, є Закон України «Про фінансовий лізинг» від 16.12.1997 р.;

– правове регулювання капітального будівництва. До цього розділу належать нормативні акти, які регулюють особливості правового становища проектних і будівельних підприємств та органів управління будівельним комплексом. Це Господарський кодекс України та Закони «Про управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності в будівництві та промисловості будівельних матеріалів» від 19.02.1996 р., «Про основи містобудування» від 16.11.1992 р., який визначає правові, економічні, соціальні та організаційні засади містобудівної діяльності в Україні та спрямований на формування повноцінного життєвого середовища, а також низка підзаконних нормативно-правових актів;

– особливості інвестиційної діяльності в окремих галузях народного господарства;

– особливості здійснення інвестиційної діяльності в спеціальних (вільних) економічних зонах. Основним законом цього розділу

є Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон». Цей Закон визначає порядок створення і ліквідації та механізм функціонування спеціальних (вільних) економічних зон на території України, загальні правові та економічні основи їх статусу, а також загальні правила регулювання відносин суб'єктів економічної діяльності цих зон з державними та іншими органами.

Слід зазначити, що в цілому в Україні створено правові засади здійснення інвестиційної діяльності, але деякі законодавчі акти потребують змін та доповнень.

Численність нормативних актів, що надаються для регулювання інвестиційних відносин, велика кількість органів, уповноважених видавати такі акти, створюють масив несистематизованих та невпорядкованих актів. Цей масив не має у своїй основі систему утворюючого акту, лише деякою мірою цю прогалину заповнює Закон України «Про інвестиційну діяльність».

Ці проблеми можуть бути вирішені тільки шляхом кодифікації інвестиційного законодавства. І саме тому заслуговую на підтримку думка про доцільність розробки та прийняття Інвестиційного кодексу України [6, 54].

Слід зазначити, що інвестиційна діяльність в Україні регулюється не тільки національним законодавством. Відповідно до ст. 22 Закону України «Про інвестиційну діяльність» якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві про інвестиційну діяльність України, то застосовується правила міжнародного договору.

Першочергову роль у регулюванні інвестиційних відносин відіграє міжнародне право, зокрема ряд міжнародно-правових документів. До них відносяться:

Вашингтонська конвенція «Про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами» від 18 травня 1965 року.

Сеульська конвенція «Про заснування багатостороннього агентства по гарантіям інвестицій (Multinational Investment Guarantee Agency – MIGA)», що була схвалена 11 жовтня 1985 року на щорічній зустрічі Ради керуючих Всесвітнього банку в Сеулі.

Група міжнародних договорів України із окремими країнами про заохочення та взаємний захист інвестицій. Зазначені двосторонні угоди укладені Україною із більш ніж 50 країнами світу. Наприклад: Угода між Україною та Турецькою Республікою про взаємне сприяння та захист інвестиції від 17.05.1997.

Таким чином, правова основа державного регулювання інвестиційної діяльності являє собою значну кількість нормативно-правових актів, представлених як актами національного законодавства, так і міжнародно-правовими документами. Але розгалуженість та численність правових джерел регулювання інвестиційної діяльності не сприяють ефективному регулюванню даного питання. Отже, необхідність узгодження та кодифікування інвестиційного законодавства постає першочерговим завданням державної влади на шляху до стабілізації та оптимізації інвестиційних відносин в Україні.

Бібліографічний список:

1. Демидович В. Регулювання інвестиційних процесів на регіональному рівні / В. Демидович // Вісник Національної академії державного управління. – 2006. – № 2. – С. 162.
2. Чернадчук В.Д. Основи інвестиційного права України / Чернадчук В.Д., Сухонос В.В., Чернадчук Т.О. ; за ред. В.Д. Чернадчука. – Суми : ВТД «Університетська книга», К. : Видавничий дім «Княгиня Ольга», 2055. – С. 206.
3. Нагребельний В.П. Банківське та інвестиційне законодавство України : проблеми вдосконалення / Нагребельний В.П. // Правова держава: щорічник наукових праць. Випуск тринадцятий. – 2002. – С. 201.
4. Чернадчук В.Д. Основи інвестиційного права України / Чернадчук В.Д., Сухонос В.В., Чернадчук Т.О. ; за ред. В.Д. Чернадчука. – Суми : ВТД «Університетська книга», К. : Видавничий дім «Княгиня Ольга», 2055. – С. 206.
5. Вінник О.М. Інвестиційне право. – К. : Атіка, 2000. – С. 25-28.
6. Гордієнко Т. Договір про спільну інвестиційну діяльність як форма міжнародного господарського виробництва // Юридичний журнал. – 2005. – № 12. – С. 54.

Инструментом обеспечения экономического роста является создание эффективного механизма регулирования инвестиционных процессов. Инвестиционное законодательство как форма реализации инвестиционных процессов включает в себя как нормативные так и подзаконные нормативные акты. Инвестиционная деятельность в Украине регулируется не только национальным, но и международным законодательством.

The instrument of providing of the economy growing is creation of effective mechanism of investment processes adjusting. Investment legislation as a form of realization of investment processes plugs in itself both normative and sublegislative acts. Investment activity in Ukraine is regulated by not only national but also international legislation.

УДК 347.734: 336.74:347.426.3(477)

Єрохов В. М., НУ «ОЮА»

ОСОБЛИВОСТІ ТА ЗМІСТ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ВАЛЮТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті розглянуті проблеми визначення фінансово-правової відповідальності в сфері валютних правовідносин на законодавчому рівні, взаємодія фінансово-правової відповідальності з адміністративною за аналогічні правопорушення у валютній сфері, проблеми їх співвідношення. Автором розглянуті наукові погляди на інституційну природу фінансово-правової відповідальності, запропоновано шляхи впорядкування взаємодії фінансових санкцій та адміністративних стягнень за правопорушення у валютній сфері.

Завдяки поступовій лібералізації зовнішньоекономічної діяльності в Україні почався значний ріст числа експортно-імпортних операцій, для господарюючих суб'єктів і фізичних осіб з'явилася можливість виходу на зовнішній ринок. Тим часом, відсутність у більшості суб'єктів валютних правовідносин досвіду в здійсненні валютних операцій, а часом і наявність прямих зловживань з їхнього боку заподіяли значної шкоди фінансовим інтересам України. Такі процеси, безумовно, наштовхують на необхідність систематизації та розвитку інституту відповідальності за валютні правопорушення. Більш того, сфера відповідальності за валютні правопорушення нараховує низку серйозних проблем, на яких зупиняється увага нижче.

Інститут відповідальності за порушення норм валютного законодавства є гарантом забезпечення законності здійснення валютних операцій, додержанням валютної дисципліни та режиму фінансової безпеки держави. Зміцнення грошової системи держави потребує забезпечення ефективного валютного контролю та запобігання проявам порушення валютного законодавства та дисципліни в сфері валютних правовідносин.

Основними проблемами інституту відповідальності за порушення норм валютного законодавства є недосконале нормативне закріплення як елементів категоріального апарату відповідальності, так і самих фінансових санкцій, які не впорядковані та знаходяться у різних нормативно-правових актах за суб'єктом видання та юридичною силою. Законодавча невизначеність категорій «валютне правопору-

шення», «валютно-правова відповідальність» та «фінансові санкції за валютні правопорушення» завдає труднощів у притягненні правопорушників до відповідальності за порушення правил здійснення валютних операцій.

На теоретичному рівні, труднощі інституціональної невизначеності фінансово-правової відповідальності створюють проблематику взаємодії фінансово-правової норми з нормами інших галузей права (насамперед з адміністративно-правовою) щодо притягнення до відповідальності.

Серед провідних вітчизняних науковців-фінансистів, що досліджують окремі питання фінансово-правової відповідальності, слід назвати Є.О. Алісова, А.Й. Іванського, Є.В. Карманова, М.П. Кучерявенка, Т.А. Латковську, О.П. Орлюк, Н.Ю.Пришву, Л.А. Савченко, та ін. Проблемам фінансово-правової відповідальності присвячують свої праці і представники російської фінансово-правової науки: А.В. Андрєєв, Ю.А. Венедіктов, Ю.О. Крохіна, Є.С. Попкова, М.Б. Разгільдяєва, Н.А. Саттарова, І.В. Хаменушко, А.М. Черепакін та інші вчені.

Очевидно, що з динамікою розвитку фінансової системи в цілому, зростаючим потребам держави та суспільства в сфері руху валютних цінностей, переосмисленням змісту деяких елементів понятійно-категоріального апарату, система валютного регулювання та контролю потребує більш вдосконаленої законодавчої основи регулювання валютно-правових відносин. Для досягнення такої мети необхідно вирішити низку теоретичних та практичних питань:

- Дослідити особливості фінансово-правової відповідальності та фінансових санкцій за порушення валютного законодавства;
- Дослідити умови притягнення до фінансово-правової відповідальності за порушення валютного законодавства, надати визначення об'єкту фінансового (валютного) правопорушення;
- Проаналізувати взаємодію фінансово-правової та адміністративної відповідальності, впорядкувати систему фінансових санкцій та адміністративних за порушення законодавства у сфері валютних правовідносин;
- Дослідити взаємозв'язок категорій «фінансові санкції» та «фінансово-правова відповідальність за валютні правопорушення».

Головною проблемою визначення відповідальності за порушення норм валютного законодавства є відсутність законодавчого закріплення такої відповідальності. Законодавець, взагалі, не виділяє фінансово-правової відповідальності за порушення валютно-правових норм. Згідно з п.1 ст.16 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему

валютного регулювання та валютного контролю» від 19.02.1993 року № 15-93 (далі – Декрет), відповідальність може бути адміністративною або кримінальною, в п. 2 цієї ж статті є перелік фінансових санкцій, які мають більш фінансово-правову природу ніж адміністративно-правову. Такий підхід законодавця відображає думки вчених щодо існування тільки адміністративної або кримінальної відповідальності за порушення фінансового законодавства, які взагалі не виділяють фінансових правопорушень та фінансово-правової відповідальності. Щодо такого підходу законодавця слід зазначити, що існують відмінності правової природи фінансових санкцій та адміністративних стягнень за порушення валютного законодавства:

По-перше, суб'єктами адміністративної відповідальності можуть бути тільки фізичні особи, суб'єктами ж фінансово-правової фізичні і юридичні особи;

По-друге, з урахуванням того, що фінансово-правові відносини є не тільки владними, а й майновими, фінансово-правова відповідальність за порушення валютного законодавства носить, насамперед, компенсаційний характер;

По-третє, ключова відмінність фінансово-правової відповідальності від адміністративно-правової полягає в об'єкті протиправного посягання. Якщо при адміністративно-правовій – це встановлений державою порядок здійснення валютних операцій, то при фінансово-правовій – суспільні відносини, які виникають в процесі формування, розподілу та використання публічних фондів;

По-четверте, фінансово-правова відповідальність відрізняється від адміністративно-правової за метою, оскільки у адміністративної відсутня правовідновлювальна мета [1, с. 69].

Аналізуючи такий спосіб законодавчого відображення фінансових санкцій за порушення правил валютних операцій, відкритими залишаються питання визначення фінансово-правової відповідальності за порушення валютного законодавства, віднесення фінансових санкцій за порушення правил валютних операцій до засобів впливу фінансово-правової відповідальності, механізму притягнення до такої відповідальності, впорядкованості мір фінансово-правової відповідальності та узгодження взаємодії таких мір з іншими видами юридичної відповідальності за правопорушення у валютній сфері.

В п. 1 ст. 16 Декрету зазначається, що за здійснення валютних операцій без відповідного дозволу – генеральної або індивідуальної ліцензії встановлюється адміністративна або кримінальна відповідальність. Натомість п. 2 цієї ж статті надає перелік фінансових санкцій, які застосовуються окремо від адміністративних стягнень або кримінально-

го покарання [2]. Адже перелік адміністративних правопорушень та кримінальних злочинів у сфері валютних операцій та відповідальність за їх вчинення закріплені профільними кодифікованими актами, Кримінальним Кодексом України та, відповідно – Кодексом про адміністративні правопорушення України.

З вищевикладеного слід зазначити, що Декрет передбачає адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення правил валютних операцій, але перелік санкцій закріплений в Декреті має ознаки фінансово-правової відповідальності за порушення валютного законодавства. До того ж закріплений в Декреті перелік фінансових санкцій не впорядкований за ознаками суб'єкта правопорушення. Згідно з переліком окремі штрафи стосуються як фінансових установ, так і фізичних і юридичних осіб, що не є фінансовими установами. Поряд з тим, що в Кодексі про адміністративні правопорушення України передбачено застосування адміністративних штрафів за порушення у валютній сфері, аналогічні з тими, що закріплені в Декреті щодо резидентів та нерезидентів, що не є фінансовими установами. В деяких випадках це може призводити до дублювання негативного впливу на порушника правил здійснення валютних операцій.

Таким чином, законодавством України не встановлено фінансово-правової відповідальності за порушення валютного законодавства, натомість притягнення до адміністративної відповідальності регламентовано як Декретом, так і Кодексом про адміністративні правопорушення України. Беручи до уваги взаємодію фінансово-правової і адміністративної відповідальності у валютній сфері, законодавцю вкрай необхідно: впорядкувати законодавство з питань порушень валютного законодавства. Розвиток та зміцненням інституційної структури фінансового права в цілому значно посилюють таку необхідність. Наприклад, абз. 6 п. 2 ст. 16 Декрету закріплює відповідальність за порушення резидентами порядку розрахунків, який регламентовано в ст. 7 цього Декрету: «...розрахунки здійснюються лише через уповноважені банки в порядку, установленому Національним банком України...» [2]. Тобто наведена норма передбачає, що використання валютних цінностей без участі фінансових установ є незаконним. У вигляді фінансової санкції за таке порушення виступає штраф у розмірі, еквівалентному сумі валютних цінностей, що використовувались при розрахунках. Статтею 162 Кодексу про адміністративні правопорушення також встановлюється відповідальність у вигляді попередження або штрафу за аналогічне правопорушення: «Незаконні скуповування, продаж, обмін, використання валютних цінностей як засобу платежу...» [3]. Наведений приклад засвідчує дублювання різних

видів відповідальності за одне й те саме правопорушення у валютній сфері. Така неупорядкованість законодавства одночасно перешкоджає інституційному розвитку фінансового права і взаємодії адміністративної і фінансово-правової відповідальності у валютній сфері.

Позиції вчених-правознавців щодо виділення окремого виду юридичної відповідальності за правопорушення у сфері валютних правовідносин розділяються на дві суперечливі між собою групи. Так наприклад, Н.В. Сапожников стверджує, що валютні правопорушення уявляють собою різновид адміністративних правопорушень [4, с. 73], тому за порушення норм валютного законодавства можлива тільки адміністративна відповідальність. Натомість А.А. Мусаткіна стверджує, що порушення валютного законодавства є різновидом фінансового правопорушення [5, с. 57]. Більш доцільною є точка зору А.А. Гогіна: «вид відповідальності встановлюється не нормативним актом, в якому законодавець сформував склад протиправної поведінки, а предметом правового регулювання» [6, с. 14].

На нашу думку, основним аргументом у захист автономності фінансово-правової відповідальності за порушення валютного законодавства є об'єкт самого правопорушення. Як зазначалося вище, в фінансових правопорушеннях та адміністративних він суттєво відрізняється. Так предмет фінансового права консолідує в собі не тільки публічний інтерес в сфері фінансів, а й сам майновий характер фінансових правовідносин. Не складно зробити висновок, що об'єктом адміністративного правопорушення в валютній сфері – є суспільні відносини в сфері встановленого державою порядку здійснення валютних операцій, об'єктом фінансового правопорушення у валютній сфері – є суспільні відносини, пов'язані з формуванням, розподіленням та використанням централізованих та децентралізованих фондів держави та місцевого самоврядування, на які посягнув правопорушник своєю протиправною поведінкою. Отже, доцільно вважати, що адміністративна, кримінальна та фінансово-правова відповідальність можуть адекватно співіснувати разом та охороняти окремі сторони валютних операцій, в залежності від предметно-суб'єктного напрямку та характеру правопорушень валютної сфери.

Беручи до уваги викладене, для впорядкування апарату фінансово-правової відповідальності за порушення валютного законодавства необхідно:

- на законодавчому рівні надати визначення фінансово-правовій відповідальності за валютні правопорушення;
- нормативно впорядкувати застосування фінансових санкцій та адміністративних стягнень у валютній сфері. Переглянути доцільність

одночасного застосування як фінансових так і адміністративних санкцій за деякі види правопорушень в сфері валютних операцій;
– вдосконалити в цілому механізм притягнення до відповідальності за порушення валютного законодавства.

Бібліографічний список:

1. Іванський А.Й. Фінансово-правова відповідальність: теоретичний аналіз / А.Й. Іванський. – Одеса : Юридична література, 2008. – С. 440.
2. Про систему валютного регулювання та валютного контролю: Декрет Кабінету Міністрів України від 19.02.1993 р. № 15-93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KMD93015.html
3. Кодекс про адміністративні правопорушення України від 07 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Додаток № 51. – Ст. 1122.
4. Сапожников Н.В. Правовые проблемы ответственности в валютных правоотношениях / Н.В. Сапожников // Законность. – 2001. – № 9. – С. 35-40.
5. Мусаткина А.А. Финансовая ответственность в системе юридической ответственности. / А.А Мусаткина // Финансовое право. – № 4. – 2003. – С. 57.
6. Гогин А.А. Характеристика правонарушений в области валютного законодательства Российской Федерации / А.А. Гогин // Финансовое право. – № 3. – 2005. – С. 14.

В статье рассмотрены проблемы определения финансово-правовой ответственности в сфере валютных правоотношений на законодательном уровне, взаимодействие финансово-правовой ответственности с административной за аналогичные правонарушения в валютной сфере, проблемы их соотношения. Автором рассмотрены научные взгляды на институциональную природу финансово-правовой ответственности, предложены пути упорядочения взаимодействия финансовых санкций и административных взысканий за правонарушения в валютной сфере.

This article considers the problem of determining the financial responsibility in the field of currency relations at the law-level, the interaction of financial responsibility with the administrative for a similar offense in the monetary area, the problems in their interaction. The author shows the approaches to the definition of the institutional nature of the financial liability and the ways to settle the financial sanctions and administrative sanctions for violations of currency legislation.

АТЕСТАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПРОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

Статтю присвячено розгляду атестації державних службовців, як важливої складової проходження державної служби, встановленню причинно-наслідкового зв'язку між результатами проходження атестації державними службовцями та подальшим проходженням ними державної служби.

Видатний державний і політичний діяч Отто фон Бісмарк казав: «З поганими законами і гарними чиновниками управляти країною цілком можливо. Але якщо чиновники погані, то не допоможуть і найкращі закони» [1]. Саме тому при проходженні державної служби важлива роль відводиться оцінюванню діяльності державних службовців, оскільки саме знання та вміння державних службовців, їх узгоджені дії здатні забезпечити досягнення цілей, що ставляться перед державними органами.

Одним зі способів оцінювання державних службовців є атестація державних службовців, яка є не лише способом оцінювання, а й сприяє розвитку кадрового потенціалу, формуванню потужного і дієздатного державного апарату, становленню професійної, політично нейтральної та авторитетної державної служби.

Атестація не є новим явищем або таким, що застосовується лише на державній службі, оскільки для деяких категорій працівників законодавством також передбачено проходження атестації. Водночас, враховуючи специфіку державної служби як особливого виду діяльності, що пов'язаний з практичним виконанням завдань і функцій держави, правове регулювання атестації державних службовців має свою специфіку, що проявляється в процесі її проходження та наслідках атестації для кар'єри державного службовця.

Окремі питання атестації досліджувалися такими вченими, як А.П. Жиров, В.І. Курилов, Л.І. Лазор, Х.Т. Мелешко. Безпосередньо різні аспекти атестації державних службовців висвітлювали у своїх працях В.Б. Авер'янов, Д.М. Бахрах, Л.Р. Біла-Тіунова, Ю.П. Битяк, С.Д. Дубенко, С.В. Ківалов, В.Р. Кравець, В.Я. Малиновський, В.М. Манохін, А.П. Ноздрачов, О.Ю. Оболенський, Д.М. Овсянко, Ю.М. Старілов, Ю.С. Шемшученко, Д.Г. Шушпанов та ін.

Однак питання причинно-наслідкового зв'язку між результатами проходження атестації державними службовцями та подальшим про-

ходженням державної служби не знайшло належного відображення в роботах науковців та потребує подальшого дослідження.

Метою статті є розгляд атестації державних службовців, як важливої складової проходження державної служби, та встановлення залежності між рішеннями атестаційної комісії, рішеннями керівника, що приймаються на їх основі та їх наслідками для подальшої кар'єри державних службовців.

Перш ніж розглядати наслідки проходження атестації державними службовцями для подальшого проходження ними державної служби, необхідно з'ясувати, що собою являє атестація взагалі та атестація державних службовців зокрема.

Ф.П. Негру зазначав, що атестація – це проведення перевірки кваліфікації працівника шляхом періодичної оцінки його знань, досвіду, навичок, здібностей, тобто його відповідності займаній посаді або виконуваній роботі [2, с. 10]. На думку А.П. Жирова, «атестацією є встановлена державою форма періодичної перевірки спеціальної правоздатності певної категорії працівників та якості трудової функції, яку вони виконують, з метою встановлення відповідності осіб, що атестуються, займаній посаді, підвищення їх професійно-ділового та морально-політичного рівня, а також сприяння адміністрації в поліпшенні підбору і розстановки кадрів» [3, с. 7].

Щодо визначення поняття «атестація державних службовців» серед науковців існують різні підходи. Так, Д.М. Овсянко визначив атестацію як процедуру, яка сприяє вдосконаленню діяльності з підбору, підвищенню кваліфікації, розстановці державних службовців, визначенню рівня їхньої професійної підготовки та відповідності займаній посаді, присвоєнню чергового кваліфікаційного розряду [4, с. 104].

Д.М. Бахрах взагалі веде мову про двоїсте трактування атестації: загальну атестацію, що проводиться з метою оцінки роботи державних службовців, підвищення у них почуття відповідальності, і персональну атестацію, яка проводиться відносно окремих державних службовців з метою вирішення питань про надання державному службовцю чергового звання, про призначення державного службовця на іншу посаду, про звільнення службовця [5, с. 249-253].

На думку В.Я. Малиновського, під атестацією необхідно розуміти діяльність, у процесі якої атестаційна комісія в межах установленої процедури виявляє ступінь відповідності працівника посаді, яку він обіймає [6, с. 117].

В.М. Манохін зазначає, що крім перевірки відповідності державного службовця займаній посаді проведення атестації спрямоване на досягнення більш конкретних цілей: визначення перспектив кар'єрного

росту, мотивування службовця до підвищення своєї кваліфікації [7, с. 43]. Дійсно, атестація може стати поштовхом для кар'єрного зростання державного службовця, якого за її результатами може бути зараховано до кадрового резерву на вищу посаду.

Деякі дослідники визначають атестацію державних службовців як правовий засіб розширення демократичних засад у кадровій політиці і в управлінні державною службою, засіб забезпечення формування і реалізації цілеспрямованої та передбачувальної кадрової політики в органах виконавчої влади і органах місцевого самоврядування (Н.М. Колісниченко) [8, с. 116].

У науковій літературі атестацію розглядають в широкому та вузькому розумінні (С.Д. Дубенко, О.Ю. Оболенський, Т.Л. Желюк, В.І. Курілов та ін.). Атестація в широкому розумінні є одним із чинників проведення державної кадрової політики у сфері державної служби, завданнями якої є: 1) дотримання на практиці принципів державної служби; 2) забезпечення законності в системі функціонування державної служби; 3) формування професійного кадрового персоналу державних органів; 4) виявлення потенційних можливостей державного службовця з метою підвищення його по службі; 5) застосування до державного службовця заходів відповідальності та стимулювання; 6) підвищення дисципліни та відповідальності; 7) стимулювання підвищення кваліфікації та професіоналізму державних службовців.

Атестація у вузькому розумінні проводиться з метою перевірки і оцінювання професійних, ділових та особистих якостей службовця, визначення його службово-посадової відповідності вимогам, що пред'являються по службі. Отже, в цьому розумінні основним завданням атестації є визначення відповідності службовця посаді, яку він обіймає [9, с. 314-315].

На жаль, ані чинний Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII [10], ані Закон України «Про державну службу» від 17 листопада 2011 р. № 4050-VI, що має набути чинності 1 січня 2015 р. [11], не закріплюють положень, які б стосувалися проходження атестації державними службовцями, хоча досвід зарубіжних країн свідчить про закріплення процедури атестації на законодавчому рівні (наприклад, ст. 76 «Атестація» Закону Республіки Болгарія «Про державного службовця») [12].

В Україні порядок атестації державних службовців регулюється Положенням про проведення атестації державних службовців, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1922 [13] (далі – Положення). Розглядаючи справу про конституційність цієї постанови Кабінету Міністрів України, Конституційний Суд України рішенням від 8 липня 2003 р. № 15-рп/2003 визнав її кон-

ституційною, хоча в окремій думці по цій справі судді В.М. Шаповала цілком обґрунтовано зазначено, що питання атестації, з огляду на їх значущість, повинні регулюватися на законодавчому рівні [14]. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне закріплення на законодавчому рівні обов'язку державних службовців проходити атестацію.

Відповідно до п. 1 Положення атестація – це оцінювання результатів роботи, ділових та професійних якостей, виявлених працівниками при виконанні службових обов'язків, визначених типовими професійно-кваліфікаційними характеристиками посад і відображених у посадових інструкціях, що затверджуються керівниками державних органів відповідно до Закону України «Про державну службу» та інших нормативно-правових актів.

Метою атестації є підвищення ефективності діяльності державних службовців та відповідальності за доручену справу в державних органах.

Під час проходження державними службовцями державної служби не всі державні службовці підлягають атестації та не щорічно її проходять. Положенням встановлено періодичність проведення атестації державних службовців: один раз на три роки. Порівняно з періодичністю, передбаченою законодавством європейських держав, вона є досить тривалою, оскільки в більшості держав атестація чиновників здійснюється щорічно, хоча й наявні коливання від шести місяців (Фінляндія) до двох років (Бельгія [15, с. 178], Польща) [16, с. 41]. Це може бути пов'язано з відсутністю в законодавстві деяких держав щорічної оцінки виконання державними службовцями покладених на них завдань та обов'язків, що передбачена національним законодавством.

Як вже було зазначено, атестації підлягають не всі державні службовці. Так, керуючись положеннями чинного законодавства щодо атестації державних службовців, О.С. Продаєвич у своєму дисертаційному дослідженні виокремлює три категорії державних службовців: 1) ті, що підлягають атестації: державні службовці усіх рівнів, у тому числі ті, які внаслідок організаційних змін обіймають посади менше ніж один рік, якщо їхні посадові обов'язки не змінилися; 2) ті, що не підлягають атестації: державні службовці патронатної служби, а також державні службовці, що перебувають на займаній посаді менше ніж один рік (крім зазначених вище випадків); 3) ті, що можуть проходити атестацію за власним бажанням: службовці, призначені на посаду на визначений строк та вагітні жінки [17, с. 12–13].

Законодавством передбачено ще одну категорію службовців. Особи, які до неї відносяться, можуть проходити атестацію не раніше ніж через рік після виходу на роботу: жінки, які перебували у відпустці

у зв'язку з вагітністю та пологами і відпустці для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку [13]. Принагідно зауважимо, що чинне законодавство передбачає можливість використання зазначених видів відпусток не лише жінками, що є матерями дитини, а й іншими особами (ч. 2 ст. 17, ч. 3 ст. 18 Закону України «Про відпустки» [18]). Враховуючи зазначене пропонуємо абз. 4 п. 2 Положення викласти в такій редакції: «Особи, які перебували у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами або відпустці для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, проходять атестацію не раніше ніж через рік після виходу на роботу».

Розглядаючи залежність між рішеннями атестаційної комісії, рішеннями керівника, що приймаються на їх основі та їх наслідками для подальшого проходження державним службовцем державної служби, вбачається можливим здійснення їх класифікації на: 1) позитивні – державний службовець відповідає займаній посаді; 2) умовно-позитивні – державний службовець відповідає займаній посаді за умови отримання його згоди виконати рекомендації атестаційної комісії; 3) негативні – державний службовець не відповідає займаній посаді.

Кожне з перелічених рішень тягне за собою певні наслідки для службової кар'єри державного службовця. Так, якщо результат атестації позитивний і атестаційна комісія прийняла рішення про *відповідність державного службовця займаній посаді*, то наслідком ухвалення такого рішення може бути: 1) зарахування працівника, що атестується, за його згодою, до кадрового резерву; 2) дозвіл на проходження стажування на більш високій посаді; 3) присвоєння чергового рангу державного службовця; 4) встановлення надбавки, передбаченої законодавством або зміна її розміру; 5) порушення в установленому порядку клопотання про продовження строку перебування на державній службі.

Якщо ж атестаційна комісія прийняла рішення про *відповідність займаній посаді за певних умов*, особливо при змінах в організації праці, зокрема, при розширенні (підвищенні) кваліфікаційних вимог (посадових інструкцій), то наслідком прийняття такого рішення може бути (звичайно ж за наявності згоди державного службовця): набуття державним службовцем певних знань або навичок, наприклад: здобуття відповідної освіти; проходження перепідготовки; підвищення кваліфікації; стажування на відповідній посаді тощо. За цих умов комісія рекомендує керівникові призначити через рік повторне атестування, якщо державний службовець погодиться їх виконати.

У разі, коли державний службовець не погоджується на виконання рекомендацій атестаційної комісії, вона, як правило, приймає негативне рішення: про невідповідність займаній посаді.

Наслідком прийняття атестаційною комісією рішення про *невідповідність державного службовця займаній посаді* може бути: 1) звільнення державного службовця із займаної посади; 2) переведення державного службовця за його згодою на іншу посаду, що відповідає його професійному рівню.

Якщо ж державний службовець не згоден з переведенням на іншу посаду, що відповідає його професійному рівню або в державному органі немає таких вакантних посад, то він підлягає звільненню з державної служби.

У випадку, коли комісія рекомендує звільнити державного службовця із займаної посади, це рішення є підставою для припинення державно-службових відносин між державним органом та державним службовцем, а державний службовець звільняється з державної служби на загальних підставах відповідно до п. 2 ст. 40 Кодексу законів про працю України.

Проблемним та таким, що потребує чіткого правового регулювання, є положення законодавства щодо обов'язковості рішення атестаційної комісії, оскільки чинним законодавством передбачено, що остаточне рішення за результатами атестації приймає керівник державного органу і видає відповідний наказ (розпорядження) [19]. Необхідно зазначити, що така законодавча позиція вбачається недосконалою та такою, що потребує доопрацювання, оскільки таке положення зводить нанівець роботу атестаційної комісії, яка під час атестації проводить копійку роботи щодо об'єктивного розгляду і професійної оцінки діяльності державного службовця: 1) вивчає службову характеристику державного службовця, де зазначається інформація стосовно: аналізу виконання державним службовцем посадових обов'язків; відомості про обсяг, якість, своєчасність і самостійність виконання роботи, ділові якості (ініціативність, відповідальність), стосунки з колегами, знання та користування державною мовою під час виконання службових обов'язків, інформацію про підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації тощо; 2) вивчає щорічні оцінки виконання державним службовцем покладених на нього завдань та обов'язків за період, що минув після попередньої атестації; 3) знайомиться з атестаційним листом попередньої атестації [13].

Крім того, атестаційна комісія є достатньо компетентною для визначення відповідності працівника займаній посаді, оскільки до її складу включаються кваліфіковані працівники державних органів з досвідом роботи у відповідних сферах. Також за рішенням керівника державного органу до роботи в комісіях можуть залучатися незалежні експерти (наукові працівники, психологи, представники системи навчання державних органів та інші фахівці). Оцінка експертами якостей

державного службовця не може бути домінуючою, а враховується як один із аргументів, що характеризує державного службовця [19]. На думку деяких дослідників до складу атестаційних комісій обов'язково потрібно включати вчених або викладачів державних навчальних закладів [20, с. 16]. Вважаємо таку пропозицію недоречною, оскільки, по-перше, не всі вчені або ж викладачі навчальних закладів обізнані з положеннями законодавства, що регулює діяльність державних службовців, а, по-друге, це уповільнить роботу атестаційних комісій, адже їм потрібно буде погоджувати час засідань комісії з вченими або ж викладачами, що аж ніяк не сприятиме виконанню своїх безпосередніх посадових обов'язків членами комісії.

Водночас, атестаційна комісія, надаючи керівникові ту чи іншу рекомендацію, обґрунтовує її.

Таким чином, вбачається за необхідне внесення відповідних змін до чинного законодавства України та закріплення в ньому положення про те, що рішення атестаційної комісії є обов'язковим для керівника відповідного державного органу та є підставою для видання наказу (розпорядження).

Крім того, враховуючи варіативність рішень, що можуть бути прийняті на підставі рішення атестаційної комісії, пропонуємо чітко закріпити в законодавстві наслідки того чи іншого рішення атестаційної комісії.

Не завжди державні службовці погоджуються з рішенням атестаційної комісії, звинувачуючи її членів у суб'єктивізмі або ж зведенні рахунків та використовують законодавчо закріплене право на оскарження рішення комісії керівникові державного органу.

У цьому випадку за дорученням керівника комісія повторно проводить атестацію, приймає рішення і передає його керівникові для розгляду та прийняття остаточного рішення [13]. Принагідно зауважимо, що для ефективності реалізації цього положення доцільним було б для повторної атестації формувати атестаційну комісію у новому складі, що додатково гарантуватиме об'єктивність та неупередженість під час прийняття рішення та визначити строк її проведення. У зв'язку з цим пропонуємо запозичити досвід Естонії, законодавством якої передбачено, що чиновник, який не погоджується з результатами атестації, може вимагати проведення повторної атестації, яка проводиться комісією у новому складі в місячний строк від дня першої атестації (п. 2 § 104 Закону Естонської Республіки «Про публічну службу») [21].

Враховуючи гарантоване ч. 1 ст. 55 Конституції України право на оскарження в суді рішень посадових і службових осіб [22], законодавством, що регулює порядок проведення атестації державних

службовців, передбачено право державного службовця оскаржити рішення керівника безпосередньо до суду [19].

Отже, підсумовуючи, необхідно відзначити, що: 1) атестація повинна бути не лише способом оцінювання, а й інструментом, який стимулюватиме державних службовців до підвищення рівня ділових і професійних якостей; 2) чинне законодавство, що регулює порядок проведення атестації державних службовців, потребує доопрацювання: по-перше, з огляду на юридичні наслідки атестації для подальшого проходження державним службовцем державної служби, необхідно врегулювати це питання в Законі України «Про державну службу»; по-друге, законодавчо закріпити, що рішення атестаційної комісії є обов'язковим для керівника відповідного державного органу та є підставою видання відповідного наказу (розпорядження); по-третє, вважаємо за доцільне визначити та закріпити в законодавстві конкретні наслідки того чи іншого рішення атестаційної комісії для кар'єри державного службовця; по-четверте, законодавчо передбачити положення щодо оновлення складу атестаційної комісії для проведення повторної атестації та встановити строк її проведення, що слугуватиме додатковою гарантією об'єктивності та неупередженості атестаційної комісії.

Бібліографічний список:

1. Отто фон Бисмарк: цитати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikiquote.org/wiki/%CE%F2%F2%EE_%F4%EE%ED_%C1%E8%F1%EC%E0%F0%EA
2. Негру Ф.П. Научно-технический прогресс и трудовой договор (некоторые вопросы) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ф.П. Негру. – М., 1972. – 26 с.
3. Жиров А.П. Правовые аспекты аттестации руководящих работников и специалистов в промышленности: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.05 / Жиров А. П. – М., 1979. – 21 с.
4. Овсянко Д.М. Административное право : учеб. пос. / Д.М. Овсянко, Г.А. Туманов. – М. : Юристъ, 1997. – 446 с.
5. Бахрах Д.Н. Административное право России : учебн. для вузов. – М. : Издат. гр. НОРМА – ИНФА • М, 2000. – 640 с.
6. Малиновський В.Я. Державна служба: теорія і практика : навч. посіб. / В.Я. Малиновський – К.: Атіка, 2003. – 160 с.
7. Манохин В.М. Служба и служащий в Российской Федерации: правовое регулирование / В.М. Манохин. – М. : Юристъ, 1997. – 296 с.
8. Колісниченко Н.М. Державна служба в Європейському Союзі. Європеїзація та розвиток державної служби в Україні. Civil Service in the EU. Europeanisation and Capacity building of the Ukrainian

- Civil Service : навч. посіб. / за заг. ред. М. Бойцуна, О. Рудіка, Я. Мудрого / Н.М. Колісніченко. – К. : Міленіум, 2009. – 248 с.
9. Оболенський О.Ю. Державна служба: підручник / О.Ю. Оболенський – К. : КНЕУ, 2006. – 472 с.
 10. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
 11. Про державну службу: Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4050-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 4. – Ст. 115.
 12. Про державного службовця: Закон Республіки Болгарія від 27 серпня 1999 р. // Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / за заг. ред. В.П. Тимощука, А.М. Школика. – К. : Конус-Ю, 2007. – 735 с.
 13. Положення про проведення атестації державних службовців, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1922 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 1. – Т. 1. – Ст. 27.
 14. Рішення Конституційного Суду України від 8 липня 2003 р. № 15-рп/2003 щодо відповідності Конституції України постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про проведення атестації державних службовців» (справа про атестацію державних службовців) // Офіційний вісник. – 2003.– № 29. – Ст. 1487.
 15. Кірмач А. В. Оцінювання діяльності державних службовців: європейський досвід правового регулювання / А.В. Кірмач // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 175–180.
 16. Розвиток ефективності і професіоналізму у державній службі. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 82 с.
 17. Продаєвич О.С. Проходження державної служби в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.С. Продаєвич. – Одеса, 2008. – 19 с.
 18. Про відпустки: Закон України від 15 листопада 1996 р. № 504/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4
 19. Методичні рекомендації щодо застосування Положення про проведення атестації державних службовців, затв. наказом Головдержслужби від 2 березня 2001 р. № 16 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bs-staff.com.ua/pb_kd/1041_1863_2.html
 20. Булгаков С.Н. Аттестация государственных гражданских служащих Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.14 «административное право; административный процесс» / С.Н. Булгаков. – М., 2013. – 24 с.
 21. Про публічну службу: Закон Естонської Республіки від 25 січня 1998 р. // Публічна служба. Зарубіжний досвід та пропозиції для України / за заг. ред. В.П. Тимощука, А.М. Школика. – К. : Конус-Ю, 2007. – 735 с.

22. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Статья посвящена рассмотрению аттестации государственных служащих, как важной составляющей прохождения государственной службы, установлению причинно-следственной связи между результатами прохождения аттестации государственными служащими и дальнейшим прохождением ими государственной службы.

The article examines the official evaluation of state servants, as an important part of the state service, establishes the cause-and-effect relationship between the results of passing the attestation of state servants and the future service career.

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2014

УДК 347.77/78:004

Избаш О. О., ОНМА

ОБЪЕКТЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ВЕК ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье рассматриваются детальные характеристики объектов интеллектуальной собственности, которые возникли в связи с развитием научно-технического прогресса.

В современном информационном обществе большое значение имеют результаты интеллектуальной деятельности, в том числе произведения науки, искусства, литературы, различные изобретения, получившие общее название «объекты интеллектуальной собственности». С научно-техническим прогрессом появились и новые объекты интеллектуальной собственности, такие как базы данных, компьютерные программы, смежные права (права исполнителей, производителей фонограмм), которые могут быть закреплены как на материальном носителе, так и находиться в электронном виде. Таким образом, возник новый класс произведений – мультимедийных или цифровых, которые, безусловно, следует отнести к числу сложных, комплексных объектов. Их условно можно охарактеризовать как совокупность аппаратных средств, программного обеспечения и аудиовизуальных произведений, используемых в цифровой форме, которые могут быть

доступны в сети Интернет. Ввиду относительной легкости хищения находящейся в цифровом объекте информации очерчиваются новые проблемы в части правового регулирования. Особенности цифровых произведений (в частности, легкость копирования) привели к изменению подходов, сложившихся в праве интеллектуальной собственности, и к необходимости их адаптации к новым условиям.

В цифровую эру проблема защиты авторского права становится особенно актуальной. Сеть уже насыщена всевозможной графической, видео-звуковой информацией. Растет пропускная способность каналов, совершенствуются потоковые технологии. Все аналоговое переводится в цифровое, либо сразу в цифровом виде и производится.

Естественно, что у каждого произведения (творения) есть свой автор-правообладатель, имеющий полное право на оплату результатов своего труда. Именно на решении этой проблемы строят свой бизнес компании, столь своевременно разрабатывающие и внедряющие системы, призванные защищать цифровые произведения от несанкционированного копирования.

Таким образом, целью данной статьи является рассмотрение цифровых произведений как объектов авторского права.

При этом необходимо решить такие задачи:

- определение понятия и установление юридической природы цифровых произведений;
- характеристика видов цифровых произведений.

Цифровые произведения – понятие, включающее широкий круг в определённой степени разнородных объектов авторского права, имеющее такие синонимичные понятия, как мультимедийные произведения, произведения в цифровой форме и т.п., которые прочно вошли в современную жизнь подобно книгам, музыкальным компакт-дискам, видеофильмам. Тем не менее, мультимедийные произведения остаются дискуссионным объектом международной правовой охраны. Многие юристы не признают мультимедийное произведение особым объектом интеллектуальной собственности, сводя его к другим категориям произведений, например к аудиовизуальным произведениям или базам данных. Термин «мультимедийный» означает сосуществование нескольких «сред», которые иногда упрощенно и ошибочно сводят к различным видам файлов – текстовым, графическим, звуковым, анимационным [4].

В действительности же мультимедийные произведения существуют в цифровой среде и в цифровой форме. Цифровая природа мультимедийных произведений, идеально приспособленных к сети Интернет, делает их бурно прогрессирующим классом произведений.

Несомненно, мультимедийные произведения представляют собой такие же сложные и комплексные произведения, как и аудиовизуальные. Однако в мультимедийных произведениях пользователь является не пассивным зрителем, а активным участником действий, предусмотренных создателями произведения.

Особенностью мультимедийных произведений является и то, что они имеют дело с виртуальными исполнителями. Здесь, конечно, появляются иные правовые проблемы, которые не подпадают под сферу действия законов об авторском праве и смежных правах, например, о правомерности использования образа какого-либо конкретного реально существующего или существовавшего лица.

Очень сложные правовые проблемы возникают при создании мультимедийных произведений, поскольку они, как правило, могут включать множество литературных, художественных, музыкальных, анимационных произведений. При этом от каждого правообладателя необходимо получить разрешение, чтобы включить его творение в мультимедийное произведение.

Однако для получения разрешений от всех авторов используемых произведений их необходимо найти, что иногда представляет собой очень сложную задачу. Дело в том, что Бернская конвенция не требует какой-либо регистрации, и реестры авторов существуют в немногих странах. Но при этом, потребности производителей мультимедийных произведений привели к созданию мультимедийных клиринговых центров, в которых можно получить информацию об авторах и (или) разрешения на использование произведений.

В 1996 году была принята четырехлетняя программа INFO-2000, направленная на стимулирование мультимедийной промышленности и поощрение использования мультимедийных продуктов в информационном обществе. Предполагается объединить существующие клиринговые центры и информационные системы с выдачей разрешений в режиме реального времени (он-лайн). Кроме того, планируется ставки авторского вознаграждения за использование произведений в мультимедийных продуктах таким образом, чтобы они были справедливыми для авторов и приемлемыми для производителей мультимедийных продуктов [3]. Принятие такой программы вызвано тем, что отсутствие современной системы управления правами авторов подрывает развитие рынка мультимедийных продуктов.

Законодательство Украины не выделяет мультимедийные цифровые произведения как отдельный объект прав интеллектуальной собственности. В Украине охрана таких произведений пока может проводиться в рамках других объектов, таких как, например,

аудиовизуальные произведения, программы для ЭВМ, компиляции и базы данных. Как правило, мультимедийные произведения могут считаться объектом охраны, прежде всего как базы данных или же как аудиовизуальные произведения. Дело в том, что по внутренней структуре мультимедийные произведения представляют собой базы данных, а по внешнему восприятию – аудиовизуальные произведения.

Такая двойственная структура объекта с одной стороны расширяет сферу его защиты, но с другой даёт возможность находить лазейки для оправдания их неправомерного использования в некоторых случаях.

С развитием современных цифровых технологий стало возможным как переводение уже существовавших произведений в цифровую форму, так и создание произведений в цифровом формате, т.е. форму, представляющую собой в простейшем случае огромную последовательность чисел (0 и 1) в двоичной системе исчисления. Несмотря на то, что данное явление может рассматриваться, как естественный ход научно-технического прогресса, создание глобальных коммуникационных сетей и массовое распространение персональных компьютеров, и широкого распространения цифровой формы породили для устоявшейся системы авторского права более сложные проблемы, чем те, с которыми приходилось сталкиваться на протяжении всей истории его существования. Это связано с тем, что существующее право интеллектуальной собственности ориентировано в основном на аналоговый мир, в то время как цифровая форма имеет ряд основополагающих особенностей [4]:

- Цифровая форма может быть получена практически для любого объекта авторского права или смежных прав;
- Цифровая форма может быть преобразована в аналоговую, воспринимаемую человеком;
- Копирование объектов авторских и смежных прав в цифровой форме требует существенно меньших экономических затрат;
- Копирование объектов авторских и смежных прав в цифровой форме осуществляется без потери качества оригинала или даже копии оригинала произведения;
- Цифровая форма объектов авторских и смежных прав является оптимальной для передачи в электронных сетях, что делает возможным существование объектов авторских и смежных прав в цифровой форме не только на стационарных носителях, но и на локальных или сетевых устройствах.

Значение и последствия последнего обстоятельства стали особенно очевидны с внедрением глобальной коммуникационной

сети Интернет, с его неисчерпаемыми возможностями передачи и размещения информации и объектов авторского и смежных прав, доступностью множеству пользователей независимо от месторасположения. Указанное обстоятельство, а также тот факт, что большинство государств и мировое сообщество рассматривают глобальную информационную инфраструктуру в качестве одного из средств для экономического, культурного и социального развития, становится очевидным потребностью в достижении баланса между новыми техническими возможностями, упрощающими доступ и функционирование информации, в том числе и объектов авторского права и смежных прав в сети и правовыми гарантиями их создателям и иным правообладателям.

К основным объектам авторского права в контексте компьютерных технологий (цифровых форм представления произведений) могут относиться литературные, музыкальные, аудиовизуальные и другие произведения творческого труда, компьютерные программы.

Существует ряд различных способов классификации произведений мультимедиа, которые могут включать разный спектр видов объектов, характеризующихся в разных аспектах: экономико-правовом, технологическом и художественном. Что касается технологического аспекта, то можно привести следующую классификацию видов объектов авторского права на мультимедиа [2]:

- Прото-медиа искусство: узкоформатное и короткометражное экспериментальное кино, медиа в концептуальном искусстве.

- Видео-арт: подразделяется аналоговое и цифровое.

- Аналоговый формат, аналоговые технологии представляет собой процесс записи вибрации в ходе передачи сигнала: преобразованный в электронные импульсы и затем в магнитную энергию, сигнал переносится на кассету или диск с сохранением оригинальных качеств.

- Цифровое видео с использованием нелинейного монтажа и компьютерной графики определяют характеристику математической или физической величины, допуская только ограниченное число значений. Цифровая информация обрабатывается компьютером как последовательность байтов информации, которая распознается только математическими величинами кластера цифровых носителей 0 и 1. В частности, к этой категории произведений можно отнести и такую их распространенную форму, как компьютерные презентации. Они могут носить как простейшую форму с использованием карманного компьютера, так и выражаться в грандиозных массовых шоу с использованием компьютерной, телекоммуникационной, мультимедийной техники и технологии.

- Мультимедиа в перформативных жанрах современного искусства.

- Медиа (видео) инсталляции, Мультимедиа-искусство.

Инсталляции производятся с использованием компьютерных технологий мультимедиа. Интерактивное искусство – разряд произведений медиа или мультимедиа искусства, где ключевую роль играет интерактивность – специфическая функциональная технологическая характеристика, позволяющая зрителю/пользователю физически взаимодействовать с произведением благодаря тем или иным технологическим решениям. К числу интерактивных произведений искусства могут относиться: медиа-инсталляции; художественные работы, созданные в формате CD ROM, в форме компьютерной игры; произведения (или проекты) сетевого (или Интернет) искусства, такие как онлайн-галереи, арт-серверы.

Существование такой категории работ как программное обеспечение (софтвер-арт), программные продукты как художественные проекты, как жанра современного искусства до сих пор дебатруется. В данных работах творческий процесс зависит в большой степени от программирования. Программное обеспечение рассматривается не как функциональный инструмент, на который опирается собственно произведение, а как материал для творчества. Софтвер-арт вызывает некоторые проблемы экспозиции на фестивале. Поскольку творческий процесс не может быть осознан только по окончательному результату, то есть по произведению искусства в форме сетевого сайта, инсталляция или только программа должна быть представлена другим способом.

Концептуальные проекты различного характера [4]:

- Mail art – вид изобразительного искусства, применяющий почтовые марки и другие почтовые материалы, как изобразительное средство. Мэйл-Арт является наследником и носителем идей дадаизма. Понятие Мэйл-Арт, обычно подразумевает искусство арт-коммуникации (при помощи почты, интернет, мобильной связи, и прямого личного общения).

- ASCII арт (статичное и видео) – форма изобразительного искусства, использующая символы ASCII (англ. American Standard Code for Information Interchange – американский стандартный код для обмена информацией) на экране компьютерного терминала или принтера для представления изображений. При создании такого изображения используется палитра, состоящая из буквенных, цифровых символов и символов знаков пунктуации из числа 95 символов таблицы ASCII. ASCII-анимация является одним из направлений ASCII-арта.

– Потокное мультимедиа (сетевое радио, телевидение, комбинированные) – это мультимедиа, которое непрерывно получается пользователем от провайдера потокового вещания. Это понятие применимо как к информации, распространяемой через телекоммуникации, так и к информации, которая изначально распространялась посредством потокового вещания (например, радио, телевидение) или не потоковой (например, книги, видеокассеты, аудио CD). Мультимедиа потоки бывают двух видов: по запросу или живыми. Потоки информации, вызываемой по запросу пользователя хранятся на серверах продолжительный период времени. Живые потоки доступны короткий период времени, например, при передаче видео со спортивных соревнований.

– VRML арт (англ. Virtual Reality Modeling Language – язык моделирования виртуальной реальности) – стандартный формат файлов для демонстрации трёхмерной интерактивной векторной графики, чаще всего используется в Интернет. Интернет-страницы могут быть связаны с графическими компонентами, таким образом, что браузер может получать веб-страницу или новый VRML-файл из сети Интернет тогда, когда пользователь щёлкает по какому-либо графическому компоненту. Движение, звуки, освещение и другие аспекты виртуального мира могут появляться как реакция на действия пользователя или же на другие внешние события, например таймеры.

– Виртуальные города, под чем обычно принято понимать некую совокупность уже существующих информационных ресурсов реального города, размещенных в Интернет. К таким ресурсам можно отнести информационные сайты фирм города, администрации, музеев, театров, Интернет-магазины и т.д. VRML позволил создавать 3-х-мерные виртуальные пространства и города и размещать их для всеобщего доступа в Интернете [3].

– Аватар, (юзерпик) – небольшое статичное или анимированное изображение (часто ограниченное размером в некоторое число пикселей), которое используется для персонализации пользователя и, часто, не являющееся истинной фотографией пользователя.

Приведенная классификация всё же является неполной и не охватывает некоторые группы объектов, также относящихся к мультимедиа. Основной особенностью этой классификации является ориентация на виртуальные объекты и понимание их технологической подоплёки как неотъемлемой части медиа-искусства.

В экономико-правовом аспекте можно предложить следующую классификацию мультимедиа произведений:

– Мультипликация и медиа-анимация. Мультипликация представляет собой набор технических приёмов получения движущихся

изображений, иллюзий движения и/или изменения формы объектов с помощью нескольких или множества неподвижных изображений и сцен. Мультипликация, анимация, является разновидностью искусства, как правило, использующей технологию мультипликации изображения как основной элемент творчества. Всё большее распространение в современной практике получает компьютерная анимация – вид анимации, создаваемый при помощи компьютера, может быть двухмерной и трёхмерной.

– Фильмы на различных носителях (экспериментальное кино и видео-арт). Видео-арт представляет собой направление в изобразительном искусстве, использующее для выражения художественной концепции возможности видеотехники, компьютерного и телевизионного изображения. Видео-арт (в отличие, например, от музыкальных клипов на телевидении, трейлеров компьютерных игр, телевизионной рекламы или заставок MTV) не является только коммерческой деятельностью, обычно ориентирован на показ в пространстве искусства – музеях, галереях и т. п. и зачастую рассчитан на подготовленного зрителя. Такие особенности массовой видеокультуры, как шокирующий видеоряд, экстремальный монтаж, концептуальный сюжет и спецэффекты не являются приоритетными для видео-арта и могут служить, наряду с другими средствами, лишь способом достижения художественной цели.

– Медиаинтерфейсы. Графический интерфейс разновидность интерфейса, в котором его элементы, представленные пользователю на дисплее, исполнены в виде графических изображений. Предполагает наличие нестандартных и оригинальных элементов интерфейса, повышающих интерактивность и визуальную динамику объекта для пользователя.

– Медиадизайн (информационный дизайн или дизайн мультимедийного продукта) представляет собой разработку совокупности графических, анимационных, интерактивных и технологических средств, действие которых объединяется единым замыслом и направлено на донесение какой-либо информации. Это одна из наиболее активно развивающихся на современном этапе отраслей дизайна, практика художественно-технического оформления и представления информации, с учётом эргономики работы с информационными источниками и сервисами, функциональных возможностей представления информации, психологических критериев восприятия информации человеком, эстетики визуальных форм представления информации и других факторов. В самом общем понимании к информационному дизайну относят процесс и результат дизайна мультимедийного источ-

ника информации или информационного сервиса. основополагающая задача информационного дизайна – донести до понимания наибольший объем информации за наименьшее время [5].

– Медиаландшафтный дизайн представляет собой формирование некоей виртуальной среды, виртуального пространства, посредством которого у пользователя создаётся впечатление виртуальной реальности (электронные карты, планы, детализированные спутниковые снимки местности, доступные в сети Интернет; виртуальные торговые площадки, города, миры, симуляторы виртуальной реальности различного назначения).

– Медиаинсталляции с использованием аутентичных аппаратов и устройств носят динамичный характер в отличие от статичных инсталляций, создававшихся ранее. Они представляют собой некий набор медиа-объектов, взаимодействующих между собой и выражающих ту или иную идею (например, компьютерные презентации).

– Трансляционные инсталляции (телемосты) и медиаперформансы.

– Оцифрованная и цифровая фотография, поскольку отснятый материал может быть введен в компьютер и творчески переработан [1].

– Электронные книги – версия книги в электронном (цифровом) виде. Разновидностью электронных книг являются интерактивные книги (электронные учебники, справочники, учебные пособия в цифровой форме и интерактивные обучающие программы, мультимедийные энциклопедии, электронные журналы и прочее).

– Электронные библиотеки, каталоги, базы данных. Электронная библиотека – упорядоченная коллекция разнородных электронных документов, снабженных средствами навигации и поиска. Может быть веб-сайтом, где постепенно накапливаются различные тексты (чаще литературные, но также и любые другие, вплоть до компьютерных программ) и медиа-файлы, каждый из которых самодостаточен и в любой момент может быть востребован читателем.

– Веб-сайт или просто сайт – в компьютерной сети объединённая под одним адресом (доменным именем или IP-адресом) совокупность документов частного лица или организации. Страницы сайтов могут быть простым статичным набором файлов или создаваться специальной компьютерной программой на сервере. Но в любом случае, веб-сайт является плодом технического и художественно-конструкторского труда его создателя (веб-мастера).

– Сетевые произведения – это совокупность «домашних страниц», связанных между собой системой гипертекстовых связей. Каждая страница представляет собой часть составного произведения, причем

она может содержать любые объекты авторского права и смежных прав, а также любые данные и информацию как таковые. Система гипертекстовых связей образует одну из форм взаимосвязи отдельных записей базы данных. Вот почему сетевые произведения очень близки к базам данных.

Сетевые произведения, размещенные на сайтах, в полной мере отвечают признакам охраняемых авторским правом произведений. Сетевые произведения представляют собой по существу вид мультимедийных произведений, который доступен пользователю в режиме реального времени (он-лайн), тогда как большинство мультимедийных произведений воплощены на материальном носителе (дисках CD и DVD) и могут быть использованы на компьютере, не имеющем доступа к Интернет [5].

Данная классификация не только характеризует объекты авторского права на мультимедийные произведения, выраженные в цифровой форме, но и группирует их по тематическим и функционально-технологическим принципам. Кроме того, она достаточно эластична по отношению к добавлению в неё новых элементов.

Таким образом, можно сделать вывод, что мультимедийные произведения охватывают широкий спектр объектов авторского права, и представляют собой совокупность аппаратных средств, программного обеспечения и аудиовизуальных произведений, используемых в цифровой форме, доступных для размещения в сети Интернет. Цифровая форма объектов авторских прав со всей очевидностью влияет на судьбу цифрового содержания, т. е. самого цифрового произведения.

Основными проблемами авторских прав на цифровые произведения является безоговорочная лёгкость их копирования, широкий доступ через сеть Интернет, а также низкая степень законодательной проработки вопросов, связанных с их защитой. Кроме того, одной из основных проблем мультимедийных цифровых произведений является содержательная сторона этого понятия: данная группа объектов авторского права включает множество мелких объектов, несомненно имеющих творческую составляющую.

В литературе не встречается чёткая устоявшаяся классификация объектов мультимедиа, что осложняет поиск способов охраны и защиты имущественных и неимущественных авторских прав на них. Отсутствие проработанной и стабильной классификации вызвана с одной стороны сущностной разрозненностью объектов мультимедиа, а с другой – быстрым развитием, появлением и исчезновением таких объектов в силу стремительного развития НТП. Разнородность и разнообразие объектов, относящихся к сфере мультимедиа технологий препятствует созданию единообразной стратегии защиты авторских прав.

Библиографический список:

1. Защита авторских прав для мультимедийной информации. Куликов А.Н. – М.: Сборник. науч. тр. Мос. Гос. Физико-Технического института, 2003 – 256 с.
2. Методы и политика в области сохранения произведений медиа-искусства [Электронный ресурс] / Бохоров К., Шишко О. – 16.10.2009. – Режим доступа : <http://confifap.cpic.ru/>
3. Минков А.М. Интеллектуальная собственность в век цифровых технологий // Международное право – International Law. – М. : Изд-во РУДН, 2001, № 1. – С. 170-180.
4. Объекты интеллектуальной собственности в цифровой форме [Электронный ресурс] / Атанасов С. – 16.03.2004. – Режим доступа: http://www.i2r.ru/static/504/out_23440.shtml
5. Якоб Нильсен. Веб-дизайн. – СПб. : Символ-Плюс, 2003. – 512 с.

У статті розглядаються детальні характеристики об'єктів інтелектуальної власності, які виникли у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу.

The article considers the detailed characteristics of the intellectual property objects that arose in connection with the development of the scientific and technical progress.

Стаття надійшла до редколегії 23.09.2014

УДК 343.163

*Обушенко О. М., Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ФУНКЦІЇ ПРОКУРАТУРИ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Досліджено теоретичні та законодавчі положення щодо окремих аспектів розвитку діяльності прокуратури на стадії досудового розслідування. На підставі проведеного дослідження надано пропозиції щодо визначення функції, яку повинна здійснювати прокуратура на стадії досудового розслідування.

Постановка проблеми. Реформа українського кримінального судочинства зумовила перегляд функціонального призначення прокуратури у кримінальному процесі, у тому числі й на стадії досудового розслідування. Насамперед це стосується питання, чи повинен

прокурор виконувати загальнонаглядові повноваження на стадії досудового розслідування або ж, можливо, до його компетенції слід віднести виключно кримінально-процесуальну діяльність, а саме здійснення кримінального переслідування від імені держави.

Дискусія вчених-процесуалістів щодо питання, яку ж саме функцію повинна виконувати прокуратура на стадії досудового розслідування, не була вичерпана. Навпаки, прийняття у 2012 р. Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) надало привід щодо подальшого дослідження функції прокуратури, яку остання зобов'язана виконувати на стадії досудового розслідування.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Функція, яку здійснює прокуратура у кримінальному судочинстві, була предметом дослідження не одного покоління вчених-процесуалістів. Досліджуючи це питання, фахівці висловлювали різні думки щодо функції прокуратури на стадії досудового розслідування. Так, зокрема, В.А. Стремевський [12, с. 53-54], В.М. Тертишник [14, с. 51] вважають, що прокуратура на стадії досудового розслідування повинна виконувати наглядову функцію. Інші вчені, такі як В.М. Савицький [10, с. 26], Л.М. Давиденко [4, с. 179-187], зазначають, що на цій стадії функція прокуратури полягає у здійсненні кримінального переслідування від імені держави. Деякі автори (С.В. Слінько [11, с. 210], Р.М. Білокін [1, с. 14]) поділяють думку, що прокуратура повинна поєднувати у своїй діяльності виконання наглядової функції та функції кримінального переслідування

Мета статті полягає у здійсненні аналізу теоретичних поглядів та законодавства щодо розвитку функції, яку здійснює прокуратура на стадії досудового розслідування з огляду на норми Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. (далі – КПК України 1960 р.) та чинного КПК України. Завданням статті є дослідження наукових розробок, законодавства, юридичної практики щодо напрямку діяльності прокуратури на стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Діяльність прокуратури України регламентована у ст. 121 Конституції України. Відповідно до зазначеної норми прокуратура не віднесена до жодної гілки влади, а становить єдину систему, на яку покладається виконання таких функцій:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів

примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 121 Конституції України прокурор під час проведення досудового слідства у кримінальному провадженні наділений правом нагляду за додержанням законів під час проведення органами досудового розслідування будь-яких процесуальних дій. Право прокурора на здійснення такого нагляду також передбачено п. 1 ч. 1 ст. 5 та главою 2 розділу 3 Закону України «Про прокуратуру».

Слід звернути увагу на те, що у ст. 25 КПК України 1960 р. передбачалося, що прокурор повинен здійснювати нагляд у кримінальному судочинстві. У ч. 2 цієї статті зазначалося, що прокурор зобов'язаний в усіх стадіях кримінального судочинства своєчасно вживати передбачених законом заходів до усунення всяких порушень закону, від кого б ці порушення не надходили. З аналізу зазначеної норми можна зробити висновок, що на стадії судового розгляду він також здійснює нагляд, що є недопустимим, оскільки у цій стадії кримінального провадження прокурор є стороною, яка підтримує державне обвинувачення. А тому в чинному КПК України таких обов'язків для прокуратури не передбачено. Проте це не означає, що прокурор не може реагувати на ті чи інші порушення законності. Як сторона процесу прокурор наділяється правами щодо оскарження дій та рішень суду.

Досліджуючи діяльність прокуратури на стадії досудового розслідування, вчені-процесуалісти висловлюють різні думки щодо того, яку саме функцію повинна виконувати прокуратура. Так, аналізуючи діяльність прокуратури, С.Г. Новіков та М.Ю. Рагінський зазначають, що сутність прокуратури та її відмінність від інших органів держави полягає в тому, що, по-перше, вона не має ні законодавчих, ні адміністративних, ні судових функцій; по-друге, не втручається безпосередньо в оперативно-господарську і організаторську діяльність органів, за законністю яких вона здійснює нагляд; по-третє, не піддає діяльність та акти відповідних органів державного управління оцінці з точки зору практичної доцільності, а лише виконує нагляд за тим, щоб державні органи, суспільні організації, посадові особи та громадяни не допускали порушень закону [9, с. 45]. Втім, діяльність прокуратури не повинна зводитися лише до перевірки тих чи інших процесуальних дій чи процесуальних рішень. Слід звернути увагу й на те, що однією із функцій прокуратури є підтримання державного обвинувачення в суді. Для належного виконання такої функції прокурору необхідно заздалегідь

готуватися до її виконання, тобто ще на стадії досудового розслідування встановлювати та досліджувати докази, що вказують на винуватість певної особи. Досліджуючи це питання, С.В. Слінько дійшов висновку, що повноваження прокурора у стадії досудового розслідування поділяються на дві основні групи: процесуальне керівництво і нагляд [11, с. 210]. Така діяльність прокурора пов'язана з тим, що прокурор після закінчення стадії досудового розслідування зобов'язаний підтримувати державне обвинувачення у суді. Здійснюючи процесуальне керівництво на стадії досудового розслідування, прокурор у такий спосіб готується до підтримання державного обвинувачення. Таке правило передбачено ст. 36 КПК України. У зазначеній нормі вказано, що прокурор у кримінальному судочинстві здійснює нагляд у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Здійснення прокурором такої діяльності означає, що він повинен брати участь у встановленні доказів, необхідних для обвинувачення конкретної особи (осіб) у вчиненні злочину. Окрім цього, як зазначає Г.Є. Тюрін, передбачення нагляду у формі процесуального керівництва надасть прокурору можливість не лише здійснювати дії щодо усунення вже допущених порушень. Діяльність прокурора повинна бути спрямована передусім на недопущення помилок під час слідства, що можливо зробити лише маючи весь комплекс повноважень з процесуального керівництва [16, с. 15].

Багато вчених обстоюють думку, що призначення прокурора у кримінальному судочинстві виявляється в тому, щоб здійснювати функцію кримінального переслідування, підтримувати в судах усіх інстанцій державне обвинувачення [2, с. 51]. Так, Л. Давиденко та В. Куц, характеризуючи функцію кримінального переслідування, здійснювану прокурором, з позиції структурного змісту, виділяють такі її складові: 1) початок досудового розслідування або вказівка органу досудового розслідування про початок досудового розслідування стосовно конкретної особи; 2) виконання ними окремих слідчих (розшукових) дій; 3) здійснення наглядових дій, спрямованих на активізацію роботи слідчого щодо розкриття злочину; 4) встановлення винуватості підозрюваного; 5) затвердження обвинувального акта та підтримання державного обвинувачення в суді; 6) апеляційне та касаційне оскарження незаконних і необґрунтованих вироків та інших судових рішень у кримінальних справах [5, с. 87].

Кримінальне переслідування, за словами В.М. Савицького, – це стрижнева функція прокуратури, а нагляд за виконанням законів на досудовому слідстві є, по суті, процесуальним керівництвом розслідуванням злочинів, яке передбачає застосування прокурором усього арсеналу наданих йому владних повноважень [10, с. 26].

Здавалося б, формулювання у ч. 2 ст. 36 КПК України функції прокуратури на стадії досудового розслідування у редакції «здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням» чітко врегулює її діяльність. Але водночас слід звернути увагу на те, що виконання прокурором такої подвійної функції (нагляду та обвинувачення) в науковій літературі завжди викликало жваву дискусію.

З цього приводу О.О. Михайленко стверджує, що наглядова діяльність прокурора завжди має оцінний характер, тому має бути те, що аналізується, оцінюється, на що поширюється, де здійснюється (об'єкт нагляду), і те, що визначає суть цієї оцінки, її критерії, виходячи з нормативних актів, з виконанням, застосуванням яких і здійснює прокурор свій нагляд (предмет нагляду) [8, с. 58].

Підтримує таку думку і В.А. Стремевський, який зазначає, що здійснюючи функцію обвинувачення, прокурор втрачає повноваження органу вищого нагляду за законністю і стає слідчим, діяльність якого сама потребує нагляду за законністю. А тому керівництво слідством не може й не повинно бути в руках прокурора, оскільки це виходить за межі поняття вищого нагляду за законністю [12, с. 53-54].

Така думка заслуговує на увагу, оскільки посадова особа, яка здійснює кримінальне переслідування, не може сама здійснювати нагляд за своєю діяльністю. Такий нагляд буде упередженим та необ'єктивним. Саме через це кримінальне переслідування і нагляд у кримінальному судочинстві повинні здійснюватися різними посадовими особами.

На проблему поєднання у діяльності прокурора функції нагляду та функції кримінального переслідування звертає увагу О.Ю. Татаров, зазначаючи, що передбачення у ст. 36 КПК України повноважень прокурора, які узагальнено отримали назву «процесуального керівництва слідством» та передбачені ч. 2 ст. 36 КПК України, за сутністю є не чим іншим, як одним із засобів здійснення кримінального переслідування. Але при цьому не враховано, що Конституція України не покладає на органи прокуратури здійснення функції кримінального переслідування на етапі досудового слідства. Вказане свідчить про те, що вимоги КПК України щодо функції та повноважень прокурора на досудовому слідстві не узгоджуються з положеннями Конституції України [13, с. 291].

Подібну думку висловлює Ю.А. Гришин, який вказує, що з аналізу закріплених у ст. 36 КПК України повноважень прокурора випливає, що їх зміст суперечить гносеологічним і психологічним правилам

оціночної діяльності слідчого. Більше того, реалізація прокурором права здійснювати різні процесуальні дії під час розслідування ставить його у процесуальний статус слідчого, тобто піднаглядного, а не суб'єкта, що здійснює нагляд [3, с. 103].

Зважаючи на висловлену критику щодо неможливості поєднання у діяльності прокурора функцій нагляду та кримінального переслідування, прибічники такої позиції пропонують внести доповнення до Конституції України. Так, І.В. Єна вважає за необхідне закріпити у ст. 121 Конституції України в якості основної функції прокуратури функцію кримінального переслідування осіб, що вчинили кримінальне правопорушення, яка має здійснюватись у формах, визначених Законом України «Про прокуратуру», та у суворій відповідності до вимог кримінального процесуального закону [6, с. 10].

З проведеного аналізу можливо зробити висновок, що в науковій літературі існують різні позиції щодо функції прокуратури на стадії досудового розслідування. Вчені не прийшли до єдиної думки з цього питання.

Враховуючи вимоги Конституції України та Закону України «Про прокуратуру», а також ст. 36 КПК України, можна дійти висновку, що прокуратура на стадії досудового розслідування повинна здійснювати функцію нагляду. Прокурорський нагляд у кримінальному судочинстві спрямований на досягнення завдань кримінального судочинства. Втім, їх досягнення неможливе без здійснення кримінального переслідування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Враховуючи зазначене, підкреслимо, що діяльність прокуратури на стадії досудового розслідування повинна мати свій прояв у здійсненні нагляду, який полягає у перевірці законності та обґрунтованості процесуальних рішень, якими спрямовується досудове розслідування до прийняття кінцевого рішення на стадії досудового розслідування (складання обвинувального акта, закриття кримінального провадження та ін.).

Процесуальними рішеннями, які, на наш погляд, повинні підлягати прокурорському нагляду, є: 1) рішення про початок досудового розслідування; 2) рішення про початок кримінального переслідування особи (повідомлення про підозру, затримання особи); 3) рішення про об'єднання або виділення матеріалів з матеріалів кримінального провадження; 4) рішення про зупинення досудового розслідування; 5) рішення про закінчення досудового розслідування.

Перелічені рішення можуть бути прийняті слідчим лише за умов наявності сукупності доказів, з яких можливо встановити підставу та умови застосування одного із зазначених процесуальних рішень.

Законність та обґрунтованість ухвалення таких рішень в обов'язковому порядку повинні підлягати перевірці прокурором під час здійснення нагляду. У свою чергу, це надає прокурору можливість ознайомитися із ходом досудового розслідування, а значить, визначитись у подальшому про можливість порушення та підтримання державного обвинувачення у суді.

Врегулювання функції, яку здійснює прокуратура на стадії досудового розслідування, можна здійснити шляхом розподілу повноважень між прокурором та керівником органу досудового розслідування. Відповідно до вимог Конституції України під час досудового розслідування прокурор повинен здійснювати нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. У свою чергу, функцію процесуального керівництва та здійснення кримінального переслідування можна віднести до обов'язків керівника органу досудового розслідування. У такому разі нагляд прокуратури під час досудового розслідування міг би виявлятися у перевірці прийнятих органами досудового розслідування процесуальних рішень, які надсилаються прокурору для ознайомлення. Ознайомлюючись з документами, в яких викладені процесуальні рішення, прокурор перевіряє законність та обґрунтованість їх прийняття з урахуванням наявності встановлених під час досудового розслідування фактичних даних. У разі сумнівів щодо законності прийняття процесуального рішення прокурор вправі ознайомитися з кримінальним провадженням, а саме з фактичними даними, які слугували підставою прийняття того чи іншого рішення. У разі виявлення недоліків під час досудового розслідування прокурор у межах виконання функції нагляду вправі вказати на допущені порушення закону та вимагати їх усунення.

До повноваження керівника органу досудового розслідування можна було б віднести такі обов'язки, як керівництво ходом розслідування у кримінальних провадженнях наданням вказівок щодо проведення процесуальних дій та прийняття відповідних процесуальних рішень.

Заслуговує на увагу і питання про доцільність здійснення прокуратурою нагляду за процесуальним порядком подання органом досудового розслідування клопотання до суду для вирішення питання про застосування до особи заходів забезпечення кримінального провадження. Розглядаючи це питання, слід звернути увагу на те, що окрім функції нагляду на стадії досудового розслідування здійснюється ще й судовий контроль. Як зазначається в науковій літературі, судовий контроль є одним із процесуальних засобів, який забезпечує

реалізацію судового захисту у сфері кримінального судочинства. У правовій державі судовий контроль розглядається як невід'ємний елемент рівноваги політико-правового механізму, оскільки він закріплює оптимальний баланс розподілу повноважень між гілками державної влади [7, с. 151]. А.Р. Туманянц, характеризуючи контрольну функцію у кримінальному судочинстві, зазначає, що йдеться про самостійну функцію суду, змістом якої є захист конституційних прав громадян шляхом контролю та перевірки застосування заходів примусу, пов'язаних з обмеженням цих прав [15, с. 19-20]. Дослідник вважає, що ця контрольна функція суду характеризується такими ознаками: 1) у перебігу здійснення цієї діяльності не вирішується питання про винність або невинність особи; 2) основним предметом цієї діяльності є перевірка правомірності застосування до осіб заходів процесуального примусу, які обмежують конституційний принцип недоторканності осіб; 3) суд не здійснює перевірку рішень органів досудового розслідування, пов'язаних із закінченням провадження у цілому на досудових стадіях процесу [15, с. 20]. Таким чином, судовий контроль на стадії досудового розслідування полягає у наданні судом дозволу на обмеження конституційних прав людини шляхом винесення ухвали за результатами розгляду клопотання, наданого органом досудового розслідування. У такому разі виникає питання: чи потрібен нагляд прокуратури за клопотанням органу досудового розслідування, яке, по суті, є лише «проханням» до суду про застосування того чи іншого кримінально-процесуального примусу? Адже ні слідчі підрозділи, ні органи прокуратури не вправі вживати заходів кримінально-процесуального примусу без дозволу суду. Враховуючи це, стає не зовсім зрозумілою необхідність погодження із прокурором клопотання про застосування заходів кримінально-процесуального примусу. Адже питання про їх застосування вирішує виключно суд. Винесене органом досудового розслідування клопотання до суду про обрання особі кримінально-процесуальних заходів примусу жодним чином не обмежує права і свободи особи та не надає їй процесуального статусу. Саме з таких причин вважаємо, що погодження з прокурором клопотання про застосування заходів кримінально-процесуального примусу є нераціональним.

Висновок. Враховуючи викладене, було б доцільно передбачити в КПК України процесуальний порядок винесення слідчим клопотання про застосування до особи заходів забезпечення кримінального провадження без обов'язкового його погодження з прокурором, але передбачити обов'язок слідчого інформувати прокурора про направлення до суду такого клопотання. У разі винесення такого клопотання

слідчий надсилає прокурору копію цього клопотання та повідомляє про час його розгляду в суді. У разі незгоди прокурора із застосуванням кримінально-процесуального примусу, про яке зазначається у клопотанні слідчого, прокурор свої доводи може викласти слідчому судді, який буде приймати рішення.

Подальші наукові розвідки стосуватимуться системного аналізу прав і обов'язків прокурора на стадії досудового розслідування, а також особливостей його взаємодії зі слідчими підрозділами.

Бібліографічний список:

1. Білокінь Р.М. Прокуратура України в контексті реформування кримінальної юстиції / Р. М. Білокінь // Актуальні проблеми зміцнення державності і національної єдності України : матеріали наук.-практич. конф. – К., 2010. – С. 12-14.
2. Вицин С.Е. Концепция уголовно-процессуального законодательства РФ / С.Е. Вицин, Л.М. Карнозова и др. // Государство и право. – 1992. – № 8. С. 51-54.
3. Гришин Ю.А. Про статус прокурора на стадії досудового розслідування у кримінальному процесі України що реформується / Ю.А. Гришин // Актуальні проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства й удосконалення діяльності судових і правоохоронних органів України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Луганськ, 2012. – С. 98-107.
4. Давиденко Л.М. Прокурор як суб'єкт кримінального переслідування / Л.М. Давиденко // Право і суспільство. – 2010. – № 3. – С. 179-187.
5. Давиденко Л. Кримінальне переслідування як форма прокурорської діяльності у сфері протидії злочинності / Л. Давиденко, В. Куц // Вісник Академії прокуратури України. – 2007. – № 1. – С. 83-91.
6. Єна І.В. Кримінальна процесуальна компетенція прокурора у досудовому провадженні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / І.В. Єна. – К., 2014. – 20 с.
7. Куцин М.М. Функції суду як органу судової влади у кримінальних справах / М.М. Куцин // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 1. – С.148-154.
8. Михайленко О.Р. Прокуратура України : підручник / О.Р. Михайленко ; ред. В.С. Ковальський. – К. : Юрінокм Інтер, 2005. – 344 с.
9. Новиков С.Г. Прокуратура в системе советского государственного аппарата / С.Г. Новиков, М.Ю. Рагинский // Правоведение. – 1974. – № 3. – С. 45-48.
10. Савицкий В.М. Стержневая функция прокуратуры – осуществляют уголовное преследование / В.М. Савицкий // Российская юстиция. – 1994. – № 10. – С. 25-28.

11. Слінько С.В. Проблеми правового статусу суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності / С.В. Слінько. – Х. : НУВС, 2003. – 148 с.
12. Стрёмовский В.А. Участники предварительного следствия в советском уголовном процессе / В.А. Стрёмовский. – Ростов/н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1966. – 96 с.
13. Татаров О.Ю. Прокурорський нагляд на досудовому провадженні / О.Ю. Татаров // Право і суспільство. – 2012. – № 2. – С. 288–293.
14. Тертишник В. Функції та гарантії незалежності прокурора у правовій державі / В. Тертишник, О. Тертишник // Вісник прокуратури. – 2010. – № 6. – С. 47–53.
15. Туманянц А.Р. Контрольні функції суду у сфері кримінального судочинства / А.Р. Туманянц. – Х. : Право, 2000. – 116 с.
16. Тюрін Г. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням: шляхи вдосконалення / Г. Тюрін // Вісник прокуратури. – 2013. – № 11. – С. 14–19.

Исследуются теоретические и законодательные положения в отношении отдельных аспектов развития деятельности прокуратуры на стадии досудебного расследования. На основании проведенного исследования обосновываются предложения по определению функции, которую обязана выполнять прокуратура на стадии досудебного расследования

The article deals with the procedural status of prosecution under preliminary investigation. This procedural status is reflected in the right to carry out prosecution during the preliminary investigation of a particular function, which must comply with the Constitution of Ukraine and other laws of Ukraine. In the article analyzes the function of prosecution under preliminary investigation to meet the requirements of the Criminal Procedure Code of Ukraine of 1960 and the Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012. There is the analysis of the scientists' views on the prosecutor under preliminary investigation. The views of scientists on the prosecutor under preliminary investigation are different. Some scientists think that the prosecutor under preliminary investigation provides the prosecution as to his competence further includes executing state accusation. According to other scientists prosecutor under preliminary investigation has the right to perform a function of supervision. There is also the view and the possibility of combining the prosecutor supervisory functions and prosecution.

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2014

УДК 343.222.4:347.471.032

Цимбалюк В. І., Національний університет водного господарства і природокористування

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ ВПРОВАДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

У статті розглядається питання кримінальної відповідальності юридичних осіб. Здійснено аналіз історичного розвитку та законодавчого регулювання кримінальної відповідальності юридичних осіб в зарубіжних країнах. Визначено позитивні та негативні риси встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавство України.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб донині залишається дискусійною. Питання про доцільність запровадження такої відповідальності набуло актуальності після прийняття Верховною радою України Закону України від 23 травня 2013 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб». Зокрема, положеннями даного закону передбачається застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Метою статті є дослідження правової природи, переваг та недоліків кримінальної відповідальності юридичних осіб та визначення на цій основі доцільності запровадження такої відповідальності в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Деякі аспекти кримінальної відповідальності юридичних осіб були висвітлені в працях С.Г. Келіної, А.В. Наумова, О.С. Нікіфорова, Н.Ф. Кузнецова, Н.Є. Крилова, О.О. Михайлова, І.В. Сітковський, В.Н. Смітєнко, В.С. Устінов, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк та ін. Однак, єдиного підходу до розуміння сутності юридичної особи як суб'єкта злочину досі немає.

Виклад основних положень. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб має давню історію. Зокрема, французькому праву з його принципами особистої та винної відповідальності здавна була відома кримінальна відповідальність деяких організацій. Ще 1670 року у Франції було прийнято Ордонанс щодо кримінального процесу,

у якому цілий розділ було присвячено покаранню товариств, визначалися види і порядок призначення покарань для міст [8, 71-72].

На даний момент, кримінальна відповідальність юридичних осіб встановлена у Нідерландах, Португалії, Фінляндії, Китаї, США, Канаді, Великій Британії, Шотландії, Данії, Люксембургу. У таких країнах як Німеччина, Швеція, Італія та Іспанія встановлено так звану квазікримінальну (по суті адміністративно-кримінальну) відповідальність юридичних осіб.

Ідея запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб не є новою і для кримінального права України. Раніше своє вираження вона знаходила в 1993-1997 роках в одному з двох проектів Кримінального кодексу України, які розглядалися Верховною Радою України. За результатами досить тривалого неодноразового обговорення цієї ідеї вона не була підтримана ні представниками науки кримінального права, ні юристами-практиками, ні народними депутатами України, які не підтримали проект, що містив положення про відповідальність юридичних осіб, і прийняли проект Кодексу, в якому цей інститут був відсутнім. Підставою для такого рішення були чисельні аргументи, висловлені проти запровадження цієї новації [5, 20]. Вони не втратили своєї актуальності і до нашого часу. В загальному, їх можна звести до наступних тез:

- юридичні особи не можуть підлягати кримінальній відповідальності внаслідок неможливості визначення вини такої особи у скоєнні кримінального правопорушення, відсутності науково обґрунтованої системи кримінальних покарань юридичних осіб тощо;

- кримінальна відповідальність юридичних осіб не відповідає фундаментальним принципам кримінального права, а саме принципу особистої винної відповідальності та принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання;

- встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб лише із загально-превентивною метою є недоцільним, оскільки у законі і без цього є значна кількість норм, що мають попереджувальний характер.

На противагу, про доцільність впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб свідчать такі факти:

- це ефективний метод боротьби з корпоративною злочинністю, оскільки значна кількість таких злочинів вчиняються юридичними особами;

- притягувати до кримінальної відповідальності виключно фізичних осіб за дії, які вони вчиняють у рамках компаній і своїх посадових обов'язків, несправедливо і це не дозволить досягнути бажаного ре-

зультату, адже структурні недоліки в організації не зникнуть, якщо одного з її співробітників буде засуджено;

– притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності є економічно вигідним, оскільки на юридичну особу може бути накладено штраф, який значно перевищує максимальний розмір штрафу для індивіда. Так, змінами внесеними до кримінального законодавства України до юридичних особи за вчинення злочину невеликої тяжкості може застосовуватися штраф у розмірі від п'яти до десяти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Для порівняння штраф, що застосовується до фізичної особи за вчинення такого злочину не може перевищувати трьох тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

На жаль, сьогодні в Україні фіктивні юридичні особи продовжують існувати навіть після винесення фізичній особі, яка вчинила злочин, обвинувального вироку. Ці організації користуються повноцінним цивільно-правовим захистом нарівні з іншими організаціями. Потерпілому, який втратив майно в результаті укладання угод з фіктивною юридичною особою, визнати ці угоди недійсними і повернути майно надзвичайно складно [5, 21]. В зв'язку з цим законодавство України потребує внесення суттєвих змін.

Свою позицію щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб професор С. Келіна аргументує тим, що притягнення фізичної особи до кримінальної відповідальності за вчинений злочин часто не змінює ситуацію на краще, оскільки злочинна діяльність організації продовжує мати місце, а шкода, яку спричиняють юридичні особи при вчиненні злочину, часто не відповідає тяжкості кримінальних покарань, а також тим санкціям, які застосовуються до них в рамках інших видів юридичної відповідальності [7].

До того ж, визнання юридичних осіб суб'єктами злочинів у найбільш вразливих сферах суспільних відносин створить, на думку О. О. Михайлова, умови для швидкої й невідвратної відповідальності за екологічні, деякі економічні, комп'ютерні та інші злочини [9, 9]. Ми підтримуємо такі думки вчених і вважаємо, що визнання юридичної особи суб'єктом злочину має більше переваг ніж недоліків.

У зарубіжній практиці, загалом, склалися 3 концепції розуміння кримінальної відповідальності юридичних осіб, серед яких:

а) повне заперечення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. Цим шляхом пішли деякі країни Східної Європи – Болгарія, Угорщина, Польща;

б) повне визнання інституту кримінальної відповідальності юридичної особи. У деяких країнах принцип кримінальної

відповідальності юридичної особи не усуває кримінальної відповідальності фізичної особи. Такий принцип закріплено в Кримінальному кодексі Франції, послідовниками також стали КНР, Литва, Молдова, Естонія. Кримінальний кодекс Ісландії і Норвегії передбачають, що санкції щодо юридичної особи можуть бути застосовані навіть в тому випадку, якщо конкретна винна (фізична особа) не установлена або не може бути покарана за злочин;

в) застосування непрямої кримінальної відповідальності юридичних осіб. Прикладом цього є Німеччина, Австрія тощо [10, 11].

Кримінальний кодекс України визначає суб'єкт злочину як фізичну осудну особу, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність [1]. Таким чином, юридична особа суб'єктом злочину не визнається, хоча змінами, внесеними до КК України передбачається застосування до неї заходів кримінально-правового характеру.

Підставами їх застосування є вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи таких злочинів як легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів, пропозиція чи обіцянка підкупу службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми, підкуп особи, яка надає публічні послуги, пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди особі, зловживання впливом, або вчинення уповноваженою особою від імені юридичної особи терористичного акту або втягнення, публічні заклики до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту чи фінансування тероризму.

На жаль, поза увагою законодавця залишилися значна кількість злочинів, зокрема злочини проти людства, вимагання та шантаж, шахрайство, фіктивне підприємництво, фіктивне банкрутство, протидія законній господарській діяльності, підробка документів, грошей, цінних паперів, незаконне захоплення земельних ділянок під забудову та ряд інших злочинів, якими заподіюється значна шкода інтересам окремих громадян та суспільства в цілому.

Крім того, на практиці вказана норма може викликати певні труднощі. Так, ми погоджуємося з думкою В. Богатира, який зазначає, що оскільки інтереси учасників юридичної особи та особи яка діє від її імені, фактично можуть не співпадати або навіть вступати в протиріччя [4], тоді виникає питання чи доцільно у такому разі застосовувати до юридичної особи заходи примусового характеру. У той же час,

в законі немає будь-яких критеріїв, які можуть свідчити, що кримінальне правопорушення вчинене саме в інтересах юридичної особи, а не з метою задоволення власних інтересів її представника.

Зауваження містяться і у висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, де зазначено, що положення закону фактично передбачають створення у кримінальному законодавстві України юридичної фікції, згідно з якою юридична особа піддаватиметься санкціям, тобто апріорі вважатиметься такою, що вчинила злочин, у тому разі, якщо певний злочин вчинили її керівник, засновник, учасник чи інша уповноважена особа. Таким чином, запропонована конструкція вимагає вважати юридичну особу такою, що вчинила злочин, у тих випадках, коли фактично не встановлено вчинення нею будь-якого суспільно небезпечного діяння [3].

Ще однією проблемою є зміна власника юридичної особи. Так, вищезазначеним законом не передбачено будь-яких винятків, спрямованих на захист інтересів нового власника юридичної особи, у разі притягнення такої юридичної особи до відповідальності за кримінальні правопорушення, вчинені її попереднім власником [4]. Ці питання потребують негайного законодавчого вирішення.

Зразковим з цієї точки зору є інститут кримінальної відповідальності у Франції. Так, за кримінальним законом Франції в якості суб'єктів злочину можуть виступати юридичні особи приватного права (комерційні товариства, асоціації, фонди, профспілки). Специфічною особливістю французького права є те, що кримінально-правова доктрина не містить особливого розділу, присвяченого суб'єктам злочинів, оскільки прийнято вважати, що суб'єкт злочину не є елементом складу злочину. Згідно КК Франції юридичні особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності самостійно чи спільно із фізичними особами; нести відповідальність як за закінчений злочин, так і за попередню злочинну діяльність. Даному інституту характерні риси обумовленості (злочинне діяння повинне бути вчинене на користь юридичної особи його керівником або представником) та спеціальності (кримінальна відповідальність настає тільки у випадках, спеціально передбачених законом або ухвалою) [8, 76-77].

До юридичних осіб, що вчинили зазначені злочини, застосовуються такі покарання, як: штраф, ліквідація юридичної особи; заборона, остаточно або на термін не більше п'яти років, здійснювати прямо або опосередковано один або декілька видів професійної або громадської діяльності; поміщення на строк до п'яти років під судовий нагляд; закриття, остаточно або на термін не більше п'яти років, всіх закладів, або одного, або декількох закладів підприємства, що були використані для здійснення інкримінованих дій; заборона, остаточно або на строк

не більше п'яти років, здійснення операцій з державними організаціями; заборона, остаточна або на строк не більше п'яти років, залучення заощаджень населення; заборона на термін до п'яти років видавати чеки або використовувати кредитні картки; конфіскація предмета, який використовувався або призначався для скоєння злочинного діяння, або предмета, що є його результатом; афішування прийнятої судової ухвали або поширення інформації про нього через пресу або через будь-які аудіовізуальні засоби поширення інформації [2]. Досвід Франції демонструє не тільки можливість, а й ефективність кримінальної відповідальності юридичних осіб, яка слугує потужним важелем впливу на юридичних осіб.

Для порівняння законодавством України передбачено лише три види покарань, а саме штраф, конфіскація майна та ліквідація. Видається зрозумілим, що система покарань, що може бути застосована до юридичних осіб не є такою розгалуженою, як у випадку з покаранням фізичних осіб. Однак, ухвалюючи рішення по справі, суддя повинен мати альтернативу, для того щоб призначити покарання у відповідності із ступенем суспільної небезпеки діяння. Види покарань, які застосовуються до юридичних осіб повинні мати своєю метою поновлення правовідносин, чи порушеного права а також нести майновий характер.

На нашу думку, з урахуванням зарубіжного досвіду доцільно було б доповнити систему покарань такими видами як припинення діяльності юридичної особи або її структурного підрозділу на певний строк, позбавлення права займатися певною діяльністю на певний строк та судовий нагляд за діяльністю юридичної особи на певний строк.

Таким чином, проблема визнання юридичної особи суб'єктом злочину є неоднозначною, що зумовлено її співвідношенням з фундаментальними принципами кримінального права та кримінально-правовим статусом суб'єкта злочину. Загалом, зміни внесені до Кримінального кодексу України є прогресивними, проте потребують доопрацювання та подальшого законодавчого врегулювання з урахування зарубіжного досвіду. Зокрема, необхідно визнати юридичну особу суб'єктом злочину, розширити перелік покарань, які можуть застосовуватися до юридичних осіб та кількість злочинів, за які юридична особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності.

Бібліографічний список:

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
2. Уголовный кодекс Франции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law/edu.ru>.

3. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичних осіб» за реєстраційним номером 2032 від 17.01.13 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2032&skl=8
4. Богатир В. Судова справа: підприємство за ґратами [Електронний ресурс] / В. Богатир. – Режим доступу : <http://jurist.ua/?article/368>.
5. Грек Б. М. Кримінальна відповідальність юридичних осіб. Чи бути їй в Україні / Б. М. Грек // Адвокат. – 2011. – № 12. – С.19-22.
6. Гуменюк О. В. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб як тенденція розвитку сучасного права : [Електронний ресурс] / О. В. Гуменюк. – Режим доступу : <http://iconf.org.ua>.
7. Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК РФ / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М., 1994. – С. 50-60.
8. Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета. – 1998. – № 3. – С. 69-80
9. Михайлов О. О. Основні риси інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у країнах континентальної правової сім'ї // Адвокат. – 2008. – № 1. – С.8-13.
10. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: автореф. дис. ... к. ю.н. : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право» / О. О. Михайлов ; Академія адвокатури України. – К., 2008. – 18 с.
11. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації / М. І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

В статье рассматривается вопрос уголовной ответственности юридических лиц. Осуществлен анализ исторического развития и законодательного регулирования уголовной ответственности юридических лиц в зарубежных странах. Определены положительные и отрицательные стороны установления уголовной ответственности юридических лиц в законодательство Украины.

The paper addresses the issue of criminal liability of legal persons. The analysis of the historical development of legal regulation and criminal liability of legal persons in foreign countries. Positive and negative traits to establish criminal liability of legal persons in the legislation of Ukraine.

ДОТРИМАННЯ РОЗУМНИХ СТРОКІВ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЧИННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті аналізуються проблеми захисту прав потерпілого на розумні строки кримінального провадження на стадії досудового розслідування. Увага фокусується на необхідності використання практики Європейського суду з прав людини при обґрунтуванні відповідних скарг на порушення розумних строків.

2012 року набрав чинності новий Кримінальний процесуальний кодекс України. Безумовно, новий КПК, за допомогою якого національна система кримінальної юстиції зробила великий крок у напрямку від радянської моделі кримінального процесу, містить певні неузгодженості та аспекти, які безумовно можна визначити як проблемні. Мабуть, інакше й бути не могло, оскільки жодна фундаментальна правова реформа не може бути ідеальною.

Одним з таких проблемних моментів нового КПК є проблема дотримання розумних строків при проведенні досудового розслідування.

Проблема розумності строків кримінального провадження не є новою для сучасної юридичної науки. Ця проблема знайшла своє висвітлення у наукових працях Глов'юк І.В., Чурікової І.В., Толочко О.М., Неледві Н.В., Леоненко М.І., Блохіна Г.І., інших вчених, а також автора цієї статті.

У цій статті ми не будемо обговорювати критерії розумних строків в силу того, що ми вже висловлювали свою позицію з цього приводу [1]. Проблема розумних строків буде піддана аналізу крізь призму виключно прав потерпілого за відсутності оголошеної підозри особі, яка, тим не менш, на думку потерпілого, може обґрунтовано підозрюватися у вчиненні кримінального правопорушення.

Власне, саме ця проблема становить предмет цього дослідження.

Актуальність цього ж наукового дослідження полягає в наступному. Не є таємницею, що інколи більше всього порушень кримінально-процесуального законодавства можна зустріти навіть не при захисті підозрюваних та обвинувачених, а саме під час представництва по-

терпілих у кримінальному провадженні. Саме на цій проблемі слушно зауважували у своїй статті М.І. Леоненко та Г.І. Блохін [2].

Узагальнюючи власну практику представництва потерпілих у кримінальних провадженнях та аналогічну практику колег-адвокатів, ми можемо дійти висновку, що надзвичайно поширеними є випадки, коли через ті чи інші причини (включаючи очевидне небажання слідчих проводити досудове розслідування, а прокурорів – здійснювати належне процесуальне керівництво) слідчі дії не проводяться упродовж багатьох місяців і навіть років. І в цьому випадку постає очевидна проблема оскарження потерпілим недотримання розумних строків у кримінальному провадженні в цілому або при проведенні конкретних слідчих дій.

Вимоги щодо розумних строків та критерії розумних строків в новому КПК України начебто чітко й недвозначно визначені у статті 28 («Розумні строки») та у статті 308 («Оскарження недотримання розумних строків»).

Так, відповідно до статті 28 КПК, кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим Кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень.

Законом визначено коло суб'єктів, відповідальних за дотримання розумних строків на стадії досудового розслідування: 1) прокурор; 2) слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції).

Є цілком природним, з огляду на європейську концепцію системи прав людини у кримінальному процесі, що стаття 28 КПК України більше стосується прав підозрюваного (обвинуваченого), аніж потерпілого, про що вказує, наприклад, зміст частин 4 та 5 цієї статті.

Проте, тим не менш, частина 6 статті 28 КПК України, стосується й потерпілого. Зокрема закон вказує, що потерпілий має право на звернення до прокурора, слідчого судді або суду з клопотанням, в якому викладаються обставини, що обумовлюють необхідність здійснення кримінального провадження (або окремих процесуальних дій) у більш короткі строки, ніж ті, що передбачені КПК.

Отже, закон визначає форму документу, з яким потерпілий має право звертатися з приводу порушення розумних строків: йдеться саме про клопотання.

Стаття 308 КПК України встановлює порядок оскарження недотримання розумних строків. Знов-таки, потерпілий визначений законом серед суб'єктів оскарження недотримання розумних строків,

який має право оскаржити прокурору вищого рівня недотримання розумних строків слідчим та/або прокурором під час досудового розслідування.

Проте в цьому випадку вже йдеться про скаргу, а не про клопотання.

Частина 2 статті 308 КПК України, встановлює порядок розгляду скарги (саме скарги) на порушення розумних строків. Процедура, на перший погляд, є простою і передбачає дві альтернативи у випадку подання скарги:

1. Якщо прокурором вищого рівня встановлено, що скарга на порушення розумних строків є необґрунтованою, прокурор відмовляє у задоволенні скарги, про що сповіщає заявника.

2. Якщо прокурором вищого рівня встановлено, що скарга на порушення розумних строків є обґрунтованою, прокурор задовольняє скаргу, про що сповіщає заявника. Водночас прокурор вищого рівня надає відповідному прокурору обов'язкові для виконання вказівки щодо строків вчинення певних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень.

Проблема цієї норми полягає в тому, що вона не передбачає механізму, який би дійсно відновлював право потерпілого на розумні строки провадження. Частина 3 статті 308 КПК України говорить лише про те, що службові особи, винні в недотриманні розумних строків, можуть бути притягнуті до відповідальності, встановленої законом.

Проте, як свідчить практика, можливість притягнення слідчого або прокурора до відповідальності та надання вказівок абсолютно не надає гарантій про проведення слідства в цілому або конкретних слідчих дій в розумні строки.

Проблема полягає у тому, що на практиці у переважній більшості подібні скарги прокурорами розглядаються, як це не дивно звучить, в порядку законодавства *про звернення громадян*, а не в порядку, передбаченому КПК України, що свідчить про грубе порушення прокурорами своїх обов'язків. Більше того, нерідко прокурори вигадують якісь свій, вельми дивний, взагалі не передбачений чинним законодавством порядок розгляду таких скарг.

Водночас, як показує практика, звернення до слідчих суддів, які, згідно статті 3 КПК України, повинні здійснювати судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, з питань оскарження недотримання розумних строків також не є ефективним способом правового захисту.

Узагальнення практики національних судів, представленої в Єдиному реєстрі судових рішень, та власна практика автора переконливо доводять, що у випадку нереагування прокурорів на скарги

щодо порушення розумних строків у кримінальному провадженні, створюється ситуація, коли потерпілий опиняється у глухому куті, оскільки при поданні скарг до слідчих суддів останні не відкривають провадження за такими скаргами, зазначаючи, що оскарження недотримання розумних строків – це виключна компетенція прокурора.

Гадаємо, що вирішення цієї, на жаль, типової ситуації, яка подана вище, лежить у сфері застосування загальних принципів кримінального процесу та використання практики Європейського суду з прав людини, яка, згідно вимог статей 8 та 9 КПК України, становить джерело права.

Н.В. Неледва зазначає, що стаття 308 КПК України не передбачає можливості оскаржувати недотримання розумних строків суддею [3]. Піддаючи цю статтю КПК України вузькому тлумаченню, можна погодитися з автором.

Проте, як наголошено у багатьох прецедентах Європейського суду з прав людини, метою Конвенції про захист прав людини є «захист не теоретичних та ілюзорних прав, а прав практичних та ефективних» («Кабулов проти України», п. 90). «Мета та наміри Конвенції як інструменту захисту людини вимагає, щоб її положення тлумачилися та застосовувалися таким чином, щоб її гарантії були практичними та ефективними» («Soering проти Сполученого Королівства», п. 87).

Звичайно, одразу ж постають питання щодо компетенції слідчого судді, і саме ця аргументація щодо відсутності повноважень використовується слідчими суддями при винесенні ухвал про відмову у відкритті провадження саме за клопотанням (не скаргами) потерпілих.

Більше того, нерідко слідчі судді використовують наступну конструкцію, за допомогою якої вони відмовляють у відкритті провадження за скаргою потерпілого. Мовляв, потерпілим було подано клопотання, але за змістом це клопотання є скаргою, а відтак слідчий суддя не має компетенції розглядати скарги на порушення розумних строків. Такі приклади, на жаль, є непоодинокими в практиці слідчих суддів.

Так, в ухвалі слідчого судді Зарічного районного суду м. Суми від 03.10.2013 року (справа № 591/8668/13-к) зазначено: «З поданого клопотання фактично вбачається, що ним оскаржується недотримання слідчим розумних строків. Розгляд таких скарг віднесений до компетенції прокурора вищого рівня».

Проте можна змоделювати типову, на жаль, ситуацію, з якою потерпілий нерідко зустрічається у кримінальному провадженні, складовими якої є наступне:

1) слідчі дії за клопотаннями потерпілого не проводяться та супроводжуються формальними відписками з боку прокурора та слідчого;

2) слідчі судді вже неодноразово констатували бездіяльність слідчого та/або прокурора, ухвалюючи відповідні ухвали в порядку статті 307 КПК України;

3) потерпілий звертався до прокурорів усіх рівнів в порядку статті 308 КПК України, декілька разів пройшовши всю вертикаль системи прокуратури – від прокуратури району до Генеральної прокуратури України;

4) проте, не зважаючи на це, досудове розслідування «стоїть» на місці й не рухається.

У світлі національного законодавства ця ситуація є безвихідною для потерпілого. Слідство стоїть, докази втрачають свою доказову силу, потерпілому спричиняється ще більшу матеріальну шкоду. Іншими словами, потерпілий піддається вторинній віктимізації.

М.І. Леоненко та Г.І. Блохін зазначають, що потерпілий не може говорити про порушення розумності строків кримінального провадження до пред'явлення обвинувачення конкретній людині, оскільки їх перебіг не розпочався з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР. Автори зазначають, що «стаття 56 КПК виключає будь-які дії потерпілого до повідомлення особі про підозру щодо дотримання відповідними суб'єктами розумності строків кримінального провадження».

Наприклад, ухвалою слідчого судді Коростишівського районного суду Житомирської області від 12.04.2013 року (справа 280/608/13-к) за результатами розгляду заяви потерпілого щодо встановлення розумних строків вчинення процесуальних дій у задоволенні заяви відмовлено. На думку судді, у відповідності до статті 219 КПК України, досудове розслідування повинно бути закінчено протягом двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, а як встановлено, то по вищевказаному провадженню про підозру не повідомлялось.

Ухвалою слідчого судді Любарського районного суду Житомирської області від 04.01.2013 року (справа № 282/29/13-к) представнику потерпілого було відмовлено у відкритті провадження по його заявою на встановлення процесуальних строків. У цій справі потерпілий скаржився на те, що півторарічне розслідування кримінальної справи не можна вважати таким, що здійснюється в межах розумних строків. З моменту внесення даних до ЄРДР по справі не вчинено жодної слідчої дії. Для забезпечення виконання сторонами кримінального

провадження вимог розумного строку представник потерпілого просив встановити місячний строк для завершення кримінального провадження у даній справі, і зазначав, що даний строк буде достатнім для завершення досудового розслідування, оскільки зібрано достатньо доказів винності особи у скоєнні злочину та складення обвинувального акту. Проте судом у задоволенні заяви було відмовлено з підстав того, що бездіяльність слідчого має бути оскаржена виключно до прокуратури вищого рівня.

Ми не може поділити думку авторів щодо підстав, зазначених вище, так само як і погодитися з аргументацією, що наводиться суддями у подібних ухвалах. Фактично подібними ухвалами слідчі судді грубо порушують вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини, відповідні прецеденти ЄСПЛ та основоположні принципи кримінального процесуального законодавства України.

Водночас позиція потерпілого має бути не пасивною, пов'язаною з очікуванням, що слідчі та прокурори «зроблять все за нього», а активною, спрямованою на стимулювання слідчих та прокурорів проводити відповіді слідчі та процесуальні дії та на подолання іноді умисного порушення розумних строків.

Така наша позиція базується на власній практиці та практиці колег-адвокатів. Більше того, така позиція базується на позиції ЄСПЛ щодо української прокуратури, яка полягає у тому, що звернення до органів прокуратури в принципі не є ефективним та доступним засобом захисту, враховуючи те, що статус органів прокуратури за законодавством України не передбачає ефективних гарантій для незалежного та безстороннього перегляду скарг заявника («Меріт проти України», п.63; «Невмержицький проти України», п.116; «Салов проти України», п.58; «Мельник проти України», п.69).

Щодо оскарження до прокуратури вищого рівня, то цей засіб юридичного захисту також не може розглядатись як «ефективний» та «доступний» («Меріт проти України», п.п. 62-63; «Ткачев проти України», п.35).

На практиці органи прокуратури переконливо доводять, що звернення до них в порядку статті 308 КПК України не є ефективним засобом правового захисту, що не залишає потерпілому іншої можливості окрім як звернутися до слідчого судді як до останнього засобу забезпечення своїх прав, спираючись на положення статей 6 та 13 Конвенції, статей 8 та 9 КПК України.

Поглянувши на статус слідчого судді відповідно до статті 3 КПК України, можна наголосити, що він має бути не лише формальним актором, яким він нерідко виступає у скаргах потерпілого, а саме тієї

особою, яка повинна здійснювати судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні (у тому числі потерпілого і у тому числі з питань оскарження недотримання розумних строків).

Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, засіб правового захисту має бути ефективним на практиці, як і в теорії, у тому сенсі, що користуванню засобами захисту не повинно чинитися перешкод діями або бездіяльністю органів влади держави («Аксой проти Туреччини», п.95; «Абдурахман Орак проти Туреччини», п.97; «Геннадій Науменко проти України», п.134).

Тому, беручи до уваги той факт, що органи прокуратури, на які покладено законом обов'язок забезпечувати проведення слідства у розумні строки, самі неодноразово допускають бездіяльність, вказує на те, що розгляд клопотань потерпілих та забезпечення дотримання розумних строків у цьому провадженні повинно покладатися виключно на слідчого суддю.

Проте, як у більшості випадків слідчі судді захищають тезу: до тих пір, коли особі не буде повідомлено про підозру, потерпілий не має права говорити про порушення розумних строків.

Подібна позиція, на нашу думку, є неправовою та незаконною. Більше того, така позиція суперечить практиці ЄСПЛ.

На перший погляд, складається враження, що Конвенція про захист прав людини не приділяє уваги потерпілим. Проте мало хто з прокурорів, а головне – слідчих суддів звертає увагу на поняття «цивільні права та обов'язки» при розгляді клопотань (заяв) потерпілих про встановлення розумних строків.

У справі «Perez v. France» ЄСПЛ чітко вказав, що гарантії, котрі містяться у статті 6 Конвенції, стосуються також особи, яка звертається із заявою про відкриття кримінальної справи. ЄСПЛ наголосив, що саме такий підхід відповідатиме меті належного забезпечення прав потерпілого у кримінальному процесі.

ЄСПЛ також наголосив: лише тому, що вимоги, закладені в концепції справедливого правосуддя, не завжди є аналогічні тим, що висуваються у спорах про цивільні права та обов'язки, які пов'язані з кримінальними справами, беручи до уваги той факт, що для цивільних спорів не передбачено таких детальних положень, схожих на ті, які передбачені §2 та §3 статті 6 Конвенції, це не означає, що Суд може ігнорувати скрутне становище потерпілих та принизити їх права.

В цьому ж рішенні ЄСПЛ зазначив, що в жодному разі не можна забувати про положення національного законодавства про баланс між правами сторін у кримінальному провадженні, звернувши увагу на

Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи Nos. R (83) 7, R (85) 11 and R (87) 21. Отже, ЄСПЛ ввів до нормативно-правової основи прав потерпілого не лише національний закон, проте й відповідні документи Ради Європи.

В цьому контексті треба відзначити, що в практиці українських судів вже існують непоодинокі приклади, коли слідчі судді належним чином реалізують свою функцію як гаранта дотримання прав та свобод учасника кримінального процесу, який встановлений статтею 3 КПК України.

Так, слідчий суддя Жовтневого районного суду м. Харкова виніс законну та справедливу ухвалу від 14.03.2014 року (справа № 639/1438/14-к) за результатами розгляду скарги потерпілого про встановлення процесуальних строків у кримінальному провадженні, відкритому ще 14.02.2013 року. З цієї ухвали вбачається, що минув рік, за який слідчі не провели слідчих дій. У скарзі ставилося питання про встановлення строку закінчення досудового розслідування до 01.03.2014 року через систематичну бездіяльність слідчих та прокурорів. Суддя зазначив, що, відповідно до статті 114 КПК України, для забезпечення виконання сторонами кримінального провадження вимог розумного строку слідчий суддя має право встановлювати процесуальні строки у межах граничного строку, передбаченого КПК України, з урахуванням обставин, встановлених під час відповідного кримінального провадження. Тому, на нашу думку, слідчий суддя обгрунтовано встановив у цій справі строк у два тижні для проведення процесуальних дій, необхідних для закінчення досудового розслідування в рамках кримінального провадження.

Щодо клопотань про встановлення розумних строків, то право на їх внесення потерпілим має наступне нормативно-правове обгрунтування.

Відповідно до статті 55 Конституції України, *кожен* має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Тому, подаючи клопотання слідчому судді, потерпілий захищає свої права від порушень права на розумні строки з боку слідчого та/або прокурора у конкретному кримінальному провадженні.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду України № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя», від 01.11.1996 року, конституційні положення про законність судочинства та рівність усіх учасників процесу перед законом і судом (стаття 129 Конституції) зобов'язують суд забезпечити всім їм рівні можливості щодо *заявлення клопотань та здійснення інших процесуальних прав.*

Відповідно до статті 56 КПК України, потерпілий має право заявляти клопотання.

Відповідно до статті 56 КПК України, потерпілий має право користуватися *іншими правами*, передбаченими цим Кодексом.

Відповідно до вимог статі 8 та статті 9 КПК України, КПК України застосовується з врахуванням прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Право доступу до суду не може бути обмежено таким чином або у такій мірі, що буде порушена сама його сутність («Golder v. the United Kingdom», п. 36; «Guérin v. France», п. 37; «Галина Мельник проти України», п. 22).

Відповідно до статті 13 Конвенції про захист прав людини, кожен, чий права і свободи, викладені в цій Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, що діяли як офіційні особи.

Відповідно до вимог рішень Європейського суду з прав людини («Меріт проти України», п. 63; «Невмержицький проти України», п. 116; «Салов проти України», п. 58; «Мельник проти України», п. 69), звернення до органів прокуратури не можна розглядати в якості ефективного та доступного засобу захисту, враховуючи те, що статус органів прокуратури за національним законодавством не передбачає ефективних гарантій для незалежного та безстороннього перегляду скарг заявника.

Відповідно до статті 2 КПК України, завданнями кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб до потерпілого була застосована належна правова процедура.

Відповідно до статті 3 КПК України, до повноважень слідчого судді належить здійснення у порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Відповідно до статі 114 КПК України, для забезпечення виконання сторонами кримінального провадження вимог розумного строку слідчий суддя має право встановлювати процесуальні строки у межах граничного строку, передбаченого КПК України. Будь-які строки, що встановлюються слідчим суддею, не можуть перевищувати меж граничного строку, передбаченого цим Кодексом, та мають бути такими, що дають достатньо часу для вчинення відповідних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень та не перешкоджають реалізації права на захист.

Гарантії, котрі містяться у статті 6 Конвенції, стосуються також особи, яка звертається із заявою про відкриття кримінальної справи, що відповідає меті належного забезпечення прав потерпілого у кримінальному процесі («Perez v. France», п. 72).

Водному разі не можна забувати про баланс між правами сторін у кримінальному провадженні («Perez v. France», п. 72).

Відтак, гадаємо, за умови обґрунтованої скарги (заяви, клопотання) це покладає на слідчого суддю обов'язок створити реальні та рівні можливості для реалізації потерпілим свого права на проведення досудового розслідування у розумні строки або встановити строки для проведення тих чи інших слідчих дій.

Бібліографічний список:

1. Ягунов Д.В. Категорія «розумний строк судового розгляду» у практиці Європейського суду з прав людини / Д. В. Ягунов // Вісник адвокатури. – 2009. – № 4.
2. Леоненко М.І. Початковий момент перебігу розумного строку кримінального провадження / Леоненко М.І., Блохін Г.І. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «Юридические науки». Том 26 (65). – 2013. – № 2-1 (Ч. 2). – С. 325-333.
3. Неледва Н.В. «Розумність строків» як нове поняття в КПК України / Н.В. Неледва // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2013. – № 5.

В статье анализируются проблемы защиты прав потерпевшего на разумные сроки уголовного судопроизводства на стадии досудебного расследования. Внимание фокусируется на необходимости использования практики Европейского суда по правам человека при обосновании соответствующих жалоб на нарушение разумных сроков.

The article is focused on the problem of protecting the victim's rights on reasonable time in criminal proceedings during the stage of preliminary investigation. Attention is focused on the need of using of practices of the European Court of Human Rights in substantiating the relevant complaints concerning violations of reasonable time.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2014

ПРИМИРНІ ПРОЦЕДУРИ З ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ СПОРІВ

У статті характеризуються примирні процедури з вирішення індивідуальних трудових спорів та колективних трудових спорів і конфліктів. Вносяться пропозиції щодо удосконалення юридичного забезпечення примирних процедур за чинним трудовим законодавством і проектом Трудового кодексу України.

Примирні процедури є особливим способом вирішення спору, спрямованого на досягнення узгодженого рішення. Для використання таких процедур створюються спеціальні примирні органи. Принципи їх створення і функціонування визначені Рекомендацією МОП № 92 щодо добровільного примирення та арбітражу 1951 р. Органи з примирення, що створюються на змішаній основі, тобто із представників сторін, повинні включати рівну кількість представників працівників і роботодавців. Примирна процедура повинна бути безоплатною і оперативною: строки розгляду спору повинні зводитися до мінімуму. У ході вирішення колективного спору за допомогою примирних органів МОП рекомендує утриматися від застосування силових методів (проведення страйків), що вповні відповідає призначенню примирних процедур.

Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання вирішення трудових спорів досліджуються у роботах таких вітчизняних науковців, як Н.Б. Болотіна [1], В.Я. Бурак [2], В.В. Лазор [3], С.М. Прилипко [4], В.Г. Ротань [5], М.В. Сокол [6], М.П. Стадник [7], Г.І. Чанишева [8], О.М. Ярошенко та ін. Водночас у роботах зазначених авторів проблеми примирних процедур з вирішення трудових спорів комплексно не досліджувалися.

Метою даної статті є характеристика передбачених чинним законодавством та проектом Трудового кодексу України примирних процедур вирішення трудових спорів та внесення пропозицій щодо вдосконалення їх юридичного забезпечення.

Порядок вирішення індивідуальних трудових спорів встановлюється главою XV «Індивідуальні трудові спори» чинного КЗпП. На відміну від колективних трудових спорів, для вирішення індивідуальних трудових спорів главою XV чинного КЗпП примирні процедури вирішення індивідуальних трудових спорів не передбачені.

Згідно із частиною другою ст.224 КЗпП трудовий спір підлягає розглядові в комісії по трудових спорах, якщо працівник самостійно або за участі профспілкової організації, що представляє його інтереси, не врегулював розбіжності при безпосередніх переговорах з власником або уповноваженим ним органом. Однак цей порядок доюрисдикційного регулювання індивідуального трудового спору не має обов'язкового характеру і не перешкоджає зверненню працівника до комісії з трудових спорів або суду. Працівникові надане право звернутися до комісії з трудових спорів у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у спорах про виплату належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком (ч. 1 ст.225 КЗпП). Чинний КЗпП не містить жодної норми, яка б встановлювала порядок і строки доюрисдикційного вирішення індивідуального трудового спору шляхом безпосередніх переговорів його сторін.

До проекту Трудового кодексу України (далі – проект ТК України) включено Книгу дев'яту «Індивідуальні трудові спори», що складається з трьох глав: Глава 1 «Загальні положення»; Глава 2 «Примирні процедури з розгляду індивідуальних трудових спорів»; Глава 3 «Розгляд індивідуальних трудових спорів у судах»(ст.ст.419-438). При цьому у проекті ТК України не визначається поняття примирних процедур з розгляду індивідуальних трудових спорів.

У ст.421 проекту ТК України органами, що розглядають індивідуальні трудові спори, визнаються суди і комісії з трудових спорів. На відміну від положень глави XV чинного КЗпП, звернення до КТС не є обов'язковим. Відповідно до частини другої ст.421 за бажанням працівника він може звернутися за захистом своїх прав до комісії з трудових спорів, у разі її утворення в юридичних особах за місцем роботи працівника.

У цей час комісія з трудових спорів є виключно органом трудового колективу, оскільки відповідно до ст.223 КЗпП саме трудовий колектив, чисельністю не менш п'ятнадцяти працівників, на своїх загальних зборах (конференції) вирішує питання про утворення КТС, а також визначає порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень.

У проекті ТК України змінено правовий статус комісії з трудових спорів. Відповідно до проекту утворення комісії з трудових спорів вже не є обов'язковим. У частині першій ст.420 проекту ТК України йдеться про можливість утворення комісії з трудових спорів в юридичній особі з метою врегулювання індивідуальних трудових спорів шляхом пошуку взаємоприйнятних рішень і примирення сторін таких спорів. Саме через це комісія з трудових спорів визначається у зазначеній

статті як примирний орган. Згідно із частиною другою ст. 420 проекту ТК України питання про утворення комісії з трудових спорів вирішується за погодженням між роботодавцем і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником). Розгляд індивідуального трудового спору в КТС за проектом ТК України визнається примирною процедурою у вирішенні спору, про що свідчить назва глава 2 «Примирні процедури у вирішенні індивідуальних трудових спорів».

Можливість утворення в юридичній особі примирного органу з вирішення індивідуальних трудових спорів видається не тільки допустимою, але й доцільною. Крім того, існування примирного органу з вирішення індивідуальних трудових спорів безпосередньо на виробництві забезпечує реалізацію таких принципів розгляду трудового спору, як доступність звернення, швидкість і оперативність, безкоштовність.

У проекті ТК України змінено також порядок утворення комісій з трудових спорів порівняно з чинним КЗпП. Розробники законопроекту повернулися до порядку утворення КТС, який існував до внесення до глави XV КЗпП змін Законом від 18 лютого 1992 року. Відповідно до частини першої ст. 421 комісії з трудових спорів утворюються на паритетних засадах із представників від роботодавця і працівників. Кількісний склад комісії з трудових спорів визначається за взаємною домовленістю між роботодавцем і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) за умови включення до складу зазначеної комісії рівної кількості представників від роботодавців та працівників. Представники від роботодавця призначаються до комісії з трудових спорів наказом (розпорядженням) роботодавця (ч. 2 ст. 421). Представники від працівників обираються до комісії з трудових спорів первинною профспілковою організацією або загальними зборами працівників (ч. 3 ст. 421).

Таким чином, у проекті ТК України збережено статус комісії з трудових спорів як постійно діючого органу, на відміну від примирної комісії, яка утворюється відповідно до Закону України «Про вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» із представників сторін для вирішення конкретного спору. Зміст зазначених норм проекту ТК України дозволяє дійти висновку про те, що комісії з трудових спорів також фактично надано статус органу соціального діалогу, який утворюється і функціонує на виробничому рівні.

Відповідно до ст. 423 «Право працівника на звернення до комісії з трудових спорів» проекту ТК України працівник може звернутися до комісії з трудових спорів із заявою про розгляд індивідуального

трудового спору, якщо відповідні розбіжності не були врегульовані в ході безпосередніх переговорів з роботодавцем протягом двох тижнів після звернення працівника.

Таким чином, працівник вправі звернутися до роботодавця за вирішенням розбіжностей, що виникли, але цьому праву не кореспондує обов'язок роботодавця вступити у безпосередні переговори. Як видається, ст. 423 проекту ТК України слід було б доповнити нормою, якою зобов'язати роботодавця надати письмову відповідь працівникові протягом двох тижнів після звернення. Відсутність у ст. 423 проекту ТК України санкцій на випадок невиконання роботодавцем обов'язку надати працівникові відповідь у визначений строк значно знижує ефективність норми, що міститься у зазначеній статті.

Необхідність законодавчого врегулювання примирних процедур із вирішення індивідуального трудового спору є очевидною, враховуючи нормативне закріплення відповідної процедури щодо вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) Законом України «Про порядок вирішення колективного трудового спору (конфлікту)» від 3 березня 1998 р.

На відміну від індивідуальних трудових спорів, Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 року досить докладно врегульовані примирні процедури з розгляду колективних трудових спорів відповідно до міжнародних трудових стандартів. Законом встановлено процедуру переговорів сторін до утворення примирних органів: порядок формування вимог найманих працівників, профспілок (ст.4), порядок і строки розгляду вимог найманих працівників або профспілки (ст. 5), примирні процедури вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Тобто визначається процедура переговорів до утворення примирних органів через механізм взаємних прав і обов'язків сторін.

Передбачені Рекомендацією МОП № 92 щодо добровільного примирення та арбітражу 1951 р. основи діяльності примирних органів отримали відображення і розвиток у ст. ст. 8-12 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», главі 61 Трудового кодексу Російської Федерації, главі 36 Трудового кодексу Республіки Білорусь.

Використання примирних процедур для вирішення колективного трудового спору отримало практично всесвітнє визнання. Найменування стадій може бути різним, однак їх сутність завжди зводиться до трьох основних форм: вирішення спору самими сторонами без участі сторонніх осіб. За Законом України, ТК РФ і ТК Республіки Білорусь це утворення примирної комісії та спроба

сторін урегулювати спір самостійно; примирення за участю посередника; трудовий арбітраж.

Зазначені форми поєднуються різним чином. В одних країнах сторони змушені образу звертатися до посередника, в інших вони зобов'язані провести попередні переговори із примирення без участі посередників і арбітрів. Особливістю української, російської та білоруської систем примирних процедур є використання усіх трьох форм, при чому на кожній стадії у сторін є вибір. Лише утворення примирної комісії та розгляд колективного трудового спору цим органом є обов'язковими.

Поняття примирних процедур міститься тільки у частині другій ст. 398 ТК РФ, відповідно до якої примирні процедури – розгляд колективного трудового спору в цілях його вирішення примирною комісією, за участю посередника і (або) у трудовому арбітражі. У даній статті фактично встановлюються етапи вирішення колективного трудового спору, черговість використання примирних процедур. Виділяються три етапи, два з яких є обов'язковими. У Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» і ТК Республіки Білорусь аналогічна норма відсутня.

Законодавство пострадянських держав відрізняється значною гнучкістю примирних процедур. Найбільш гнучкою слід визнати російську модель. Згідно із частиною першою ст. 401 ТК РФ порядок вирішення колективного трудового спору складається з наступних етапів: розгляд колективного трудового спору примирною комісією, розгляд колективного трудового спору за участю посередника і (або) у трудовому арбітражі. ТК Республіки Білорусь передбачено наступну схему розгляду колективного трудового спору: примирна комісія (ст.381), посередництво (ст. 382), трудовий арбітраж (ст. 383). На відміну від російського і білоруського кодексів, Законом України не передбачено вирішення колективного трудового спору незалежним посередником. За ст. 10 Закону України незалежний посередник сприяє встановленню взаємодії між сторонами, проведенню переговорів, бере участь у виробленні примирною комісією взаємоприйнятного рішення. Примирна комісія у разі потреби може залучити до свого складу незалежного посередника.

Законом України, так само як і ТК РФ й ТК Республіки Білорусь, передбачається досягнення угоди між сторонами у самій комісії. При цьому тільки у ТК РФ встановлюється, що рішення примирної комісії приймається за угодою сторін колективного трудового спору (частина сьома ст. 402). За ТК Республіки Білорусь рішення у примирній комісії приймається шляхом голосування. Статтею 9 Закону України і ст. 402

ТК РФ закріплюється обов'язкова сила рішення примирної комісії для сторін, про що у ТК Республіки Білорусь не зазначається.

За Законом України, ТК РФ і ТК Республіки Білорусь трудовий арбітраж, як і примирна комісія, не є постійно діючим органом (виняток становить лише білоруський Республіканський трудовий арбітраж). Відповідно до частини п'ятої ст. 12 Закону України рішення трудового арбітражу про вирішення колективного трудового спору (конфлікту) є обов'язковим для виконання, якщо сторони про це попередньо домовилися. ТК Республіки Білорусь встановлює, що рішення трудового арбітражу набуває для сторін обов'язкову силу, якщо сторони уклали угоду про обов'язковість цього рішення. При невиконанні обов'язкового рішення трудового арбітражу кожна із сторін вправі звернутися до суду для його примусового виконання (частина четверта ст. 383). Рішення трудового арбітражу за частиною першою ст. 404 ТК РФ є обов'язковим для сторін відповідно до укладеної угоди про його виконання. Угода повинна бути укладена і оформлена у письмовій формі до утворення трудового арбітражу або одночасно з його утворенням. Згідно з ТК РФ сам факт утворення трудового арбітражу залежить від досягнення сторонами угоди у письмовій формі про обов'язковість виконання його рішень.

У проєкті ТК України містяться спеціальні норми про примирні процедури вирішення колективних трудових спорів, конфліктів. Книга шоста «Колективні трудові відносини» включає ст. 364 «Примирні процедури», відповідно до частини першої якої колективний трудовий спір підлягає вирішенню за допомогою примирних процедур:

- примирною комісією;
- трудовим арбітражем.

За згодою сторін колективного трудового спору в примирних процедурах може брати участь незалежний посередник і Національна служба посередництва і примирення.

Згідно з частиною другою зазначеної статті колективні трудові конфлікти розглядаються трудовим арбітражем.

Жодна із сторін не вправі ухилятися від участі у примирних процедурах (ч. 3 ст. 364).

Якщо примирні процедури не сприяли вирішенню колективного трудового спору, конфлікту, за рішенням представницького органу (представників) працівників проводиться попереджувальний страйк тривалістю не більше однієї години, про що представницький орган попереджає роботодавця не пізніше як за один робочий день до його початку (ч. 4 ст. 364).

Передбачений порядок проведення примирних процедур дещо відрізняється від аналогічного порядку, передбаченого Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)». Чинним Законом не передбачаються окремо примирні процедури вирішення колективних трудових спорів і колективних трудових конфліктів. Крім того, проектом ТК України закріплюється проведення попереджувального страйку, якщо примирні процедури не сприяли вирішенню колективного трудового спору, конфлікту.

Таким чином, примирні процедури визнаються у міжнародних актах самостійним особливим способом вирішення трудових спорів. За чинним законодавством України примирні процедури передбачаються тільки для вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)». Для вирішення індивідуальних трудових спорів за чинним КЗпП зазначена процедура не застосовується, у главі XV «Індивідуальні трудові спори» відповідні норми відсутні. Норми, встановлені проектом ТК України, є більш прогресивними порівняно з чинним КЗпП. Законопроектом передбачені примирні процедури для вирішення як індивідуальних трудових спорів, так і колективних трудових спорів і конфліктів. Однак у проекті ТК України, так само як і в актах чинного законодавства, не визначається поняття примирних процедур. Видається доцільним викласти частину першу ст. 364 проекту ТК України у наступній редакції: «Примирні процедури – це розгляд колективного трудового спору в цілях його вирішення примирною комісією, трудовим арбітражем. За згодою сторін колективного трудового спору в примирних процедурах може брати участь незалежний посередник і Національна служба посередництва і примирення».

Статтю 420 глави 2 «Примирні процедури з розгляду індивідуальних трудових спорів» Книги дев'ятої «Індивідуальні трудові спори» проекту ТК України пропонується доповнити окремою частиною наступного змісту: «Примирні процедури з розгляду індивідуальних трудових спорів – це розгляд спору з метою його вирішення комісією з трудових спорів».

Бібліографічний список:

1. Болотіна Н. Б. Трудове право України : підручн. / Н. Б. Болотіна. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 860 с.
2. Бурак В. Я. Поняття та види трудових спорів / В. Я. Бурак // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2001. – № 3. – С. 120-124; Бурак В. Я. Трудові спори: порядок їх вирішення в Україні / В. Я. Бурак. – К. : Товариство «Знання», КОО, 2003. – 382 с.

3. Лазор В. В. Правове регулювання трудових спорів, конфліктів і порядок їх вирішення на сучасному етапі : монографія / В. В. Лазор. – Луганськ : Вид-во «Література», 2004. – 352 с.
4. Прилипко С. М. Трудове право України : підручн. / С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко. – 4-те вид., переробл. і доп. – Харків : Видавництво «ФІНН», 2011. – 800 с.
5. Ротань В. Г. Науково-практичний коментар законодавства України про працю / В. Г. Ротань, І. В. Зуб, О. Є. Сонін. – 15-те вид., допов. і переробл. – К. : Алерта, 2013. – 686 с.
6. Сокол М. В. Порядок вирішення колективних трудових спорів і конфліктів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / М. В. Сокол ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2010. – 20 с.
7. Стадник М. П. Формування і розвиток законодавства з питань розв'язання колективних трудових спорів / М. П. Стадник // Удосконалення трудового законодавства в умовах ринку / відп. ред. Н. М. Хуторян. – К. : Ін Юре, 1999. – С. 117.142.
8. Чанишева Г. І. Колективні відносини у сфері праці: теоретико-правовий аспект : монографія / Г. І. Чанишева. – О. : Юрид. літ., 2001. – 328 с.

В статтє характеризуютьсє примирительные процедуры по разрешению индивидуальных трудовых споров и коллективных трудовых споров и конфликтов. Вносятся предложения по совершенствованию юридического обеспечения примирительных процедур по действующему трудовому законодательству и проекту Трудового кодекса Украины.

Conciliation to resolve individual labor disputes and collective labor disputes and conflicts is characterized in the article. Proposals are made for improvement of legal enforcement of conciliation procedures under current labor legislation and draft Labour Code of Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 25.09.2014

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО
ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 342.5/7(477)„17”

Кормич А. І., НУ «ОЮА»

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ
ВЛАДИ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОВИХ
КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

В статті аналізуються правові погляди на державу і її взаємини з людиною видатних діячів української науки і політики ХVІІІ століття. Розглянуто співвідношення державної влади та прав людини в їх концепціях.

Взаємозв'язки і взаємовпливи між категоріями «влада», «держава», «суспільство», «людина» виступають предметом дослідження науковців різних епох. І щоб зрозуміти закономірності і динаміку таких взаємин та специфіку впливів на них різних чинників важливо аналізувати основні парадигми як у просторовому так і у часовому вимірах.

Саме таке завдання стоїть у даній статті, присвяченій аналізу поглядів визначних представників українського суспільства ХVІІІ століття, творчість та діяльність яких мали вагомий вплив на суспільний розвиток та формування правових концепцій цього розвитку.

Найяскравішими представниками цієї епохи були, передусім, Ф. Прокопович, С. Яворський, Г. Сковорода, В. Капніст, С. Десницький, Я. Козельський. Їх праці та життєвий шлях досліджувались багатьма науковцями та увійшли до узагальнених праць з історії правових вчень України [1. 2. 3. 4.]. Але багатогранність їх наукового доробку та практичного внеску в державотворення дозволяє виявляти все нові аспекти для наукового аналізу. Тож нас буде цікавити співставлення їх поглядів на проблеми влади і людини, які дозволяють зрозуміти

тенденції суспільних уявлень, правових норм та політичної практики даного періоду, як важливого етапу становлення української державності та формування правових засад функціонування українського суспільства.

Більшість теоретиків цього періоду були пов'язані з Києво-Могилянською Академією, що стала центром наукового та громадсько-політичного життя не лише України, а і Росії та ряду європейських країн, завдяки своїм викладачам та випускникам, що стали відомими історичними діячами.

Так, філософ і теоретик держави і права Феофан Прокопович (1681 – 1736 рр.), ректор Києво-Могилянської Академії, який дотримувався реформаторських підходів Петра Могили та Пилипа Орлика, розвивав концепцію освіченого абсолютизму. У своїх основних трактатах: «Слово про владу і честь царську», «Правда волі монаршої», «Духовний регламент», спираючись на ідеї представників природно-правової теорії часів Європейського просвітництва – Т. Гоббса, С. Пуфендорфа, Х. Томазія, Х. Вольфа, він сформулював засади існування додержавного стану та обґрунтував необхідність утвердження влади монарха і підпорядкування їй духовної влади.

Додержавний стан, на його думку, тримався на засадах, з одного боку, миру, добра, любові, а з другого, війни, ненависті і зла. Тому, заради надійного захисту своїх прав, народ і передає владу монарху.

Між монархом і підданими встановлюється договір, але він односторонній, тобто, в ньому йдеться лише про передачу влади монарху, а будь-який спротив владі засуджується. Виключно монарх забезпечує захист від ворогів зовнішніх та від внутрішнього розбрату. І для повноти цієї монаршої влади їй має підпорядковуватись і духовна влада. Абсолютний монарх, як верховний носій державної влади, стоїть над усіма громадянськими законами. Всі дії монарха оцінювались як спрямовані на загальнонародну користь, а тому виправдовувались.

Монарха Ф. Прокопович характеризує як освіченого володаря – «філософа на троні». В розвитку освіти і науки автор вбачає основу історичного процесу, силу держави і добробуту людей. Саме освічений монарх, на думку автора, забезпечує розвиток науки, мистецтва, ремесел, мануфактури. В абсолютній монархії Прокопович бачить гарантію прав, майнових інтересів, розвитку церкви, всього необхідного суспільству.

Тобто, в його концепції основними суб'єктами виступали держава та влада в обличчі монарха.

Такі погляди робили Ф. Прокоповича цінним для монаршої влади, тож багато років він був радником російського царя Петра I у проведеному реформ в Російській імперії.

Ще один представник Києво-Могилянської Академії, філософ та церковно-політичний діяч Стефан Яворський (1658 – 1722 рр.) теж певною мірою підтримував реформи Петра I щодо економіки, армії, освіти.

Однак у поглядах на пріоритети світської і церковної влади він розійшовся з Прокоповичем, фактично своєю церковною політикою виступивши проти Петра I. Стефан Яворський критикував церковну реформу, захищав інтереси церкви, відстоював її право розпоряджатися всіма церковними справами. А пізніше він взагалі проголосив тезу, що церква підноситься над державою і має володіти і церковною, і світською владою.

Автономність церкви, на його думку, дозволяє цій інституції виконувати роль головного арбітра у справах моралі та суспільного життя.

С. Яворський підтримував добрі стосунки зі своїми видатними сучасниками – Гетьманами Іваном Мазепою та Пилипом Орликом. З останнім він постійно листувався, висловивши чимало ідей, які Пилип Орлик використав у своїй Конституції – «Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» 1710 року. Тож можна констатувати, що погляди С. Яворського мали суттєвий вплив на формування концепцій української державності на цьому етапі суспільного розвитку.

Випускником Києво-Могилянської Академії був і видатний український мислитель Григорій Сковорода (1722 – 1794 рр.), якого нерідко порівнювали з давньогрецьким філософом Сократом. Його філософська та політико-правова спадщина проникнуті глибокою вірою в людину, її можливості, хист, довершеність. Він тісно пов'язував людину і природу як «мікрокосм» та «макрокосм», вважаючи головним призначенням та завданням людини на Землі – пізнати та реалізувати потенціал, закладений в ній природою. Таким змістом наповнені його поезії, зокрема, збірка «Сад божественних пісень».

Велику увагу він приділяв питанням прав людини. Першорядними правами людини він вважав право бути щасливою і захищеною від несправедливості.

Щастя людини Г. Сковорода пов'язував з улюбленою працею, а нещастя – з необхідністю займатись не своїми справами.

Пригноблення людини людиною філософ розцінював як несправедливість. Тому він засуджував кріпацтво, поділ суспільства на багатих і бідних. Багатіїв називав трутнями, а трудовий народ – бджолами.

Важливе значення Г. Сковорода надавав вихованню молоді у відповідності із законами природи. В його розумінні Бог – це природа.

І людина як частина природи носить Бога в серці, стаючи, в такий спосіб, частиною Бога, а отже виступаючи і творцем на Землі.

Філософська та політико-правова концепція Г. Сковороди, проникнута вірою в людину, лягла в основу епохи, що отримала назву «епохи Бароко» і була підтримана та продовжена видатними вченими у наступні періоди державного та суспільного розвитку. Зокрема, у ХІХ сторіччі ці ідеї розвивали П. Юркевич, П. Куліш та інші. Ця концепція вплинула і на погляди наступної епохи – «епохи Романтизму».

Г. Сковорода підтримував ідеали свободи, вважаючи Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького найяскравішою сторінкою української історії. Разом з тим, він засуджував політику розпалювання ворожнечі між народами, зокрема, на релігійному ґрунті. Головним суб'єктом історії та суспільного розвитку для нього завжди була людина, а не держава та влада.

На могилі філософа, згідно його заповіту, було написано: «Світ повив мене та не ввіймав». Цей вислів як найкраще відтворює життєве кредо людини, яка незважаючи на будь-які обставини робила свою справу, сповідувала і формувала свої світоглядні принципи та ідеали і залишила по собі яскравий слід у історичних державотворчих процесах України.

Представником української політичної еліти даного періоду був і Василь Капніст (1758 – 1823 рр.) – просвітитель, політичний та правовий діяч, носій української національної свідомості. Знавець мов – окрім української та російської досконало володів латиною, німецькою, французькою, він ознайомився з перлинами світової класики, що надавало йому наснаги і в літературній творчості, і в наукових розвідках та громадській діяльності. В центрі його творчості стояли найважливіші суспільні питання. Він піддавав критиці зовнішню політику Російської імперії, закріпачення селян, судову систему, бюрократію та систему управління тощо.

В. Капніст пропагував і розвивав українське мистецтво, писав пісні, драматичні твори, в яких звучали патріотичні настрої та біль за поневолену Батьківщиною.

Він об'єднував навколо себе кращих представників своєї епохи. В його маєтку бували Г. Державін, М. Гоголь, М. Гнедич, майбутні декабристи – С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін, М. Лунін, П. Пестель та багато інших громадських і політичних діячів, чії імена назавжди залишились в історії. Його троє синів теж були причетні до декабристського руху, виховані батьком на ідеалах свободи.

Сам В. Капніст був розробником проекту створення в Україні незалежного від Російської імперії козацького війська. Він ставив

питання про автономію України як першого кроку для відновлення державності. Капніст намагався відстоювати інтереси України і перед російськими високо посадовцями, і перед польськими магнатами. Він звинувачував князя Потьомкіна і російський уряд у доведенні українського народу до жебрацтва, насадженні тиранії, знищенні всього українського, наражаючись при цьому на велику небезпеку для себе. Його донька Софія говорила: «Батько так сильно любив Україну, що готовий був жертвувати всім своїм майном і життям для блага українців». Тож цей представник української національної аристократії формував концептуальні засади української державності.

Важливу роль в обґрунтуванні правових ідей цього періоду відіграв український і російський просвітитель, вчений правознавець Семен Десницький (1740 – 1789 рр.) – уродженець Чернігівщини, випускник університету м. Глазго (Велика Британія), де став доктором цивільного і церковного права, а також доктор римського і російського права, публічний ординарний професор юриспруденції Московського університету.

Він критикував німецьке право як таке, що надто захоплюється схоластичними тонкощами і більше сприймав закони і суди Великої Британії. В роботі «Уявлення про заснування законодавчої, судової та карної влади в Російській імперії» у 1768 році він сформулював власне бачення організації і функціонування державної влади. Обґрунтував ідею поділу влади. Законодавчу відносив до відання монархом, а судову та каральну відводив Сенату та судам з виборністю суддів. Створив словник правових термінів, починаючи зі старовинних законодавчих пам'яток часів Київської Русі.

С. Десницький диференціював права людини на кілька категорій:

1 – права природні, які людина набуває для захисту себе, честі, гідності і власності;

2 – права набуті, що виникають у суспільстві і залежать від стану людини у різних сферах – законодавчій, судовій, каральній;

3 – права власності та права, що виникають у взаєминах людей між собою – власність, спадкоємство, застава, персональні привілеї, контрактове право та інші;

4 – права благоустрою, добробуту, утримання і безпеки, що запобігають внутрішнім заворушенням і захищають від ворожих нападів.

Тобто, він аналізує весь комплекс особистих і громадських прав, які мають бути гарантовані державою і владою. Саме виникнення держави він пов'язує з «суспільним договором» задля захисту прав людини.

С. Десницький розробив проект нового Уложення, який передбачав реформування влади з метою кращого захисту прав людини, мріяв вдосконалити місцеве самоврядування. Він засуджував кріпосне право, вимагав звільнення селян та доводив необхідність формально-юридичної рівності всіх людей. Десницький наголошував на пріоритеті прав людини на всебічний розвиток та задоволення її потреб.

Тобто, як і більшість передових людей того часу, він був прибічником пріоритету прав людини, розглядаючи державу та державну владу виключно в якості гаранта таких прав. Але визнання природних свобод і рівності межувало з виправданням соціальної і станової нерівності у суспільстві.

Ще один визначний представник цієї епохи – Яків Козельський (1729 – 1795 рр.) – філософ, просвітитель, правознавець. Його вчення розвиває концепцію природних прав людини та договірного походження держави. Головна праця – «Філософічні пропозиції», пронизана ідеями лібералізму та демократії.

Вивчаючи різні форми правління, він особливу симпатію висловлював до республіки, де не буде поділу на багатих і бідних, і де всі люди будуть жити своєю працею, а приватна власність буде обмеженою.

Він відстоював рівність прав всіх народів Російської імперії, вимагав скасувати кріпацтво, засуджував загарбницькі війни, виводячи на перше місце мирні домовленості та мирні договори.

Козельський вбачав у поєднанні просвітництва народу з «доброю волею» монарха можливість вирішення всіх складних суспільних проблем. Особливо вивчав та пропагував ідеали французьких та німецьких просвітителів – Вольтера, Монтеск'є, Руссо, Пуфендорфа, Вольфа, Томазія.

Всі існуючі права він поділяв на чотири види:

- 1 – божественні, що є недоторканими, даровані людині Богом;
- 2 – натуральні, тобто, природні, притаманні людині від природи;
- 3 – світові, тобто, міжнародні, що мають вести Світ до миру;
- 4 – цивільні, тобто, державні, які визначаються та гарантуються державою.

Таким чином Я. Козельський обґрунтував широке коло прав і свобод людини, визначав як сферу дії права, так і його головного суб'єкта, відповідального за реалізацію даних прав.

Аналіз поглядів різних представників даного періоду розвитку українського суспільства дозволяє зробити висновок, що більшість з них опікувались питаннями забезпечення прав людини і шукали ефективні механізми гарантій таких прав, включаючи у цей механізм і використання важелів державної влади. Вони започаткували багато

ідей, частково продовжуючи та розвиваючи теорії європейського просвітництва, а нерідко відмінних від них та таких, що випереджали їх у часі.

Бібліографічний список:

1. Андрусяк Т. Г. Історія політичних і правових вчень / Т.Г. Андрусяк. – Львів, : ЛНУ, 2001. – 220 с.
2. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право / А. І. Кормич. – К. : Алерта, 2012. – 332 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.
4. Шульженко Ф. П. Історія вчень про державу і право / Ф. П. Шульженко, М. Ю. Наум. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 191 с.

В статье анализируются правовые взгляды на государство и его взаимодействие с человеком выдающихся деятелей украинской науки и политики XVIII века. Рассмотрено соотношение государственной власти и прав человека в их концепциях.

The article provides the analyses of legal views of the most famous Ukrainian scientists and politicians of 18th century towards the State and its interaction with an individual. Besides, their conceptions of the correlation between the State Power and the human rights are reviewed.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2014

УДК 340(477.75)(091)

Хаяли Р. И., НУ «ОЮА»

ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НА ЭВОЛЮЦИЮ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ В ВОПРОСЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТАТУСА КРЫМА (ЯНВАРЬ – ИЮНЬ 1918 ГГ.)

В статье рассматривается и анализируется влияние политических процессов на статус Крыма в крымскотатарской политико-правовой мысли.

Постановка проблемы. Разновекторные политические процессы в современном Крыму, повлекшие за собой межгосударственный кризис, обусловлены различными факторами. Особое место в этих процессах занимает позиция крымскотатарских общественно-политических организаций и структур, уходящая своими корнями

вглубь десятилетий. Осмысление государственного статуса Крыма в крымскотатарской политико-правовой мысли в сложные исторические периоды, представляет существенный научный интерес.

В контексте проблематики особый интерес представляет эволюция крымскотатарской политико-правовой мысли в период установления большевистской власти в Крыму и провозглашения Советской Социалистической Республики Таврида, что предопределяет **цели и задачи исследования**.

Захват власти большевиками в России в ноябре 1917 года поставил в повестку дня перед Курултаем поиск политических союзников на международной арене и в первую очередь в лице Османского государства. В декабре 1917 года лидеры Курултая и Крымской демократической республики Н. Челебиджихан и Дж. Сейдамет устанавливают связь с Талаат Мехмедом-пашой. В частности, в переданном меморандуме правительство информировалось о национальном движении крымских татар, связях с Украиной. Меморандум остался без внимания правительства Османского государства. Только после вторжения большевиков в Крым и организации ими массового террора Талаат Мехмед-паша признал свою политическую ошибку [1, С. 161].

В январе 1918 года в Крым был ввергнут в анархо-большевистский террор, с последующим установлением власти. 10-11 января муфтий мусульман Крыма Н. Челебиджихан предлагает компромисс, который заключался в создании органа власти, включающего по 10 представителей в Совет народных представителей (СНП) от большевиков и крымских татар [2, С. 63].

Переговоры с большевиками, на которых Курултай представляли близкий к большевикам С. И. Идрисов, а также У. А. Боданинский и М. Д. Енилеев, а противоположную сторону – И. К. Фирдевс и Ж. А. Миллер, не дали должного результата. Тактические популистские большевистские предложения, а именно неприкосновенность Курултая, сохранение татарских воинских подразделений, известная национальная автономия, пропорциональное представительство татар на съезде советов – в обмен на: лояльный нейтралитет в отношении советской власти, отказ от сотрудничества с контрреволюцией и борьба с ней, выборность командного состава со стороны крымских татар, не подкреплялись никакими правовыми гарантиями.

Очевидно, что большинство Курултая не поддержали эти предложения. Предельно жесткую линию отстаивали Дж. Сейдамет, А. С. Айвазов и их сторонники. Курултай остался верным ранее договоренностям с Советом народных представителей. 43 голосами против 12 Курултай принимает решение об организации краевой

власти по соглашению с СНП без большевиков. Распоряжениями Севастопольского ревкома СНП был распущен 14-го, Курултай – 16–17 января 1918 года [3, С. 64]. Эти решения ревкома показали истинное лицо большевистской власти и цену тем предложениям, которые ранее они предлагали Курултаю.

В Крыму в этот период большая часть городских советов, состоявших из различных политических партий, была распущена. Во вновь избранные советы были избраны леворадикальные силы. 28–30 января 1918 года в Симферополе прошел IV губернский чрезвычайный съезд революционных комитетов и советов, рассмотревший вопрос о политической власти. Съезд избрал высший орган власти Таврический центральный комитет из 9 членов, работавший в тесном контакте с СНК РСФСР и ЦИК советов УССР. Решением съезда городские думы и земства распускались. Съезд провозгласил установление диктатуры беднейших классов в лице советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов [4, С. 58 – 59].

В ходе первого большевистского пришествия, продолжавшегося с января по апрель 1918 года, в Крыму была провозглашена Советская Социалистическая Республика Тавриды. Большевистская квазигосударственность, не имея социальной опоры, просуществовала всего два месяца – с марта по апрель 1918 года. 7–10 марта 1918 года в Симферополе был проведен Учредительный съезд советов, ревкомов и земельных комитетов Таврической губернии на котором избран Таврический ЦИК и провозглашена Таврическая ССР. Созданный на съезде СНК Таврической ССР, состоявший из 8 большевиков и 4 левых эсеров во главе А. И. Слуцким, предпринял первые неудачные попытки советского государственного строительства в крае, в основе которых лежала большевистская доктрина – конфискация и национализация в сельском хозяйстве и промышленности. Составной частью этой политики были грабежи крымскотатарского населения и репрессии против крымскотатарской политической элиты.

Очевидно было, что первая политическая авантюра большевиков в Крыму и попытка образования Таврической ССР потерпит крах. 18 апреля 1918 года отряды армии УНР и германские войска заняли Крым. 21 апреля 1918 года члены ЦИК и СНК Таврической ССР, включая А. Слуцкого и главу губкома РКП(б) Я. Тарвацкого, были арестованы крымскотатарскими революционными отрядами у селения Биюк-Ламбат (Малый Маяк). 24 апреля недалеко от Алушты организаторы массовых убийств и террора были расстреляны на окраине Алушты. 30 апреля 1918 года Советская Социалистическая Республика Тавриды была ликвидирована.

Установление советской власти привело к террору и усилению политической конфронтации в Крыму. В борьбе с политическими оппонентами главным орудием выступает революционный трибунал.

Необходимо отметить, что первое пришествие большевиков в Крым в январе – апреле 1918 года ознаменовалось провокацией межэтнического конфликта. Греческое полупролетарское население поддавалось на большевистскую идеологию классовой борьбы, которая привела к человеческим жертвам в Ялтинском уезде. Пострадали в первую очередь крымские татары. В своей речи 10 мая 1918 года Председатель парламента А. С. Айвазов отметил, что в результате большевистского террора в г. Бахчисарае, Симферополе, Алуште, Евпатории, Гурзуфе и во многих других уголках Крыма расстреливались сотни ни в чем неповинных крымских татар. Главным предметом преследований большевиков была крымскотатарская интеллигенция [5]. С этой целью крымскотатарским парламентом (КТП) была создана парламентская комиссия по учету нанесенного ущерба.

Весной 1918 года были сделаны первые попытки распространить украинскую власть на Крымский полуостров, что нарушало положения III Универсала и естественно вызывало недовольство крымских татар. В частности, на территории Крыма были подняты флаги Украины и назначены должностные лица. 5-18 апреля 1918 года министр иностранных дел Народной Украинской Республики Любинский имел официальную беседу с членами Всероссийского Мусульманского Военного Совета Османом Токумбетовым и Юсуфом Музаффаровым. Последними были сделаны заявления, что Украина не имеет и не может иметь на Крым никаких притязаний, так как границы ее точно определены универсалами ЦР и Брест-Литовским соглашением. Такие действия, по мнению политиков, являлись вызовом всем российским мусульманам. Одновременно Совет представителей мусульманских общественных организаций Крыма выразил протест против действий Украины, считая священным право каждого народа на самоопределение, и выступил против распространения какой-либо власти в любой части Крымской Народной Республики. Также было подчеркнуто, что действия со стороны Народной Украинской Республики недопустимыми, тем более, что Украина была создана на основе священного права народов на самоопределение. В своем заявлении Совет подчеркнул о немедленном отказе украинской стороной от каких-либо посягательств на полную независимость Крыма. Протест был доведен до министра иностранных дел Германской империи, министров иностранных дел Австро-Венгерской империи, Оттоманской империи, Царства Болгарского, а также до сведения мусульманских республик

на территории бывшей Российской империи, а именно Татарско-башкирской республики, Алаш-Орды, мусульманских республик Кавказа и Закавказья, автономного Туркестана [6].

С уходом большевиков весной 1918 года для возобновления работы Курултая создается Временное парламентское бюро под председательством А. Хильмий, товарища председателя С. Хатгатова и секретаря С. Таракчи. 10 мая 1918 года в здании гарнизонного собрания открывается чрезвычайная сессия Курултая или Крымскотатарского парламента. После официальной части С. Хатгатов рассказал о деятельности парламентского бюро, а А. Озенбашлы огласил проект организации власти в Крыму и основные положения, на которых предполагалось создать крымское правительство [7].

Одним из основных вопросов, рассмотренных на заседании парламента, был «Проект организации власти в Крыму», составленный специально избранным Бюро КТП комиссией [8]. В связи с этим членам парламента предстояло решить вопрос о признании за КТП права по созданию краевой власти. При обсуждении проекта устройства власти в Крыму на заседании парламента выступили председатель левой фракции А. Боданинский и представитель группы центра А. Хильмий. А. Боданинский в своем выступлении подчеркнул, что для вывода Крыма из опасного тупика, в котором он оказался волей судьбы и усилиями большевиков единственным фактором и организационной силой является крымскотатарский парламента. Было принято предложение провести выборы в крымское Учредительное собрание на основе прямого всеобщего и равного голосования под эгидой крымскотатарского парламента. Создание временной краевой власти предполагалось осуществить с участием представителей всех народностей и общественных организаций Крыма. До созыва Учредительного собрания власть оставалась в руках КТП [9]. В итоге 53 члена парламента против 2 воздержавшихся проголосовали о признании за КТП права на создание краевой власти.

Политическая стратегия КТП была достаточно подробно изложена на страницах газеты «Крым», где отмечалось, что до захвата власти в Крыму большевиками, отсутствие на полуострове сильной, всеми народностями признаваемой власти создало неблагоприятные условия, как для внутренней, так и внешней политики изолированного нашего края. И в настоящий момент, когда должна определиться судьба Крыма, мы уверены, что каждый из народов Крыма, и каждый гражданин ясно понимает и должным образом учитывает тот вред для всех, который проистекает от продолжающегося и поныне в Крыму безвластия. Бывший ВКМИК, предвидя то затруднительное

положение, в которое должен был быть поставлен Крым ходом общероссийской политики и силою развертывающихся событий, всеми силами старался к установлению в Крыму общей власти и в этих целях принял живое участие в создании СНП, этого преддверия настоящей власти, в полной уверенности, что вновь образованный СНП, сумеет в кратчайший срок созвать Крымское Учредительное собрание. К великому сожалению положение страны и задачи Совета не всеми были оценены в должной мере. Отсутствие со стороны некоторых отдельных народностей материальной и моральной поддержки, какое-то недоверчивое и ложное отношение, которое установилось к Совету со стороны части граждан, привели к тому, что как СНП, так и поддержавшее его моральной и военной силой татарское правительство, ослабли и удалились от цели и, как результат всего этого, власть оказалась в руках большевиков, подвергших Крым политическому, экономическому и административному разрушениям и потрясениям. Татарский парламент, признающий себя очень близко заинтересованным в вопросе о разрешении судьбы Крыма, принимая во внимание, что продолжение настоящего дезорганизованного положения безвластия крайне вредно отражается на политических и экономических интересах всех народностей Крыма и больше всех татарского народа, нашел необходимым принять на себя инициативу по созданию в Крыму в кратчайший срок одного общего правительства. Татарский парламент надеется, что сограждане, народы Крыма беспристрастным и справедливым судом взвесят пережитые нами горькие опыты в области политики и управления, и благожелательно отнесутся к этому шагу, который делается татарским парламентом, как единственный в данное время путь к осуществлению политических чаяний крымцев и выполняет свой гражданский и отечественный долг в отношении создаваемого правительства. [10].

По планам КТП краевое правительство должно быть создано на коалиционных началах. В связи с этим КТП объявил себя краевым парламентом и принял меры к скорейшему пополнению своего состава представителями других народностей путем правильных законных выборов. В новом составе пополненный парламент становился краевым. Глава правительства (премьер) избирался парламентом. Составленный последним кабинет {совет министров или директоров} получал санкцию от парламента в виде доверия к нему. До образования нового парламента правительство являлось ответственным перед парламентом. Официальными языками новообразованного правительства устанавливались русский и крымскотатарский языки. Флагом правительства провозглашался голубой флаг. Правительство состояло

из премьеры и пяти министров или директоров. Министерства или дирекции каждое в отдельности состояли из Министерства или дирекции внутренних дел, Военного управления, Департаментов милиции, сельского хозяйства, путей сообщения, народного здравоохранения и призрения, почты и телеграфа, а также продовольствия и снабжения [11]. КТП также была образована комиссия по расследованию преступлений на ЮБК – организации массовых погромов со стороны греческого населения против крымских татар, в состав которой вошли Я. Байбуртлы, Абдурахманов и А. Озенбашлы.

16 мая на заседании парламента с 3-х часовым докладом выступил Дж. Сейдамет, отметивший, что Крым и его политическая история переживают величайший момент, роль и значение которого будет чувствоваться на протяжении веков. По мнению выступающего «В этот момент невольно напрашивается аналогия между двумя датами. Между 1873 годом и 1918 годами. 1783 год – это год похорон политической самостоятельности нации, которая среди западных и восточных народов занимала определенное положение, которая в течение веков во имя священного своего права на самостоятельность приносила бесчисленные жертвы, лила потоки крови. 1918 год – это год, когда народ, лишившийся не только самостоятельного существования, но даже политической жизни, настоятельно добивается священных своих политических прав, делает первый шаг по пути к самостоятельности. Вот две даты – 1783 год и 1918 год, при первой из которых завершается, а при второй, спустя 135 лет снова начинается политическое существование нации» [12].

Нужно отметить, что деятельность Курултая и Меджлиса вызывала раздражение у части русского населения, «как своего рода татарское иго» [13, С. 68].

После неудачных попыток создать демократическую краевую власть, ввиду политической пассивности части этнических групп, населявших Крым, а также отсутствия политической поддержки со стороны Османской империи, при политических и территориальных претензиях Державы гетмана Скоропадского, впервые крымские татары используют внешнеполитический фактор. 21 июля 1918 года генеральный директор Крымскотатарского национального совета А. Хильмий и президент КТП А. С. Айвазов обращаются к германскому правительству. В обращении германскому правительству отмечалось, что крымскотатарский народ, который благодаря падению Крымского ханства 135 лет тому назад попал под русское иго, счастлив иметь возможность донести о своих политических надеждах до сведения Германского правительства, в помощи коего Турецкому

и мусульманскому миру он убежден, опираясь на сулящие мусульманским странам счастья исторические высокие цели Его Величества Государя Императора Вильгельма, являющегося воплощением Великого Германского Государства.

Крымские татары желают восстановить в Крыму свою власть, опираясь на следующие основания: они составляют постоянный элемент Крыма, как наиболее старинные господа Крыма, они вырабатывают основание всей экономической жизни страны, они составляют большинство крымского населения, они объявили, защищали независимость Крыма, для этой цели они принесли в жертву тысячи офицеров, солдат, добровольцев, они добиваются (достигают) признания независимости Крыма и интернациональной дипломатии, они подготовлены в Крыму наилучшим образом, благодаря парламенту и политически-национальной организации, благодаря историческим и военным способностям своей расы, они смогут сохранить тишину и спокойствие в стране и в заключение они опираются еще и на Центральную раду Украины. Чтобы достигнуть этой святой цели, следует признать необходимым, чтобы нижеследующие основные положения политической жизни Крыма были осуществлены: 1) преобразование Крыма в независимое нейтральное ханство, опираясь на германскую и турецкую политику; 2) достижение признания независимого Крымского ханства в Германии и ее союзниками и в нейтральных странах до заключения всеобщего мира; 3) образование татарского правительства в Крыму, с целью совершенного освобождения Крыма от господства и политического влияния русских; 4) водворение татарских правительственных чиновников и офицеров, проживающих в Турции, Добрудже и Болгарии, обратно в Крым; 5) обеспечение образования татарского войска для сохранения порядка в стране; 6) право на возвращение в Крым проживающих в Добрудже и Турции крымских эмигрантов и их материальное обеспечение [14, С. 330 – 331].

Однако призывы крымскотатарской политической элиты остались не услышанными германским руководством. В ноябре 1918 года в результате революции кайзеровская Германия прекратит существование.

Выводы. Политические лидеры крымских татар в действиях УНР, а затем и державы гетмана Скоропадского видели посягательство на национальные интересы и государственность. Они не смогли воспринять и увидеть в украинском факторе гаранта и политического союзника на пути к достижению национальных целей – построение государственности. Довлела идея, заложенная предшественниками – джадидами. Они уповали на иллюзорный «тюркский мир»,

фрагментарных «российских мусульман», Османскую империю, переживавшую глубокий кризис. Этот шанс в перспективе давал возможность строить национальную государственность в рамках Украинской ССР, наряду с Молдавской АССР, и, возможно, избежать депортацию в 1944 году (заметим, в годы войны автономные республики были ликвидированы только в РСФСР). И, возможно, был шанс преобразовать Крымскую АССР в союзную республику, то чего довелись крымскотатарские политики в 1920-е годы.

Библиографический список:

1. Червонная С. М. Тюркизм и пантюркизм / Червонная С. М., Гилязов И. А., Горошков Н. П. // Ас Алан. – 2003. – №1 (10). – С. 161.
2. Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. – Симферополь : Таврия, 1997. – С. 63.
3. Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. – Симферополь : Таврия, 1997. – С. 64.
4. Королев В. И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (политические партии и власть) / В. И. Королев. – Симферополь : «Таврия», 1993. – С. 58 – 59.
5. Вступительная речь председателя парламента А. С. Айвазова // Крым. – 1918. – 15 мая.
6. Документ подписан Председателем совета КТП Бекиром Мамедовым, товарищем Председателя генерального штаба полковником Мустафой Соболевским, товарищем Председателя совета, члена Всероссийского мусульманского совета, товарищем Председателя Всероссийского мусульманского военного совета Османом Токумбетовым, секретарем совета комиссаром мусульманских войск румынского фронта Абдулой Гафар Черкаевым, членом Крымского краевого совета народных представителей Алескером Мухарским, член КТНД Х. Чапчаччи, другими лицами. (Украина и Крым (от нашего корреспондента) Киев 4 мая 1918 г. // Крым. – 1918. – 10 мая.
7. Хроника парламентской жизни // Крым. – 1918. – 12 мая.
8. Там же.
9. Декларация левой фракции парламента // Крым. – 1918. – 17 мая.
10. Хроника парламентской жизни // Крым. – 1918. – 12 мая.
11. Там же.
12. Речь Джафера Сейдамета // Крым. – 1918. – 19 мая.
13. Оболенский В. А. Крым в 1917 – 1920-е годы / В. А. Оболенский // Крымский архив. – 1994. – № 1. – С. 68.
14. Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917 – 1920). – Симферополь : «Крымиздат», 1927. – С. 330 – 331.

У статті розглядається та аналізується вплив політичних процесів на статус Криму у кримськотатарській політико-правовій думці та практиці 1918 р.

The article deals with the influence of political processes at Crimean Tatars political and legal thoughts on the status of Crimea.

Стаття надійшла до редколегії 28.07.2014

УДК 340.15(477.74-250Д),,18/19":347.965

Корнієнко І. В., НУ «ОЮА»

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА АДВОКАТУРИ У ПРАЦЯХ Є.В. ВАСЬКОВСЬКОГО

У статті на підставі аналізу наукової спадщини видатного представника одеської школи права Є. В. Васьковського визначено основні результати дослідження вченим історії адвокатури з найдавніших часів до початку ХХ ст.

Євген Володимирович Васьковський вдало поєднував здібності не тільки видатного ученого, педагога, адміністратора вищої школи та теоретика, але й практика адвокатури. Є. В. Васьковський багато років працював як адвокат (спочатку помічником присяжного повіреного, пізніше – присяжним повіреним) із цивільних справ. Професійний інтерес в удосконаленні правового становища адвоката зумовив його звернення до історії та сучасного стану адвокатури у різних країнах світу.

Зважаючи на прихильність Є. В. Васьковського позитивістській доктрині, свої дослідження у правознавчій сфері він розпочав з історико-правового сюжету, а саме – з аналізу історичного досвіду формування адвокатури та її сучасного стану у різних країнах світу. На його думку, адвокатура, як явище юридичне, а, отже, соціальне, є предметом дослідження і теоретичної науки (юриспруденції), і практичної науки (юридичної політики), причому остання у своїх висновках має спиратися на першу. Тому його наукове дослідження адвокатури складається з теоретичної (дослідження причин процвітання та занепаду адвокатури) і практичної (визначення бажаної організації адвокатури) частин. Перша частина, у свою чергу, поділяється на два відділи: 1) індуктивне вивчення фактів і 2) дедуктивну перевірку. Останній компонент дослідження Є. В. Васьковський вважав за доцільне поєднати

з визначенням ідеалу організації адвокатури. Внаслідок цього, зміст його праці розпався на дві частини: 1) індуктивну, названу ним «нарисом загальної організації адвокатури» і 2) дедуктивну, а разом з тим і прикладну під заголовком «дослідження принципів організації адвокатури» [1, с. 7-8].

І в теперішній час дослідження історії адвокатури покликано, перш за все, на основі аналізу історії та сучасного стану адвокатури виявити труднощі, що стоять перед цим інститутом, визначити шляхи удосконалення правового регулювання діяльності адвокатури, перспективу розвитку цього важливого інституту правової системи. Саме ці основні моменти були відображені Є. В. Васьковським у його магістерській дисертації «Організація адвокатури».

При написанні магістерської дисертації автором було використано велику кількість першоджерел та наукової літератури – усього ним зроблено більше 1300 посилань на них. Це свідчить про сумлінність та наукову ерудицію автора. Окрім зазначеного, слід також додати, що Є. В. Васьковським було проаналізовано сучасний стан інституту адвокатури у двадцяти чотирьох країнах світу, у тому числі в Російській імперії.

Є. В. Васьковський був не першим російським ученим, якого цікавили історія та практика адвокатури. Історії адвокатури стародавнього періоду (зокрема, у давньогипетському, індійському, давньоєврейському, давньогрецькому та римському суспільствах) було присвячено докторську дисертацію професора Харківського університету А. М. Стоянова. А. М. Стоянов зазначав, що історія адвокатури, навіть стародавня, проливає світло на питання, які мають практичне значення для сьогодення [2, с. 138]. Але методологія дослідження, обрана А. М. Стояновим, як уявляється, не дуже сприяла виробленню практичних рекомендацій для удосконалення організації адвокатури у пореформеній Росії. Його праця була написана як типова пряця з історії права; у ній послідовно, але без певної системи, викладались основні історико-правові факти, що демонстрували зародження адвокатури у стародавніх народів. Іншим системам адвокатури було присвячено лише один нарис, написаний на матеріалах Англії [3]. Цим ученим практично не було застосовано порівняльно-правовий метод, широко використаний із практичною метою Є. В. Васьковським, що не дало йому змоги виокремити загальне та особливе в системах організації адвокатури і, відповідно, створити власну теорію адвокатури.

Натомість, Є. В. Васьковський розпочав свою наукову роботу з аналізу теорій походження адвокатури. Він зазначає, що адвокатура є стародавньою установою, яка існувала за всіх часів і в усіх

народів і доходить висновку, що професія адвоката є однією з найдавніших. Слід зазначити, що протилежну думку із цього приводу висловив у своїй науковій статті професор О. І. Загорівський, який розглядав адвокатуру як виключне надбання сучасного суспільства, відмовляючись бачити у стародавніх інститутах представництва прототип адвокатури. Отже, він, на протигагу Є. В. Васьковському, не використовував історичного підходу до вивчення цього питання [4, с. 11]. Слід зазначити, що така відмова від пошуку історичного коріння адвокатської діяльності та організації адвокатури була певною мірою властива історикам російської адвокатури. Не випадково, що автори тритомної праці з історії адвокатури в Росії уже на одній із перших сторінок свого твору посилалися на слова великого адвоката В. Д. Спасовича про співтовариство пореформених адвокатів: «Ми не вийшли *ex ovo*, ми без роду та племені» [5, с. 2]. Таку думку висловлювали й інші практикуючі адвокати та вчені юристи пореформеного періоду, цитовані у цій книзі.

Є. В. Васьковський розглядав адвокатуру як історично зумовлене соціальне явище, яке розвивалось і, зрозуміло, не залишалось у статичному стані із плином часу. Він указує, що з давніх-давен деякі автори навіть приписували адвокатурі божественне походження, як і іншим соціальним інститутам – державі і праву. Є. В. Васьковський робить посилання на авторів, які були прибічниками цієї ідеї. Так, на думку Фію-де-ля-Марша адвокатська професія бере початок з Божественного Слова, яке захищало перед Господом потомство Адама. Гуссон також присвячує своє дослідження цьому ж Божественному Слову, першому за його висловом, адвокатів людського роду [1, с. 8-9].

Натомість інші вчені, визнаючи адвокатуру установою природного права, вважали, що вона виникла разом із судом. Зокрема, у своїх наукових працях Грелле Дюмазо зазначав, що походження адвокатури співпадає з виникненням першого судового процесу і першого суду. Укладачі енциклопедій вважали, що виникнення професії адвоката є співзвучним з моментом виникнення суду. На думку Форсайта, з того часу, як люди уперше засвоїли форми суспільного ладу, принципи адвокатури повинні були існувати, хоча назва її могла залишатися невідомою. Автор одного з наукових творів про адвокатуру Прішль у своїх дослідженнях неодноразово зазначав, що перед першим суддею, ймовірно, виступили й перші адвокати [1, с. 9].

У протилежність цьому погляду Є. В. Васьковський у частині своєї наукової праці, присвяченої історії виникнення інституту адвокатури, наводить іншу думку вчених, які стверджували, що минали тисячоліття, розквітали потужні цивілізації; видавалися закони, створювалися

суди, писалися книги про правознавство й управління державою, однак інституту адвокатури так і не було засновано [1, с. 9-10].

Слід сказати, що причини виникнення інституту адвокатури Є. В. Васьковський намагався з'ясувати за допомогою міждисциплінарного підходу. По-перше, на його думку, слід звернутися до даних антропології й етнографії, що стосуються юридичних засад первісних народів. По-друге, слід ознайомитися із станом правосуддя у сучасних напівцивілізованих державах. І, нарешті, зазирнути у глибину історії стародавніх і нових культурних народів [1, с. 9]. Отже, на думку Є. В. Васьковського, для вирішення питання про витоки адвокатури як суспільного інституту слід критично осмислити та інтегрувати антропологічні, етнографічні, історичні знання та знання чинного позитивного права та правосуддя.

Досліджуючи історію розвитку адвокатури, Є.В. Васьковський неодноразово вказував на те, що на перших стадіях розвитку права не можна знайти адвокатуру у тому вигляді, в якому вона існує на теперішній час у європейських народів. Подібно до всіх соціальних утворень, вона не виникає одразу в абсолютно організованому вигляді, а з'являється спочатку у зародковій формі, яка може за сприятливих умов розвинути і досягти розквіту, а за несприятливих умов – занепасти. Правозаступництво – головна функція адвокатури – є результатом процесу розподілу праці. Відповідно, його розвиток й удосконалення повинні йти паралельно з ускладненням правового ладу суспільства.

Є. В. Васьковський підтримував тих авторів, які вважали, що визнання необхідності адвокатури є можливим лише на високому рівні розвитку юриспруденції, коли знання права стає недоступним для неспеціалістів. Аналогічно не можна стверджувати, що перші спроби організації судового захисту одразу отримали назву адвокатури, адже професія адвокатів є набагато древнішою, ніж її назва [1, с. 10]. Таким чином, учений був упевнений у тому, що в країнах з нерозвинутою юридичною практикою форми правозаступництва не мають нічого спільного із правозаступництвом у цивілізованих державах Європи.

Є. В. Васьковський провів аналіз передумов виникнення інституту адвокатури у країнах Стародавнього Світу та в розвинених країнах і дійшов висновку, що потреба в адвокатурі відчувається навіть у народів із низьким рівнем розвитку права. Він постійно звертає увагу на те, як історично відбувався та змінювався процес захисту приватних інтересів у судах різних країн у різні епохи. Він зазначав, що в деяких напівцивілізованих державах, переважно магометанських, правозаступництво досягло значного розвитку і стає професійним

заняттям певного класу осіб. Зокрема, у Стародавній Індії правосуддя здійснювалося царем як верховним суддею і колегіальними судами. Судовий процес ґрунтувався на принципах усності, гласності і змагальності як у цивільних, так і в кримінальних справах. Учений вказував на те, що вже наприкінці XIX ст. новітніми дослідженнями було доведено, що у Стародавній Індії була відома адвокатура, причому обов'язки правозаступництва і представництва поєднувалися в одній особі [1, с. 17].

У Стародавньому Єгипті судовий захист теж досяг значного розвитку. Існували постійні суди. Судовий процес із усного і гласного, яким він буває на нижчих рівнях культури, уже перетворився на письмовий і таємний. Таким чином, Є. В. Васьковський робить висновок, що в Єгипті адвокатура, ймовірно, з'явилася ще у стародавні часи, однак не встигла розвинутися і з введенням письмового діловодства була майже зовсім знищеною [1, с. 17-18].

Окремим питанням Є. В. Васьковський виносить історію розвитку адвокатури в інших, ніж Європа, частинах світу. Так, стародавні держави у Мексиці та Перу на момент їх завоювання європейцями демонстрували сліди визначної культури. В обох державах, подібно до того, як у Стародавньому Єгипті існували постійні суди, а в судовому процесі переважала писемність. Однак щодо інституту адвокатури не збереглося жодних вказівок [1, с. 19-20]. Слід визнати слушним висновок Є. В. Васьковського, який вважав, що в країнах Латинської Америки, як і в Єгипті, «адвокатура» офіційно не допускалася до правозаступництва у зв'язку з пануванням письмового процесу.

Викладені історичні факти зі стародавніх часів розвитку адвокатури надали змогу ученому зробити певні висновки щодо походження адвокатури.

По-перше, з них видно, що хоча адвокатура не виникає одночасно із судом, проте, зародження правозаступництва з'являється на найнижчих рівнях розвитку права. Є. В. Васьковський особливо підкреслює, що судове представництво стародавній адвокатурі не є властивими.

По-друге, першими правозаступниками стають особи, пов'язані із позивачами родинними зв'язками (Китай, землі каффрів) друзі або сусіди (у країнах зулусів і бечуанів).

По-третє, особливий клас адвокатів, тобто осіб, що цілком присвятили себе правозаступництву і перетворили його на професію, виникає лише на вищому рівні розвитку юриспруденції.

По-четверте, навіть у тих країнах, де існує особливий клас адвокатів, ще не можна знайти жодних вказівок на процес організації адвокатської професії.

Нарешті, по-п'яте, історія Єгипту дає першу вказівку на беззаперечний історичний факт стосовно того, що письмовий і таємний процес несприятливо вплинули на розвиток інституту адвокатури [1, с. 20-24].

Відносячи Грецію та Рим до розвинених цивілізованих країн, в яких захист цивільних прав фізичних та юридичних осіб здійснювався на більш високому рівні, Є. В. Васьковський присвятив питанню історії розвитку адвокатури у цих країнах окремі глави у своїй праці «Організація адвокатури».

На думку Є. В. Васьковського, у найдавніший період історії у Стародавній Греції все внутрішнє управління перебувало в руках спадкової династії царів. Правосуддя здійснювали або царі, або досвідчені мужі знатного походження. У судовому процесі панували, як це завжди буває на нижчих рівнях розвитку судової системи, принципи усності, гласності і змагальності. Позивачі прибували на суд особисто і самостійно захищали свої права [1, с. 25-26]. Однак із розвитком судочинства пізніше з'явилася й адвокатура. Процес її виникнення можна прослідкувати досить детально на прикладі історії Афін, оскільки інші грецькі держави повільніше розвивалися у культурному відношенні і не залишили відповідних історичних пам'яток про виникнення адвокатури. Лише в Афінах мали місце всі умови, необхідні для появи адвокатури: демократичний лад республіки, розвинуте суспільне життя, процвітання ораторського мистецтва, усність і публічність судового процесу і, додатково, панування принципу змагальності як у цивільному, так і в кримінальному процесі. За таких умов виникала потреба для захисту у суді приватних інтересів осіб, що не володіли юридичними знаннями і ораторським мистецтвом. У сфері здійснення правосуддя ораторське мистецтво теж відіграло важливу роль.

Стародавні грецькі адвокати в основному займалися тим, що писали промови (логографії) для тих учасників судового процесу, які не могли захистити себе за браком красномовства. Є. В. Васьковський указує на загрозу адвокатській професії у такій ситуації, коли адвокат був, по суті, тіншовим учасником судового процесу. Не виступаючи відкрито в суді, ці наймані логографи у кінцевому рахунку скотилися до крайніх форм нерозбірливості, а саме – до написання логографій одночасно двом сторонам процесу, до образ учасників процесу, до відкритих непристойностей [1, с. 35-38].

Отже, такими були первинна форма адвокатури у Стародавній Греції та способи захисту приватних інтересів у суді. Зазначена форма розвитку адвокатури була дуже поширеною у стародавній Греції і панувала до останнього моменту існування республіки.

Є. В. Васьковський вважав, що немає жодного сумніву в тому, що логографії з часом були б абсолютно витиснені усними промовама, і що єдиною формою адвокатури залишився б усний захист. Відповідно до цієї потреби у Греції, можливо, з'явився би особливий клас професійних адвокатів [1, с. 32].

Стосовно історії розвитку адвокатури у Стародавньому Римі, Є. В. Васьковський визнавав загальноприйняту в літературі точку зору, що джерелом походження римської адвокатури є патронат [1, с. 40], тобто існуючий з давніх пір інститут взяття під захист заможними впливовими патриціями збіднілих родичів або інших осіб.

Життя римської адвокатури проходило між двома крайнощами: необмеженою свободою і безмежною регламентацією. За часів республіки вона була абсолютно вільною професією. Причому правозаступництво було відокремленими від судового представництва; гонорар вважався почесним дарунком, що не допускав ні умов, ні позову; внутрішня організація стану адвокатів була відсутня; адвокатура служила шляхом до досягнення вищих посад у державі [1, с. 78].

За часів Римської імперії організація адвокатури ґрунтувалася на діаметрально протилежних принципах. Свобода професії була обмежена, по-перше, освітнім цензом, по-друге, комплексом, по-третє, локалізацією, тобто приуроченість діяльності до одного певного судового округу і, по-четверте, залежністю від призначення з боку уряду. Далі, правозаступництво поєднувалося із судовим представництвом; гонорар став визначатися договором і допускати судовий позов у разі невиллати; стан було поставлено у дисциплінарну залежність від судів [1, с. 78-79]. Ці риси римської організації адвокатури Є. В. Васьковський вважав негативними.

Історія розвитку адвокатури у сучасного цивілізованого народу подається Є. В. Васьковським на прикладі декількох країн.

Є. В. Васьковський за допомогою порівняльно-правового методу порівнював соціальний та правовий статус адвокатів у всіх досліджуваних ним країнах, а саме їх права та обов'язки, вимоги до кандидатів в адвокати тощо. Ним було розроблено стрункий план дослідження адвокатської професії, що включав такі положення: походження та коротка історія адвокатури кожної країни; професійна корпорація адвокатів, а саме – їх об'єднання в окремий стан, у тому числі органи самоврядування та дисциплінарні ради; вимоги до кандидата в адвокати, у тому числі вимога несумісності адвокатської діяльності з іншими заняттями; види адвокатської діяльності; права та обов'язки адвокатів. За цим планом він досліджував стан адвокатури у сучасних йому країнах. Порівняльно-правовий метод дослідження адвокатури

і на теперішній час є затребуваним, зокрема, він становить методологічну основу курсу порівняльної адвокатури. Її предметом, за визначенням М. Р. Аракеляна, є порівняльно-правове вивчення особливостей правового статусу адвокатури, організації адвокатської діяльності, порядку формування та допуску до адвокатської діяльності, правового становища адвокатів у різних державах сучасного світу [6, с. 132].

Зразковим, класичним Є. В. Васьковський вважав стан адвокатури у Франції. Історії французької адвокатури присвячено главу III його монографії [1, с. 80-193].

На його думку, початок історії слід вести з римського завоювання Галлії, куди римлянами разом з іншими установами принесли адвокатуру. Так, він констатує наявність у капітуляріях Карла Великого постанов про адвокатів. Сучасний російський дослідник О. М. Просвіркін встановив точну дату появи першої документальної згадки про адвокатів – капітулярій 802 р. [7, с. 17]. Але з розпадом монархії Карла Великого і розвитком феодалізму відправа правосуддя, а разом із тим і адвокатура стали занепадати. Головними формами процесу стали судові поєдинки і Божі суди й притому не тільки у кримінальних, але й у цивільних справах. Завдання адвоката з подібних процесів полягало тільки в обговоренні питання, чи слід допустити Божий суд у даному випадку.

Подальший розвиток феодалізму, результатом якого було утворення у Франції низки самостійних васальних володінь, закріпачення нижчого класу і панування приватних воєн разом із кулачним правом, призвело до остаточного падіння законного порядку і правосуддя. Адвокатура абсолютно заглухла. Тільки в духовних судах, де не допускалися поєдинки, було більше простору для діяльності адвокатів, серед яких були як духовні, так і світські особи. Зміни у статусі адвокатів Є. В. Васьковський пов'язує зі знахідкою Зводу Юстиніана та постановами вселенських соборів, які заборонили духовним адвокатам виступати у світських судах. Світські юристи старанно віддалися вивченню римського права; вплив канонічного права зменшився; разом із тим зросло значення цивільних судів, і стала все більше і більше розвиватися світська адвокатура.

На думку Є. В. Васьковського, наприкінці XIII ст. адвокатура стає об'єктом законодавчої регламентації, а перші зачатки станової організації адвокатури були помітними уже в XIV ст. Адвокати, які практикували при парламентах, утворили вільну асоціацію, що одержала назву стану за зразком римської адвокатури імператорського періоду, і на протигагу численним цехам і промисловим корпораціям тогочасних міст.

Обов'язки адвокатів полягали у наданні юридичних порад, усному захисту клієнтів у суді і складанні деяких судових паперів. Подібно до республіканського Риму, французькі юристи-практики поділялися на дві групи. Одні займалися переважно або навіть виключно наданням порад (юрисконсульти), інші ж, крім цього, вели справи в судах (адвокати). Юрисконсульти не тільки подавали усні та письмові поради, але й нерідко складали і друкували цілі юридичні статті (мемуари) на прохання сторін. Крім того, вони займалися науковим тлумаченням права. Їхня діяльність мала надзвичайно важливе значення для розвитку французької юриспруденції.

Стан французької адвокатури в середні віки Є. В. Васьковський вважає блискучим. Адвокатура, ревно виконуючи своє священне покликання, була діяльною і безстрашною союзницею правосуддя і займала одне із перших місць у системі державного управління. Громадська думка і уряд ставили стан адвокатів вище повірених, нотаріусів, докторів права, лікарів і навіть товаришів королівського прокурора.

Досягнувши повного розквіту і принісши на практиці багаті плоди, станова організація адвокатури була знищена революцією 1789–1793 рр., проте ця помилка революційного уряду в кінцевому підсумку була виправлена Наполеоном I.

Є. В. Васьковський зробив висновок, що французька адвокатура є зразковою для формування адвокатури в інших країнах і протягом свого багатовікового існування виробила п'ять основних принципів організації: відокремлення правозаступництва від представництва; тісний зв'язок адвокатури з магістратурою (судовою владою); свобода професії; відносна безоплатність професії; станова організація.

Слід сказати, що організація французької адвокатури та діяльність видатних французьких адвокатів цікавила не тільки Є. В. Васьковського, але й інших юристів, у тому числі практикуючих адвокатів. Зокрема, вивчаючи діяльність юристів Франції, старший сучасник Є. В. Васьковського – видатний адвокат М. П. Карабчевський вивів такі критерії результативності діяльності адвоката: 1) діяльність адвоката (присяжного повіреного) вимагає від нього безумовної щирості та послідовності у своїх професійних переконаннях; 2) він має докласти усіх зусиль для захисту – у цьому полягає його професійний обов'язок. Якщо є найменший промінь надії на виправдання підозрюваного або обвинуваченого, то потрібно докласти усіх своїх зусиль для торжества справедливості; 3) величезну роль у діяльності адвоката відіграє настрой на перемогу у суді [8, с. 15].

Автор вважав, що існування та розвиток інституту адвокатури зумовлено потребами, які виникають у зв'язку з розвитком людства у цілому [1, с. 10]. Відомо, що на перших етапах розвитку будь-якої нації, коли правові норми за своїм змістом є нескладними і зрозумілими для всіх членів соціуму, індивіди мають можливість захищати себе особисто без сторонньої допомоги. Однак із розвитком культури суспільні відносини стають більш складними та різноманітними, а водночас ускладнюються і юридичні норми. Розуміння та застосування норм права для більшості громадян також стають складними. Саме у цей момент виникають потреба та необхідність у зверненні за допомогою до адвокатів, які спеціально займалися вивченням законів та надавали необхідну юридичну допомогу та підтримку.

Таким чином, можна зробити висновок, що перший том «Організації адвокатури» Є. В. Васьковського було присвячено нарису всесвітньої історії адвокатури, в якому автор розглядав визначення адвокатури, її походження у різних країнах світу, зокрема, Греції, Стародавньому Римі, Франції, Англії, Німеччині, Австрії, Бельгії, Голландії, Італії та інших країнах, а також в Росії. Іншими словами, у першому томі цієї наукової праці вчений аналізував розвиток інституту адвокатури як арсеналу способів захисту приватних інтересів фізичних та юридичних осіб у минулому та її становище у XIX ст.

Бібліографічний список:

1. Васьковский Е. В. Организация адвокатуры : в 2 ч. / Е. В. Васьковский. – СПб. : Изд-е Н. К. Мартынова, 1893. – Ч. 1 – 396 с.
2. Стоянов А. Н. История адвокатуры / А. Стоянов. – Х. : Университетская типография, 1869. – 141 с.
3. Стоянов А. Н. Английская адвокатура : этюд по истории адвокатуры на западе Европы / А. Н. Стоянов // Юридический вестник. – 1880. – Т. 4. – С. 543–616.
4. Загоровский А. И. О правах профессоров на занятие адвокатурой / А. И. Загоровский // Юридический вестник. – 1883. – № 3. – С. 11.
5. История русской адвокатуры. 1864-20/XI-1914: в 3 т. / под ред. М. Н. Гернета, И. В. Гессена. – Т. 1: Адвокатура, общество и государство / И. В. Гессен. – М. : Б.и., 1914. – 672 с.
6. Аракелян М. Р. Теоретико-методологические аспекты сравнительного изучения адвокатуры / М. Р. Аракелян // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2008. – Т. 7. – С. 131–135.
7. Просвиркин А. Н. Организационные основы адвокатской деятельности и адвокатуры : Сравнительно-правовой анализ исторического развития и формирования нормативно-правовой базы в России и зарубежных странах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Судебная власть, Прокурорский надзор, Организация

правоохранительной деятельности, Адвокатура» / А. Н. Просвиркин. – М., 2007. – 25 с.

8. Шелоумов М. А. Профессиональная деятельность адвоката в России во второй половине XIX – начале XX веков : На примере практики присяжного поверенного Н. П. Карабчевского : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; История учений о праве и государстве» / М. А. Шелоумов. – М., 2008. – 22 с.

В статті на основанні аналізу научного насліддя видаючогося представителю одеської школи права Е.В. Васковського определены основні результати дослідження ученим історії адвокатури с древніших времен до начала XX в.

In the article, on the basis of the analysis of the scientific heritage of the outstanding representative of the Odessa School of Law, E. V. Vaskovskogo, there have been defined the main results of his study of history of advocacy from ancient times to the early twentieth century.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2014

УДК 340.12:477.74

Дзевелюк А. В., НУ «ОЮА»

М. Ю. ЧИЖОВ ПРО ПОХОДЖЕННЯ І МАТЕРІАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ПРАВА

В даній статті досліджується розуміння М. Ю. Чижовим джерела права, його походження, а також фактори які впливають на його походження. В даному дослідженні автор аналізує погляди на походження джерела права та утворення джерела права з точки зору різних правових шкіл, та різних учених та мислителів.

У XVIII – XIX ст.ст. вітчизняне правознавство розвивалось під значним впливом західноєвропейських ідей. Саме завдяки такому впливу найбільш поширеними правовими школами стають природно-правова, психологічна, історична.

Важливою подією в дослідженні права і його джерел стала праця М. Ю. Чижова «Джерела і форми права», в якій автор зазначав: для того щоб бути доступним розуму і почуттям людей, право втілюється в оточення форм, тісно зв'язаних з джерелом життя. Людина знаходить і використовує джерела права тільки через правосвідомість [1].

Насамперед слід зазначити, що М. Ю. Чижов виступав проти змішання багатьма дослідниками-сучасниками поняття «походження» права з поняттям «утворення» права. На його думку, у процесі розвитку права ці поняття виникають одне після одного. При цьому якщо «походження права є відокремлення права в середовищі інших сил і елементів людського духу, впливання права з етичної природи особистості й оформлення його в певний тип як елемент соціального життя», то «під утворенням права варто розуміти наступний ступінь у зрості права – перебування права серед зовнішніх відносин людей між собою і відображення ним на собі тих умов, серед яких йому доводиться зростати (набуття правом звичаєвої чи законодавчої форми)» [1, с. 187]. Таким чином, джерело права ми визначимо тоді, коли усвідомимо природу свідомості, що розкриває закони і потребу людського духу як причину практично всіх соціальних явищ, до яких і належить право.

У М. Ю. Чижова питання про походження права і про джерело права одне й те саме [1, с. 186], інакше кажучи, вони є складовими частинами єдиної проблеми. Також слід зазначити, що М. Ю. Чижов розрізняв поняття «джерела права» і поняття «форми права», хоча для нього ці поняття перебувають у тісному зв'язку. Співвідношення цих понять учений визначає в такий спосіб. Право, як духовно-моральна сила, для того щоб бути доступним людям, набирає відповідних форм. Форма права, за М. Ю. Чижовим, є «засіб прояву права в середовищі зовнішніх відносин людей між собою», «“тілесність” права серед цих відносин» [1, с. II], «відчутний юридичний матеріал» [1, с. 202]. Форм, у яких право представляє себе в дійсності, у середовищі зовнішніх відносин людей між собою два: звичай і закон. Поняття форми права перебуває в тісному зв'язку з поняттям джерела змісту, що наповняє юридичні форми, інакше кажучи, з поняттям джерела права. Під джерелом права учений розуміє «корінь, від якого розгалужується право; причину, що виявляє право в тій чи іншій формі». Він пише: «...словом – джерело права є правоутворююча засада» [1, с. III]. Таким чином, відповідь на запитання «відкіля виходить право» є для М. Ю. Чижова джерелом права в матеріальному розумінні.

Згідно з М. Ю. Чижовим, «людській проникливості потрібно було пройти тисячоріччя, перш ніж вона знайшла причину, що виявляє право як елемент соціального життя» [1, с. 4]. На його думку, історія людства у сфері людського міркування про право доводить, що вирішення питання про джерело права настільки ж старе, як не нова й думка про саме право, що криє свій початок на дні стародавності людського роду. Думка про право і вирішення питання про джерело

права збігаються з першим створенням форм соціального життя роду людського. У кожній соціальній формі людського буття людина при спрямуванні своєї поведінки за певним положенням (нормою) мимоволі відносить походження цього положення до певної засади, що надає даному положенню обов'язковості, необхідності його застосування. Інакше кажучи, цінність даного визначника людської поведінки зводиться до джерела. Таке джерело людина протягом усієї світової історії шукала чи поза себе (природа, Бог, соціальне середовище), чи в собі самій, у законах свого духу. Саме на шляху відшукування джерела права людина підходила до більш або менш ясного розуміння права. Тим самим вирішення питання про джерело права відбувалося (і відбуватиметься) у зв'язку з визначенням поняття права. Визначити ж поняття права – значить засвоїти право. От чому питання про джерело права може бути зведено на питання про визначення, засвоєння людиною права, під яким учений розумів набуття людиною свідомості природи права для належної здійсненості людської свободи, для постановки юридичної свідомості в число реальних причин, що дають визначеність даним життєвим відносинам людей між собою. Звідси випливає, що «джерело права ми знайдемо тоді, коли зрозуміємо природу свідомості, що відкриває закони і потреби людського духу, як причину майже всіх соціальних явищ, до числа яких належить і право. Внаслідок цього можна сказати, що людина знаходить і знайде джерело права тільки через самосвідомість» [1, с. 4-5]. Таким чином, першооснову права, на думку М. Ю. Чижова, людина повинна шукати в етичному законі людського духу, що спрямовує практичне життя людини, проникаючи крізь колективну сторону людини в соціальне середовище, стаючи творцем останнього, набуваючи форми норм права. Виходячи з викладеного, можна затверджувати, що М. Ю. Чижов відстоює природно-правові позиції, визначаючи право як багатоаспектне явище, складність якого неможливо усвідомити спрощено.

М. Ю. Чижов розглядає спочатку вирішення питання про джерело права у зв'язку з історичним розвитком самосвідомості особистості [1, с. 11-70], а потім наукові системи, що виникли на ґрунті оновлених релігійною Реформацією думки і життя [1, с. 71-232].

При цьому в історичному розвитку самосвідомості особистості у зв'язку з вирішення питання про джерело права учений виділяє п'ять ступенів. Спочатку аналізується розвиток особистості на Сході, потім у Греції і Римі й, нарешті, в Європі до і після Реформації.

Автор доходить висновку, що на Сході (на першому ступені розвитку особистості) індивідуалізація уможливила «емансипацію особистості від оточуючого її середовища (від об'єктивізму) і ця зачаткова

емансипація виявилася тільки у визнанні особистістю себе такою, що вміщає дане із-зовні, але – не оцінює те, що вмістилося. Найдавніша особистість не пішла далі стану пасивізму» [1, с. 23].

Заслуга грецької особистості (другий ступінь розвитку особистості) стосовно кристалізації поняття особистості, за М. Ю. Чижовим, дуже велика. Так, закон індивідуалізації позначився тут досить сильно: він звузив об'єктивізм, що поглинає розум і дії особистості на першому ступені її розвитку. У Греції пролунав заклик (хоча не занадто визначений) за виділення особистості з державного вбирання. Прогрес особистості в Греції позначається в появі бажання пізнати особистість, і це бажання проповідується відкрито. Але тут не було права (бо не було особистої самостійності), а був тільки обов'язок. Слідом за Б. М. Чичеріним М. Ю. Чижов відзначає, що лише вільна людина може мати право [1, с. 34-35].

Згідно з М. Ю. Чижовим, третій ступінь свого розвитку особистість зайняла на римському ґрунті, де вона звільняється від захоплення і вбирання її зовнішнім, оточуючим середовищем і стає такою, що опановує правом за допомогою перетворення себе на активну силу соціального і юридичного життя [1, с. 39]. Але в Римі міркування про природу права було занадто вузьким. Римляни вирішували питання тільки про утворення, формулювання права, питання ж про джерело права для них був закритим. Принаймні, римський розум дивився на походження права чисто ззовні, не заглядаючи в глибину його природи [1, с. 47-48].

Четвертий ступінь розвитку особистості охоплює Середньовіччя. Цей ступінь охоплює розвиток германо-романської особистості до Реформації. У середні віки, за М. Ю. Чижовим, особистість не була вільна, отже, не було і права в істинному розумінні слова. Ні велика сила християнства, що йде до свободи особи, ані індивідуалізаційний характер германця, що створив сепаративність у державі, не зробили в середні віки особистість вільною від оточуючого соціального середовища, а всьому цьому причиною служило те, що особистість ще не усвідомила саму себе, не могла емансипувати свій дух від соціального організму, що набирається [1, с. 63].

П'ятий ступінь розвитку особистості М. Ю. Чижова називається періодом зрівноваження поняття і життя й охоплює розвиток германо-романської особистості в період Реформації. Вона є початком визнання за особистістю самостійності, що вчений вважає належним до того часу, коли і право, і держава, юридичний і політичний устрій звели корені свої до вільної особистості, до того часу, коли особистість скинула ярмо церковного авторитету, до часу відродження наук і мис-

тецтв, коли особистість освітилася духовно, тобто до часу Реформації. Реформація зробила переворот не тільки в релігійній, але й у юридичній, політичній і іншій сферах людського життя [1, с. 65]. Наука і життя пішли після Реформації новим шляхом, але особливо чудово те, що наука начебто диктувала особистості засвоєння своєї самостійності [1, с. 66]. З Реформацією відбувається сильне здійснення закону індивідуалізації, що веде особистість до самостійності, емансипації людського духу від релігійного об'єктивізму, засвоєння особистістю свободи як початку практичної діяльності особистості, як початку справедливості й права. Розуми потроху забувають середньовічні погляди на право і його джерело [1, с. 68].

Згідно з М. Ю. Чижовим, науковим напрямом, що сприяв після Реформації швидкому засвоєнню особистістю свободи і більш або менш точному відкриттю джерела права, у правознавстві була школа природного права, представники якої вважали, що право має своєю підставою людський розум, джерелом права є сама людська природа. Завдяки цій школі поступово із сфери розуму виділяється сфера морального світу людського життя, до якого і пристосовується правоутворююча сила, право одержує моральну підставу. Якщо в Г. Гроція і Т. Гоббса заради співжиття знищується особиста свобода, то в С. Пуфендорфа підстава порядку бачиться на етичній ідеї. Починаючи з К. Томазія, право відмежується від моралі. І. Кант із поняття розуму вивів дійсність свободи і вищу основу права, що складає сукупність умов, за яких сваволя однієї людини може бути узгоджена зі сваволею всіх інших на основі загального закону свободи. Вчення І.-Г. Фіхте, побудоване на ідеально-суб'єктивній засаді, припускало, що основа права є свобода – витвір реального буття нашого Я. Ця індивідуальна, абсолютна свобода відповідає необмеженості примусу. За М. Ю. Чижовим, Фіхте, уводячи право з необхідних відносин (зовнішніх) вільних істот, забуває, що ці відносини ґрунтуються ні на чому іншому, як на вимогах моральної природи людини. Тим самим право цілком відірвано від моральності [1, с. 128-150].

За М. Ю. Чижовим, на суворо науковий ґрунт питання про походження права було поставлено історичною школою права. Саме поява історичної школи була протигагою абстрактним і часом беззмістовним поглядам юристів XVIII ст. на право і на його походження та опозицією тій теорії, за якою право є витвір виключно державної влади (позитивісти XVII ст. і почасти XVIII ст.).

Усебічне вивчення концепції історичної школи права є важливим внеском М. Ю. Чижова в юридичну науку. До речі, його дослідження в цій сфері, на наш погляд, було одним із кращих до появи відповідної праці П. І. Новгородцева [2].

М. Ю. Чижов, детально розглядаючи основні положення концепції історичної школи права, заслугу її бачив у розгляді права як частини народного життя. На думку вченого, представники цієї школи мали рацію у визнанні неможливим зрозуміти право і державу тільки з волі законодавця, здатного створити на підставі законів розуму весь юридичний устрій. Для них римське, а почасти і німецьке право було ґрунтом при відшуканні джерела права. Вони, вивчивши римську історію права, помітили тісний зв'язок розвитку права з історією народного життя, переконалися в органічній цілісності права і свої погляди про властивості й джерела римського права узагальнили і додали їм значення положень, що належать до правопоходження взагалі: усі явища (право, мова, нрави й т. д.) зв'язуються в одне ціле спільним переконанням народу, однаковим відчуттям внутрішньої необхідності, що виключає будь-яку думку про випадкове і довільне їх походження [3, с. 31-32]. Спільна воля, спільна свідомість народу, спільне правопереконання, народний дух, за вченням історичної школи, є правоутворюючими силами [3, с. 32-33].

М. Ю. Чижов критично аналізує положення історичної школи про те, що право є витвором «народного духу», що виражається у звичаєвому праві, законодавстві й у стані юристів, що «народний дух» становить невидиму силу, яка виділяється із себе мирно і послідовно, за законами внутрішньої необхідності, мову, релігію і право. На думку М. Ю. Чижова, таке містичне явище, як «дух» народу, цілком примиралося з романською поезією, що панувала в той час у Німеччині, коли оспівувалися давно минулі часи, коли все таємниче, сховане у старовині було у великому шануванні. «Слово „дух“ народу, як джерело права, нагадує нам, – пише М. Ю. Чижов, – первинний стан природничих наук, коли для пояснення незрозумілих явищ природи посилалися на „дух“ як на джерело їх походження. Так, відомі були: дух води, дух вогню і т. д. Але цей стан природничих наук уже до часу виникнення історичної школи віддано було забуттю. Словом „дух“ народу нічого не можна пояснити. Чого ми не знаємо чи не розуміємо, називаємо народним „духом“, саме так, як якийсь час німці кожне незрозуміле німецьке слово вважали кельтичеським» [3, с. 34]. Якщо «дух» народу є щось незрозуміле, містичне, – відзначає М. Ю. Чижов, – то не більш ясним виявляється і загальнонародне переконання, зумовлене і нерозривно зв'язане з «духом». Згідно з М. Ю. Чижовим, такого загальнонародного переконання, загальнонародної волі ніколи не було і ніякий народ їх ніколи не може мати. Те, що вважається волею народу, є воля пануючої меншості, що утворює право ім'ям усього народу. Крім того, не все право народного походження. Воно

утворюється в різних суспільних групах (наприклад, церковне, торгове право), з одного боку, а з іншого – поза межами народного життя (наприклад, міжнародне право). Отже, з погляду історичної школи, утворення церковного, міжнародного права й інших є незрозумілим. Нарешті, резюмує М. Ю. Чижев, якщо вже говорити про народний дух, загальнонародну волю, загальнонародне переконання як про джерело права, то потрібно вивчити історичний процес їх створення, їхні властивості, чим історична школа та її послідовники не займалися. Тільки в пізніший час звернули увагу на необхідність цього вивчення, побачивши в народному дусі історичне нашарування особливих якостей того чи іншого народу [3, с. 35].

За М. Ю. Чижевим, *Volksgeist* історичної школи є як би видозміна *Weltgeist* Гегеля, з якого діалектично розвивається все існуюче й у який закладені задатки пізніших різних форм дійсного життя. У Савіні ми бачимо те саме, що в Гегеля, саме з *Volksgeist* у нього випливає невидимо і право і держава. Саме непоясненність народного духу, загальнонародного переконання, визнання їх судиною, з якої виливається позитивне право через особливі отвори, повело історичну школу, на думку М. Ю. Чижова, до неправильного вчення про джерела права, а зокрема – про утворення звичаєвого права [3, с. 35].

М. Ю. Чижев категорично не погоджується з думкою історичної школи про те, що звичаєве право виникає безпосередньо із загальнонародного переконання як першоджерела всякого права, що його основа лежить безпосередньо в загальній свідомості народу, у звичаєвому праві. На думку вченого, звичаєве право не є вираженням спільного переконання і не має нічого спільного з народним переконанням, народним духом. Для утворення звичаєвого права досить тільки відомого кола осіб, з'єднаних між собою взаємними умовами і відносинами. При цьому потрібно помітити тільки одне: щоб коло людей не був занадто тісним (наприклад, родина, де правове переконання тільки зароджується). Творчість права не належить спочатку народу як природному цілому. Звичаєве право виникає, насамперед, з рішень окремих осіб, з того чи іншого конкретного випадку таким чином, що окремі особи, відчуючи відомі життєві потреби, вступають між собою в угоду щодо вирішення певним чином даного їм випадку, що зустрівся, згідно з природою речей і згідно з почуттям правди. Інакше кажучи, відносини визначаються за договором, і під впливом різних умов з договору виникає відоме правило, норма. Мета, на підставі якої визначаються тут відносини, полягає завжди у взаємному інтересі, у вигоді осіб, що визначають свої життєві зовнішні відносини. Бажання досягти взаємної вигоди веде за однакових умов

до утворення серед зацікавлених сторін переконання в необхідності поводитися в тих самих випадках однаково, як і колись, за раніше прийнятою нормою. Повторюваність дій і рішень в однакових випадках розвиває в людях звичай також однаково діяти і на майбутній час. Інші особи, що перебувають з ними в однаковому суспільному зв'язку, в однакових життєвих умовах, що мають однакові інтереси, наслідують їх, додержуються їхнього прикладу і, таким чином, звикають діяти по тих самих нормах. Отже, звичка, звичай, що виник спочатку між окремими зацікавленими особами, поступово захоплює собою дедалі велику і велику частину суспільства і стає так названим загальним звичаєм [3, с. 35-36].

За М. Ю. Чижовим, крім окремих осіб, у творчості права бере участь суддя. Судове рішення, особливо на перших щаблях розвитку суспільного життя, встановлює певну норму права для даної конкретної справи. Якщо норма, виражена в рішенні з одиничного випадку, застосовується довгий час потім у подібних же випадках і іншими суддями, то шляхом судової практики непомітно складається звичаєво-правова норма. Кращим доказом походження звичаєвого способу дій, згідно з думкою ученого, є спосіб утворення стежини на лузі. Одна людина проходить через луг напрямком, що залежить від її мети чи просто випадково. Якщо інші ходитимуть по тому самому сліду, що їм покажеться зручним, то стежина вже зроблена. Тому М. Ю. Чижов погоджується з тими вченими, відповідно до думки яких звичаєве право виходить не з народної волі чи загальної свідомості народу, а з діяльної волі окремих осіб, котрі не думають, що їхнє рішення послужить утворенню права взагалі [3, с. 36].

М. Ю. Чижов підкреслює, що ні угода, ані судове рішення не складають джерела права в розумінні форми, втілившись в яку юридична норма одержує загальнообов'язкову силу. Він вважає, що угода і судове рішення сприяють утворенню права (звичаєвого права), бо норма поведінки відомих осіб, висловлена в угоді чи судовому рішенні, набуває згодом загальнообов'язкової сили внаслідок тривалого й одноманітного застосування її в однакових випадках, що ґрунтується на переконанні в юридичній необхідності норми, отже, норма набуває своєї сили звичайним шляхом [3, с. 36-37].

За М. Ю. Чижовим, законодавство також не є вираженням загальнонародного переконання, бо законодавець не становить тільки вуста народного духу, які вирікають те, що закладено в народному переконанні, і роль його стосовно розвитку народно-юридичного життя не тільки пасивна, але й активна. Він не безумовно йде слідами народного переконання, що часто не узгоджується з потребами

громадського життя. Законодавцеві доводиться в таких випадках самостійно вирішувати справу поза загальнонародним переконанням, додержуючись якого він затримав би розвиток самого народного життя. Таким чином, законодавець жодним чином не є виключно носієм загальнонародного переконання і жодним чином не концентрує в собі дух народу, а законодавство не можна вважати тільки продовженням, розвитком народного права [3, с. 37].

М. Ю. Чижев був переконаний у не погодженості віддавання переваги звичаєвому праву історичною школою, виведеної мирним шляхом, що начебто менш піддається свавілля, ніж законодавчому праву, здатному носити в собі свавілля. Згідно з поглядом ученого, ранги між джерелами права існувати не повинні: кожне джерело права має свої особливості, завдання, засоби, цілі, переваги і недоліки; кожне з джерел відповідає різним шаблям народного розвитку й у свій час буває гарним [3, с. 37].

Дослідження історії і сучасного життя не дозволяє М. Ю. Чижову погодитися і з думкою про відсутність в утворенні права свідомої діяльності людей. Право, на його думку, є продукт не тільки несвідомої діяльності людей, але і свідомої, що узгоджує і пристосовує право до потреб спільного життя людей. Роль свідомої діяльності людей особливо велика в утворенні нового права, що є не тільки подальшим продовженням і розвитком старого; стосовно старого права його походження самостійне, зобов'язано свідомій діяльності людей, що не вичікують, поки старе поступиться місцем новому праву. Крім того, нове право бере для себе засади не виключно з життя даного народу, а з життя й інших народів.

Як відомо, історична школа наполегливо підтримувала виключне національне походження права, що виключало питання про запозичення права. За М. Ю. Чижовим, неспроможність такого погляду довів Р. Єринг з посиланням на римське право, що вкоренилося в житті народів без усякого зв'язку із сукупністю минулого нових народів, їхньою внутрішньою сутністю й історією. Саме Р. Єрингу належить думка про те, що поки історичний напрям виставляє ідею національності права як виключно вірну і керівну, доти суперечність, у якій перебуває його вчення із засвоєнням римського права, залишиться вічно невирішеною.

З погляду М. Ю. Чижова, «припинити запозичення ззовні й присудити організм до розвитку зсередини – значить умертвити його. Питання про засвоєння чужих настанов права не питання національності, але просто питання потреби, користі. Тільки дурень відкине хінну кору на тій підставі, що вона виростає не на його капуснику.

Ніхто не стане діставати здалеку те, що в нього будинку також добре чи краще. У праві виражається принцип не тільки національний, але й універсальний. Виключний розвиток принципу національності веде до застою й омертвіння народного життя. Але з цього не випливає, щоб при питанні про утворення права національністю варто зневажати. Право, що зародилося у сфері національній, своє право міцніше, стійкіше, ніж запозичене. Завдяки національному походженню, право даного народу не може втратитися серед інших народів. Але цей самородний, національний витвір може одержати належну форму і відповідний зміст тільки при спілкуванні одного народу з іншими, тільки через запозичення одним народом в іншого необхідних елементів для цілості й удосконалення самородного права» [3, с. 39-40].

Посилаючись на факти, М. Ю. Чижов не погоджується з думкою історичної школи про те, що в того самого народу повинне бути однакове право, що виплило з його духу. Учений наводить приклад того самого німецького народу: той самий німецький народ має не однакові права; навіть у тому самому німецькому народі є такі частини, що керуються не правом, що виплило з їхнього духу, їхнього життя, а чужоземним. Розмаїтість прав у того самого народу служить також доказом, що в народі загальнонародного духу, спільного переконання немає і не було.

Відповідно до поглядів ученого, поняття права і його вираження бере свій початок в одному загальному джерелі – у людському дусі, в етичному законі людського духу [4, с. 40]. Він правотворчу силу відносить до суб'єкта, до особистості.

Бібліографічний список:

1. Чижов Н. Источники и формы права / Н. Чижов. – Варшава : Типогр. Ивана Носковского, 1878. – 255 с.
2. Новгородцев П. И. Историческая школа юристов / П. И. Новгородцев. – СПб. : Лань, 1999. – 192 с.
3. Чижов Н. Введение в изучение права (Энциклопедия права). Заметки ординарного профессора Императорского Новороссийского университета Н. Е. Чижова / Н. Чижов. – О. : Типогр. «Русской Речи», 1908. – 289 с.
4. Чижов-Метла Н. Обычай и закон как формы права (статья третья) / Н. Чижов-Метла // Юрид. вестник. – 1878. – № 8. – С. 38-56.

В данной статье исследуется понимание М. Ю. Чижовым источника права, его происхождения, а также факторы влияющие на его происхождение. В данном исследовании автор анализирует взгляды на происхождение источника права и образования источника права с точки зрения различных правовых школ, и различных ученых и мыслителей.

This paper examines the understanding of M. Chizhov sources of law, its origin and the factors that influence its origin. In this study, the author examines the views on the origin of the source of law and the formation of the sources of law in terms of the different legal schools, and various scholars and thinkers.

Стаття надійшла до редколегії 24.09.2014

УДК 340.1

*Попсуєнко Л. А., НУ «ОЮА»
Шевчук-Белая Я. В., НУ «ОЮА»*

ПРАВО И РЕЛИГИЯ В ВИЗАНТИИ: ПРОБЛЕМЫ СООТНОШЕНИЯ

Особого внимания заслуживает исследование истории византийского права как сложного по своему составу и происхождению комплекса юридических норм и систем, сосуществовавших, взаимодействовавших, но нередко и взаимоисключавших одна другую. Основу этого комплекса составляла обширная сфера норм писаного официального права, унаследованного в значительной своей части от Римской империи, но переработанного и пересмотренного в ходе кодификационных работ византийскими юристами и явно испытавшего воздействие традиций и обычаев местного эллинистического, а также норм церковного, канонического права.

Исследование вопросов соотношения права и религии в литературе варьируется от утверждений об их неразрывной связи, к рассмотрению этого воздействия исключительно как исторического прошлого права [См., напр., 5]. В контексте указанного особого внимания заслуживает исследование именно истории византийского права как сложного по своему составу и происхождению комплекса юридических норм и систем, сосуществовавших, взаимодействовавших, но нередко и взаимоисключавших одна другую. Основу этого комплекса составляла обширная сфера норм писаного официального права, унаследованного в значительной своей части от Римской империи, но переработанного и пересмотренного в ходе кодификационных работ византийскими юристами и явно испытавшего воздействие традиций и обычаев местного эллинистического, а также норм церковного, канонического права.

Однако, здесь следует оговориться, потому что, как утверждает А. Величко в своих исследованиях, термин «византийское право»

является не вполне корректным, хотя и будет применяться в дальнейшем. И дело даже не в том, что такого государства как «Византия» никогда не существовало, и оно до последнего дня своего существования гордого именовало себя Священной Римской империей. А в том, что Римское (Византийское) государство начинало свое существование с создания удивительного и беспрецедентного феномена – римского права, и с ним оно закончило свои дни [4, с. 15].

Иногда право Византии именуют «греко-римским» – термин столь же условный, как и «византийское право». Ни по этническому признаку – в Восточной империи проживало очень мало выходцев из Италии, ни по существу, т.к. понятие «греческое право» науке вообще неизвестно [4, с. 16].

По многим своим внешним признакам право Византии являлось модифицированным римским правом или, вернее сказать, римским правом в эпоху христианской Империи.

Научные проблемы относительно познания категории «византийского права» неразрывно связаны с объективно существующей потребностью современных историков, правоведов, философов, культурологов и специалистов другого профиля изучать именно правовое наследие Византии как важный источник ее общественно-политической идеологии и правового и религиозного сознания социума [2, с. 206].

Так, или иначе вопросы, связанные с изучением византийского права и его соотношение с религией исследовались в разное время выдающимися отечественными и зарубежными учеными.

Весь массив литературы, касающийся данной проблематики условно можно разделить на две группы: 1) первоисточники; 2) научные исследования в области истории и права, прежде всего, романистики и византистики.

Кроме того, источники изучения раннего христианства также следует разделить на две большие группы: христианские и нехристианские.

К христианским источникам в контексте исследования этой проблематики следует отнести произведения апологетов и отцов церкви и каноны Вселенских Соборов. Сюда относятся произведения Сократа Схоластика, Евсевия Кесарийского, Сульпиция Севера, Феодорита и др.

Нехристианские источники состоят из юридических источников, а также трудов древних (римских и византийских) правоведов, романистов и византистов более поздних времен, которые, так или иначе, касались этого вопроса.

Достаточно ярко соотношение права и религии, соответственно права светского и церковного наблюдается в целом ряде римско-византийских источников. Среди них важное место занимает Кодекс Феодосия.

Кодекс Феодосия был составлен в правление Феодосия II Младшего (408-450). Работа по его созданию началась в 435 году и завершилась в феврале 438 года. 15 февраля 438 года Кодекс вступил в силу в Восточной Римской империи, а с 1 января 439 года – во всей империи. Кодекс состоит из 16-ти книг (*libri*). Уникальность Кодекса представляет шестнадцатая книга: «Об универсальной или католической церкви». Здесь вопросы религии являются основными, они впервые сознательно отделены от других и составляют целый комплекс правовых норм – религиозных по своему характеру и содержанию, при этом, все они связаны с организацией и деятельностью одной религии и одного религиозного объединения: христианской религии и христианской церкви.

Масштабная кодификация права была проведена Юстинианом I (527-565). В *Corpus Juris Civilis* церковным вопросам посвящены первые 13 титулов первой книги Кодекса (*Codex*) – собрание императорских конституций, начиная с постановлений императора Адриана и до Юстиниана. Первая из 12 книг Кодекса относится к церковному праву и прав и обязанностей государственных служащих. Первые 13 титулов первой книги содержат в себе исключительно церковное законодательство [6, с. 8].

Влияние христианской религии ощущается в таких выдающихся правовых сборниках Византии, которые одновременно выступают «очисткой старого права», изложенного в Своде законов Юстиниана, как Эклога, Эпанагога, Прохирон, Василики и др.

Проблемам византийского законодательства вообще, и церковного законодательства в частности, уделяли внимание такие западные правоведы как Д. Зимон, М. Феген, Д. Локин, А. Шминк и др.

О состоянии исследования собственно римско-византийского права, следует отметить, что длительное время советские юристы были как бы сторонними наблюдателями по проблемам, которые волновали мировую романистику. За некоторыми исключениями их задел в этой области ограничивался изданием учебников и учебно-методических пособий, перечень которых был крайне незначительным. Ситуация заметно изменилась после провозглашения перестройки, когда ценности и категории частного права начали восстанавливаться на высшем уровне. Выдаются фрагменты Дигест Юстиниана, перевод которых совершил еще в 50-х гг. известный со-

ветский романист И. Перетерский, появляется ряд новых учебников, научных публикаций по вопросам римского права.

Что касается отечественной историко-правовой науки, то в Украине заметный рост интереса к изучению истории римского права и истории государства и права Византии имеет место уже в конце девяностых годов прошлого века.

В это время выходят в свет несколько монографий, где, среди прочих вопросов, рассматривается становление византийской системы права. Однако предметом исследования здесь является общее развитие традиции частного права в Европе и, в том числе, в Византии. Это, с одной стороны, расширяет хронологические и географические рамки научных исследований, которые во времени охватывают период от возникновения Восточной Римской империи до ее упадка и падения, в пространстве – всю Восточную Европу, с другой – сужает их объект, поскольку речь идет не о всей системе византийского права в целом, а лишь о такой его части, как частное (гражданское) право.

Среди работ более общего характера следует назвать учебник известного русского романиста и византиниста Д. Азаревича, где охарактеризован ход развития этой системы права более чем за полтора тысячелетия. Стоит также упомянуть аналогичное детальное исследование известного византиниста Захария фон Лингенталя.

К сожалению, вопросами византийского права вообще и, в незначительной степени, церковного законодательства также занимались Е. Липшиц и И. Медведев.

В настоящее время интерес к изучению церковно-государственных отношений в Византийском государстве значительно вырос. Их не обходят вниманием ни современные историки церкви (протоиерей В. Асмус, А. Дворкин), ни правоведаы (А. Рудоквас, А. Новиков, А. Муравьев). На сегодняшний день переиздаются работы, которые впервые увидели свет на русском языке, но на Западе (А. Карташев, А. Шмеман). Наконец, появились монографии, целиком посвященные вопросам взаимодействия как светской и духовной власти, так права и религии в Византии (А. Николин, А. Величко).

Тем не менее, несмотря на широкий интерес к теме и обширную библиографию, проблемы соотношения права и религии в Византии нельзя считать до конца раскрытой и хорошо изученной. Поэтому сделаем попытку восстановить этот пробел.

Специфической чертой византийского права признана преобладающая роль в нем религиозного начала. Прежде всего, это выражалось в широком распространении и всеохватном значении канонического права. Светское право Византии постоянно испытывало прямое и опо-

средованное влияние религиозно-этических норм канонического права. Отсутствие принципиального, с точки зрения средневековой юриспруденции, отличия между светскими законами и церковными канонами является важнейшей предпосылкой их признания в качестве неотъемлемой части византийского права. С этих позиций каноны, в отличие от установлений светского законодательства, рассматривают как форму правил, действующих на основе религиозной веры и убеждений [9, с. 12].

В целом, идеология Византийской империи покоилась на двух мощных основаниях: во-первых, византийцы считали свое государство непосредственно Римской империей, а себя называли ромеями, вторым же основанием было православие [11, с. 128 – 129].

С самого начала христианство как идеология покоится на трояком основании: это – чрезвычайно напряженное переживание христианства как смыслообразующего начала жизни каждого жителя империи, принцип соборности, как принцип различения подлинного верования от заблуждения (что в плане смыслообразования жизни для каждого человека, оказывалось чрезвычайно важным) и противостояния церковной и государственной властей.

Христианство, а впоследствии – православие существовало в Византии в уникальных условиях. Сказать, что население империи было верующим, даже истово верующим, будет не точно и во многих отношениях просто ошибочным. Сегодня мы вкладываем в понятие «верующий» совершенно иной смысл – результат иного национального характера и иного исторического пути [Там же].

В роли организующего всю человеческую жизнь начала оказывается христианство в Византии. Народные массы «не переставали чрезвычайно живо интересоваться догматикой, вкладывая в эти формулировки какие-то собственные ассоциации (логику которых подчас трудно реконструировать). С точки зрения элиты, интерес христианских масс к теоретико-богословским вопросам был даже чересчур велик, опасно велик, и ему неплохо было бы поставить пределы. Воззрения элиты выражены в известной жалобе Григория Нисского на то, что невозможно стало купить хлеба или искупаться в банях, не услышав от булочника или банщика рацеи о соотношении ипостасей Отца и Сына» [1, с. 42-77].

Еще древние римляне четко разделяли государство и религию, право и мораль. Более того, как считали сами римляне, вначале возникло Римское государство, *Res publica*, а затем уже религия. Римляне изначально полагали различие между двумя противоположностями – *fas* или религиозными нормами, и *jus* – человеческим установлением, или законом в собственном смысле слова [3, с. 7].

Духовная жизнь в Византии носила сложный, противоречивый характер, сочетая в себе черты античной культуры и христианское миропонимание, что отразилось на особенностях развития византийского права. Империя сохранила непрерывность экономических, политических и культурных традиций античного мира после падения Западной Римской империи и явилась сплавом античности и христианства, а также культур различных народов, населявших империю.

В Византии христианство приобрело законченную форму в ортодоксальной православной версии [7, с. 16].

С появлением христианства, т.е. после столкновения Запада и Востока, произошло чудо. Две противоположности, две крайние разности сошлись, чтобы родить нечто новое – христианскую «Византийскую» империю и

«византийское» право. Западно-имперское «translation imperia» («трансляция власти») примирилось с восточно-духовным «translation confessions» («трансляцией веры»), а римское право включило в себя, допустив в самую сердцевину, христианскую этику. Актуальным стало уже

не древнеримское «одно государство, одна религия, один закон», а христианское «один Господь, одна вера, одно крещение, один Бог и Отец всех, Который над всеми, и через всех, и во всех нас» (Эф. 4, 5, 6).

Имперские языческие формы нашли свое высшее предназначение, всемирное владычество Рима оправдалось в христианстве, которому оно проложило путь. С другой стороны, без централизующего языческого Рима не возникла бы и Византия, как перерожденная Христом Римская империя.

Итак, благодать вовсе не отрицает закона, а Царство Небесное – Римской империи. А потому они примиряются, причем право не только ограждает христиан от грешников и греха, но и носит в себе семена Божественной справедливости. Право не только внешним образом судит человека и общество, но и воспитывает его, оно является защитником личного и общественного благочестия. Право и нравственность сливаются в неслиянном и нераздельном органическом единстве, не утрачивая при том своей самости и сущности.

Закон несколько не противоречит вере. Тот факт, что все без исключения вопросы Вселенских Соборов и постановления других Соборов о вере издавались в форме императорских законов, лишь подчеркивает важность этой формы защиты Православия [7, с. 12].

Так, получив наиболее полное воплощение в четырехчастном своде Юстиниана в VI в. (Corpus Iuris Civilis), церковное право сохраняло свое значение не только на всем протяжении истории Византийского

государства, но и в позднейшие времена. Наиболее разработанным при этом было частное, или гражданское, право. Громоздкое, составленное по преимуществу на малодоступном для большей части населения империи латинском языке, отягощенное к тому же грузом вышедших из употребления правовых норм, Юстинианово законодательство имело ограниченное применение в юридической практике.

Поэтому уже при жизни Юстиниана антецессоры создали ряд кратких пособий к огромному своду на греческом языке (парафраз, толкований, этимологических и других разъяснений), игравших гораздо более важную роль в правовой жизни Византии, чем свод самого Юстиниана. Позднее на основе всей этой предварительной работы были созданы первые краткие законодательные своды на греческом языке, среди них исаврийская Эклога VIII в. с ее попыткой корректировки Юстиниановых законов в сторону приспособления их к нуждам эпохи, отказа от юридического формализма, в сторону «большей человечности», с особым вниманием к разработке уголовного права. Будучи дополнена специальным приложением, официальный характер которого, впрочем, подвергается сомнению, Эклога сыграла большую роль в дальнейшем развитии византийского права, послужив базой для целого ряда ее частных переработок и официальных законодательных сборников (Исагога; Прохирон) [8, с. 1].

Гражданское законодательство наряду с обычным правом причисляется к главным источникам церковного права. В этой связи остается лишь подчеркнуть, что Законодательство Юстиниана, как и древнеримское гражданское право, кодифицированное в Дигестах и Институциях, не утратили своего значения для церкви и потому многие церковно-канонические сборники включают различные извлечения из тех или иных частей корпуса законов названного императора [9, с.47-48].

Как утверждает И. Медведев в своем исследовании, церковное право, как фактически разновидность официального имперского права – совокупность норм, обладавших силой закона и определявших организацию церкви, ее внутреннее устройство, отношения между церковью и государством, а также между церковью и частными лицами – мирянами. Особенно сильно было влияние церковного законодательства в области частного семейного права, осуществляемое через наиболее массовый и демократический вид византийского суда – епископский суд.

Если присовокупить сюда текущее законо- и нормотворчество, развивавшееся по пути издания императорских указов-новелл,

различного рода частных, но признававшихся государством юридических компиляций, а также обширную сферу обычного права, включавшую в себя идущие из глубины веков обычаи народностей, населяющих Византию, и новые институты средневекового квази-феодалного права, не отраженные в официальном имперском законодательстве, то мы увидим, что в Византии действовал некий «юридический плюрализм» как сосуществование и взаимодействие многих правовых систем различного происхождения, адекватно отражавший сложную социальную и политическую обстановку в империи [8, с. 2].

Однако детальный анализ такого взаимодействия может быть предметом самостоятельного научного исследования.

Таким образом, право в Византии мыслится лишь при условии сохранения органического единства всех составляющих сегментов.

Божественная справедливость является единственным нравственным источником закона, имеющим всемирное значение в границах вселенской Римской империи, а Римский император выступает высшим гарантом этой гармонии. При исключении одного из этих элементов вся органичная конструкция немедленно рухнет – византийская идея права немыслима без христианской религии, как это было продемонстрировано в исследовании [3, с. 44].

Библиографический список:

1. Аверинцев С.С. Эволюция философской мысли. / Культура Византии IV – первой половины VII в. – М., 1984. – С. 42 – 77.
2. Вин Ю.Я., Гриднева А.Ю. Правовое наследие Византии и новые перспективы его информационного исследования: База данных «Византийское право» // Византийский Временник. – Т. 63 (88). – М. : НАУКА. – 2004. – С. 206 – 226 – 343 с.
3. Величко А.М. Христианство и социальный идеал (философия, право, социология индустриальной культуры); под ред. В.П. Сальникова. – СПб ; М. : СПб. Ун-т МВД России, 2000. – 554 с.
4. Величко А.М. Идея права в Византии // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2011. – №1. – С. 15 – 24
5. Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення: монографія. – Харків : Право, 2009. – 224 с.
6. Костогрызова Л.Ю. Эволюция церковно-государственных отношений в Византии в законодательстве императоров IV – нач. X вв. : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2007.
7. Левко-Ринардато П.С. Византийская философия: генезис и особенности развития. – Таганрог : Изд-во «Ньюанс», 2012. – 138 с.
8. Медведев И.П. Правовая культура Византийской империи. – СПб., 2001.

9. Павлов А.С. Курс церковного права. – СПб., 2002.
10. Папаян Р.А. Христианские корни современного права. – М. : НОРМА, 2002. – 416 с.
11. Шевцов С.П. Византия: православие и правосознание / Докла. Вип. 4. Зб. наук. праць з філософії та філології. – Одеса, ОНУ, 2003. – С. 128–137.

На особливу увагу заслуговує дослідження історії візантійського права як складного за своїм складом і походженням комплексу юридичних норм і систем, які співіснували, взаємодіяли, але нерідко і взаємно виключали одна одну. Основу цього комплексу становила осяжна сфера норм писаного офіційного права, успадкованого у своїй частині від Римської імперії, але переробленого і переглянутого в ході кодифікаційних робіт візантійськими юристами, що зазнало впливу традицій і звичаїв місцевого елліністичного, а також норм церковного, канонічного права.

Special attention should study the history of Byzantine law as complex in its composition and origin of the complex legal rules and systems coexist interact but often mutually one another. The basis of this complex is a vast scope of the rules of written formal law, inherited a large part of the Roman Empire, but refined and revised during the codification work Byzantine lawyers and explicitly test the effect of the local customs and traditions of the Hellenistic and the norms of the Church, canon law.

Стаття надійшла до редколегії 24.09.2014

РЕЦЕНЗІЇ

(Рецензія на монографію: Іщенко М. П., Іщенко О. М. Соціально-політична енциклопедія: наукове видання / М.П. Іщенко, О.М. Іщенко ; за ред. д-ра філос. наук, проф. М.П. Іщенка. – Ч. : «ІнтролігаТОР», 2012. – 636 с.)

Можна вважати вдаюю спробою авторів рецензованої книги дослідити різні надскладні, в значній мірі загадкові феномени соціально-політичного життя людини, системних змін її способу життя за умов нового глобалізованого стану сучасної цивілізації. За техногенних умов розвитку світової цивілізації, як показують автори видання, зростають масштаби і значення соціально-політичної проблематики, людського фактору у всіх сферах життя, особливо в економічній і управлінській діяльності.

Розроблена доктором філософських наук, професором Іщенком М.П. і кандидатом політичних наук, доцентом Іщенком О.М. «Соціально-політична енциклопедія» є спеціальним виданням, у якому в алфавітному порядку подана загальноновизнана наукова інтерпретація вживаних у європейській і світовій практиці соціальних, політичних, економічних, філософських і юридичних понять і термінів, наукових досягнень українських і світових історичних особистостей, які широко використовуються в повсякденній роботі. Всі статті достатньо науково аргументовані і написані зрозумілою для будь-якого читача мовою. Достовірність результатів дослідження авторами базових положень, викладених в енциклопедії, підтверджена теоретичним і методологічним їх обґрунтуванням в науковій літературі сучасної соціально-політичної проблематики, усебічним аналізом стану досліджуваних проблем в теорії і методиці соціальної філософії, а також застосуванням комплексу наукових методів, адекватних до об'єкту, предмету, мети і завдання сучасної соціальної політики.

За своїм призначенням рецензована енциклопедія спрямована на аналіз соціальної політики, що здійснюється на сучасному етапі розвитку українського суспільства, який характеризується перетворенням суспільних відносин, пошуком реально ефективних векторів і засобів політичного та економічного розвитку, створенням достатніх ресурсів

для забезпечення плідного використання можливостей інноваційних соціально-економічних програм.

У цьому контексті цікавою є інтерпретація авторами соціальної політики як такої, що спрямована на реалізацію соціальних потреб і інтересів особистості, покращення добробуту населення на основі прискореного розвитку соціальної сфери, активного використання соціальних факторів і підвищення ефективності економіки. Соціальна політика повинна бути адекватною стану економіки, сприяти виходу з кризових ситуацій, забезпечувати задоволення необхідних стандартів життєвого рівня людей.

Автори переконливо доводять, що основними напрямками соціальної політики сьогодні є: створення необхідних умов для соціального становлення гармонійної особистості, підвищення кожним трудівником свого добробуту за рахунок особистого трудового внеску, розвитку підприємства та ділової активності; надання відповідної допомоги по безробіттю; збереження робочих місць, фахової перепідготовки осіб, що втратили роботу, проведення соціально справедливої пенсійної реформи; оптимізація процесу фізичного і розумового розвитку особистості; підтримка сім'ї, материнства та дитинства; збереження і покращення умов виживання людства.

У «Соціально-політичній енциклопедії» на основі вже здобутих корифеями світової науки, вітчизняними філософами, політологами і соціологами знань автори висвітлюють питання, пов'язані з розвитком філософської, соціологічної і політичної наук за умов техногенної цивілізації. У ній важливе місце відводиться висвітленню соціально-політичних подій і факторів із життя українського народу, історичних постатей видатних українців, які прославили Україну в історії Європи і всього світу.

Цілком природним є бажання авторів цієї енциклопедії поповнити науково-енциклопедичну літературу, навчально-методичні і наукові видання з проблем соціально-політичного розвитку, висвітлити найважливіші, найбільш актуальні проблеми і в деякій мірі оновити арсенал навчальних посібників з соціології, політології, державотворення, права та інших суспільних наук.

«Соціально-політична енциклопедія» вміщує широкий спектр дефініцій, термінів, категорій та аналіз історичних явищ і процесів суспільно-політичного і соціально-економічного буття, які широко використовуються у відповідній науковій літературі, в періодичних виданнях, а також у радіо- і телепередачах.

Головною особливістю цього наукового видання є те, що в основі його створення лежить принципово нова ідея його призначення. Слід

підкреслити, що абсолютна більшість довідниково-словникової літератури підпорядкована однобічній, можливо науково і виправданій спеціалізації з висвітленням переважно тих понять, термінів, на які за всієї їх теоретичної значущості практичного попиту, окрім вузького кола професіоналів, в житті основної маси населення практично не буває.

«Соціально-політична енциклопедія» спланована таким чином, що вміщує в собі необхідну для кожної людини інформацію про явища чи події суспільного життя. Вміння ж кваліфіковано розібратись в останніх є в існуючих ринкових умовах не лише невід'ємним компонентом освіченості й культурності середнього рівня інтелігентної, цивілізованої людини, але й просто своєрідним компасом, що допоможе сучасникам, особливо молодим, самостійно зорієнтуватись у вихорі жорстких, бурхливих реалій індивідуального виживання.

У запропонованому авторами змісті «Енциклопедія» носить комплексний характер і містить в собі сучасну трактовку соціально-політичної термінології, методів отримання і застосування нових наукових знань та критеріїв їх обґрунтування, основних моделей, принципів та ідей сучасної методології і технології соціально-політичної діяльності.

Авторами показані особливості соціально-політичної лексики, проблеми і критерії морально-етичної і соціальної відповідальності політиків, депутатів, державних діячів за цивілізаційний розвиток своєї країни та інших країн світу. У ній всебічно аналізується взаємодія соціально-політичних значень у соціально-економічних і культурних системах, методологія і методика виконання наукових досліджень у соціально-гуманітарних, природничих та технічних галузях науки.

Це наукове видання буде корисним для студентів, науковців, політиків, державних службовців, керівників підприємств і організацій, бізнесменів і менеджерів в аспекті вирішення науково-теоретичних і практичних проблем соціально-гуманітарної сфери життєдіяльності людей, а також для всіх, хто цікавиться соціально-політичною проблематикою.

*В.С. Богданов, доктор філософських наук, професор,
декан Черкаського факультету Національного
університету «Одеська юридична академія»*

Рецензія надійшла до редколегії 22.09.2014

НАШІ АВТОРИ

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України, Президент Національного університету «Одеська юридична академія», народний депутат України.

Багацький Євген Володимирович – магістр Вільнюського університету; аспірант кафедри Міжнародних відносин Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Бедрак Наталія Миколаївна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Бессараб Наталя Миколаївна – здобувач кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія», суддя Вінницького міського суду Вінницької області.

Білоусов Олександр Сергійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри правознавства Одеського національного політехнічного університету.

Богданов Володимир Семенович – доктор філософських наук, професор, академік УАПН, декан Черкаського факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Вакарчук Катерина Василівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Національного університету «Одеська юридична академія».

Гаверський Валерій Володимирович – кандидат економічних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціально-економічних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Дейнека Володимир Миколайович – здобувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія».

Дзевелюк Андрій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Емінов Руслан Діляверович – аспірант кафедри політичних наук Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Єрохов Віктор Миколайович – асистент кафедри адміністративного і фінансового права Національного університету «Одеська юридична академія».

Єфтені Наталія Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри цивільного і трудового права Одеської національної морської академії.

Задоя Іванна Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного і трудового права факультету морського права і менеджменту Одеської національної морської академії.

Избаш Олеся Олегівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного і трудового права Одеської національної морської академії.

Кан Ден Сік – кандидат політичних наук, доцент кафедри східної філології Київського національного лінгвістичного університету, член Консультативної Ради з мирного та демократичного об'єднання Кореї.

Ковадло Ніна Петрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Житомирського державного технологічного університету.

Кориневич Антон Олександрович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кормич Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Борис Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри морського та митного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кормич Людмила Іванівна – доктор історичних наук, професор, академік УАН, академік УАПН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Корнієнко Ірина Валеріївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія».

Кравець Ганна Василівна – кандидат політичних наук, викладач кафедри соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Кулачинський Микола Миколайович – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії, історії та політології Одеського державного аграрного університету.

Купцова Ірина Ігорівна – кандидат політичних наук, асистент кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Ляшенко Євгенія Олександрівна – докторант Міжрегіональної академії управління персоналом, м. Київ.

Маслов Юрій Костянтинович – кандидат економічних наук, докторант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Мордовець Марія Василівна – аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Недбай В'ячеслав Вікторович – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави та права Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

Обушенко Олександр Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Павлова Віана Олександрівна – аспірант кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Панасюк Валентин Анатолійович – кандидат політичних наук, викладач історії Державного вищого навчального закладу «Київський транспортно-економічний коледж» Національного транспортного університету, м. Київ.

Пеньковська Надія Костянтинівна – здобувач кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Подзолков Юрій Анатолійович – здобувач кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова.

Попсуєнко Людмила Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Санковська Тетяна Іванівна – здобувач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія».

Скриль Сергій Анатолійович – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри загальноюридичних дисциплін Херсонського економіко-правового інституту.

Телелим Ірина Володимирівна – кандидат політичних наук, викладач кафедри філософії, історії та політології Одеського державного аграрного університету.

Тимоць Богдан Юрєвич – аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Толстенко Володимир Леонідович – кандидат юридичних наук, докторант Національного університету «Острозька академія».

Хаялі Рустем Ізетговіч – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри загальноправових дисциплін Економіко-правового факультету у м. Сімферополі Національного університету «Одеська юридична академія».

Хома Наталія Михайлівна – доктор політичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Цимбалюк Валерій Іванович – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри спеціальних юридичних дисциплін Національного університету водного господарства і природокористування.

Шевчук-Бела Яна Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія».

Шерман Олена Михайлівна – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Юрескул Вікторія Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Ягунов Дмитро Вікторович – кандидат наук з державного управління, адвокат, м. Одеса.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

Ківалов С. В. <i>Компетентнісний підхід в оцінюванні якості освіти в контексті нового Закону України «Про вищу освіту»</i>	3
Кормич Л. І. <i>Соціально-рольовий вплив статей на суспільний розвиток</i>	11
Вітман К. М. <i>Особливості процесу сепаратизації в Україні</i>	19
Толстенко В. Л. <i>Розвиток самоврядних начал у трансформаціях форми сучасної держави: теоретично-правові проблеми</i>	29
Хома Н. М. <i>Соціалізуючий вплив акціонізму: мистецько-політичний синтез в проекції моделювання політичної поведінки</i>	40
Телелим І. В. <i>Соціальний конструктивізм в поясненні походження політичних інститутів</i>	48
Кравець Г. В. <i>Посткомуністичні трансформації як новий тип процесу суспільно-політичних перетворень</i>	54
Подзолков Ю. А. <i>Громадський контроль публічної влади</i>	63
Купцова І. І. <i>Політико-правові засади права на протест</i>	73
Санковська Т. І. <i>Основні підходи до розуміння державного суверенітету</i>	80

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН,
БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІСТИКИ

- Кориневич А. О.**
*Кваліфікація ситуації в Автономній Республіці Крим,
Донецькій та Луганській області з точки зору міжнародного
гуманітарного права.....*89
- Скриль С. А.**
*Правове регулювання інститутів політичної системи
в умовах глобалізації (на прикладі держав ЄС та України).....*97
- Емінов Р. Д.**
*Оцінка можливих зовнішньополітичних
та економічних наслідків для України в варіантах інтеграції
з ЄС та ЄЕП.....*104
- Кулачинський М. М.**
*Британський захист сучасної України: гуманітарна допомога
та «холодний розрахунок»*115
- Бессараб Н. М.**
*Компетентний суд як орган належної юрисдикції.....*123
- Багацький Є. В.**
*ЄС в Боснії: цілі та досягнення*133
- Вакарчук К. В.**
*Зовнішня політика Бразилії в період правління
Д. Руссефф.....*142
- Кан Д. С.**
*Корейська проблема та інтеграційні процеси
у Північно-Східній Азії.....*149
- Юрескул В. О.**
*Основні екологічні проблеми та шляхи
їх подолання у міжнародних документах та
на національному рівні.....*158

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ
ІНСТИТУТІВ

Недбай В. В. <i>Основні етапи розвитку комунікаційних технологій</i>	166
Бедрак Н. М. <i>Комунікативний вимір політичного представництва</i>	173
Тимоць Б. Ю. <i>Легітимізація політичних конфліктів в умовах демократії</i>	184
Шерман О. М. <i>Вага в системі фізичних параметрів іміджу політичного лідера.....</i>	191
Ляшенко Є. О. <i>Геополітичні фактори міжнародної міграції населення на початку ХХІ сторіччя.....</i>	201
Маслов Ю. К. <i>Ідеологічне підґрунтя трансформаційних процесів в системі влади країн ЦСЄ: політичний та економічний аспекти</i>	209
Павлова В. О. <i>Біженці як правова фігура в сьогоденній політиці України</i>	218
Панасюк В. А. <i>Особливості відбудови авторитарного режиму в сучасній Російській Федерації</i>	225
Ковadlo Н. П. <i>«Великі» та «малі» стилі політики у сучасному українському соціально-політичному контексті.....</i>	233
Мордовець М. В. <i>Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми</i>	241
Білоусов О. С. <i>Громадські практики та специфіка їх використання у перехідних суспільствах.....</i>	252

Пеньковська Н. К.
Інституціоналізація парламентської опозиції
як складова підвищення ефективності урядування259

Єфтєні Н. М.
Проблеми формування політичної культури в сучасному
українському суспільстві267

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА
УКРАЇНИ**

Кормич Б. А.
Формування правової бази щодо захисту інформаційного
простору України в галузі телебачення і радіомовлення275

Гаверський В. В.
Правова основа державного регулювання інвестиційних
процесів в Україні283

Єрохов В. М.
Особливості та зміст фінансово-правової відповідальності
за порушення валютного законодавства290

Задоя І. І.
Атестація державних службовців – важлива складова
проходження державної служби296

Ізбаши О. О.
Об'єкти інтелектуального права в добу цифрових технологій305

Обушенко О. М.
Окремі аспекти розвитку функції прокуратури на стадії
досудового розслідування315

Цимбалюк В. І.
Переваги та недоліки впровадження кримінальної відповідальності
юридичних осіб у законодавство України325

Ягунов Д. В.

Дотримання розумних строків на стадії досудового розслідування та захист прав потерпілого: окремі проблеми чинного кримінального процесуального законодавства та шляхи їх вирішення332

Дейнека В. М.

Примирні процедури з вирішення трудових спорів.....342

**ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО
РОЗВИТКУ**

Кормич А. І.

Проблеми державної влади та прав людини в правових концепціях України XVIII століття350

Хаялі Р. І.

Вплив політичних процесів на еволюцію кримськотатарської політико-правової думки в питанні державного статусу Криму (січень – червень 1918 р.).....356

Корнієнко І. В.

Історико-правова характеристика адвокатури у працях Є.В. Васьковського365

Дзевелюк А. В.

М. Ю. Чижев про походження і матеріальні джерела права375

Попсуєнко Л. О., Шевчук-Бела Я. В.

Право та релігія в Візантії: проблеми співвідношення385

РЕЦЕНЗІЇ

Богданов В.С.

Рецензія на монографію: Іщенко М. П., Іщенко О. М. Соціально-політична енциклопедія394

НАШІ АВТОРИ..... 397

Запрошуємо до співпраці

у збірнику «Актуальні проблеми політики» науковців,
викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України № 1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,
- формулювання цілей статті (постановка завдання),
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,
- висновки з даного дослідження,
- перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

До редакції подаються:

1) роздрукований текст рукопису з індексом УДК та анотаціями, підписаний автором;

2) електронний текст рукопису у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF), а також файли з ілюстраціями (за їх наявності) на CD-R диску. Файли рукопису можна надіслати також на електронну пошту: app7@ukr.net;

3) довідка про автора (співавторів) – надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail;

4) рекомендація роботи до публікації, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому

процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення рукописів українською мовою.

На початку рукопису обов'язково зазначається індекс УДК. Далі вміщуються прізвище та ініціали автора та скорочена назва організації, що є основним місцем роботи автора. У наступному рядку вказується назва рукопису.

Після назви статті обов'язково вміщуються анотації українською, російською та англійською мовами. Кожна анотація має містити: прізвище та ініціали автора, назву статті, стислий виклад змісту статті. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 800 знаків включаючи пробіли.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні виноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту – ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к. 404.

Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: app7@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 53

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.
Тел.: заст. гол. ред.: (048) 719-87-60;
відп. секр.: (048) 719-88-07
E-mail: app7@ukr.net

Видавці збірника:

Національний університет «Одеська юридична академія»
65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23
Тел.: (048) 719-87-60
Факс: (048) 719-87-60
E-mail: aul513@ukr.net

Південноукраїнський центр гендерних проблем
65026, м. Одеса, вул. Грецька, 20
Тел.: (048)722-40-57
Факс: (048)733-40-57
E-mail: odgender@ukr.net

Коректор *Г. М. Кондратьєва*

Технічний редактор *М. А. Польовий*

Підписано до друку 10.10.2014. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 24,8. Зам. № CG-53

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424

УДК 32(082)